

T.C.
BARTIN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ÖZBEK SAHASI TÜRK DESTANLARINDA KADIN

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
TUĞBA TEKE

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞERİFE SEHER EROL ÇALIŞKAN

BARTIN-2020

T.C.
BARTIN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ÖZBEK SAHASI TÜRK DESTANLARINDA KADIN

DOKTORA TEZİ

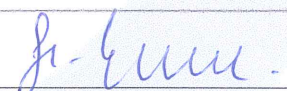
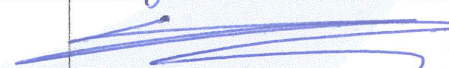
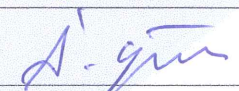
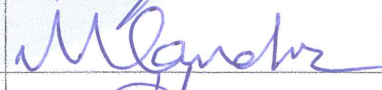

HAZIRLAYAN

Tuğba Teke

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Ş. Seher EROL ÇALIŞKAN

“Bu tez 17.01.2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

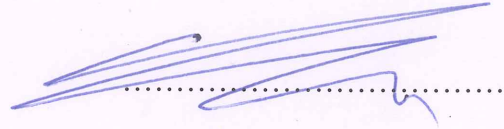
JÜRİ ÜYESİ	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Şerife Seher EROL ÇALIŞKAN	
Doç. Dr. Berna Fildiş	
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim GÜMÜŞ	
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÇANDIR	
Dr. Öğr. Üyesi Turgay KABAK	

KABUL VE ONAY

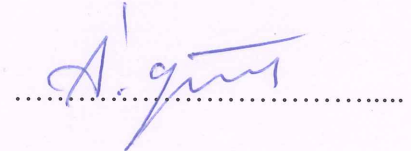
Tuğba TEKE tarafından hazırlanan “Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın” başlıklı bu çalışma, 17.01.2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oy birliği/oy çokluğu** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Ş. Seher EROL ÇALIŞKAN (Danışman)

Üye : Doç. Dr. Berna FİLDİŞ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İbrahim GÜMÜŞ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer ÇANDIR

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Turgay KABAK

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Metin SABAN
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Dr. Öğr. Üyesi Şerife Seher EROL ÇALIŞKAN danışmanlığında hazırlamış olduğum “Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın” adlı Doktora tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

17 Ocak 2020

Tuğba TEKE

ÖN SÖZ

Yirminci yüzyılın sonunda Sovyetler Birliğinin yıkılması neticesinde Türk boylarının sözlü kültür ürünleri üzerine yoğunlaşan çalışmalar artış göstermeye başlamıştır. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Türkiye Türklerine bu Türk boylarıyla daha yakın ilişkiler kurma yolunu açmış, bunun sonucunda, Azerbaycan Türkleri, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tatar, Başkurt, Yakut, Çuvaş, Uygur gibi Türk boylarının sözlü edebiyat ürünleri üzerinde çalışmalar hız kazanmıştır. Bu doğrultuda Özbek Türkleri hakkında yapılan çalışmaların artması ise onların dili ve kültürüyle ilgili daha fazla bilgi ve fikir sahibi olmamıza olanak sağlamıştır.

En eski Türk boylarından birisi olan ve Türkistan'ın merkezinde yaşayan Özbek Türkleri, zengin bir halk edebiyatı geleneğine sahiptir. Özellikle destanlar, Özbek halk edebiyatında ayrı bir yere sahiptir. Bir toplumun kaderini tayin eden olayları konu eden destanlar, çeşitli normlar ve epik gelenekler etrafında gelişerek ait olduğu toplumun geçmişini, değişerek ve zamanla gelişerek tasvir eder. Milli birlik ve beraberliğin yaşatılmasında önemli roller üstlenir.

Günümüze gelinceye kadar destanları konu alan sayısız inceleme yapılmıştır. Bu incelemeler daha çok destanların tip ve motif yapısını ele almaktadır. Ancak Özbek sahası Türk destanlarında kadın konusunu merkeze alan herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmaya başlamadan önce konu hakkında kütüphane kaynaklarında ve elektronik kaynaklarda araştırma yapılmıştır. Araştırma sonunda başlık ve muhteva bakımından bu konuyla aynı nitelikte bir çalışmaya rastlanmamıştır. Türkiye'de destan araştırmalarının yüzyıllık bir geçmişi olduğu alanın uzmanları tarafından genel kabul gören bir kanaattir. Lakin Türkiye'de Özbekistan sahası destanlarındaki kadın kahramanlar üzerine ayrıntılı bir inceleme yapılmamış olması, bizi bu alanda çalışmaya sevk etmiştir.

Çalışmada mevcut olan Özbek destan metinlerini toplama yoluna gidilmiştir. Bu malzemeler öncelikle Türk Dil Kurumu Yayınları aracılığıyla basılan "Özbek Destanları" adlı destanlar dizisinden temin edilmiştir. Ayrıca Polken Şaire'e ait olan Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci ve Gaybullah Babayarov tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış "Şeybani Han Destanı" ile "Özbek Türklerinin 'Şeker bilen Şirin' Destanı", "Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar", "Özbekçe Küntugmiş Destanı" ve "Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı" adlı yüksek lisans tezi olarak hazırlanan destan

metinlerindeki kadın unsurlar da tespit edilmiştir. Metinlerden alınan örnekler aynı imlayla verilmiş, imlada herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Ardından Türk kültüründe aile ve kadının yeri hakkında mevcut kitap ve makaleler incelenmiştir. Özbek Türkleri ve destanları hakkında yazılan yüksek lisans ve doktora tezlerinden faydalanılmıştır.

Özbek sahası Türk destanlarındaki kadın unsurlar ile ilgili hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada, Özbek Türklerinin destancılık geleneği, destanların tasnifi ile ilgili bilgiler verilmiştir. En eski Türk topluluklarından İslamiyet sonrasına gelinceye kadar aile ve kadın konusu sosyo-ekonomik ve kültürel şartlar, dinî değişimler, içinde bulunulan çağın özellikleri ve toplumsal yapı da göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Destanlarda yer alan kadınların toplumsal yönleri, karakter ve fiziksel özellikleri tanıtılarak kadın kahramanların olağanüstü özellikleri, kadına yönelik söylemler, kadının giyim kuşam ve süslenmesi gibi hususlar ele alınıp işlenmiştir.

Çalışma giriş bölümü dışında dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, çalışmanın kuramsal çerçevesi, konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümü, “Ana Hatlarıyla Özbekistan Türkleri ve Özbekistan Türklerinin Destancılık Geleneği” adını taşımaktadır. Bu bölümde destanların meydana çıkışı ve bu destanlarda anlatılan kadın kahramanları daha iyi anlatabilmek amacıyla bölgenin tarihiyle ilgili bazı bilgiler vermeyi gerekli gördük. Bu amaçla ilk olarak Özbek adı, Özbekistan’ın tarihi, demografik yapısı, sosyal ve kültürel yapısı, ekonomik yapısı ve siyasi ve idari yapısı üzerinde durulmuş; destan türünün tanım ve tasnif sorununa yer verilmiştir. Özbek Türkleri arasında oldukça yaygın olan destan anlatma geleneği ve Özbek bahşıları tarafından çok canlı bir şekilde yaşatılan destancılık mektepleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra ise Özbekistan halk kültürü üzerine Türkiye’de yapılmış çalışmalar; “Kitaplar”, “Makaleler, Bildiri ve Aktarmalar” ve “Tezler” alt başlıkları altında tasnif edilmiş ve tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Çalışmanın “En Eski Türk Topluluklarından İslamiyet Sonrasına Aile ve Kadın” adını taşıyan ikinci bölümünde Türklerin tarih sahnesine çıkışından itibaren aile ve kadın algısı, bu konudaki değişim ve dönüşümleri göstermesi açısından İslamiyet’in kabulü ekseninde incelenmiştir.

“Özbek Destanlarında Toplumsal Rollerle Kadın” başlığını taşıyan üçüncü bölümde kadın unsuru, “Anne Olarak Kadın”, “Eş Olarak Kadın”, “Kız Çocuk”, “Kız

Kardeş”, “Yardımcı Kadın Rolü” alt başlıkları hususunda gerekli değerlendirmelerde bulunulmuştur. “Özbek Destanlarında Karakter ve Fiziksel Özellikleriyle Kadın” çalışmanın dördüncü ve son bölümünü meydana getirmektedir. Bu bölümde kadın unsuru, taşıdığı olumlu ve olumsuz karakter özelliklerinin yanı sıra güzellik unsurları, giyim kuşam ve süslenmesi olarak fiziksel bakımdan değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin destan metinlerinden alıntılarla desteklenmesine özen gösterilmiştir. “Sonuç” kısmında, çalışmanın diğer bölüm ve alt başlıklarında yapılan tespitler ve tahliller, elde edilen bulgular ve sonuçlar toplu olarak değerlendirilmiştir. Araştırma ve inceleme kısımlarında kullanılan kaynaklar da “Kaynaklar” bölümünde gösterilmiştir.

Çalışmanın sonunda “Ekler” bölümünde incelemeye alınan destanların tam metinlerinin verilmesi çalışmanın hacmini zorlayacağı için özetlerine yer verilmiştir. Bunun dışında çalışmada destan metinlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimlerinden faydalanılmış; tezin yazımında ana bölümlerin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda kullanılan kısaltmalarda enstitünün tez hazırlama yönergesinde verilen kısaltmalara tabi olunmuş; ancak yönergede bulunmayan bazı kelimeler için de Türk Dil Kurumunun yazım kılavuzuna sâdik kalınmıştır. Özbek destancılık geleneği içerisinde kadını ele alan bu çalışma, kadın kahramanların kendine özgü yanlarını tespit ve tahlil etmeyi, elde edilen bulguların diğer Türk destanlarıyla olan müşterekliklerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Çalışmamızın konuyla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara katkı sağlamasını ve özellikle bu alanda yapılacak disiplinlerarası çalışmalara örnek oluşturmasını ümit etmekteyiz.

Bütün çalışma boyunca, konu seçiminden temel prensiplerin tespitine ve sonuçlanmasına varıncaya kadar yol göstericiliğinden, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim; Türk dünyasına dair çalışmalarda katkımın olmasına vesile olan, zorlaştırmayan kolaylaştıran saygıdeğer hocam, tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Şerife Seher EROL ÇALIŞKAN’a minnettarım. Tez sürecimde yardım ve desteklerini esirgemeyen tez izleme komitesi üyeleri olan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Berna FİLDİŞ ve Dr. Öğr. Üyesi İbrahim GÜMÜŞ’e teşekkürü bir borç biliyorum. Çalışmada kullandığımız kaynakların temini için yardımlarına nail olduğum Doç. Dr. Marufcan YOLDAŞEV’e, çalışma boyunca karşılaştığım problemlerin çözümüne katkısı olan, fikir ve bilgi alışverişi yaptığımız değerli meslektaşım Dr. Hüseyin AKSOY’a sonsuz teşekkürlerimi arz ediyorum.

Teşekkürlerimi bununla da sınırlamak istemiyorum. Doktora sürecimin her aşamasına şahitlik eden, en az benim kadar bu süreci tamamlamamı isteyen, bana rahat bir çalışma ortamı sağlayan eşim Âdem TEKE'ye sabrından ve anlayışından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Doktora çalışmalarım esnasında ihmal ettiğim oğlumdan ona bu süreçte yaşattığım kaygı için özür diler; ilim, irfan ve hikmet sahibi bir birey olmasını temenni ederim. Daima teşviklerini gördüğüm annem, babam ve kardeşime bu süreçte gösterdikleri özveriden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Tuğba TEKE

Bartın, 2020

ÖZET

Doktora Tezi

ÖZBEK SAHASI TÜRK DESTANLARINDA KADIN

Tuğba TEKE

Bartın Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Şerife Seher EROL ÇALIŞKAN

Bartın-2020, Sayfa: X + 290

Bilindiği gibi destanlar, en eski tarihi dönemlerden itibaren var olan ve çoğunlukla beşerî mücadelelerin işlendiği halk edebiyatının en köklü anlatılarıdır. Bu çalışmada Özbekistan sahası Türk destanlarından seçilen on üç destandaki kadın unsuru incelenmiştir. Söz konusu destanlarda kadın kahramanların toplumsal rolleri, karakter ve fiziksel özellikleri irdelenmiş; diğer Türk boylarının destanlarındaki kadın kahramanlar ile ortak ve farklı yönlerini tespit etmek amaçlanmıştır. Öte yandan destanlardaki kadın figürü incelenirken mukayese metodunun değeri göz önünde bulundurularak Gılgamış, Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas ve Battal Gazi gibi destanlardan örnekler verilmek suretiyle karşılaştırmalar yapılmıştır.

Destanlardaki incelemelere geçilmeden önce, İslamiyet öncesi ve sonrası temel alınmak suretiyle Türklerde aile ve kadın kavramları, kadının Türk mitolojisi ve destanlarındaki yeri sistematize edilerek verilmiş; böylelikle tarihsel sürecin destanlardaki kadın algısına yansımalarına dikkat çekilmek istenmiştir. Çalışmada halkbilimi araştırma metodları içerisinde yer alan ve antropologlar tarafından geliştirilen işlevsel yöntem esas alınmıştır. Bunun yanı sıra araştırmanın kadın merkezli olması ilahiyat, psikoloji, sosyoloji ve kültürel antropoloji gibi farklı bilim disiplinlerinin tespitlerinden yararlanmayı gerekli kılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destan; Özbekistan; Kadın

ABSTRACT

Ph.D. Thesis

WOMEN IN TURKISH EPICS IN UZBEK FIELD

Tuğba TEKE

Bartın University

Institute of Social Sciences

Turkish Language and Literature Department

Thesis Adviser: Asst. Prof. Şerife Seher EROL ÇALIŞKAN

Bartın-2020, Page: X + 290

As is known, the epics are the deepest narratives of folk literature that exist from oldest historical periods and which are mostly human struggles. In this study, the female element in eleven epic, selected from the Turkish epics of Uzbekistan field, was examined. In these epics, social roles, character and physical characteristics of female heroes have been examined; The aim of this study is to determine the common and different aspects of Turkish female heroes with the heroes of the other Turkish tribes. On the other hand, while examining the female figure in epics, comparisons were made by giving examples from epics such as Gilgamesh, Oguz Kagan, Dede Korkut, Manas and Battal Gazi.

Before examining the epics, the terms of family and women in the Turks, based on pre-Islamic and post-Islamic period, were systematized in the Turkish mythology and epics of women; thus, it was aimed to draw attention to the reflections of historical process on women's perception in epics. In this study has been based on the functional method which is included in folklore research methods and has been improved by anthropologists. The fact that the research is female-centered, which was necessitated the identification of different disciplines such as theology, psychology, sociology and cultural anthropology.

Key Words: Epic; Uzbekistan; woman

İÇİNDEKİLER

	<u>SAYFA</u>
BEYANNAME	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
1. ANA HATLARIYLA ÖZBEK TÜRKLERİ VE ÖZBEK TÜRKLERİNİN DESTANCILIK GELENEĞİ.....	8
1.1. Özbekistan Türkleri ve Özbekistan Hakkında Genel Bilgiler.....	8
1.1.1. Özbekistan Cumhuriyeti.....	8
1.1.2. Özbek Adı.....	10
1.1.3. Özbekistan'ın Tarihi.....	12
1.1.4. Özbekistan'ın Demografik Yapısı.....	23
1.1.5. Özbekistan'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı.....	26
1.1.6. Özbekistan'ın Ekonomik Yapısı.....	31
1.1.7. Özbekistan'ın Siyasi ve İdari Yapısı.....	32
1.2. Özbek Türklerinin Destan Anlatma Geleneği.....	34
1.2.1. Destan Terimi ve Tarihçesi.....	34
1.2.2. Destanların Teşekkülü ve Sınıflandırılması.....	38
1.2.4. Destancılık Mektepleri.....	47
1.2.5. Özbekistan Halk Kültürü Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar.....	50
1.2.5.1. Kitaplar- Kitap Bölümleri.....	50
1.2.5.2. Makaleler- Bildiri ve Aktarmalar.....	58
1.2.5.3. Tezler.....	65
2. EN ESKİ TÜRK TOPLULUKLARINDAN İSLAMİYET SONRASINA AİLE VE KADIN	75
2.1. En Eski Türk Topluluklarından İslamiyet Sonrasına Aile.....	75
2.1.1. İslamiyet'in Kabulünden Önce Türklerde Aile Kurumu.....	75
2.1.2. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türklerde Aile Kurumu.....	81
2.2. En Eski Türk Topluluklarından İslamiyet Sonrasına Kadın.....	83
2.2.1. İslamiyet'in Kabulünden Önce Türk Kadını.....	84
2.2.1.1. Ön Sümerler (Gutiler) ve Sümerlerde Kadın.....	84
2.2.1.2. İskitlerde Kadın.....	86

2.2.1.3. Hun Türklerinde Kadın.....	87
2.2.1.4. Köktürklerde Kadın	88
2.2.1.5. Uygur Türklerinde Kadın	89
2.2.2. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Türk Kadını.....	90
2.2.3. Türk Mitolojisi ve Destanlarında Kadın	97
3. ÖZBEK DESTANLARINDA TOPLUMSAL ROLLERİYLE KADIN.....	102
3.1. Anne Olarak Kadın	102
3.1.1. Anne- Oğul İlişkisi.....	102
3.1.2. Anneye Saygı ve İtaat.....	110
3.1.3. Annenin Şefkat ve Merhameti	113
3.1.4. Üvey Anne.....	117
3.1.5. Çocuğu Olmayan Kadınlar	119
3.1.6. Kayınvalide.....	121
3.2. Eş Olarak Kadın	123
3.2.1. Eş Seçimi ve Evlilik Kurumu	123
3.2.2. İçgüvey.....	128
3.2.3. Kadın ve Aşk Algısı	129
3.2.4. Beşik Kertmesi.....	133
3.2.5. Görücü Gitme.....	135
3.2.6. Başlık	137
3.2.7. Çok Eşlilik ve Kuma.....	138
3.2.8. Eşlerin Birbirine Saygı ve Sevgisi.....	141
3.3. Kız Çocuk.....	144
3.4. Kız Kardeş	147
3.5. Yardımcı Kadın Rolü	149
3.5.1. Cariye/Halayık	149
3.5.2. Kırk Kız.....	152
4. ÖZBEK DESTANLARINDA KARAKTER VE FİZİKSEL	
ÖZELLİKLERİYLE KADIN	157
4.1. Özbek Destanlarında Karakter Özellikleriyle Kadın.....	157
4.1.1. Akıllı Kadın	157
4.1.2. Yönetici Kadın.....	162
4.1.3. Alp Kadın	164
4.1.4. Bilge Kadın	172
4.1.5. Merhametli Kadın	177

4.1.6. Vefalı Kadın.....	178
4.1.7. Cesur Kadın.....	181
4.1.8. Uyarıcı ve Yol Gösterici Kadın.....	183
4.1.9. Kurnaz ve Hilekâr Kadın.....	187
4.1.10. Kıskanç ve İftiracı Kadın.....	192
4.1.11. Korkak ve Gücsüz Kadın.....	194
4.1.12. Olağanüstü Özelliklere Sahip Kadın.....	196
4.1.12.1. Cadı Kadın.....	196
4.1.12.2. Peri Kızları.....	205
4.1.13. Kadına Yönelik Söylemler.....	209
4.2. Özbek Destanlarında Fiziksel Özellikleriyle Kadın.....	218
4.2.1. Kadının Güzellik Unsurları.....	218
4.2.2. Kadının Giyim Kuşam ve Süslenmesi.....	225
KAYNAKLAR.....	240
EKLER.....	249
ÖZGEÇMİŞ.....	288

EKLER DİZİNİ

Ek	Sayfa
No	No
Ek A: Erali ve Şirali Destanı'nın Özeti:.....	249
Ek B: Melike Ayyar Destanı'nın Özeti:	251
Ek C: Ayçınar Destanı'nın Özeti:	252
Ek D: Huşkeldi Destanı'nın Özeti:	256
Ek E: Belagerdan Destanı'nın Özeti:	259
Ek F: Rüstem Han Destanı'nın Özeti:	262
Ek G: Dalli Destanı'nın Özeti:.....	263
Ek H: Alpamış Destanı'nın Özeti:.....	267
Ek I: Zülfizar Destanı'nın Özeti:	270
Ek İ: Görogli'nin Tuguluş Destanı'nın Özeti:	272
Ek J: Şeybani Han Destanı'nın Özeti:	277
Ek K: Küntogmuş Destanı'nın Özeti:	278
Ek L: Şeker bilen Şirin Destanı'nın Özeti:	285

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TFA	: Türk Folkloru Araştırmaları
TTK	: Türk Tarih Kurumu
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
vb.	: Ve Benzeri
vs.	: Ve Saire
V.	: Varyant
Vol.	: Cilt

GİRİŞ

Destanlar, her milletin kendi geçmişini bulduğu ilk epik verimleridir. Geçmiş ve gelecek kuşak arasında bilgi aktarımından oluşan köprü görevini üstlenen destanlarda sosyal, siyasi, dini ve ekonomik hayata dair bilgilerin olması da elbette muhakkaktır. Toplumların medeniyet tarihindeki yerini belirlemede kadının yerinin ne olduğu konusu ise belirleyici ve önemli bir ölçüttür. Bu bağlamda çalışmada sözlü kültürün zengin ve önemli metinlerinden olan Özbekistan sahası destanları çerçevesinde kadına biçilen farklı roller ve destanî dönemde kadınlara bakış irdelenmiştir. Türk destan araştırmalarında ağırlıklı olarak erkek kahramanlarla ilgili tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Hâlbuki Türk insanın ruhu bütün yönleriyle meydana çıkarılmak istendiğinde destanlardaki kadın kahramanların da tahlil edilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Nitekim kadın, tarih boyunca merak edilip üzerinde sürekli konuşulan bir varlık ve odak noktası olmuştur. Kadının günümüz şartlarındaki durumundan söz edebilmek için kadınların tarihte oynadıkları rolün belirlenmesinin önemi büyüktür. Özbek Türklerinin kültürel değerlerinin yansıtıcısı olan destanlar, toplumda kadının rolünü ve konumunu aksettirme bakımından zengin malzemelere sahiptir. Bu çalışmada Özbekistan sahasında üretilmiş destanlardan yola çıkarak kadına karşı nasıl bir algı oluşturulduğunu ve bu algının nasıl değerlendirildiğini göstermek ilk ve öncelikli amacımızdır.

Özbek Türklerinin halk kültürü üzerinde gerek ülkemizde gerekse yurt dışında bugüne kadar metin neşri ve ilmî inceleme olarak pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, halk bilgisi ürünlerinin metinlerine yönelik olmakla birlikte halk edebiyatı türlerindeki tipler ve motifler üzerinde yoğunlaştığı görülür. Bilimsel bir disiplinle yaklaşılmaya çalıştığımız bu araştırmada ise diğer Türk boylarının destanlarındaki kadın ile Özbek sahasında icra edilen destanlardaki kadın unsuru kıyaslanarak nasıl bir konuma sahip olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken en eski Türk boylarından itibaren tarihî olaylar ve kavramlara vurgu yaparak konuya çok yönlü bakılmaya çalışılmıştır. Sosyal, siyasal, dinsel ve kültürel faktörlerin değişimine paralel olarak Türk toplumunda kadın hayatı da önemli değişimlere uğramıştır. Şunu ilave etmek gerekir ki destanlar, milletlerin doğa ve insanlık hakkındaki ilk basit düşüncelerinin birer yansıması olup yaratıldığı çağın sosyal hayatı, tarihi olayları, ruh hali, dünya görüşü, gelenek ve göreneklerini yansıtır.

Diğer Türk boylarının destanlarında olduğu gibi Özbek sahası destanlarında da kadınlar önemli bir yer tutmaktadır. İncelediğimiz destanlar, Özbek Türklerinin tarih sahnesine çıktıkları dönemden itibaren kadına bakış tarzını, millet olarak bir araya gelmelerinde ve sosyal hayatta kadının yerini ve kadın-erkek ilişkilerini ortaya koymaktadır. Şimdiye kadar üstünde bu yönüyle pek durulmayan Özbek destanlarında kadına dair önemli mesajlar, pek çok sosyal realite yer almaktadır. Destanlarda yüksek estetik tipler olarak aksettirilen kadınlar, genel anlamda kadınların insanlık tarihindeki özel anlamda ise Özbek tarihindeki önemli rolünü, akıl, anlayış ve ruhunu izah etmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse Özbek destanlarında kadınların ayrı bir yeri vardır. Dolayısıyla kadın kahramanların bu önemli konumu onlar üzerinde bir araştırmayı zorunlu kılmıştır. Öte yandan kadın kahramanların tespit ve tahlil edilmesi, destanın ait olduğu çağın zihniyet dünyasına ışık tutması yönünden de önem taşır.

Türk boylarının sözlü kültür ürünleriyle ilgili çalışmalar son yıllarda artış göstermiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin 1991 yılında çöküşü ile birlikte bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ve Türk boylarıyla münasebetlerimiz yoğunlaşmış ve bunun neticesinde Türk Dünyasının sözlü kültürü hakkındaki araştırmalarda da nisbî bir artış görülmeye başlanmıştır. Türk Dünyasında Özbek Türkleri önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda incelemek üzere seçtiğimiz destan metinleri Türkistan'ın merkezi durumunda olan ve insanların ilk yerleşim bölgelerden biri olan Özbekistan sahasına aittir. Çalışmanın konusu, Özbekistan Türklerinin sözlü gelenekten derlenip yazıya geçirilmiş destanlarında kadının incelenmesine dayanmaktadır. Özbek Türklerinin destan, efsane ve masal gibi sözlü halk yaratmaları içinde kadın kahramanların önemli bir yer tuttuğu görülecektir. Bu kadın kahramanların tanıtılıp değerlendirilmesi Özbek Türklerinin gerek inanç ve düşünce sisteminin gerekse kültür tarihinin aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Destanlar kültürel kalıp yargılarını yansıtan sözlü edebi ürünlerdir. Kendine has bir anlatım tarzıyla ele alınan destanlar sözlü kültürde belirli bir gelenek çerçevesinde icra edilir. Özbek destan anlatma geleneğinde “bahşı” adı verilen destan anlatıcıları destanların nesilden nesle aktarımını üstlenmişlerdir. Bahşılardan eserini icra ederken dutar, dombıra, kopuz adı verilen müzik aletlerini kullanması Türk destancılık geleneği içerisinde bir farklılık olarak dikkat çekmektedir. Özbek destanları çok hacimlidir, anlatıcıları da güçlü bir hafızaya sahiptir. Destan anlatıcıları sözlü ortamda usta-çırak ilişkisi içinde yetişirler.

Destanlar genellikle epizotlar arası geçiş bölümleri mensur, diğer kısımları ise manzum olarak icra edilirler.

“Aynı dili konuşan ve aynı milletin parçalarının değişik zamanlarda ve günümüzde farklı şartlar içinde yaşamak zorunda kalışları, bizim, Türklükle alakalı herhangi bir problemi, dağınık haldeki Türk üniteleri içinde araştırmamızı, değerlendirmemizi engelleyici bir faktör olamaz. Türklük bilgisi ile alakalı meselelerin bu bütünlük içinde ele alınması, incelenen problemin daha net olarak ortaya çıkmasını sağlar. Böylece gerek yaşanan tarih içinde ve gerek yaşanan zaman içinde bütünü teşkil eden üniteler (Türk boyları) arasındaki organik bağı yaratan unsurların nelerden ibaret olduğu, aralarında birtakım farklar varsa bunların niteliklerini bulup çıkarmak ve sağlam bir hükme varmak kuvvet kazanır.”¹ Bu düşünceler ışığında ele aldığımız tez kapsamında Türk boylarının yarattığı diğer destanlar üzerinde de önemle durulmuştur. B. K. Malinowski’nin temel kuramları esas alınmaya çalışılmış, W. Bascom, Julian H. Steward, J. Frazer gibi antropolojiyle yakından ilgilenen kişilerin fikirleri doğrultusunda Türk toplumunun kültürel yapısı, düşünce ve inanç sistemi dâhilinde kadın unsuru incelenmeye çalışılmıştır.

“Destanlarda, hiçbir zaman, kültürün belli bir evresi tam olarak aktarılmaz. Destanların belirli toplumsal işlevlerinden bahsedilebilir. Kültür üslupları, tarihsel çevirmeler iç içe geçip birbirine karışmış; ancak insanlığa örnek oluşturacak bir davranışın yapıları varlığını sürdürür. Destanların öğrettiklerini, eğittiğini, ama öncelikle, bilgi verip tanıklık ettiğini vurgulamakta fayda var. Bu metinler, içinde yaşatıldıkları toplumların kültürel kodlarını yansıtır. Söz konusu kültürel kodların çözülmesi, edebiyat-toplum ilişkisini belirgin hale getirir. Sözlü kültür ürünlerinin, geleneğin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesinde önemli rol oynarlar.”² “Toplumun geçirdiği evreler, evren algısı, tarihî olaylar sözel bir anlatı türü olan destanlarda tabakalar halinde özellikle motif, tip gibi yapıya ait temel unsurlarda kendine yer bulmuş ve bu anlatı türü, içinde doğduğu toplumun kültürel kodlarını sözel olarak sonraki dönemlere aktarmada işlevsel bir rol üstlenmiştir.”³ Bu noktada edebi eserlerde yer alan kültürel öğelerin tespit edilip değerlendirilmesi son zamanlarda tercih edilen bir alan olarak dikkat çekmektedir. Toplumsal yaşamın aynası konumundaki destanlar ise bu alanda çalışan araştırmacılara zengin malzemeler

¹ Dursun Yıldırım, **Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları**, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, 16.

² Jan Assmann, **Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik**, Ayşe Tekin (Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, 40-134.

³ Nezir Temur, **Manas Destanı’ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 2.

sunmaktadır. Bu çalışmalarda sosyoloji, antropoloji ve bir alt dalı olan kültürel antropoloji gibi bilim disiplinlerinden istifade etmek ise kaçınılmazdır.

Özbek destanlarında kadın unsurunu, işlevsel kuramın temsilcilerinden hatta kurucularından olan Bronislaw Malinowski'nin kültür kavramına bakış açısı ışığında incelemeyi amaçladık. Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*⁴ adlı eserinde kültüre farklı bir bakış açısı getirerek, onu insanın yeme, üreme, barınma, güvenlik gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında bir araç olarak tanımlamıştır.

Malinowski'ye göre kurumun doğası, işleviyle belirlenir. Malinowski bütün kültürlerin çözmek zorunda olduğu üç temel gereksinim düzeyini şöyle sıralamıştır:

1. Bir kültür, yiyecek ve üreme gereksinimleri gibi biyolojik gereksinimleri karşılamalıdır.
2. Bir kültür, hukuk ve eğitim gereksinimi gibi araçsal gereksinimleri karşılamalıdır.
3. Bir kültür, din ve sanat gibi bütünleyici gereksinimleri karşılamalıdır.

Eğer antropologlar bir kültürün bu gereksinimlerini karşılama yollarını çözümlerlerse Malinowski'ye göre kültürel özelliklerin kökenine de ulaşabilirler. Bu görüşlerden hareketle, toplumun üyeleri tarafından paylaşılan, aktarılan görüşler ve değer yargıları olarak tanımlanabilen kültürün öğeleri her toplumda ortak nitelikler taşımaz. Söz gelimi her kültürde kadın ve erkeğe biçilen roller ve toplumların kadın algısı farklıdır.

Joseph Campbell, mit ve masalların gizemini çözmek üzere kaleme aldığı *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*⁵ adlı eserinde psikanalistlerin cesur ve çığır açıcı yazılarının mitoloji öğrencileri için vazgeçilmez olduğunu, Freud, Jung ve ardından gelenlerin, mitin mantığının, kahramanlarının ve yararlarının modern zamanlara dek canlı kalmalarını sağladıklarını ifade etmiştir. Bu sebeple, incelemeye aldığımız destan metinlerindeki mitolojiye özgü durumların temelinde de psikanalistlerin bu isabetli tespitlerinin varlığı görülmektedir.

Yüzlerce destan külliyatından oluşan Türk destancılık geleneğinin metinleri düşünüldüğünde, bu metinlerde yer alan tek bir kadın kahramanın bile incelenmeye

⁴ Bronislaw Kasper Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, Saadet Özkal (Çev.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, 22.

⁵ Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Sabri Gürses (Çev.), İthaki Yayınları, İstanbul 2018, 14.

çalışılması zaman sınırlarının aşması demektir. Dahası, Özbek Türklerinin sözel hazinelerinden birini oluşturan destanlar konusunu araştırmaya başlayınca çok zengin, uçsuz bucaksız bir dünyanın içinde olduğumuzu fark ettik. Dolayısıyla, bu çalışmada bütün destanları değerlendirmek mümkün olmamıştır; ancak, ulaştığımız metinler, Özbek destancılık geleneğinde kadın kahramanların işlevlerini belirlemeye yetecek düzeydedir. Konumuz destanlarda kadın olarak sınırlanmasına rağmen oldukça kapsamlı ve derin bir sahada çok boyutlu bir çalışma yapma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda çalışmada kadın kahramanların tespit ve tahliline yer verilen toplam on üç destan şunlardır: Erali ve Şirali Destanı, Melike Ayyar Destanı, Ayçınar Destanı, Huşkeldi Destanı, Belagerdan Destanı, Rüstem Han Destanı, Dalli Destanı, Alpamış Destanı, Zülfizar Destanı, Göroglinin Tugilişi, Şeybani Han Destanı, Küntogmuş Destanı, Şeker bilen Şirin Destanı.

Destanlardaki kadın unsuru incelenirken tipoloji metodu yerine kadınların toplumsal hayatta kendilerine biçilen rolleri, olumlu ve olumsuz yönleriyle karakter özellikleri, fiziksel özellikleri, giyim kuşam ve süslenmesi yönleriyle incelenmiştir. Destan metinlerinden seçilen örneklerden hareketle kadına ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Destanların bu açıdan okunması Özbek Türklerinin toplumsal yapısının, sosyal şartlarının ve beklentilerinin anlaşılmasında araştırmacılara sağlıklı bilgiler sunacağı kanaatindeyiz. Öte yandan destanlardaki kadın figürü incelenirken mukayese metodunun değeri göz önünde bulundurularak Gılgamış, Oğuz Kağan, Dede Korkut, Manas, Battal Gazi, Danişmend Gazi gibi destanlardan örnekler verilmek suretiyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Özbek destanlarında mitolojik unsurlar ve olağanüstülükler bolca rastlanır. Erkek kahramanların olduğu kadar kadınların da doğüstü güçlere sahip olması çalışmada kadının bu yönüyle incelenmesini gerekli kılmıştır.

Toplumun temel unsurlarından biri olan kadınlar, kendilerine atfedilen yaratılış özelliği ile her çağda ilgi odağı olmuştur. Diğer Türk destanlarında olduğu gibi Özbek destanlarında da kadınlar önemli bir yer tutmaktadır. Kadınlara hem başkahraman hem de yardımcı kahraman olarak farklı roller yüklenmiştir. Ancak evlilik ve aile kurumuna verilen önem düşünüldüğünde kadının en önemli rolü anne olmasıdır. Anne olarak kadın, çocuğunu besler, büyütür; eğitilmesi için çaba gösterir. Onu düşmanlardan korumak ve hayata hazırlamak maksadıyla öğüt verir. Evlat sevgisi sayesinde kendini feda etmeye bile

hazırdır. Çok ileri yaşlarda olmasına rağmen kız ya da erkek olsun bir evlat sahibi olmayı diler. Çocuksuzluk karşısında çeşitli çarelere başvurur.

Kadınların eş olarak en dikkat çeken yönleri eşlerine karşı sadık ve vefalı olmaları; kocalarını tehlikelere karşı uyanık olmaya davet ederek bir nevi onların akıl hocası olmalarıdır. Karısını dinlemeyip yiğitliğine güvenen erkek sonunda mağlup olmaya mahkûmdur. Evlilik söz konusu olduğunda evlenilecek erkekte yiğitlik temel ölçüt olarak aranır. Anlatılarda kadınlar -temelinde doğal seçilimin var olduğu- konargöçer bir hayatın tabii bir sonucu olarak etraflarında güçlü ve savaşçı erkekler istemektedir.

Karakter özellikleri bakımından kadınların hem olumlu hem de olumsuz birtakım özelliklere sahip olduğu görülür. Özbek destanlarında kadın diğer Türk destanlarında olduğu gibi ata biner, ok atar, kılıç kullanır. Kadın kahramanlar akıl ve tecrübesiyle kâh eşlerini ve çocuklarını ölümden kurtarır kâh onlara akıl vererek dış dünyanın tehlikelerine karşı uyarır ve yönlendirir. Destan kadınlarının içinde olumlu karakter özellikleri sergileyenlerin yanı sıra olumsuz karaktere sahip olanlar da vardır. Toplum tarafından hoş karşılanmayan hain, kurnaz, kıskanç ve iftiracı kadınlar, sonunda hak ettikleri cezaya çarptırılır.

Anlatılarda kadına yönelik söylemler ışığında Özbek toplumunun kadın algısı, kadına bakışı ve ona verdiği değer incelenmeye ve çözümlenmeye çalışılmıştır. Destan metinlerinde söylemlerin bazen onu küçümseyici ve ezici iken bazen de erkekle eş değer tutulduğu ve yüceltildiği görülmüştür.

İncelediğimiz destanlarda kadının fiziksel algısı, güzellik unsurları, giyim kuşam ve süslenme anlayışı, bir değerlendirme ve yorumlamadan ziyade durum tespiti olarak değerlendirilmiştir. Yapılan güzellik tasvirleri, dinleyenlerin kolayca muhayyile edebileceği kanlı canlı Özbek kadınları olmakla beraber; kelime kadrosu, teşbih ve mecazlar felsefi derinlik boyutundan uzaktır.

Geçmişten günümüze sosyal, dinî, siyasi, ekonomik vb. yaşanan birtakım değişiklikler kültürel değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu kültür değişimi Türk toplumunda tarihî süreçte kadının toplumdaki rolünü ve konumunu etkilemiştir. Özbek destanları bu açıdan incelendiğinde toplumda kadının hâkim unsur olarak erkeği yönlendirdiği; cesareti, sabrı, akli, vefası, fedakârlığı ve merhameti gibi belirgin özellikleri sayesinde kendini kanıtladığı görülecektir. Dahası destanda yer alan kadın unsurların, Türk

dünyasının ortak ve bütüncül destancılık geleneği içerisinde diğer destanlardaki kadın kahramanlarla benzer özellikler taşıdığı tespit edilmiştir.

1. ANA HATLARIYLA ÖZBEK TÜRKLERİ VE ÖZBEK TÜRKLERİNİN DESTANCILIK GELENEĞİ

1.1. Özbekistan Türkleri ve Özbekistan Hakkında Genel Bilgiler

1.1.1. Özbekistan Cumhuriyeti

Bağımsız Devletler Topluluğu üyelerinden biri olan Özbekistan, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek özgürlüğüne kavuşmuş bir ülkedir. Derin ve renkli bir tarihsel arka plana sahip olan Özbekistan Cumhuriyeti konumu itibariyle de Türkistan'ın merkezi konumundadır. Başkenti Taşkent'tir. Ülkenin resmi dili Özbek Türkçesidir. Nüfusu 2017 verilerine göre 32 milyon 121 bin kişidir. Bu nüfusa Özbekistan'a bağlı Karakalpak Cumhuriyeti de dâhildir. Halkı Müslümandır. Özbekistan, kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, kuzeydoğuda Kırgızistan, güneydoğuda Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan ve güneyde Afganistan ile komşudur.

Özbekistan Cumhuriyeti, Dünya üzerinde Türkiye'den sonraki en büyük nüfusa sahip Türk ülkesidir. Türk Dünyası genelinde Türkiye'den sonra en büyük nüfusa sahip ikinci sıradaki ülke olan Özbekistan Cumhuriyeti, önemli bir demografik potansiyele sahiptir. Devlet İstatistik Komitesinin verdiği bilgilere göre Özbekistan Cumhuriyetinin nüfusu 1 Ekim 2017 itibarıyla 32 milyon 512 bine ulaşmıştır.

“Doğudan batıya 1425 km'ye ve kuzeyden güneye 930 km'ye uzanan topraklar üzerinde yerleşmiş olan ülke; 370 - 460 kuzey enlemleri ile 560 - 730 doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ortasında yer alan Özbekistan'ın kuzeyinde Aral Denizi ile Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan, batısında da yine Türkmenistan bulunmaktadır.”⁶

“Özbekistan topraklarının 2/3'nü batıda uzanan düz ve kurak arazilerden oluşur. Kuzeybatıda alüvyon Turan ovası ile güneyde Amuderya ırmağı arasındaki 300.000 km²'lik alanı Kızılkum Çölü kaplar. Ülkede orman sahası son derece azdır. 1.200.000 hektarlık orman alanı, ülke arazi oranına göre ancak % 2.7'dir. Ülkenin güneydoğusunda yer alan dağlar, Altay ve Tanrı Dağlarının batı uzantılarıdır. Doğu kesiminde yer alan Fergana Havzasını çevreleyen dağların yükseltisi 3500- 4500 m. arasında değişir. Karjan (4229 m),

⁶ Füsün Kara, “Özbekistan tarihi 1917-1991”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998), 12.

Pokem (4299 m), Çatkal (4045 m), Kuramin (3000 m) ve Ugan dağ sıraları, Tanrı Dağlarının batı uzantılarıdır. Ülkedeki Gissar (Gossar) sıradağları üzerinde yer alan Baysun Dağının yükseltisi ise 4424 m.dir.”⁷

“Ülkenin doğusunda, Türkistan’ın en geniş ve verimli vadisi olan Fergana Havzası yer alır. 300 km uzunluğunda ve ortalama genişliği 100 km olan bu havzanın büyük bir kısmı Özbekistan topraklarında olmakla beraber, bir parçası Kırgızistan, diğer bir parçası da Tacikistan topraklarındadır. Havza, Hocent mevkiinde, 40 km. genişliğinde bir gedikle batıya doğru açılır.”⁸

“Tarihi İpek Yolu’nun ana merkezleri olan Semerkand, Buhara, Hive şehirlerinin yanısıra Hokand, Namangan, Andican ve Ürgenç Özbekistan’ın önemli merkezlerindedir.”⁹

“Türkistan’ın merkezinde yer alan Özbekistan; Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Afganistan, Kırgızistan gibi ülkelerle sınırı olan önemli bir ülkedir. Bu yönüyle Özbekistan sadece Türkistan’ın değil bütün dünyanın önem verdiği bir konuma sahiptir. Özellikle on dokuzuncu yüzyıl başlarında gelişen sömürgecilik faaliyetleri neticesinde Sovyetlerin istila ettiği bu bölge bugün için de büyük güçlerin iştahını kabartmaktadır. Rusya, ABD ve Çin gibi ülkelerin yanı sıra İran, Türkiye, Japonya, Fransa, Almanya gibi devletler de Özbekistan’la özel olarak ilgilenenlerin başında gelmektedir.”¹⁰

“Özbeklere göre kendileri bir yandan dış tehditlerle mücadele ederken, diğer yandan da kendi kültürel özelliklerini temel alan bir ulus inşasına girişmişlerdir. Bu, Özbek halkının büyük geleceği (Özbekçe O’zbek Halqinin Buyuk Kelajagi) sloganında özetlenmektedir. Özbek ulusu hem geleneksel özellikleri (tarihi kökler, manevi bağlar, iyi ahlak vb.) hem de çağdaş özellikleri olan bir ulustur (laik, demokratik, pazar ekonomisine inanmış, eğitilmiş vb.) ve her çağdaş özellik kaynağını geçmişten almaktadır. Özbekistan’da Timur (1336-1405) ve torunu Uluğ Bey (1394- 1449) millî kahraman olarak kabul edilmektedir. Edebiyatta Ali Şir Nevai (1441-1501); Ruslar tarafından öldürülen Abdülhamid Süleyman Çolpan (1897- 1938) ve Abdurrauf Fıtrat (1886- 1938) önemlerini

⁷ Halil Açıkgöz, **Türkistan İllerinden Özbekistan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, 24.

⁸ Füsün Kara, “**Özbekistan Tarihi 1917-1991**”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998), 14.

⁹ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, 176.

¹⁰ Emek Üşenmez, “Özbeklerin Tarih Sahnesine Çıkışı”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 54, 1789.

korumaktadır. Bağımsız Özbekistan, ulusal kimlik yaratma sürecinde, devlete bağlılığı sağlamak, kültürel sürekliliği devam ettirmek için tarih yazımına özen göstermektedir. Ekonomik ve sosyal tarih yazımında olayların verilmesinde, tarih anlatımı Sovyetler dönemi ile devamlılık gösterir. Ama Sovyetler Birliği'nin “biçimde ulusal, içerikte sosyalist” ilkesi âdeta tam tersine çevrilmiştir, yani, tarih yazımı içerikte ulusal, ama biçimde sosyalisttir.”¹¹

1.1.2. Özbek Adı

“Özbek kelimesi Özbekler arasındaki anlayışa göre, “Öz+bek” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu kelime “kendi kendine, özü özüne bey, hâkim” anlamına gelmektedir.”¹² Kökeni Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'ye kadar uzanan Özbekler, Orta Asya'da yaşayan bir Türk topluluğudur. Özbekler, XIV. yüzyılda ortaya çıkmış olmasına rağmen ulus haline geliş tarihleri XV. yüzyıldır. Türk tarihi ve toplulukları üzerinde çalışmalar yapan Barthold¹³ ise Maverâünnehir çevresinde yaşayan Müslümanlara, idarecileri Özbek Han'a nispetle Özbekler dendiğini belirtir ve “Özbek” kelimesinin “Çağatay” kelimesinin karşılığı olarak, Cuci soyundan gelenlerin ülke ve torunlarına da isim olarak verildiğini söyler. Öte yandan Altınordu hanlıklarının bağımsızlığını yitirmeye başlamasından sonra “Özbek” ismi, Güney Rusya'da bir millet ve devlet adı olmaktan çıkmış, yalnızca Türkistan'a göç eden toplumlar için kullanılmıştır.

“Özbek tabiri, etnolojik bir terim olmayıp Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın hanedanından gelmiş olan Özbek Han'ın (1312-1347) adına izafeten verilen politik bir terimdir. Yakubovskiy'nin belirttiğine göre XIV. yüzyıl yazarlarından Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide adlı tarihi eserinde, 1335 yılının Kasımı ile Aralığında Kafkasya'da harekette bulunan Özbek Hanın askerlerini Uzbekiyan, Cuci ulusuna da Mamlakat-i Uzbekî yani Özbek memleketi olarak isimlendirmiştir.”¹⁴

“Moğol istilasının en önemli sonuçlarından biri Orta Asya'nın etnik yapısında meydana gelen değişimlerdir. Karluk, Kıpçak ve bunlar gibi diğer bazı Türk boyları Moğol istilasından sonra müstakil olarak varlıklarını fazla koruyamamış ve Moğol boyları ile

¹¹ Çiğdem Balım, “Özbekistan”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 54, 1757.

¹² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 47.

¹³ Vasily Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ragıp Hulusi Özdem (Çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, 241-242.

¹⁴ Füsün Kara, “*Özbekistan tarihi 1917-1991*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998), 1.

kaynaşarak yeni kavimler meydana getirmiştir. Bunların dili Türkçe olmasına rağmen tarihi hatıraları, askeri teşkilatı ve gelenekleri Moğol özellikleri taşımıştır. Bugünkü Orta Asya'daki Özbek, Kazak, Karakalpak bu kaynaşmanın neticesi sayılmıştır.”¹⁵

“20. yüzyılın ilk yarısına kadar dünya tarihçileri arasında Özbek halkının etnik tarihi XV. ve XVI. yüzyıldan, yani Maveraünnehir’e Deşt-i Kıpçak Özbeklerinin gelmesiyle başlamıştır diyen bir düşünce hâkimdi. Ama Orta Asya tarihini iyi öğrenen bilim adamları bu düşünceye katılmamışlardır. Bunlardan biri A.Yu.Yakubovski'dir. 1940'da yayınlanan makalesinde Özbek halkının şekilleniş meselesine yeni bir düşünce katkısında bulundu. Ona göre; Göçebe Özbekler şimdiki Özbekistan'a geldiğinde, onlar burada oturaklı yaşayan Türkî halklara rastlamışlar. Bu oturaklı Türkî halk iki nehir (Emu derya ve Sır derya) arasında en eski dönemlerden beri yaşamakta olan (esasen pers dili) halklar ile karışması neticesinde müşterek sosyo-ekonomik ve kültürel birliktelik oluşturmuşlardır. Bunun sonucunda sonradan Özbek milleti teşekkül etmiştir. S.P. Tolstov'a göre Özbek halkının ayrı millet olarak şekilleniş sürecinin bitmesi X-XII. yüzyılda Karahanlılar devletinin idaresine geçmesiyle başlamıştır. Yakubovski'nin fikrine göre halkların tarihi bazen onların isimlerinden de eskiye dayanır. Özbek halkı Orta Asya'nın merkezi kısımlarında uzun zamanlardan beri yaşamış olsa da etnik ismini Taciklerden sonra almıştır. Şu ana kadar Özbek halkının şekilleniş süreci konusunda kesin bir bilgiye ulaşmak zordur. Ama elimizde olan bazı bilgilere göre, Özbek halkının şekilleniş süreci şöyle gösterilmiştir; Özbek ve Taciklerin en eski soyları Orta Asya'nın mahalli halkı ve kabileleri Harezmliler, Suğdler, Massagetler ve Saklar olmuştur. Özbek halkının etnik tarihine ait meseleler B.A.Ahmedov'un da ilmi çalışmalarında yer almıştır. Ona göre Özbek halkı eski zamanlardan beri Özbekistan sınırları içerisinde yaşamışlar ve ancak XVI. yüzyılın başlarında bu bölgeye gelerek kendi hükümlerlerini kuran göçebe Özbekler, Özbek halkının bir kısmı olduğunu vurgulamıştır. Orta Asya'da feodalizm sürecinde millet olarak şekillenen halkların (Türkmen, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Tacik vs..) kendine özgü etnik adı olmuş, ve sonrada o isimler onların millet adı olmuştur. İlk orta çağlarda şekillenen Özbek halkı, millet olma süreci içerisinde (IX-X) onun etnik adı zaman zaman değişmiştir: Türk, Karluk Türkleri, Karahanlılar, Hakanlılar vs... Özbek adı Orta Çağ eserlerinde Deşt-i Kıpçak'ın doğu kısmında Ak -Orda'da yaşayan göçebe halkların genel adı olmuştur. Ak-Orda sınırlarında XV. yüzyılın birinci çeyreğinde göçebe Özbek devleti teşekkül etti. Mezkûr devleti Cengiz Han neslinden olan Ebulhayr Han

¹⁵ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı, Destanları**, Ana Yayınevi, İstanbul 1980, 10.

yönetiyordu. İşte bu kabilelerin birleşmesi ve Timur devletinin giderek güçsüz kaldığını fark eden Şeybani Han Maverünnehir'i ele geçirdi ve yeni bir ulus devlet ortaya çıkarttı.”¹⁶

“Özbek Türkleri; Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin karışıp kaynaşmasından meydana gelmişlerdir. Özbek devletinin ve Özbek halkının adı, Altın Orda Hanı Özbek'in adından gelmektedir. Özbek'in torunu olan Ebu'l- Hayr Han 1428'de kurduğu devlete dedesi Özbek'in adını vermiş ve devletin bünyesindeki değişik Türk boylarına Özbek denmeye başlanmıştır.”¹⁷

“Özbek Han döneminde Altın Ordu'da İslamiyet'in tamamiyle yerleşmesine büyük önem verilmiş ve bu suretle Altın Ordu Devletinde Şamanlık inancı bırakılmış ve ülke tam bir İslam ülkesi haline getirilmiştir. Bu dönemde (1312-1340) Deşt-i Kıpçak bozkırlarında göçebe hayatı yaşayan Özbek Hanın aşiretinin mensuplarına Özbekler denilmiştir. Sonradan ise Sir-Derya'nın alt kısımları ile Aral Denizi ve Ural arasında uzanan bütün topraklar Özbekistan olarak isimlendirilmiştir. Özbeklerin büyük bir bölümü XIV. yüzyılda Zereşan Havzasında ve Harezm'de köy ve ziraat hayatına geçmişlerdir. Zeki Velidî Togan, Özbeklerin Altın Orda zamanındaki yani Mangıt, Nogay ve Kazakların ayrılmalarından önceki, heyette bulunan Özbek kabilelerini doksan iki ayrı isimle zikretmiştir. Özbek halkı umumiyetle İran ve Afgan tesiri altında kalmıştır.”¹⁸

1.1.3. Özbekistan'ın Tarihi

“Eskiden Turan, Ortaçağlarda Türkistan, Maverünnehir, günümüzde Özbekistan denilen topraklar zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. Fergana, Taşkent, Surhanderya, Semerkant ve diğer yerlerde yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde, milattan önce III. bin yılın sonu ile II. bin yıllarda bölgede ilk şehirlerin kurulduğu bilinmektedir. IX. yüzyılda Karahanlılar ve XII. yüzyılda Karahıtayların hâkimiyetine giren ülkede XII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIII. yüzyılın başında Harzemşahlar Devleti kuruldu.1220-1221 senelerinde bölge Cengiz Han liderliğindeki Moğolların istilasına uğradı. Onlara karşı

¹⁶ Ergash Jumaev, “19. Yüzyıl Sonu ile 20.Yüzyıl Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010), 3-5.

¹⁷ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 178.

¹⁸ Füsun Kara, “Özbekistan tarihi 1917-1991”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998), 2.

direnen Buhara, Semerkant, Ürgenç, Hucend ve Tirmiz şehirleri tamamen tahrip edildi.”¹⁹ Daha sonraları bu imparatorluğun dağılması neticesinde, toprakları, ahalisini Türklerin teşkil ettiği Altınordu, İlhanlılar ve Çağatay Devleti gibi siyasi yapılarca paylaşılmıştır. Özbek birliğinin ilk kurucusu olarak bilinen Ebu'l- Hayr Han iktidarı boyunca sınırlarını Seyhun Irmağı'nın doğusuna kadar genişletmiş; Issık Gölü civarında Özkent'e kadar olan bölgeye hâkim olmuştur. Ebu'l- Hayr Han 1468'de Kırgız- Kazak birliklerinin istilaları ile olan mücadelesinde ölmüştür.

“Golden'in Özbekler ile ilgili; Özbekistan ve sınırları içinde Özbek nüfus bulunan komşu Afganistan, Hun döneminden beri hem yerleşik hem de göçer eski İranî halklar ve Türk göçerleri için bir buluşma zemini olmuştur. 6. yy ortalarında Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasıyla Türk unsurları önemli ölçüde gelişme kaydetmiş, ancak Türkleşme süreci tamamlanamamıştır şeklindeki değerlendirmeleri, Özbek coğrafyasındaki Türkleşme sürecini daha eski tarihlere götürmektedir. Özbekler, Türkleşmiş eski İranî nüfus (Soğd, Harezmi, Baktriyalı), Özbek öncesi Türk göçerler (Karluk, Yağma, Göktürk Kağanlığı'nın parçası olan boylar, Karahanlı Devleti, Oğuzlar, Kanglı-Kıpçaklar, Türkleşmiş Moğollar) ve doğu Kıpçak Özbek birliği gibi üç temel unsurdan oluşmaktadır.”²⁰

“Orta Asyalı fâtiplerin sonuncusu olarak takdim edilen Şeybânî Han, Özbeklere en güçlü devrini yaşatmıştır. Onun zamanında, Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan göçebe Özbek kabilelerinin büyük çoğunluğu Fergana, Mâverâünnehir ve Harezm gibi medenî Türk bölgelerine gelip yerleşmişler, böylece buraların bugünkü etnik yapısının belirlenmesini sağlamışlardır. Şeybânî Han'dan sonra hanedanın en büyüğü olarak Küçim Han diye kısaltılmış adıyla bilinen Köçküncü Han'ı görüyoruz. Ebulhayr Han'ın oğlu ve Şeybânî Han'ın amcası olan Köçküncü Han, yirmi yıl kadar (1510-1530) Mâverâünnehir'in tamamına hükmetmiştir. Köçküncü Han'dan sonra oğlu Ebu Said Han (1530-1533) dört yıl kadar Mâverâünnehir Şeybânîlerinin başında bulunmuştur. Ondan sonra Köçküncü Han devrinde askerî faaliyetlerin başında gördüğümüz Şeybânî Han'ın kardeşi Mahmut Sultan'ın oğlu Ubeydullah Han (1533- 1539) Buhara tahtına oturmuştur.”²¹

¹⁹ Abdullah Muhammedcanov, “Özbekistan”, **İslam Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 37, 111.

²⁰ Aadhamcan Ashirov ve Nurettin Hatunoğlu, “Özbekistan'da Mevsimsel Bayramlar ve Özel Günler”, **Millî Folklor**, 27, 122.

²¹ Abdullah Gündoğdu, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, **Türkler Ansiklopedisi**, 3, 1059.

Ubeydullah Han'dan sonra hanlık tahtına sırasıyla Köçküncü Han'ın oğlu I. Abdullah Han, kardeşi Abdullatif Han ve II. Abdullah Han geçmiştir.

“1598’de II. Abdullah Han’ın ölümü ile Özbek devleti iyice karışmış, bununla beraber hanlıklar arasında mücadelelerin devam etmesi Şah Abbas’ın Harezmi, Kazak Hanı Tevekkül’ün Semerkant’ı ele geçirmesine neden olmuştur. Bu durum Özbek hanlığının parçalanmasına, Buhara, Hive (Harezmi), Hokand (Fergana) gibi farklı, ufak hanlıkların kurulmasına neden olmuştur.”²²

“Aslında bu hanlıklar birbirleri ile mücadele halinde olan devletler görünümünde idiler ve Türk topluluklarının bir birliği söz konusu değildi. Hive Hanlığı Türkmen ve Karakalpakların, Buhara Hanlığı Özbek ve Taciklerin, Hokand Hanlığı ise Özbek, Kırgız, Kazak ve bir miktar Taciklerin meskûn olduğu bölgelerdi.”²³

“XVIII. yüzyılın birinci yarısında İran’da iktidarı ele geçiren Nadir Şah (1736-1747) dağınık vaziyetteki Türkistan hanlıklarını işgal ederek hâkimiyeti altına almıştır. Bu sırada Ruslar da Türkistan üzerine yayılma politikası güdüyordu. Nadir Şah’ın vefatı ile XVIII. yüzyılın birinci yarısının sonlarına doğru Türkistan bölgesindeki hanlıklar yeniden toparlanmış Merv ve Horasan bölgesinin hâkimiyeti için mücadeleye başlamışlardır. Buhara ve Hive Hanlıkları arasındaki rekabet kızışmış, iki Türk Hanlığı birbirine düşmüştür. XIX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Hive ve Buhara Hanlıkları oldukça yıpranmıştır. Bu durumdan istifade eden Ruslar önceleri bölge üzerine keşif seyahati yapmışlar ve sırasıyla Taşkent (1865), Buhara (1868), Hive (1873), Hokand (1876) şehirlerini istila etmişlerdir.”²⁴

“Maveraünnehr’e geldikten sonra Ruslar, Buhara, Hive ve Hokand’ı hanlık olarak bıraktılar. 1855 yılında Çernayev ve Krijanovski Taşkent’i de “Rusya ile dost müstakil İslam Devleti” ilan etmek istemişlerse de ahali Rusların yalanlarına inanmamıştır. Antlaşmada “Rus tüccarları Hokand’da Hokand tüccarları Rusya’da aynı hukuka malik olurlar.” deniliyordu. Hüdayar’ın ilticasından sonra, yerine geçen oğlu Nasireddin evvelce Rusya’da bulunmuş, biraz da Rusça öğrenmiş, Avrupa tarzı hayat tamamülü göstermiş bir zattı. Rus idaresinde sekiz yıl devam eden hanlığın, 1876’da Piskentli Molla İshak (Pulat

²² Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 37.

²³ Nadir Devlet, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, **Avrasya Etütleri**, 1, 34.

²⁴ Janos Eckmann, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Osman Fikri Sertkaya (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, 208-209.

Han)'ın isyanı dolayısıyla General Kaufmann'ın Petersburg'dan gönderdiği bir emirle (7 Şubat) lağvedildi. Ruslar, Kaşgar beyi Yakub Beyle de 1872'de aynı Hokand'la olan şartları esasında bir antlaşma yapmışlardır. 1877'de Yakub Bey, Kaşgar'ı kendisi ve oğulları idaresinde bırakmaları şartı ile Ruslara tabi olacağını söylemişti. Çin'in müdahalesi ve Yakup'un füceten ölümü neticesinde, Kaşgar, Uzak Doğuya eklendi. 1878'de Rus elinde yalnız Buhara ve Hive hanlıkları kaldı.”²⁵

“Batı Türkistan'daki şehir hanlıkları XIX. yüzyıla iyice parçalanmış, siyasi hüviyeti silikleşmiş olarak girer. Hanlıklar beyliklere dönüşmüş, onlar da yer yer kasaba hâkimleri haline gelmiştir. Bazı göçebe boylar ise hiçbir siyasi hâkimiyet tanımadan bozkırlara yayılmışlardır. Hazar'ın doğusundaki göçebe Türkmenler'de devlet şuuru tamamen çözülmüştür; “*Ne emretmek, ne de itaat etmek arzusunun*” duymazlar; “*Biz Türkmenler başsız milletiz... Bizim her ferdimiz padişah*” demektedirler. Tabii ki, vergi ve zekât vermekten de hoşlanmazlar. Ruslar'a karşı onları birleştirmek isteyenler, “Zekât ve öşür vermeden el ele olmaz” diye çok uğraşacaklardır. Ruslar ise fevkalade planlı ve kararludur; Türkistan'a hâkim olup, buradan, aynı zamanda İngilizlerin Hindistan'daki siyasî varlığını vurmaya düşünmektedirler. İngilizler de Afganistan üstünden Türkistan ile ilgilenecek, ancak, fazla etkili olamayacaklardır. Rus Çarının XVIII. yüzyılın başında başlattığı, Hazar'ın kuzeyinden hareketle Güney Sibiry ve Kazakistan'ı kuşatan Sibiry hattı, XIX. yüzyılın ortasında Balkaş Gölü'nü kuzeyden dolanıp İli Irmağı'na ulaşır. Bu askeri hat üzerinde yüz kırktan fazla kale yapılmış, Türkistan işgali için gerekli askeri kuvvetler yığılmıştır. Kırım Harbi ve Şeyh Şamil'in mücadeleleri Rusya'yı bir süre durdurur; sonra, bütün ağırlığı ile Orta Asya'ya yönelir. Esasen, Orta Asya Türk toplulukları, savaş tekniklerinden habersiz ve her türlü silahtan mahrum, geleneksel silah ve savaş usulleri ile dövüşmektedirler; cesaretlerinden başka Rus birlikleri karşısında kayda değer bir şeyleri yoktur.”²⁶

“XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru Türkistan'da hâkimiyet sağlamak için Avrupa'nın güçlü devletleri arasında rekabet başlamış bulunuyordu. İngilizler Afganistan ve Güney Türkistan ile yakından ilgilenmekte idiler; 1839'da İngilizler Pamir'e kadar ilerlemişlerdir. İngilizlerin Türkistan'a güneyden yaklaşmaları üzerine, 1839'da Ruslar Hive'yi ele geçirmek için bir teşebbüste bulundular. Perovski kumandasında harekete

²⁵ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 254.

²⁶ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, 674-675.

geçen 6 bin kişilik Rus kuvveti başarılı olmadı. Sonra, Rusların Türkistan'a doğru ilerleyişine engel teşkil eden Hokand Hanlığına ait, Sir-Derya üzerindeki, Akmescit Kalesi 1853'te zapt edildi ise de, Kırım seferi (1853-1855), Hokand Hanlığına karşı Rus istila hareketini kısa bir zaman için durdurdu. 1856 Paris Andlaşmasından sonra Rusya serbest kalan kuvvetlerini Kafkasya ve Türkistan'a karşı kullanmaya başladı. 1858'de General İgnatiyev (sonradan Rusya'nın İstanbul'daki elçisi olan panislavist) elçi olarak Buhara'ya gönderildi ve o Buhara Hanına baskı yapmaya çalıştı. 1860'ta Yedisu'dan hareket eden General Kolpakovskiy Hokand kuvvetlerini mağlup ederek Çu ırmağına dayandı ve buradaki Tokmak ve Pişpek kalelerini ele geçirerek, Tanrı Dağlarından Doğu Türkistan'a giden yolları Rus kontrolü altına aldı. 1863'te Prusya ile anlaşma yaptıktan ve büyük Leh milli ayaklanmasını bastırdıktan sonra Rusya, Hokand'a karşı hareketine devam etti, Suzak ve Çuluk-Kurgan kalelerini zapt etti. 1864'te Evliya-Ata, Türkistan (şehri) ve Çimkent'i eline geçirdi. Bundan sonra Türkistan'ın ilk genel valisi tayin edilen Alman asıllı General Kaufmann, 3.500 askerle Türkistan'ın en büyük şehri Semerkand'ı 2 Mayıs 1868'de aldı. Hokand ve Buhara Hanlıkları Rusların himayesine girdi. 12 Ağustos 1873'te Hive (Harezm) Hanlığı da Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı. 19 Şubat 1876'da Hokand Hanlığı ilga edilerek, yerine "Fergana eyaleti" kuruldu. Bu suretle Türkistan'daki son devlet de ortadan kalkmış oldu."²⁷

"Rusların 1552'de Kazan'ı işgal ederek Kazan Hanlığına son vermeleri ile başlayan süreç, İdil-Ural, Kırım, Kafkaslar ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın işgaline kadar sürmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya, Türkistan topraklarının önemli bir bölümüne hâkim oldu. Çarlık Rusyasında büyük bir Türk düşmanlığı vardı ve Türkler çarlık yönetiminin her türlü baskı ve zulmüne maruz kalmakta idiler. Ruslar, işgal ettikleri toprakları sürekli elde tutabilmek ve kontrol edebilmek amacıyla Rusya'dan Rus kökenli insanları getirip bu bölgelere yerleştirmekte, toprakların en iyisini, arazinin en verimlisini onlara vermekte idiler. Türk soylu halk baskı altında tutulmakta, sindirilmeye çalışılmakta ve sürekli aşağılanmakta idi. Bölgede görevli asker ve komutanlar her türlü haksızlık ve suistimali yapmaktan geri durmuyor, Türk soylu halka karşı acımasız davranıyorlardı. Aydınlar ve Rus işgaline karşı gelenler, isyan edenler birer birer ya da topluca öldürülerek ortadan kaldırılıyordu. Milli ve manevi değerleri ve kimlikleri yok sayılıyor, aşağılanıyordu...Çarlık Rusyasının Türkistan'a egemen olduğu bu dönemlerde

²⁷ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 29-30.

her ne kadar hanlıklar arasındaki çekişme ve Türkistan'daki siyasi parçalanmışlık fotoğrafı ortadan kalkmış görünse de Türk halklarının durumu gün geçtikçe kötüleşti, birtakım ayaklanmalar vuku buldu. Örneğin 1898 yılında Fergana halkı Nakşibendî şeyhi Muhammed Ali'nin önderliğinde bir isyan başlattı. Bu isyana Kırgızların yanı sıra Fergana vadisinde yaşayan Özbek, Tacik ve diğer Müslüman halklar da katıldılar. Bu ayaklanma kısa sürede bastırıldı ve isyanın elebaşısı kabul edilen 18 kişi idam edildi, 500'den fazla kişi de Sibiry'a sürüldü. *Min Töbö* ve *Dön Arık* köyleri yerle bir edilerek haritadan silindi ve halkı başka yerlere sürüldü. Çarlık Rusyasının baskıcı ve sömürücü yönetimine karşı, Türkistan'ın kalbi olan Özbekistan topraklarındaki Taşkent, Buhara, Semerkant gibi şehirlerde ortaya çıkan aydınlanma ve özgürleşme ışığı, bütün Türkistan'ı aydınlatacak güçte idi. Nitekim 1916 yılında meydana gelen büyük isyanın ilk kıvılcımı da Semerkant civarında ortaya çıkmış ve bütün Türkistan'a yayılmış idi. Türkistan topraklarının Çarlık orduları tarafından işgali, Türkistan Türklerinin millî ve manevî dünyalarında büyük yaralar açmıştı. Bu süreçte, Türkistan'daki aydınlar arasında çeşitli gruplar oluşmuş ve mücadelelere girişilmiştir. Özellikle XX. yüzyılın başlarında, Kazak, Kırgız, Özbek ve Uygurlar arasında önemli direniş hareketleri ve sayısız başkaldırılar görülür. Bu isyanlardan en büyüğü ve en önemlisi 1916 Türkistan isyanıdır.”²⁸

“Çarlık yönetiminin baskı ve zulmünden bıkan ve Türkistan'da 1916 yılında büyük bir isyan başlatan Türklerin önemli bir bölümü Bolşeviklerin yanında yer almıştı. Başta Lenin olmak üzere devrimin önde gelenlerinin verdiği sözler devrimden sonra unutulmuş ve Türklerin tutsaklığı ve Türk topraklarının işgali devam etmiştir. 1924 yılında Rusların yaptığı düzenlemeler sırasında Harezm, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtıldı, onların yerine Türkistan toprakları, etnik bir ayrışmaya bağlı olarak, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan şeklinde bölündü.”²⁹

“1916 Temmuz'unda, halkın yaptığı protesto gösterilerine ateş açılması üzerine, Türkistan milli ayaklanması taşlar ve sopalarla başlar. Hocent, ayaklanmanın merkezi olur; birçok kasabalarda ve Semerkand çevresinde ayaklanma yayılır; “*Çar ve Ruslar defolsun! Müslümanlara hürriyet isteriz! Biz İslam devleti kurmak istiyoruz...*” Bu ayaklanma bütün Türkistan'a yayılmış olmakla beraber, ayaklananlar arasında düzenli bir irtibat ve merkezi bir yönetim yoktur. Ruslar yüzbinlerce Türk'ü öldürürler; iki yüz bine yakın Türkistanlı Sibiry'a sürülür; üç yüz bin kadar Kazak, Kırgız Doğu Türkistan'a kaçarlar; şehirler ve

²⁸ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 307-310.

²⁹ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 179.

köyler harab olur. Türkistan Türkleri din, dil, soy ve kültür birliğine rağmen, hiçbir zaman, Rus işgaline karşı, müşterek hareket edememiş, siyasi birlik kuramamışlardır.”³⁰

“Birinci Dünya Savaşında Rus orduları cephelerde büyük kayıplar verince, Çarlık yönetimi, daha önce cepheye sürdüğü Türk gençlerine ek olarak, Türkistan Türkleri arasından yeni bir asker toplama işine girişir. Bu girişim, büyük bir tepki ile karşılanır. Rus işgalinden sonra toprakları ellerinden alınan, baskı ve zulüm gören, aşağılanan Türkler, bu askere alma kararı karşısında isyan ederler. İsyana kısa sürede bütün Türkistan topraklarına yayılır. 4 Temmuz 1916 günü Semerkant bölgesinde başlayan isyana yaklaşık olarak 10 milyon kişi katılmıştı. Kısa sürede bütün Özbekistan’a yayılan isyana, Kırgızistan’dan önemli katılımlar oldu. İsyana, baskıcı Çarlık yönetiminden kurtulmak isteyen Kırgız, Kazak, Özbek, Tatar, Uygur, Başkurt Türkleri ile Dunganlar, Sart-Kalmuklar, Ukraynalılar ile Rus köylülerinin bir bölümü de katılmıştı.”³¹

“Rus ordusu bu isyanı çok kanlı bir biçimde bastırdı. Türkistan Türkleri arasında büyük bir korku ve dehşet yaratan bu kanlı baskını Kırgızlar “1916 Ürkünü” diye adlandırmaktadırlar. Rusların isyanı bastırması sırasında 673.000 Türk hayatını kaybeder, 168.000’i Sibirya’ya sürülür, 300.000’den fazla Kazak ve Kırgız ise hayatlarını kurtarmak için Çin topraklarına kaçarlar. Çin’e kaçan 300.000 kişinin yarısı açlık, hastalık ve soğuktan dağlarda ölür.”³²

“XX. yüzyıla gelindiğinde, Türkistan’da Rus hâkimiyetinin başlaması ve İslam dünyasının Batı ile temaslarının artması sonucu, buralarda da yenileşme temayül ve hareketleri başlar. Kırım, Kazan ve Azerbaycan havalisi bu tür hareketler bakımından daha canlı olur. Buhara’da tahsilini yapmış olan Kazan’lı Şehabeddin Mercani, reformcu fikirleri ile ün yapar. Kırım’da İsmail Gaspıralı’nın fikirleri Türkistan’da yayılır; “*Dilde, fikirde ve işte birlik*” sloganı Türkistanlı aydınların şiarı haline gelir. Usul-i Cedid(=Yeni usûl) okullar açılmaya başlar. Türkistan aydınları arasında ceditçilik, çoğu kere sosyalist, Marksist fikirlerle karışık olarak gelişir. Karşılarında ise, muhafazakârlığı temsil eden Hanlıkları ve medreselileri bulurlar. Bu yapı sebebiyledir ki, Orta Asya’da ceditçi aydınlar,

³⁰ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, 744-745.

³¹ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 310.

³² Şuayip Karakaş, “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 2, 279- 317.

zaman zaman, ideolojik yakınlık sebebi ile Ruslarla işbirliğine girmekten çekinmezler veya sık sık Ruslar'a aldanırlar.”³³

“1 Kasım 1917 tarihinde Taşkent'te Bolşevikler tarafından silahlı ayaklanma çıkarılıp Türkistan ülkesinde Sovyetler hâkimiyeti gerçekleştirildi.”³⁴ “Bu bölgenin SSCB'deki resmi adı Orta Asya ve Kazakistan'dır. Bugün aslı bu yöreden olan ve dış ülkelerde yaşayanlar arasında bu bölge için Türkistan tabiri kullanma eğilimi mevcutsa da, Kazakların bu isme pek rağbet etmedikleri izlenmektedir. Ayrıca Türkistan kavramı genelde SSCB'deki beş cumhuriyet (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan)'i içine aldığından Çin hâkimiyeti altındaki Uygur ve Kazaklar Doğu Türkistan tabirini tercih etmişlerdir. Kısacası oldukça bir kavram karışıklığı meydana gelmektedir. Türkistan adı bugün resmi olarak ancak Türkistan askeri bölgesinde kullanılmaktadır. Daha önceleri, ihtilalin ilk yıllarında, Çarlık Rusya'sından devralınan gelenekle (Çarlık döneminde Kazakistan, Bozkır ve diğerleri ise Türkistan Genel Valiliğine bölünmüştü.) Türkistan MSSC ile Kırgız (Kazak) MSSC kurulmuştu. 1920'de ortadan kaldırılan Buhara ve Hive Hanlıkları da bu Türkistan MSSC dâhil edildi. Ancak bu durum 1924'te değiştirildi, Özbek ve Türkmen SSC'leri ile Tacik MSSC kuruldu.”³⁵

“1917 İhtilali'nin başlaması ve Çarlık hanedanının devrilmesi Türkistan Türk âleminde sevinç uyandırırsa da, umdukları gelişmeler olmaz. Ancak, ihtilal havası içinde milli-siyasi taleplerini daha serbest açıklamak ve tartışmak fırsatını bulurlar. Türkistan Türkleri'nin bu dönemdeki muhtariyet ve istiklal arayışlarında da birlik ve müşterek hareket havası yoktur. İktisadi ve askeri bakımdan fevkalade zayıf olan Türk unsurlar, müşterek bir imanın yarattığı potansiyelden mahrumdurlar. Pantürkizm ve Panturanizm, sadece bir kısım aydınların heyecan kaynağıdır. Ruslar ise –kızılordu veya beyaz ordu- muhtariyet yahut bağımsızlık ilan eden Türk unsurlara karşı aynı müsamahasız tavırla saldırmışlardır. 17 Mart 1917'de Taşkent'te, dört yüz kırk delegenin katıldığı “*Türkistan Müslüman Kongresi*” toplanır. Hem, ihtilal çalkantıları içindeki Rusya'nın rejiminin ne olacağı, hem de Türkistan'ın kendi kendini idare etmesi meselesi tartışılır. Kongre, Türkistan'ın meseleleri ile uğraşmak üzere Mustafa Çokay başkanlığında, daimi “*Türkistan- Müslüman Merkez Şurası*”nı kurar. Milli Merkez olarak tanınan bu şura

³³ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, 743-744.

³⁴ Abdullah Muhammedcanov, “Özbekistan”, **İslam Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 37, 112.

³⁵ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 75.

Fergana’da, Semerkand’da, Hazar-ötesi bölgelerde, Sirderya ve Yedi Irmak bölgelerinde mahalli teşkilatlarını kurar. 3 Eylül 1917’de, Kazan’da toplanan ikinci kongreye, şartların sıkışık olması sebebiyle her taraftan delege gelemmez. Kongre, İç Rusya ve Sibirya Türkleri’nin kültür muhtariyetini ilan ederek Ufa’da bir milli meclis seçer. Milli Merkezi Şura, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki ve Şah İslam’dan oluşan bir heyeti Moskova’ya, hükûmetle görüşmek ve Kongre’nin kararlarını bildirmek üzere gönderir. Ancak heyet, Kerenski başkanlığındaki ihtilal hükûmetinin İslam-Türk kavimlerine ne ülke, ne de kültürel muhtariyet vermek niyetinde olmadığını görür. “*Sevinç kısa sürdü, hayal kırıklığı ise büyük oldu.*” Türk kavimleri, ihtilal olsa da, Çarlık devrilmiş bulunsa da, Rusların bırakıcı olmadıklarını bir kere daha anlar.”³⁶

“1917 Ekim Bolşevik İhtilali’nden sonra Çarlık Rusyası Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği olarak şekillenince idari ve siyasi yapı yeniden değişti. 30 Nisan 1918’de Türkistan Genel Valiliği yerine Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve 26 Temmuz 1920’de Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Harezmi ve Buhara Hanlıkları ise ilki 26 Nisan 1920’de, ikincisi 2 Eylül 1920’de birer Halk Sovyet Cumhuriyetine dönüştürüldüler.”³⁷

Çarlık Rusyasından sonra Türkistan’a egemen olan Sovyet döneminde sırasıyla Vladimir İlyiç Ulyanov, bilinen adıyla Lenin, Josef Stalin ve Nikita Kruşçev’in iktidarlarını görmek mümkündür.

“Lenin, “*devrim düşmanlarına karşı kitle terörünü*” benimsemekteydi. İktidarı sırasında özellikle devrim karşıtlarına, muhalifler ile isyancılara karşı acımasız davranıyordu. 1905 İhtilali ile birlikte oluşan kısmi özgürlük ortamından yaralanan Türkler, Lenin’in liderliğinde “*bağımsızlık için mücadele eden toplumlara yardım*” sloganıyla hareket eden Bolşeviklerin kendilerine daha büyük hak ve özgürlükler tanıyacaklarına inanıyorlardı. Çarlık yönetiminden çok çeken Türkler ile diğer Müslüman halkların önemli bir bölümü, Kızıl Ordunun yanında yer aldı. 1918 yılında Kızıl Ordu, Buhara’ya girmiş ve fark gözetmeden insanlara zulmetmiş, ahlak dışı davranışlar sergilemiş, katliamlar yapmıştır. 19-20 Şubat 1918 tarihinde Hokand şehri topa tutulmuş ve 10.000 civarında Türk öldürülmüştür. Bu baskın sırasında 180 dolayında köy de ateşe

³⁶ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, 745.

³⁷ Nadir Devlet, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, **Avrasya Etütleri**, 1, 34.

verilmiş, yaşanamaz hale getirilmiştir. Bu olaylarla birlikte Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmek isteyen “*çeteler, milisler*” oluşmaya başlamıştır. Çeşitli baskınlar düzenleyerek Rus birliklerine önemli kayıplar verdiren bu gruplara” “*Basmacılar*” denmiştir. Komünist Partisi Merkez Komitesi 16 Ekim 1922 tarihinde devrim karşıtlarının mahkeme edilmeden tutuklanabilmesine, hatta kurşuna dizilmesine imkân tanıyan bir karar alır. Bu karar ile birlikte başta aydınlar, din adamları, kanaat önderleri ve gençler olmak üzere çok sayıda insan sorgusuz sualsiz öldürülür. Lenin yönetimi milliyetler politikasını “*böl-parçala-yönet*” stratejisi içinde yürütürken, sosyalizmin benimsenmesi, yerleştirilmesi ve komünizmin hayatın tek gerçeği haline getirilmesi için çok yönlü ve çok sinsi politikalar yürütmekte idi. Yerine göre baskı ve katliamlarla sürdürülen Lenin dönemi politikası, esasında Stalin katliamlarının hazırlık dönemi gibidir.”³⁸

“Lenin’in yönetim anlayışı içinde ilk yıllarda belirli bir rahatlama yaşayan Türk halkları, özellikle Stalin döneminde her alanda büyük baskılar, sürgünler, kıyım ve ölümlerle karşılaşmışlardır. Stalin dönemi, sistemin kendi varlığından korktuğu ve şüpheciliğin had safhaya çıktığı bir dönemdir. Rejim ve devletle işbirliği yapmak, âdeta hayatta kalmanın tek yolu haline gelmiştir. Bu sebepten, daha önce Rus işgaline ve Bolşevizme karşı çıkan, mücadele eden; şiir, hikâye, roman, makale ve benzeri türde yazan bazı aydınlar saf değiştirmiş ve sistemi, devlet büyüklerini ve ideolojinin önderlerini öven yazılar ve edebi eserler yazmaya başlamışlardır. 1924 yılında Türkistan’da meydana gelen direniş hareketleri sırasında binlerce aydın ve sivil Ruslar tarafından katledildi. Bu direniş hareketleri sırasında bünyesinde birçok aydını barındıran “*Basmacılar*” ile “*Ceditçiler*” büyük zararlar görmüş ve çok sayıda mensubunu kaybetmişlerdir.”³⁹

“Stalin’in ölümünden sonra iktidara gelen Kruşçev, Stalin dönemindeki uygulamaları eleştirmiş ve Sovyet vatandaşlarının duygu ve dünyalarında meydana gelen travmayı gidermeye çalışmıştır. Kurşuna dizilen, idam edilen, hapis ve sürgün cezası alan şahıslardan bir bölümünün davaları, Kruşçev döneminde tekrar gündeme gelmiş ve öldürüldükten 15-20 yıl sonra suçsuz bulunarak itibarları iade edilmiştir. Kruşçev ile başlayan bu dönem daha sonraki, devlet başkanlarıyla devam etmiş ve nihayet Gorbaçov iktidarında gündeme gelen *glasnost/ açıklık* ve “*perestroyka/ yeniden yapılanma*”

³⁸ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 325-330.

³⁹ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 331-332.

terimleri etrafında devletin yönetim anlayışı ve felsefesi, bir kez daha gözden geçirilmiş; yürümeyen baskıcı, kapalı, merkeziyetçi, sosyalist sistem dönüştürülmüştür.”⁴⁰

“Dağılmadan önce Sovyetler Birliğinde elli üç ayrı yönetim merkezi bulunmaktaydı. Rusya Federasyonunda yönetim merkezleri sayısı önce yetmiş bire çıkmış, daha sonra ise özerk cumhuriyet, bölge ve alanların hepsi lağvedilerek yedi idarî birim kurulmuştur. Rusya Federasyonunda nüfusun yüzde yirmilik kısmına tekabül eden otuz milyonunu, Rus olmayanlar teşkil etmektedir. Bu nüfusun da yaklaşık olarak on üç milyonunu Türk soylu olanlar, beş milyonunu da diğer Müslüman kavimler oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu ülkede on sekiz milyonluk bir Müslüman nüfus bulunmaktadır.”⁴¹

“Türkistan bölgesinin çeşitli cumhuriyetlere bölünmesinden sonra (1924) her bir cumhuriyette kurulan komünist partiler vasıtası ile idari işler yürütülüyordu. 1989 yılında Özbekistan Komünist Partisinin baş sekreteri olan İslam Abdulganiyeviç Kerimov, Özbekistan’ın bağımsızlık kazanmasında etkin rol oynayan isimlerin başında gelmektedir.”⁴²

Sovyetler Birliğinin çöküşünün ardından, Özbekistan’ın 20 Haziran 1990’da egemenliğinin, 29 Ağustos 1991 tarihinde düzenlenen referandumla da bağımsızlığının ilanı onaylanmış, 1 Eylül 1991 tarihinde ise bağımsızlığını ilan etmiştir. Hâlen de bu statüsünü muhafaza etmektedir.

“1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasıyla Özbekistan, demokratikleşme ve modernleşme sürecine girmiştir. Eskinin baskıcı, totaliter, merkezi yönetim ve planlama sistemi reddedildi. Gelişme için kendine özgü olan “Özbek modeli” yolu seçildi.”⁴³

“Bağımsız Özbekistan Cumhuriyetinin kurulması sadece Özbekistan’da değil kardeş ve dost Türkiye Cumhuriyeti’nde de büyük sevinç uyandırmıştır. Bu yüzdendir ki Özbekistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Buna mukabil Özbek

⁴⁰ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 343.

⁴¹ İsa Özkan, **Bengü İzler**, Pegema Yayınları, Ankara 2007, 39.

⁴² Emek Üşenmez, “Özbeklerin Tarih Sahnesine Çıkışı”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 54, 1780.

⁴³ Ulfat Kadirov, “Özbekistan Cumhuriyeti”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 54, 1747.

yönetimi Türkiye'ye Özbekistan Taşkent'te en güzel binalardan birisini elçilik binası olarak tahsis etmiştir.”⁴⁴

“Özbekistan Cumhuriyeti Batı Türkistan'ın merkezinde yer almaktadır. Dünyanın Asya, Avrupa ve Afrika gibi üç önemli kıtasını ekonomik ve kültürel yönden birleştiren tarihi Büyük İpek Yolu'nun güzergâhı, yüzyıllar boyunca Özbekistan topraklarından geçmiştir. Semerkand ve Buhara gibi eski şehirler ticaret, kültür ve eğitimin önemli merkezlerinden idi. Büyük İpek Yolu üzerinde yerleşen bu şehirler Doğu ile Batı'yı birleştiriyordu. Özbekistan bugün, binlerce yıllık tarih ile moderniteyi uyum içinde birleştiren bir ülkedir. Bilimin çeşitli alanlarında yaratıcı ve başarılı çalışmalar yapmış ve dünya medeniyetinin gelişmesine katkıları dokunan çok sayıda bilim adamı, düşünür ve şair burada yaşamıştır.”⁴⁵

Tarihi Buhara, Hokand ve Hive Hanlıklarının topraklarının bir kısmı üzerinde kurulan Özbekistan; Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Afganistan ve Kırgızistan ile sınırdadır. Özbekistan, nüfusu, yeraltı ve yer üstü zenginlikleriyle sadece Türkistan'da değil, bütün dünyada önemli bir konuma sahiptir. Batı Türkistan'ın merkezinde yer alan Özbekistan, Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının hayat verdiği ancak açık denizlere çıkışı olmayan bir ülkedir. Özellikle on dokuzuncu yüzyıldaki siyasi yayılcılık ve sömürgecilik faaliyetleri neticesinde önce Rus Çarlığı'nın sonra ise Sovyetler Birliği'nin istila ettiği bu ülkenin toprakları, bugün için de büyük güçlerin nüfuz mücadelesine sahne olmaktadır.

1.1.4. Özbekistan'ın Demografik Yapısı

“Özbekistan Cumhuriyeti'ni meydana getiren nüfusun %88'ini Türkler oluşturmaktadır. Bunların %72'sini Özbek Türkleri, %16'sını da Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Karakalpak ve Tacikler oluşturmaktadır. Bunların dışında nüfusun %10'unu Ruslar, %2'sini de Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent aynı zamanda en büyük şehridir. Diğer önemli şehirleri; Semerkant, Buhara, Hive, Hokand, Andican, Harezmi, Cizzak, Fergana, Nevai, Urgenç ve Nukus'tur.”⁴⁶

⁴⁴ Emek Üşenmez, “Özbeklerin Tarih Sahnesine Çıkışı”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 54, 1781.

⁴⁵ Ulfat Kadırov, “Özbekistan Cumhuriyeti”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 54, 1746.

⁴⁶ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, 10-11.

Yüzyıllar boyunca önemli bir demografik potansiyeli bünyesinde barındırmış olan Özbekistan Cumhuriyeti'nin demografik yapısını Rus işgalinden öncesi, Rus işgali süresince ve bağımsızlığına kavuştuktan sonraki dönemlere göre incelemek mümkündür.

“Özbekistan'da demografik yapı, eski çağlarda (İlkçağ ve daha önceki dönemlerde) göçebe yaşam biçimi ne dayanmakta idi. Bölgede yaşayan ilk insanlar avcı-toplayıcı özellik gösteren karakterde ve klanlar biçiminde yaşamışlardır. Daha sonra ilkel kabileler hâlinde ilk Türk grupları ortaya çıkmıştır. Orta Asya'nın özellikle kuzeydoğu kesiminde ve Altay Dağları civarında yaşayan Türkler, Özbekistan topraklarına çok sonra yerleşmişlerdir. - Bir birlik hâlinde Özbekistan sınırları içinde yaşayan ilk topluluklar, bölgeye Büyük Hun İmparatorluğu zamanında (yaklaşık olarak MÖ. 4. – MÖ. 3. yüzyıllarda) gelmişlerdir. Sonraki dönemlerde de çeşitli uygarlıklar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Yakın tarihte ortaya çıkan Rus İstilâsı ise, demografik anlamda bir dönüm noktası olmuştur. Zira Özbekistan'ın bugünkü nüfus ve yerleşme biçimini almasında Rus Sistemi'nin önemli etkileri bulunmaktadır. Rus İşgâli'nden önceki dönemlerde Özbekistan ve yakın çevresindeki nüfusu etkileyen ana unsur göçler olmuştur. Özellikle tabii şartlar sonucu oluşan Büyük Kavimler Göçü, Orta Asya nüfusu ile birlikte, Özbekistan'daki mevcut nüfusu da etkilemiştir. Kuraklık, elverişsiz iklim şartları gibi doğal âfetler sonucunda, insanların büyük bir çoğunluğu başka bölgelere göç etmişlerdir. Bu sebeple de nüfusta büyük düşüşler meydana gelmiştir. Göçlerden sonra ise farklı hânedanlıkların egemenlik mücadeleleri ve buna bağlı olarak meydana gelen savaşlar, demografik yapıyı etkileyen diğer unsurlar olmuştur. Rus idâresi altında iken Özbekistan'da demografik yapı, SSCB devleti kurulduktan sonra önemli değişimlere uğramıştır. Bu dönemde kent nüfuslarında Rus etnik kökene sahip vatandaşların sayısı oldukça yükselmiştir. Özbek nüfusu ise kırsal alanlarda yoğunluk kazanmıştır. Başta Tacikistan olmak üzere, Karakalpakistan ve Kazakistan gibi komşu özerk cumhuriyetlerin sınırları içindeki bazı bölgeler Özbekistan'a dâhil edilmiş, bunun sonucunda da ülkede farklı etnik grupların sayısında artış meydana gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan SSCB'nin dağılına kadar geçen 45 yıllık süre içinde, Özbekistan nüfusu bir toparlanma dönemine girmiştir. Savaştan önce 6.500.000 nüfusa sahip Özbekistan'da, göçlerin de etkisiyle savaştan sonra 5.000.000 dolaylarında bir nüfus ortaya çıkmış ve bu nüfusun yeniden dengeye ulaşabilmesi için de belli bir süreye ihtiyaç duyulmuştur. SSCB dönemi süresince Özbekistan vatandaşları, ikinci sınıf bir statüye dâhil edilmişlerdir. Özellikle büyük şehirlerde, önemli kademelerde Rus vatandaşları görev almıştır. Demografik anlamda Özbek nüfusu artış göstermeye

devam etmiştir. Genç nüfusun yüksek orana sahip olduğu Özbekistan’da, şehirleşme oranları da artış göstermiş, ancak yeterli düzeye ulaşamamıştır. Göçler bakımından ise Özbekistan, dış göçlerde göç alan bir ülke konumunda olmuş, iç göçlerde ise Rus politikalarının önleyici etkileri sayesinde önemli bir gelişme yaşanmamıştır. 1989 yılında Özbekistan’ın genel nüfusu ise 19.808.077 olarak tespit edilmiştir. Bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından itibaren demografik anlamdaki en büyük gelişme, ilk birkaç yıllık dönemde Özbekistan dışında yaşayan Özbek vatandaşlarının ülkelerine geri dönmeleri olmuştur. 1991 yılında yapılan nüfus sayımına göre ülkenin genel nüfusu yaklaşık 20.000.000 olmuştur.”⁴⁷

“%48,5’i kırsal kesimde yaşayan Özbekistan halkının %80’den fazlası Özbeklerden oluşmaktadır. Toplam nüfusta Rusların oranı %5,5, Taciklerin %5, Kazakların %3, Karakalpakların %2,5, Tatarların %1,5 ve diğer halkların oranı ise %2,5’tir. Özbekistan Cumhuriyeti dışında, diğer Orta Asya ülkelerinde çok sayıda Özbek bulunmaktadır. Örneğin, Afganistan’da iki milyona yakın Özbek’in yaşadığı tahmin edilmektedir. Kırgızistan’da nüfusun %14’ü Özbek’tir. Tacikistan nüfusunun en az %15’i Özbeklerden oluşmaktadır. Ayrıca, Türkmenistan ve Kazakistan’da da Özbek azınlıklar bulunmakta, Çin’de de yirmi beş bin civarında Özbek yaşamaktadır.”⁴⁸

“Ulusal farklılıkların Sovyetler eliyle güçlendirilmesi ve ulusal bölgeler içinde homojenleşme yönünde yapılan vurguya rağmen, nüfusu homojenleştirme yolundaki girişimler hedefe ulaşmamıştır. Bu bağlamda Adams’ın Sovyet sonrası Özbekistan’da tiyatro ve kültür ile ilgili üretim üzerine yaptığı çalışması bölgeler arasındaki farklılıkların ortadan kalkmadığını anlatan önemli bir eserdir. Günümüz Özbekleri daha çok heterojen bir toplumdur. Örneğin, Harezmi şehri veya Erap ve Taşoğuz gibi Türkmen eyaletleri, Buhara ve Semerkant gibi daha çok Fars etkisi altında kalmış bölgelerden çok daha farklı bir kimliğe sahiptir. Aşiret, kabile ve bölge hizipçiliği diğer Orta Asya Devletlerinde de olduğu gibi Özbek siyasal yaşamının kilit unsurlarından biridir. Bu durum rejim-muhalefet çatışmasının temel faktörlerinden birini oluşturmaktadır.”⁴⁹

⁴⁷ Erman Çığır, “Özbekistan’da Demografik Yapı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010), 172-173.

⁴⁸ Çiğdem Balım, “Özbekistan”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 54, 1752.

⁴⁹ Adem Şimşek, “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan’ın Dış Politikasında Denge Arayışları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul 2013), 36-37.

“Özbekistan’ın bölgesindeki güçlü demografik yapısı ve komşu ülkelerdeki yoğun Özbek nüfusu, bölgede büyük bir istikrarsızlık ve tehdit kaynağı olarak değerlendirilmiş olsa da Özbek otoritesinin dışarıdaki Özbeklere karşı bilindik örneklerinden farklı tutumu bunun önüne geçmiştir. Özbekistan bu bölgede bir rol oynamışsa da bu rol bölgesel politikada ‘etnik kartı’ oynamaktan kaçınarak bölgeyi daha istikrarlı hale getirmek olmuştur. Etnisiteyi ön plana çıkararak bir tutumun tam tersine, asıl vurgu devletin bağımsızlığına, egemenliğine ve genel olarak devlet inşasına yapılmıştır. Bu durum temelde ülkenin iç koşullarından kaynaklanmaktadır. Özbekistan’da aşırı dincilik dışarıdan gelen ve içerdeki istikrarı tehdit eden bir unsur olarak yorumlanmıştır. Bu nedenle devlet inşasının ve rejimi yerleştirmenin yanı sıra aynı etnik kökenden gelenlerle bağları kopartmak, asıl öteki olan aşırı dincilikle mücadelede etkili olmuştur.”⁵⁰

1.1.5. Özbekistan’ın Sosyal ve Kültürel Yapısı

Orta Asya Cumhuriyetleri içerisinde Özbekistan, güçlü demografik yapısı, zengin tarihi ve kültürel mirası ile bölgenin istikrarı için olduğu kadar, bölgede rekabet halindeki başka devletler için de oldukça önemlidir.

“Özbekler, Orta Asya hâkimiyetinde rol oynamaları bakımından köklü ve etkili bir tarihe sahiptirler. Türklerin Orta Asya’ya kuzeyden değişik gruplar halinde indikleri noktasından hareket edildiğinde kesin bir tarih verilmesi de onlar, on ikinci yüzyıldan itibaren Orta Asya bozkırlarında at koşturmuş ve bu bölgenin coğrafyasını etkilemeye başlamışlardır. Genel bir yaklaşım olarak Özbekler, dedeleri Cengiz Han ile Orta Asya’ya girmiş ve Amuderya, Siriderya nehirleri arasında kalan batıda Aral Gölü ile doğuda ise Tanrı dağlarının keskin yamaçları ile sınırlanan tarihi bereketli Maveraünnehir bölgesinde hâkimiyet kurmuşlar ve aynı zamanda ilerleyen dönemlerde İslamiyet’in kabul edilmesine paralel olarak Hive, Hokant, Buhara üçgeninde Orta Asya İslami yapısının da manevi kaynağını teşkil etmişlerdir.”⁵¹

“Özbekistan’ın tarihten gelen ve zengin bir kültür ve edebiyat temeli vardır. Semerkand ve Buhara şehirlerinde Türklük dünyasının en ünlü ve dünya çapındaki

⁵⁰ Matteo Fumagalli, “Etnisite, Devlet Yapılanması ve Dış Politika: Özbekistan ve Ülke Dışındaki Özbekler”, Nermin Aydemir (Çev.), *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 2, 205.

⁵¹ Timuçin Kodaman ve Haktan Birsal, “Orta Asya’da Asimetrik Bir Değişken: Bağımsızlık Sonrası Özbekistan Jeopolitiğinin Dinamik Safhaları”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 54, 1764.

düşünürleri, edebiyatçıları, matematikçileri ve bilim adamları yetişmiştir. Diğer cumhuriyetlerde bulunmayan bu köklü kültür mirası, Özbeklere çok daha güçlü bir ulusal kimlik bilinci kazandırmıştır. Beyruni, Timur, Uluğ Bey, Ali Şir Nevayi, Ali Kuşçu, İbn-i Sina, Al Harezmi, Farabi, İmam Buhari, Ahmet Yesevi ve Şeyh Bahaidin geçmişteki ortak Türkistan kültür ve edebiyatının en bilinen isimleridir. 1447-1449 arasında hüküm süren Uluğ Bey'in kurmuş olduğu rasathanedeki çalışmalar son zamanlara kadar sürmüştür. Ünlü Türkçü devlet adamı ve şair Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l Lugateyn adlı eseriyle Türkçenin üstünlüğünü göstermeye çalışmıştır. 1860'larda Buhara çevresinde iki yüz dolayında medresenin varlığından söz edilmektedir. Bugün Özbek edebiyatı diye isimlendirilen edebiyat, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Orta Asya Türk oymaklarının ortak edebiyatı olarak gelişen ve Türkiye'de daha çok "Çağatay Edebiyatı" olarak bilinen yazın sürecinin devamıdır."⁵²

"Türkistan'da on dokuzuncu yüzyıl sonunda başlayan Ceditçilik hareketi uzun zaman devam eden kültür meselelerindeki münakaşalar ve fikir alışverişinin bir sonucu idi. Ceditçilik hareketi Avrupa medeniyetini öğrenmek ve onu milli kültüre hizmet ettirmenin bir ifadesi olarak görülebilir. Türkistan'daki ceditçilik hareketi on dokuzuncu yüzyıl sonunda yalnızca kültür ve teknik alanlarda hamle yapılmasını değil milli ve manevi değerlere sahip çıkılmasını da hedefleyen bir harekettir."⁵³

"Türkistan bölgesindeki ıslahatçıların ve ceditçilerin önemli bir kısmı ulemadan oluşuyordu. Sözcüleri, Buhara uyanışının başlatıcılarından Ahmed Mahdum Daniş (Ahmed Kelle), Semerkant ceditçilerinin başı Mahmudhoca Behbudi ve Taşkent ceditçilerinin önderi Münevver Karî'nin birer din âlimi oldukları bilinmektedir. Ceditçilerin amacı, ülkelerini çağdaş değerlere kavuşturmak, ahlak, inanç, hukuk, sağlık vb. sosyal ve kültürel alanları tecdid-ıslah etmek, Türkistan'a tekrar İslam medeniyetini ve yerlilerin siyasi hâkimiyetini kazandırmaktı. Amaçlarına ulaşmak için eğitim başta olmak üzere, tarih, edebiyat, basın-yayın ve sanata (tiyatro) ağırlık verdiler. Bu harekete Fıtrat da katılır. Buhara ve diğer şehirlerde usul-i cedit denilen yeni okulların açılmasına katkıda bulunur. Ceditçiliğin lideri Behbudi ile aynı düşünceleri paylaşır. Eserleriyle Buhara halkını aydınlatmaya, onlara gerçekleri göstermeye ve uykularından uyandırmaya çabalar.

⁵² Nilüfer Avcı , "Özbekistan'da Din ve Milliyetçilik", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995), 12.

⁵³ Baymirza Hayit, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 113.

Tiyatrodan elde ettiği paraları I. Dünya Savaşı'nda yaralanan Müslümanlara vererek Buhara Kuşbegi'nden takdir aldı.”⁵⁴

“Özbek Hanlıklarının sürekli iç karışıklıklar ile uğraşmaları, aralarında bir birlik sağlayamamaları, Ruslar tarafından kolaylıkla işgal edilmelerine sebep olmuştur. Ruslar 1876'da Hokant Hanlığı'nı topraklarına katıp Buhara ve Hive Hanlıklarına da üstünlüklerini kabul ettirmiştir. Ruslar, başlangıçta halkın yaşayış biçimine, dinine karışmamış, İslamî uygulamaları olduğu gibi bırakmış, din adamlarına fazla dokunmamıştır. Din adamlarının halkın üzerindeki nüfuzları, rehber ve önder olma özellikleri devam etmiş, şeyhlik ve müritlik gibi kişilikler canlı kalmıştır. Türkistan Genel Valisi Kuafmann, İslam'ı çürüten bir kültürün temsilcisi olarak gördüğü için, İslam'la fazla mücadele etmeye gerek görmemiştir. Bununla beraber Kaufmann, din adamlarının halkın üzerindeki nüfuzundan rahatsızlık duymuştur. Onun 1876 yılında şeyhü-l İslamlığı lağvetmesi Müslüman halk arasında çok olumsuz bir etki bırakmıştır. Ruslar ülkede görev yapacak üst düzey din görevlileri, müderrisler ve kadıları kendilerine bağlı ve saygılı kişilerden seçmiştir. Dindar kişilerin nazarında Ruslar, bütün din düşmanlarının üzerinde olmasına rağmen, din adamları ve şeyhler Ruslar'a karşı sürekli güvensizlik duymuştur. Ruslar, kendi kültürlerinin propagandasını yapmak ve böylece yeni yönetim için sempatizan toplamak için, eğitimi Rusça olan ve mezunlarının daha yüksek derecedeki Rus okullarına devam edebileceği yeni okullar açılmasına karar vermiştir. Neticede 1884'te İlk Rus-yerli (Rus-Tuzem) okulu kurulmuş, 1915'in sonunda bu çeşit okulların sayısı doksana yükselmiştir. Rusların uyguladığı asimile hareketlerine Türk unsurlardan çeşitli tepkiler yükselmiş ve bazı organize hareketlere girişilmiştir. Bunlardan birisi de, uyanış hareketi olarak kabul edebileceğimiz Usul-ı Cedid (Yeni Usul) hareketi olmuştur.”⁵⁵

Sadettin Gömeç, *Tarihte ve Günümüzde Özbekistan*⁵⁶ başlığını taşıyan yazısında Özbek Türklerinin arasında kadim bir din kültürünün etkisinden ve özellikle kırsal kesimde yaşayan ve eğlenceye düşkün olan Özbek Türklerinin arasında koç dövüşleri geleneğinin varlığından bahsetmektedir. Özbekistan'da kadim gelenek ve göreneklerin halen yaşatıldığını belirten Gömeç, geleneksel el sanatları olarak bakırcılık ve halı

⁵⁴ Seyfettin Erşahin, “Buhara'da Ceditcilik- Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. yüzyıl başları)”, *Dini Araştırmalar*, 1, 214-215.

⁵⁵ Selami Çınar, “**Özbekistan Türklerinin Dinî Tarihi ve Halk İnanışları**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995), 39-40.

⁵⁶ Sadettin Gömeç, “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, *Yeni Forum Dergisi*, 14, 10.

dokumacılığının son derece yaygın olduğunu vurgular. Aile bağlarının güçlü olduğu Özbek Türklerinin arasında sosyal bağların da güçlü olduğunu ifade etmektedir.

“Özbekistan’ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra Sovyetler döneminde yasaklanan ya da hor görülen birçok örf ve adet hem resmi zeminde hem de halk arasında daha coşkulu kutlanmaya başlanmıştır. Özbeklerin yaşadığı Türkistan bölgesinin geçirdiği tarihi süreç günümüzde Özbek folklorundaki birçok uygulamanın ortaya çıkışında etkili olmuştur. Nevruz, Mehrca, Sede, Gül Seyilleri, Hasıl Bayramı gibi bayram ve şenliklerde eski Türk inançlarının ve Özbekler öncesinde bölgeye yerleşmiş olan yerleşik unsurların ve komşu bölgelerdeki kültürlerin etkisini görmek mümkündür. Özbeklerin kültürel değerlerinde İranî unsurlar hakkında Abdulkadir İnan’ın “Son yıllarda Türkistan’da eski Soğd, Toharistan, Harezmi ve Baktirya sahalarında yapılan kazılardan elde edilen kültür eserleri üzerinde yayınlanan edüd, tebliğ ve makalede bu kültürlerin gelişmesinde Türklerin hiç rolü yokmuş gibi hep İranî dil konuşan Aryanî kavimlerden bahsedilmektedir. Hatta 4.- 8. asırlara ait kültürden bahsedilirken bile Türkleri hesaba katmazlar. Hâlbuki bu asırlarda bu ülkelerin Türkler tarafından idare edildiği Çin, Arap ve Tibet kaynaklarında tespit edilmiş tarihi gerçeklerdir. Birçok Soğd sikkelerinde Türk simaları çok açık görülüyor. VI-VII. asırda Soğd ülkesindeki yerli sayılan sülalelerinde Türk soyundan olup Soğdlaşan sülaleler olduklarını tahmin etmek mümkündür. Çünkü Soğdiana çok eski çağlardan beri Türk sülaleleri tarafından idare edilmiştir.” şeklindeki değerlendirmeleri Özbek kültüründeki gayri Türk unsurların mahiyetini ve oranını göstermesi açısından dikkate değerdir.”⁵⁷

Özbekistan tarih boyunca Zerdüştilik, Budizm, Manihaizm ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinlerin kabul edildiği bir ülke olmuştur. Ancak İslamiyet’in kabul edilmesiyle birlikte bu din, inanç ve geleneklerin etkisini kaybettiği söylenebilir.

“Emeviler ve Abbasilerden sonra Samaniler, Karahanlılar, Me'muniler, Gazneliler, Selçuklular, Harizmşahlar ve Timurlular gibi devletlerle Çağatay, Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının hüküm sürdüğü Özbekistan toprakları İslam kültür ve medeniyeti açısından büyük önemi haiz Maverâünnahir, Harizm ve Fergana bölgelerinin mühim bir kısmını, bu arada Buhara, Semerkant, Taşkent (Şaş), Nesef, Tirmiz ve Gürgeç gibi tarihi şehirleri ihtiva etmesi dolayısıyla çok değerli bir İslam kültür mirasına ev sahipliği yapmıştır.

⁵⁷ Aadhamcan Ashirov ve Nurettin Hatunoğlu, “Özbekistan’da Mevsimsel Bayramlar ve Özel Günler”, **Millî Folklor**, 27, 122-123.

Çeşitli dönemlerde kurulan medrese, kütüphane ve rasathanelerin yanı sıra gerek dini ilimler gerekse fen ve tabiat bilimleri alanında yetişen âlimlerle bölge dünyanın sayılı ilim merkezlerinden biri olmuştur. Fıkıh, tefsir, hadis, kelam ve tasavvuf gibi ilimlerde başlı başına ekol oluşturmuş, eserleri temel başvuru kitabı haline gelmiş çok sayıda âlim bulunmaktadır. Bugünkü Özbekistan topraklarında Buharî, Tirmizî, Matûridî, Bahaeddin Nakşibend gibi İslam dünyasının meşhur din âlimleri ve mutasavvıfları yetişmiştir. % 82'si Müslüman olan nüfusun büyük çoğunluğu Hanefi mezhebine mensuptur. Buhara ve Semerkant civarında çok az sayıda Şii topluluğu mevcuttur. Sovyet Müslüman cumhuriyetleri, 1923'te kendilerini İslam dünyasından ayıran bir demir perdenin üzerlerine inmesiyle birlikte sınırları ötesindeki din kardeşleriyle bütün ilişkilerini kesen yeni bir döneme girdiler. Haccın yanında İran (Kum, Meşhed) ve Irak'taki (Necef, Kerbela) Şii kutsal merkezlerine ziyaret yapılması yasaklandı. Orta Asya ve Kafkasya bu bölgeler dışından gelen Müslümanlara kapatıldı ve hemen hemen hiçbir Sovyet Müslümanına yurt dışına çıkma izni verilmedi. İslam dünyasından kopuş alfabenin değiştirilmesiyle doruk noktasına ulaştı. Arap alfabesi 1929'da yerini Latin alfabesine bıraktı. Alfabenin değiştirilmesiyle Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Özbekistan'da da İslamiyet'i ortadan kaldırma çabaları hızlandırıldı. Camiler ve Kur'an kursları kapatıldı, vakıf malları devletleştirildi, şeriat mahkemeleri kaldırıldı, din âlimleri asalak, sabotajcı, Alman veya Japon casusu suçlamasıyla tutuklanmaya, sürgüne gönderilmeye veya idam edilmeye başlandı. Bu dönemde öldürülen, sürgüne gönderilen veya uzun yıllar hapis yatan Müslümanların sayısı milyonlarla ifade edilmektedir.”⁵⁸

“31 Ağustos 1991'de bağımsızlığına kavuşan Özbekistan Türk Cumhuriyeti, milli varlığına önem vermekte, dinlerini de milli varlıkları ile korumaları gerektiğine inanmaktadır. Nitekim Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra, manevi değerlere sahip çıkılmakta ve dini uyanış faaliyetleri, devlet desteği ile gerçekleştirilmektedir. Bu sahada ilk olarak 1991 yılında Kur'ân-ı Kerim'in Özbekçe mealî neşredilmiş, Suudi Arabistan'da Özbekistan'daki İslami gelişmeye yardım amacı ile bir milyon Kur'ân-ı Kerim yollamış, yine devlet desteği ile İslam dininin öğretilmesi için yüzlerce kitap neşredilmiştir. Bu arada tarihi camii ve medreselerin restorasyonu hızla devam etmekte, yeni camii ve medreseler açılmakta, camiiler Özbekler tarafından doldurulmaktadır. Günümüzde Özbekistan'ın çeşitli yerlerine medreseler açılmakta bu medreselere gelen öğrenci sayısı günden güne artmaktadır. Öğrencilerin en büyük sorunu öğretmen, yer ve malzemedir. Din eğitimi

⁵⁸ İsmail Türkoğlu, “Özbekistan”, **İslam Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, 34, 116.

günden güne gelişmekte, nitekim Özbekistan hükümeti bütün okullarda ve enstitülerde “Arapça ile İslam dini” derslerinin mecburi hale getirileceğini belirtmiştir. Özbekistan’da tarikatlar bugün de faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu tarikatlar yaşayışlarıyla, kutsal yerlere ziyaretleri ile İslami yaşayışı Özbek halkına benimsetmektedir. Özbekistan kutsal yerleri, ziyaretgâhların yönünden çok zengindir. Buralara hala binlerce ziyaretçi gelmektedir. Tarikatlar dini duygunun yaşaması için elinden gelen gayretleri göstermektedir.”⁵⁹

1.1.6. Özbekistan’ın Ekonomik Yapısı

“Kara ikliminin hâkim olduğu ülkede toplam yüzölçümünün beşte dördü çöl ile kaplıdır. Ülke topraklarının ise sadece %9’u tarıma elverişlidir. 1930’lardan sonra yapılan çalışmalar tarımın büyük kısmı sulu arazide pamuk üretimi olarak yapılmaktadır. Bunun sonucunda pamuk üretimi ülkenin en ağırlıklı sektörü durumundadır ve Özbekistan halen dünyanın dördüncü büyük pamuk üreticisidir. Meyve ve sebze üretimi açısından ise BDT’nin en büyüğü olmasına karşın üretim, iç tüketimin ancak dörtte birini karşılamaktadır. Sığır yetiştiriciliği bakımından da BDT ülkeleri içinde Kazakistan ile Özbekistan başı çekmektedir. Ülkede astragan ve kürk koyuncululuğu da gelişmiş olup, Aral kıyılarında balıkçılık ve havyar üretimi yapılmaktadır. Özbekistan, geniş petrol, doğal gaz ve kömür yataklarına sahip olmasına, ayrıca Namangan ve Fergana bölgelerinde geniş petrol yatakları ortaya çıkarılmasına rağmen üretimin büyük kısmı iç tüketimde kullanılmakta ve gerekli rafineri kapasitesinin olmaması nedeniyle Rusya’dan yapılan akaryakıt sevkiyatına bağımlı kalmaktadır. Ülkenin diğer önemli maden kaynakları, altın, gümüş, bakır, demir, çinko, volfram ve tungstendir. Özbekistan’ın sanayi tesisleri, alt yapı ve teknik donanımı SSCB zamanındaki teknik standartlara göre kurulmuştur. Bu nedenle Özbekistan’ın sanayi yapıları eski ve verimsiz teknolojiye sahip ve genelde tekstil ağırlıklıdır. Ülkede göze çarpan tek ilginç teknolojik tesis, Taşkent’te bulunan uçak fabrikasıdır. Ancak fabrika, üretime geçebilmesi için gereken parçaların diğer BDT devletlerinden, özellikle de Rusya’dan sağlanamaması nedeniyle üretim yapamaz durumdadır. Endüstriyel üretim, büyük ölçüde tarımsal hammaddelerin işlenmesine yöneliktir. Makine ve ağır donanım üretiminde Özbekistan, Orta Asya’nın en gelişmiş endüstrisine sahiptir.”⁶⁰

⁵⁹ Selami Çınar, “Özbekistan Türklerinin Dinî Tarihi ve Halk İnanışları”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995), 56-59.

⁶⁰ Nilüfer Avcı , “Özbekistan’da Din ve Milliyetçilik”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995), 70-71.

“Özbekistan’da kadınlar kırsal alanda işgücünün %90’ını, kentte ise %58’ini oluşturmaktadırlar. Sağlık sektöründe %82, eğitimde %70, ticaretle %50’den fazla, servis sektöründe %60, bilim alanında %61 oranında kadın çalışmaktadır. Bu rakamların Sovyet sisteminin Orta Asya’da gerçekleştirdiği dönüşümün ürünü olduğu inkâr edilmemektedir. 1917’den önce otuz üç yıl olan ortalama ömür Sovyet devrinde kadınlar için yetmiş, erkekler için atmış sekize çıkmıştır. Çocuk ölümleri azalmış, güçlü bir sağlık sistemi oluşturulmuş, eğitim düzeyi artmıştır. Bolşevik Devrimi’nden önce çalışmayan, çarşaf/peçe içindeki Orta Asya kadını toplumsal yaşama katılmıştır. Ancak Özbekistan’da bugün tartışılan, Sovyet rejiminin kadınları emeklerinden yararlanmak için eğitmiş, özgürleştirmiş olduğu, bunu zaman zaman zor kullanarak yaptığı ve eşitlik adına ağır işlerde çalıştırarak kadının kadınlığını yok etmiş olduğudur. Bütün bu tartışmalardan sonra bugünkü Özbekistan’da “kadın meselesi” üzerine genel fikir şöyle özetlenebilir: Eskiden Orta Asya’da kadına feodal, ataerkil bir yaklaşım mevcuttu. Sovyet döneminde bununla mücadele edilmişti. Ancak kadınlar artık ucuz iş gücü olarak görülmekte, sömürülmekteydiler. Bu da eşitlik olarak gösterilmekteydi. Daha çok kadın kolhoza çıksın diye kadınların kol gücünden yararlanılmasının propagandası yapılıyordu. Bunun birçok olumsuz etkisi olmuştu. En önemlisi annelerin çocuklarıyla yeterince ilgilenememesiydi. Ayrıca kadına feodal yaklaşım hala sürüyordu. Ancak bugün de kadın emeğinden vazgeçmek mümkün görünmemektedir. Kadınların eve dönmesi ekonomik bir krize neden olabilir. O halde, Özbekistan’da yaygın olan görüşe göre çözüm toplumsal korumanın artırılmasında, kadına ve dolayısıyla anaya ve çocuğa daha çok imtiyaz tanınmasındadır.”⁶¹

1.1.7. Özbekistan’ın Siyasi ve İdari Yapısı

“Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgede geçtiğimiz yüzyıllarda Büyük İskender, Araplar, Selçuklu Türkleri, Moğollar ve Özbekler hüküm sürmüş, bölge, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusyası'nın ve 20. yüzyılın başlarında da Sovyetler Birliği'nin egemenliğine girmiştir. 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan, Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un liderliğinde tek adama dayalı bir rejimle yönetilmektedir. Özbekistan, özellikle 1994 yılından itibaren izlemeye başladığı dışa açılma politikası çerçevesinde ABD, Avrupa ülkeleri, Japonya ve Güney Kore gibi ülkelerle yakın ilişkiler kurarak gelişmiş ülkelerin yatırımlarını ülkeye çekmek suretiyle,

⁶¹ Aslı Özataş, “Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda Kadınların Rolü”, *Avrasya Etüdüleri*, 3, 105-107.

hem ekonomik kalkınmaya bir ivme kazandırmayı hem de ekonomik ve siyasi politikasında bir çeşitlilik yaratmayı amaçlamıştır.”⁶²

“Özbekistan’da “Başkanlık Sistemi” uygulanmaktadır. Devlet Başkanı, Özbekistan Silahlı Kuvvetleri’nin de başıdır ve gerekli gördüğü durumlarda Âli Meclis’e danışmadan olağanüstü hal veya savaş ilan edebilir. Ayrıca başbakanı, bakanlar kurulunu, üç büyük mahkemenin, diğer mahkemelerin hâkimlerini ve vilayetlerin yöneticilerini atama yetkisine sahiptir. Gerekli görmesi halinde parlamentoyu feshetme yetkisine de sahiptir. Âli Meclis iki yüz elli üyeye sahip olup, ülkedeki en büyük meclistir. Üyelerinin üçte biri direk olarak seçilmekte, kalan üçte ikisi ise yerel meclisler tarafından atanmaktadır. Yirmi beş yaşını bitiren her Özbek vatandaşı milletvekilli seçilme hakkına sahiptir. Özbek siyaseti, Fergana-Harezmi, Semerkand-Buhara, Surkhanderya-Kaşkaderya ve Taşkent olmak üzere beş bölge arasında büyük bir rekabet içindedir. Fergana ve Taşkent en güçlü bölgelerdir. Başkan İslam Kerimov, Taşkent’tendir. Sovyet yönetimi altında himaye, baskı ve fiyat kontrolü yoluyla gücü ellerinde tutan dünyanın eski Komünist Partisi (KP) bugünün “Halkın Demokratik Partisi” içerisindeki güçler, ülkede bölgesel rekabeti dengede tutuyor görünmektedir.”⁶³

“Özbekistan idari yönden on iki vilayete (eyalet) ayrılmıştır. Bunlar, Andican, Buhara, Cizzah, Kaşkaderya, Navoi, Namangan, Semerkand, Surhanderya, Sirderya, Taşkent, Fergana ve Harezmi’dir. Özbekistan’da yüz elli yedi nahiye, yüz yirmi üç şehir, yüz on sekiz kasaba ve bin iki yüz kırk beş köy bulunmaktadır.”⁶⁴

“Daha önce değinildiği gibi; günümüzdeki Türkistan Cumhuriyetlerinin teşkili, SSCB döneminde, Stalin’in Milliyetler Politikası sonucu, Türkistan’ın bölünerek Cumhuriyetlerin oluşturulması ile gerçekleşmiştir. Söz konusu politika sonucunda; 1924 yılında Özbekistan Sovyet sosyalist Cumhuriyeti teşkil etmiş, 1929 yılında ise, Tacikistan, İttifak Cumhuriyet Statüsü kazandırılarak Özbekistan’dan ayrılmıştır. Ayrıca, 1930 yılında, Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir muhtar bölgesi durumundaki Kazaklara yakın bir Türk boyu olan Karakalpak Türk boyunun yaşadığı “Karakalpakistan” önce SSCB’ye devredilmiş, 1932 yılında ise Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü kazandırılarak ve 1936 yılında, Özbekistan Sovyet sosyalist Cumhuriyetine bağlanmıştır.

⁶² Bahar Özsu, **Özbekistan Ülke Etüdü**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2002, 5.

⁶³ Mehmet Seyfettin Erol, “Özbekistan Cumhuriyeti”, **Türkler Ansiklopedisi**, 19, 634.

⁶⁴ Füsün Kara, “**Özbekistan tarihi 1917-1991**”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998), 20.

SSCB'nin dağılma sürecine paralel olarak, Özbekistan, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş, 29 Aralık 1991'de düzenlenen referandum ile bağımsızlık ilanı onaylanmış, 8 Aralık 1992'de ise anayasasını onaylayarak yürürlüğe koymuştur. Eski "Özbekistan Partisi"nin adını "Demokratik Halk Partisi" olarak değiştiren İslam Kerimov, 29 Aralık 1991 yılında yapılan ilk seçimleri %85,9'luk bir oran ile kazanarak, Özbekistan'ın ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir. 8 Aralık 1992 yılında kabul edilen ilk anayasaya göre; kuvvetler (yasama, yürütme ve yargı) ayrımı esasları kabul edilmiş, beş yıl süre ile seçilen iki yüz elli milletvekilinden oluşan "Yüksek (Ali) Meclis" teşkil edilmiş ve yönetim, başkanlık sistemine dayandırılarak, vilayet, ilçe ve beldelerin yöneticilerinin (hâkimlerin) cumhurbaşkanı tarafından atanması öngörülmüştür."⁶⁵

Eylül 2016'da kurucu cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un vefatının ardından Şevket Mirziyoyev ülkenin ikinci cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.

1.2. Özbek Türklerinin Destan Anlatma Geleneği

1.2.1. Destan Terimi ve Tarihçesi

Çalışma konusu Özbek destan geleneği içerisinde kadının yeri olmakla birlikte, konuyla ilgili olduğu için destan kavramı üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Özbek destanlarını halk bilimi disiplini içinde incelerken öncelikle ele alınan destanların tanımlanması ve tasnif edilmesi gerektiği düşünülmüştür. Özbek destanlarının kendine has özelliklerini anlayabilmek için ilk önce destan türünün tanım ve tasnifi üzerinde durmak gerekir. Ancak, halkbilimi alanında türlerin tanımlanması ve tasnif edilmesi hususunda araştırmacıların ortak bir karara varamadıkları görülmektedir. Buradan yola çıkılarak çalışmanın bu bölümü tanım ve tasnif meselesine ayrılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, destan türü hakkında araştırmacılar tarafından ileri sürülen çeşitli görüşler, tartışmalar ele alınacak ve türün özelliklerinden yola çıkılarak yapılan tanımlar değerlendirilecektir.

Dilimize Farsçadan giren ve Aristo'dan günümüze kadar pek çok tanımı yapılan destan kelimesi, anlatmaya dayalı bir halk edebiyatı türünü ifade eder. Kelimenin çok geniş bir kullanım alanı vardır. Destanlar, kahramanların olağanüstü eylemlerini coşkulu bir dille anlatan, bir milletin heyecanlarını hareketlendiren, duygu ve düşünce yapısını oluşturan,

⁶⁵ Haktan Birsal, "küresel güç mücadelesinde Türkistan jeopolitiği ve Özbekistan", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2005, 41.

milletlerin millet olma yolundaki çabalarından izler taşıyan ve içinde efsane, mitoloji ve tarihi unsurlar barındıran anlatı türüdür.

Destan sözcüğü Güncel *Türkçe Sözlük*⁶⁶'te “Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope”; “Bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri” ve “Çağdaş Türk edebiyatında biçim ve içerik yönünden, geleneksel destanlardan ayrılık gösteren uzun kahramanlık şiiri” olmak üzere üç farklı biçimde tanımlanmıştır. *Kamus-ı Türkî*’de⁶⁷ ise “Hikâye, masal, sergüzeşt, bir vaka hal hikâye eden amiyane manzume; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* ⁶⁸ “hikâye, kıssa” terimleri ile karşılanmaktadır. *Dictoinnaire Larousse*’ta⁶⁹ ise “gerçek ile gerçeküstünün, efsane ile tarihin birbirine karıştığı bir kahramanı, kahramanlık olaylarını veya önemli tarihsel bir olayı övüp yücelten uzun manzume” tanımı verilmektedir. Aristo’ya göre destan, temsili ve anlatmaya dayalıdır, ölçülüdür ve belli bir uzunluktadır; trajedi gibi destan da kahramanlık olaylarının ölçülü bir şekilde sunulmasıdır.⁷⁰

“Aslında epopeler toplumla bireyin birlik halinde kaynaştıklarını, bireyle toplum tezatlarının, kendilerine ifade verecek kadar kuvvetlenmediği bir toplumun arzularını sembolleştiren kahramanın, dışla yani bağlı bulunduğu toplumun dışındaki kuvvetlerle (ilahlarla, tabiatla, âfetlerle veya başka milletlerin kahramanlarıyla) savaşta bulunabileceği devrin romanıdır. Bizim üzerinde duracağımız “epos” yiğitçe işlemleri anlatan uzun şiirdir. Çoğu zaman bu işlemler bir tek kahramanın eseri olup, göze çarpan bir millî anlam taşır. Eposlar üç bin yıla yakın bir süreden beri insanların en yüksek isteklerini ifade eder; en derin, en değişmez özelliği “kahramanca” olmasıdır. İnsan kendi maddi refahının ötesinde bulunan bazı değerlere önem verir ve onlar için huzurunu, güvenini ve hatta hayatını feda etmeye hazırdır; bu değerlere karşı olan sevgisi fiilî olup onu hareket ve savaşa sürükler. Bu değerler, şahsî şan ve şereften başlayarak bir soy, millet ya da bütün insanlığın ruhî ya da dünyevî iyiliğinin yetiştirilmesi için duyulan istek ve savunmaya kadar değişebilir.”⁷¹

⁶⁶ Türkçe Sözlük, “Destan”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

⁶⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, 598.

⁶⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Kitabevi, Ankara 1970, 178.

⁶⁹ Dictionnaire Larousse, “Destan”, Milliyet Gazetecilik, İstanbul 1994, 646.

⁷⁰ Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları*, Metin Ekici (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 127.

⁷¹ Hamide Demirel, *Türk Destanlarının Ana Unsurları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, 14-19.

Edebi bir tür olarak destan kavramına ise farklı araştırmacılar tarafından farklı ve geniş tanımlamalar yapılmıştır. Nitekim *İslam Ansiklopedisi*'nde Kâzım Yetiř⁷² destanı “Âşık edebiyatı ve musikisinde bir nazım şeklinin de adı olan destan kelimesinin aslı Farsça dastandır. Batı dillerinde bunun karşılığı olarak Grekçe'de şairlerin saz eşliğinde söyledikleri şiirlere verilen epos adından türetilen epopee (epopoeia) kullanılır. Destan “hikâye, masal, sergüzeşt, manzum hikâye (kıssa), vak'a, tarih, roman ve hayvan masalı (fabl)” gibi anlamlara da gelmektedir” şeklinde tanımlanmaktadır.

Ali Canip Yöntem, destanlar için “Bir epopenin mevzuunu, o mevzudaki kahramanları hatta kahramanların maceralarını milletlerin maşeri muhayyileleri yaratmıştır. Yani bütün bunlar halkın malıdır... epopelerde mabutlarla kahramanlar bir cihan içinde yaşarlar... Epope medeni insanın malıdır. Epopelerde her şey fevkaladenin fevkindedir”⁷³ ifadelerini kullanmıştır.

şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş* adlı eserinde destan için şunları söylemektedir: “Destan (epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı olan bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin iradesini ellerinde tutan “kahraman-bilge” şahsiyetlerin menkabevî ve hakikî hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir.”⁷⁴

Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuğu ile İlgili Motiflerin Tahlili adlı çalışmasında destanların milletlerin hayal ve hafızasındaki efsanevî tarihler olduğunu belirten İsa Özkan⁷⁵ bugün en zengin destan külliyyatına sahip milletlerin başında geldiğimizi belirtmektedir.

Halk edebiyatı araştırmalarının önde gelen isimlerinden Öcal Oğuz, destan terimi için “Farklı anlamlarda halk hayatında ve terim olarak değişik edebiyat geleneklerinde geçmişten günümüze yaygın olarak kullanılmıştır. Halk edebiyatı içinde de hem anonim ürünler olan olağanüstü kahramanlık anlatıları hem de bu anlatılandan sonra ortaya çıkan

⁷² Kâzım Yetiş, “Destan”, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, 202.

⁷³ Ali Cânip Yöntem, *Epope (Epopée) [Edebi Nevilerle Mesleklere Dair Malumat]*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930, 1-5.

⁷⁴ şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, 72.

⁷⁵ İsa Özkan, “Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuğu ile İlgili Motiflerin Tahlili”, *Türk Dili Dergisi*, 549, 223.

“halk hikâyeleri” karşılığında kullanıldığı gibi, âşık şiirinde heceyle söylenen bir şiir türünün adı olarak da karşımıza çıkmaktadır”⁷⁶ demektedir.

Türkiye sahasında destan olarak isimlendirilen anlatı türünü, Azerbaycan Türkleri “dastan”, Kazan Tatarları “epos”, Uygur Türkleri “rivayat, dastan”, Kazak ve Kırgız Türkleri “cır, comok”, Yakut Türleri “olongho” terimiyle kullanmaktadır.

Özbek Türkleri de diğer Türk boyları gibi pek çok epik eser yaratmış ve onları hafızasında dikkatlice saklamıştır. Alpamış, Rüstem Han, Ayçınar, Köroğlu, Küntogmuş gibi onlarca halk destanı nesilden nesile söylenegelen değerli epik eserlerdir. Manevi, tarihi ve kültürel önemi büyük olan bu Özbek halk destanlarını kaydetme ve öğrenme meselelerinin ise Ekim Devriminden sonra başladığı söylenebilir.

Selami Fedakâr⁷⁷, Özbeklerde destan anlayışı ve Özbek destanlarının tasnifi konusundaki yazısında özellikle Jirmunskiy, Zarifov, Saidov, Mirzayev, Sarımsakov gibi araştırmacıların görüşlerine yer vermiştir. Bu doğrultuda V.M. Jirmunskiy ve H.T. Zarifov Özbek Kahramanlık Destanı adlı çalışmada destan türünü; “Kahramanlık ideali etrafında oluşturulan, geçmiş hakkındaki hikâyeler ve rivayetler” olarak tarif etmiş; T. Mirzayev ile Bahadır Sarımsakov “Destan, halkın tarih içinde kendi kendini anlamasının büyük bir ifadesi olarak kadimî devirlerde arkaik folklor zemininde meydana gelmiş olup; tarihi gerçekliği, fantezi temelinde yaratılmış ideal tiplerde tasvir eden, melodi ve icra ile sıkı sıkıya bağlı olan, hacimli ve geniş çaplı bir eserdir. Epik ve etkileyici olma destana has bir özelliktir. Destan, konu ve kompozisyon bakımından kapsamlı olayları içine alır. Bu olaylar içerik olarak kahramanlık karakterine sahiptir ve bunların aktarımı halkın idealindeki bir tek kahramanın etrafında birleştirilir. Halkın bütün imkânları ve arzuları, olağanüstü güçlere sahip olan bu kahramanda vücut bulur. Bu özellikler, destanların özel üslubunu, şekil ve türünü meydana getirmiştir.” biçiminde; M. Saidov ise, “destan çok mürekkep bir sanat eseri olup, bir yaratmanın destan olabilmesi için edebî bir metnin, müziğinin ve ayrıca ezberleme yeteneği güçlü ve saz çalmasını çok iyi bilen bir anlatıcının olması şarttır” şeklinde tanımlamışlardır.

⁷⁶ Öcal Oğuz, “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Milli Folklor*, 16, 5.

⁷⁷ Selâmi Fedakâr, *Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 17.

M. Saidov⁷⁸, Melike Ayyar Destanı'nın üslup özelliklerinden bahsettiği çalışmada epik bir eserin destan olabilmesi için öncelikle sanatsal bir metnin ve bu metne uygun bir müziğin olması gerektiğinden söz eder.

Said Alimoğlu⁷⁹ *Özbek Folklorunun Tür Hususiyetleri* başlıklı çalışmada Özbek folklorunu ifade edilme usulü, icra edilme hususiyeti ve bedîî şekilleri esas alarak dört başlık altında incelemiştir. Destanın da içinde olduğu efsane, rivayet, nakil, masal, sözlü kıssa, hikâye tarihi türkü ve biyografik türküleri epik türdeki folklor örnekleri dairesine almıştır.

1.2.2. Destanların Teşekkülü ve Sınıflandırılması

Türk edebiyatı tarihinde destanî türdeki eserleri ifade etmekte en sık kullanılan ve bir terim olarak işletilen destan kelimesinin bu tanımlarından sonra bir destanın nasıl teşekkül ettiği konusuna çeşitli araştırmacıların ortaya koyduğu görüşlerle değinmek gerekecektir.

Dünya üzerinde her milletin destanı bulunmayabilir. Bu milletler, Yunan, Latin ve Doğu milletlerinin destan konularından veya mitolojilerinden esinlenerek yapma destanlar oluşturmuşlardır. Bir milletin doğal destanının teşekkülü için öncelikle tarih öncesi ilkel dönemlerde varlık göstermesi ve halkın geniş bir muhayyile gücüne sahip olması gerekir. Göçler, savaşlar, yangın, deprem vb. büyük tabiat hadiseleri gibi halkı derinden etkileyen ve zihninde nesillerce yer edecek bazı olayların bulunması gerekir.

“Türk destanlarının kaynağı ve başlangıç dönemi hakkında ileri sürülen tezler çoğunlukla eski Türk inancının hâkim olduğu dönemlere odaklıdır. Dursun Yıldırım, E. D. Turnısov'un görüşlerini referans göstererek, Türklerde destanların ortaya çıkışını ve kaynağını atalar kültü ve bu külte bağlı olarak gelişen ata ruhlarına tapınma (manizm) inancının sürdürüldüğü dönemlere dayandırır. Yıldırım'a göre, Türk destanlarının ve destan anlatıcılarının bugünkü şekil ve tipleri M.Ö. 7. yüzyıl ile M.S. 6-7. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır. Destanların ritüellere bağlı olarak ortaya çıktığı tezine dayanan bu görüş, aynı zamanda anlatılarda ana olay örgüsündeki yapısal unsurlar olan motif ve tiplerin kaynağı hakkında da ipuçları verebilecek niteliğe sahiptir. Mitik anlatının

⁷⁸ Muhammadnodir Saidov, “Melike Ayyar Dastanining Janr Hususiyetleri Hakıda”, *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1, 33-36.

⁷⁹ Said Alimoğlu, “Özbek Folklorunun Türk Hususiyetleri”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, 12, 57.

kahramanı bizzat Tanrı iken destanda merkezi kahramanın kaynağının ritüeller, ritüeli yöneten kam olduğu görüşü hâkimdir.”⁸⁰

Bugünkü tarih, etnografya, antropoloji ve arkeoloji ilminin elde ettiği neticelere göre, MÖ I. binde başladığı bilinen Türk destan edebiyatının teşekkülü noktasında araştırmacılar milli bir destanın doğması için gerekli üç aşama konusunda hemfikirdir. Destanın oluşumu konusunda Mehmet Fuat Köprülü ve Zeki Velidi Togan’ın görüşleri ilk olmakla birlikte Öcal Oğuz, Şükrü Elçin, Özkul Çobanoğlu, Nerin Köse ve Hasan Köksal gibi kimi araştırmacılar da görüşlerini bugünün ihtiyacına cevap verir nitelikte aktarmışlardır.

Şükrü Elçin’e göre ise “tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kobuzlarla terennüm ettiği; cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir “yaratma zemini” ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. büyük hadiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lazımdır.”⁸¹

Öcal Oğuz’un, Fuat Köprülü’nün görüşlerinden hareketle geliştirdiği ve destanın oluşumu için gerekli olan üç şartı beşe çıkararak kaydettiği görüşleri dikkate değerdir. “Destanların oluşumu ile ilgili çalışmalar da göstermektedir ki, bizim görüşümüze göre bu safha ve şartlar beş ana başlık altında toplanabilir: 1. *Destan Devri*: Bir destanın yaratılabilmesi için destanı yaratacak toplumun “destan devri” olarak adlandırabileceğimiz bir dönemde yaşaması gerekir. Bu dönem mitoloji unsurlarının toplum hayatında etkisini kuvvetle sürdürdüğü, “alp tipi”nin toplum hayatını yönlendirdiği bir dönemdir. 2. *Sözlü Gelenek*: Bir toplumun destan yaratabilmesi için kültür ve edebiyat verimlerinin kulaktan kulağa aktarıldığı sözlü gelenek ortamına sahip olması gerekir. 3. *Vak’a*: Toplumu derinden etkileyen ve destanın oluşumuna imkân veren bir çekirdek olayın ortaya çıkması gerekir. Toplumu derinden etkileyen bu olay, bir başarı veya bir felaket olabileceği gibi, öteki kültürlerden ödünçlenmiş bir konu veya ozanlar tarafından iyi kurgulanmış bir çekirdek anlatı da olabilir. 4. *Ozan*: Hangi nedenle olursa olsun toplum üzerinde etki bırakan ve kulaktan kulağa anlatılmaya başlanan bu olayın öncelikle bir ozan tarafından bir edebiyat ürününe dönüştürülmesi gerekir. Yani bir icracı ozan tarafından konu destanlaştırılmak ve diğer ozanlar tarafından da kuşaklar boyunca anlatımı sürdürülmelidir. 5. *Tespit*: Toplum destan devrini tamamlamadan sözlü gelenek ortamında yayılan bu metin

⁸⁰ Nezir Temur, **Manas Destanı’ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 3.

⁸¹ Şükrü Elçin, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, 72.

yazıya geçirilmedi. Destan devrini tamamlayan toplumlardan tespit edilen metinler destan özelliğini yitirecektir. XV. yüzyılda yazıya geçirilen Dede Korkut Kitabı'nın XX. yüzyılda derlenen kimi boylarının hikâye (Bamsı Beyrek Boyu), kimilerinin ise masal (Deli Dumrul ve Basat'ın Tepegözü Öldürdüğü Boy) özelliği kazandığı dikkate alınırsa “tespit zamanı”nın ne derece önemli olduğu görülür.”⁸²

Destan kavramının tanım ve teşekkülü dışında, üzerinde durulan konulardan biri de Türk destanlarının tasnifi meselesidir. Özellikle Sovyetler Birliğinin dağılması sonucu, burada yaşayan Türk boylarının zengin bir destan repertuarına sahip olması meseleyi biraz daha çetrefil hale getirmiş ve yeni birtakım tasnifler yapılması gerektiği düşünülmüştür. Burada uzun uzadıya yapılan Türk destanlarının tasniflerini vermek yerine en çok kabul gören birkaç tasnifi anmak yerinde olacaktır. Mehmet Fuat Köprülü⁸³ bu konuyla ilgili tasnifinde destanları Coğrafi Sahalara Göre Türk Destanları ve Tarihi ve Kavmi Dairelere Göre Türk Destanları olarak iki başlık altında incelemiştir. Coğrafi Sahalara Göre Türk Destanlarına “Altay-Yeniseyi” sahasında meydana gelen ürünleri, “Bozkırlar” sahasında meydana gelen ürünleri ve “Tarım-Sır-Derya” sahasında meydana gelen ürünleri dâhil etmiştir. Tarihi ve Kavmi Dairelere Göre Türk Destanları içerisinde ise Eski Türk ya da “Hiyung-Nu” dairesi: “Alp Ertunga”, “Oğuz” ; “Gök Türk” ya da “Tu-kiie” dairesi: “Tu-kiie” (Gök Türk)lerin türeyişini anlatan metinler, “Ergenekon”, “Koroğlu” ve Uygur Dairesi: Uygurların türeyişi, göçü ve Manihaizm'i kabulü ile ilgili metinleri yerleştirmiştir.

“Özbek destanları ise bilim adamlarınca daha çok konularına göre bir tasnife tabi tutulmuştur. V.M. Jirmunskiy ve H.T. Zarifov ilk tasnifi yapanlardır. Bu tasnife göre Özbek destanları; Kahramanlık destanı, Cenknemeler, Tarihi Destanlar, Romantik Destanlar, Edebî Destanlar ve Yeni Destanlar olmak üzere altı gruba ayrılmıştır. Dikkati çeken ikinci bilimsel görüş ise M. Saidov'a aittir. Saidov, Özbek destanlarını önce Kitabî Destanlar ve Sözlü Destanlar olarak ikiye ayırmış ve daha sonra sadece Sözlü Destanları; Kahramanlık Destanı, Cenknemeler, Tarihi Destanlar, Sevgiyi Anlatan Destanlar ve romantik Destanlar olarak ayırma tabi tutmuştur. T. Mirzayev ve B. Sarımsakov ise önceki tasnifleri yeniden değerlendirmiş ve Özbek destanlarını; Kahramanlık Destanları,

⁸² Öcal Oğuz, **Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları**, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, 51-52.

⁸³ Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1981, 44-63.

Cenknameler, Tarihî Destanlar, Romantik Destanlar ve Kitabî Destanlar şeklinde tasnif etmişlerdir.”⁸⁴

M. Saidov, *Melike Ayyar Destanı'nın Üslup Özellikleri*⁸⁵ isimli makalesinde geleneksel destanları kahramanlık, romantik-aşk ve tarihsel destanlar olarak birkaç türe ayırmış; Özbek folklor eserlerinde bazı destanların hangi türe gireceğini kestirmenin zor olacağını belirtmiştir. Çünkü bu destanların kahramanlık yönü de aşk- muhabbet yönü de aynıdır, yani iki konu da destanın en önemli türü sayılır. Mesela “Şirin ve Şeker” Destanı bu tarz destanlar arasına girer. Saidov, Melike Ayyar Destanı'nın ise hangi türe gireceğini söylemenin zor bir mesele olduğunu ifade eder. Çünkü destan Alpamış gibi tamamen kahramanlıktan oluşmamakla birlikte aşk konusu çok zayıftır. Destanda kahramanın uzak memleketteki güzel bir kızı almaya gitmesi önemli bir konu olsa da destanın kahramanlık etkisini değiştirmez. Destanın ideolojik yönü aileyi güçlendirmek olduğundan kahramanlar çok cesur olup zor savaşlarda kazanmayı başarırlar. Bu olaylardan yola çıkarak destanın amacının kahramanlığı öne çıkarmak olduğunu ve destanın kahramanlık destanları türüne mensup olduğunu ifade eder.

Özbek Türklerinin destanlarının, kahramanlık, aşk ve kahramanlık olmak üzere iki konu üzerinde yoğunlaştığını belirten Mehmet Aça⁸⁶ ise Özbek destanlarını, konularına göre, Kahramanlık dastanları (Göroğlı, Alpamış, vs.), aşk dastanları (Rüstem Han, Şirin-Şeker, vs.) olarak gruplandırmıştır.

“Özbek destanlarının birçoğu on altıncı ve on sekizinci yüzyıllara kadar kahramanlık destanı olarak gelmiş; Özbek hanlıkları döneminden sonra özellikle klasik şark kültürünün de etkisiyle giderek kahramanlık aşk destanlarına dönüşmüşlerdir. Bu nedenle kahramanlık aşk destanları, Köroğlı'nun bazı kolları ve Alpamış gibi hem kahramanlık destanı özelliği; hem de Leyla ve Mecnun, Ferhat ile Şirin gibi konusunu klasik edebiyattan alarak destan geleneğine has üslup tarzında yeniden işlenmiş olan halk hikâyesi özelliği taşırlar. 16. ve 18. yy.lar aynı zamanda feodalitenin doruk noktasına ulaştığı Özbek hanlıkları dönemidir. Olağanüstü motiflerin sıkça kullanılmış olması,

⁸⁴ Selami Fedakâr, *Özbek Destanları 1 Erali ve Şirali*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 18-19.

⁸⁵ Muhammadnodir Saidov, “Melike Ayyar Dastanining Janr Hususiyetleri Hakida”, *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1, 33-36.

⁸⁶ Mehmet Aça, “Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar”, *Milli Folklor*, 7, 79-80.

destanın, masal fantezisinin gelişmiş olduğu bu feodal toplumlar döneminde şekillenmiş olabileceği tezini daha da güçlü kılmaktadır.”⁸⁷

Destanlarla ilgili bu açıklamalardan yola çıkarak şu tespitlerde bulunabiliriz: Destanlar, sözlü kültür ortamında yaratılan, yaşatılan ve aktarılan halk kültürü ürünlerinden biridir. Diğer sözlü kültür ürünleri gibi, destanlar da, destan anlatıcılarının, zamanın ve sosyal yapının etkisiyle değişip gelişirler. Sözlü kültürden beslenen destanlar, ait olduğu toplumun kültürel değerlerini, normlarını ve ahlak anlayışını yansıtır. Destanlar tarihî belge niteliği taşımazlar; ancak tarihî olaylardan kaynaklanır veya tarihî olaylar hakkında bilgi verirler. Göçrevli yaşam şeklinin insanın fizikî güçlerini de geliştirmek zorunda bırakması kahramanlık unsurunu ön plana çıkarmıştır. Çoğunlukla manzum olarak anlatılan destanların, nazım, nazım-nesir ve nesir biçiminde teknikler de görülür. Ancak nesir kısımlarında bile kafiyeler, kelime ve ses gruplarının tekrarıyla elde edilen ahenkli bir yapı vardır. Destan icrasında müzik aletleri kullanılır. Nesilden nesile aktarılan destanlar, varyantlar ve daireler halinde gelişir.

1.2.3. Destan Anlatıcıları ve İcra Gelenekleri

Destan kavramının tanımı, teşekkülü ve tasnifi dışında destanların konuları, tipleri, motifleri, kompozisyon özellikleri, icracı ve dinleyicileri gibi konular da son derece önem arz etmektedir. Destanlar yalnızca kuru bir metinden ibaret değildir. Anlatıcı, dinleyici ve anlatma ortamı destanın bir bütün olarak değerlendirilmesini sağlayan unsurlardır. Özellikle insanlar arasında iletişimi sağlayan, canlı bir varlık olan dilin kültür değerlerini dünden bugüne aktaran taşıyıcı bir fonksiyona sahip olduğu göz önüne alındığında yaratılmış bir destanı yaşatan destan anlatıcılarının en önemli görevi üstlendiği görülecektir.

“Türk boyları arasında destan anlatıcıları çeşitli isimlerle anılmaktadır. Batı Türkleri arasında “ozan”, Kazak Türklerinde “cırav/akın”, Uygur Türklerinde “destançı”, Tatar Türklerinde “sasan/sesen”, Başkurlarda “susan”, Güney Sibiry Türkleri arasında “toolçu/hayçı/kayçı/nımahçı”, Yakut Türklerinde “olonghusut/olongho”, Özbek ve Karakalpak Türkleri arasındaki destan anlatıcılarına ise “baksı/bahşı” adı verilmektedir.”⁸⁸

⁸⁷ Hüseyin Baydemir, Rüstem Han Destanı ve Destandaki Olağanüstü Motifler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 20, 176- 177.

⁸⁸ Öcal Oğuz vd., **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, 168.

“Tarihi menbalarda, Temür’ün seferlerinde bahşılara destan anlattığı, Toktamışhan’ın sarayında Kemalî ve Cihan Mirza gibi “cirav”ların bulunduğu hakkında bazı malumatlar mevcuttur. Halk destanları biçimine yakın ‘Eba Müslim’ eseri XII. asırda yaratılmıştır. Şifahi malumatlar bizi, XVII. asra kadar götürmektedir. Ergaş Cumanbülbüloğlu’nun yedi göbek atasının destancı olduğunu da dikkate alsak, ancak, XVI. asır başlarına kadar malumat edinebiliriz. Bunun dışında, başka destancılar veya destancılık mekteplerine ait şifahi malumatlar da bizi, XVII. asır başlarına ulaştırabilir. Bunlara ve bunlara benzer çok az miktardaki malumatlara ve XX. asır başlarından günümüze kadar bahşılar ve canlı şifahi cereyana ait toplanan zengin folkloristik malzemelere tarihi tipolojik açıdan bakarsak, kadimden beri devam edegelen Özbek halk destancılığı, XVI. asır başlarından itibaren muayyen ölçüde değişme, yenileşme vetiresine girmiş ve kesif bir tekâmüle geçmiştir denebilir.”⁸⁹

Özbek destancılığı konusunda yaptığı önemli çalışmalarla bilinen Töre Mirzayev’in⁹⁰ ifadesine göre her bir destan metni hem anlatıcısından hem de yaratıldığı toplum hayatından izler taşıyan bir nevi *icadî akt* olma vasfı gösterir. Destan anlatıcısının icra etme ve destan metnine yeni özellikler katma faaliyeti ise birdenbire olmamış; asırlardır süregelen sözlü epik gelenekler çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Böylece bahşılar için öğrenilmesi gereken genel kaideler, destancılık kalıpları meydana gelmiştir. Öte yandan destancılık kalıpları, geçmişten gelen, ortak gelenekler silsilesi ile bahşının irticalen söyleme yeteneğiyle uyumlu yenilikleri de içinde taşır.

Fuad Köprülü, bahşı kelimesinin muhtelif zaman ve mekânlarda ifade ettiği anlamları geniş biçimde izah etmiştir. Kelime, yakın zamanlara gelinceye kadar Sanskritce bhikşu (dilenci ve gezginci Budist rahibi) kelimesinden almış sayılmakta⁹¹ ve diğer taraftan Kırgız ve Kazak Türkçelerinde bahşı/baksı “şaman, büyücü, falcı” anlamlarına gelmekte ve burada bir defa daha destan anlatıcısı ve şaman aynı terminolojide birleşmektedir.⁹²

“Özbekistan’da destan anlatıcılarına umumiyetle “bahşı” denilmekle beraber, ülkenin Harezmi bölgesinde “sazçı, halfe”, Fergana vadisinde, “sannavçı”, Surhan Derya ve

⁸⁹ Töre Mirzayev, “Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair”, Dursun Yıldırım (Çev.), **Türkistan Dergisi**, 11, 28-29.

⁹⁰ Töre Mirzayev, “Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair”, Dursun Yıldırım (Çev.), **Türkistan Dergisi**, 11, 28.

⁹¹ Fuat Köprülü, Edebiyat Araştırmaları I, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, 141.

⁹² Karl Reichl, **Türk Boylarının Destanları**, Metin Ekici (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 66.

Kaşka Derya boylarına “yuzboşi”, Güney Tacikistan Özbekleri arasında da “soki” gibi mahallî adlar verilmektedir. Ayrıca, mükemmel icra kabiliyeti ve zengin repertuarı dolayısıyla halk arasında büyük şöhrete sahip olan usta bahşılar da “şoir” ünvanıyla anılmaktadır.”⁹³

“Harezmi destancıları ise farklılık gösterirler. Onlar grup halinde destanlarını söylerken bahşılar özellikle dutar çalar. Onlara gıccak ve balamande sazadeler eşlik ederler. 1930’lu yıllarda Harezmi bahşıları destanlarını tar ve rübabla da söylemeye, bahşılara daireci, hatta oyuncular eşlik etmeye başladılar. Harezmi’de epik eserleri, onlardan alınan parçaları icra eden bir kısım sanatkarlar da vardır ki onlara halfe denir. Halfecilik özellikle kadınlar arasında yaygındır. İki türdür. Birincisi cemiyetli halfelerdir ve üç kişiden ibarettir. Bunlar, aynı zamanda german çalan, aşule söyleyen usta halfeler, aşuleye yardım eden, bazan dans eden daireci ve dans edip kayrak ile oynayan, yalla ve lapar söyleyip bazan daire çalan oyunculardır. İkincisi de ferdî halfelerdir. Bunlar destan ve koşukları sazsız icra ederler. Halfeler çoğunlukla Âşık Garip ve Şahsenem, Âşık Aydın, Asilhan, Hurlika ve Hemra, Kumru, Kıssai Zeba, Tulumbiy, Zevriya, Durapşa, Bezirgân, Hırman Deli gibi destanları, Mahdumkulu şiirlerini, çeşitli merasim koşuklarını ve kendi eserlerini icra ederler. Halfeler düğünler, bayramlar, çeşitli törenler ve kadın toplantılarında yer alırlar. Bu durum günümüzde de Harezmi’de “kadınlar sanatı” şeklinde devam etmektedir.”⁹⁴

Harezmi müzik kültürü ve Harezmi sahası destanlarının müzik eşliğinde icrası üzerine Abdurrauf Fıtrat’ın yüksek lisans tez çalışması olarak Türkiye Türkçesine aktarılmış olan *Özbek Klasik Müziği ve Tarihi*⁹⁵ adlı eserinde kıymetli bilgiler bulmak mümkündür. Fıtrat, eserinde destanların icrasında kadın destan anlatıcıları olan halfelerin çaldığı müzik aletleri balaman, gıccak, târ, dutar, kopuz ve dombıranın yapılış aşamalarını anlatmıştır.

Töre Mirzayev, *Bahşılar*⁹⁶ isimli çalışmasında Özbek halk şairlerinden Fazıl Yoldaşoğlu, Polkan ve İslam Şair hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş; bu şairlerin üçünü de

⁹³ İsa Özkan, *Yusuf Bey- Ahmet Bey Bozoğlan Destanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 37.

⁹⁴ Filiz Kırbaşoğlu, “*Köroğlu Destanı’nın Özbek Varyantları Üzerine Bir Araştırma-Göroğlu’nun Doğuşu, Yunus Peri, Hasanhan, Miskal Peri, Avazhan, Göroğlu’nun Ölümü- (İnceleme- Metinler)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000), 5-6.

⁹⁵ Tuğba Teke, “*Türk Halk Edebiyatında Abdurrauf Fıtrat ve ‘Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi’ Adlı Eseri*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015).

⁹⁶ Töre Mirzayev, “Bahşılar”, *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 5, 85-88.

on dokuzuncu yüzyılın sonunda yetişmiş, kendine has özellikleri olan ve epik geleneği geliştiren yetenekli destancılar olarak tanımlanmıştır. Öte yandan bu yetenekli bahşılar, Özbek destancılığında yenilikler bularak yeni fikirler öne sürmüş böylelikle kendilerine has destancılık üslubu oluşturmuşlardır. Sade, yüksek daha çok geleneksel kahramanlık eposu üslubunu Fazıl Yoldaşoğlu'ndan kaydedilmiş her destanda bulabiliriz. Hatta şairin kendi yazdığı “Mamatkerim oğlan”, “Cizzah Ayaklanması”, “Oçildov”, “Günlerim”, “Lenin”, “Salmaş”, “Nişancı”, “Cambulga”, “Elat Cesur” gibi birçok destanında geleneksel kahramanlığı ön plana çıkardığı görülmektedir. Korgan destancılık okulunun yetenekli temsilcisi Polkan Şair'in eserlerinde ise hem sözlü hem yazılı edebiyatın geleneksel özellikleri birleşmiştir. Yetmişten fazla farklı destan söyleyen şair, halk destanlarının diğer türlerini de bildiği halde romantik destanları başarılı bir şekilde söylemiştir. Zengin repertuarı ile Özbek folklorunun gelişiminde büyük payı olan İslam Şair, otuzdan fazla destan söylemiş; kendisi de birçok yeni ve orijinal eserler yazmıştır. İslam Şair'den kaydedilmiş destanlar adeta uzun bir tarihten söz eder nitelikte olup halkın sevdiği ve değer verdiği kahramanları karada ölmez suda batmaz kahramanlardır. İslam Şair'in söylediği destanlarda geçmiş zamanın izleri ile şairin yaşamış olduğu zamanın ruhu ve devrin özellikleri başarılı bir şekilde birleşmiştir.

“Türk epik destan geleneğinin icra ortamlarının, Özbekistan'da yaygınlığı konusunda Sovyet devrinde bile, İristay Kuçkartay gibi bir uzmanın “Çeşitli törenlerde, toplantılarda, çay evlerinde veya evlerin birinde gözlerini yumup elindeki dombırasını çalıp müziğin ahengiyle sallanarak destan söyleyen bir bahşı ve ona sessiz bir şekilde kulak veren insan manzaraları, Özbek köylerinin, yaylalarının ve şehirlerinin medenî hayatının ayrılmaz bir parçası idi. Basım işleri başladıktan sonra buna ailelerde destan okuma geleneği eklendi. Ben, Alpamış destanını ilk defa çocukluğumda komşumuzun evinde dinlemiştim. Destan okuma işinin horozlar ötünceye kadar devam ettiği hiç aklımdan çıkmaz.” şeklindeki tespitleri son derece açık bir biçimde ortaya koymaktadır.”⁹⁷

“Özbek destancılığında genel olarak destan söyleme düzeni vardır. Bu düzen 19. yüzyıl Kastamonu âşık fasıllarının düzenine benzer.”⁹⁸ “Kastamonu'da âşıklar bir araya

⁹⁷ Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, 88.

⁹⁸ Muhammedcan Recepov, “Özbek Destan Terennüm Düzeni”, **Milli Folklor**, 23, 50.

geldiklerinde üstad olan başa geçer, geri kalanlar meslekteki kıdem ve kudretlerine göre sırayla oturduktan sonra gene sırayla sazların akordunu yaparlar.”⁹⁹

“Bakçı yetiştirmenin kendine has gelenekleri vardır. Bakçı, köy köy destancılık edip gezdiği zamanlarda halk arasındaki yetenekli, şiir okumaya yazmaya isteği olan gençleri seçer. Gezmelerde onları kendi yanlarına alır. Çırac biraz olgunlaşınca üstâd dinleyicilerin izniyle kendi söylediği destanın devamını ona söyler. Çırac üstâd repertuarındaki destanların bir kısmını ve bakçılık yollarını öğrendikten sonra üstâdı onu halk huzurunda sınavdan geçirmek için ziyafet verir. Ziyafete halk edebiyatının bilirkişileri ve destan dinleyicileri de davet edilir. Çırac onlara bir destanı müstakil söyleyip, şakird sınavından başarılı çıkarsa, üstad ona baştan ayağa kadar elbise (sarpa) bazen yeni dombura veya dutar (tanbur) hediye edip topluluk önünde dua eder. Öğrenci, bakçı namını (ismini) alıp müstakil (bağımsız) destancı olsa da kendi repertuarını genişletmek amacıyla üstâdı ve başka büyük halk şairlerinden öğrenmeye devam eder. Bunun için üstâd-şakird alâkası hiçbir zaman kesilmez.”¹⁰⁰

“Öğretmek ve öğrenmek, her şeyden önce birlikte olmak ve çırac tarafından usta anlatıcının sözlerini devamlı olarak dinlemek ve ustanın yanından sabaha kadar hiç ayrılmamak suretiyle olur. Bu beraberlik, sadece arada bir rastlanan bir durum değil, resmî bir karaktere sahiptir. Usta bir destan anlatıcısı (üstaz), bildiği destanları ve onları icra etme sanatını öğretmek için, bir çırağı (şagirdi) evine götürebilir ve çıracın da usta anlatıcıya, normalde bir tarım işçisi gibi çalışarak yardım etmesi beklenmektedir.”¹⁰¹

“On sekizinci asır öncesi destancılık terakkiyatında ciddi gelişmeler oldu. On dokuzuncu asır, bu gelişmenin en mükemmel devrini teşkil eder. Sanatın bu türü, icar ve icat yönünden, Harezm’den Fergana vadisine, Cenubî Kazakistan’dan Şimalî Afganistan’a kadar yayılmıştı. Bu devrede bahşilar repertuarında yüzden fazla halk destanı mevcuttu. Bunları Tille Kampir, Kulsamed Bahşı, Colmon Bahşı, Boran Şair, Hudaynazar Kassab, Cumanbülbul, Yarlakap, Cassak, Hanımcan Halfa, Bibi Şaire, Suyav Bahşı, Âmin Bahşı, Yoldaşbülbul, Sultanmurad, Kurbanbek, Hıdır Şair, Ernazar, Yoldaş Şair, Suyar Şair, Şerna Yüzbaşı, Molla Halzanar, Haybat Soki, Kunduz Soki gibi sanatının çok meşhurları anlatılmekteydi. Ergaş Cumanbülbuloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu, Pulkan, İslam Şair, Saidmurad Penahoğlu, Bekmurad Curabayoğlu, Abdula Şair, Ömir Şair, Nurman

⁹⁹ Umay Günay, **Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, 70.

¹⁰⁰ Muhammedcan Recepov, “Özbek Destan Terennüm Düzeni”, **Milli Folklor**, 23, 51.

¹⁰¹ Karl Reichl, **Türk Boylarının Destanları**, Metin Ekici (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 72.

Abdovayoğlu, Halayar Abdulkerimoğlu gibi usta sanatkârlar kendilerine zamandaş diğer bir sıra bahşılar ile birlikte bu epik ananeyi kabul edip aldılar, onu yeniden geliştirdiler, bütün mükemmelliği ve güzelliği ile bize kadar ulaştırdılar. Özbek halkının epik icadeyiti tekâmülünde XX. asır öncesi başlayan modern, zamanevî destancılık onların adıyla doğrudan doğruya bağlıdır. Bu devre bahşıları, zamanın ehemmiyetli siyasi ve içtimai hadiselerini anlatan yirmiden fazla yeni destanlar yaratmışlardır. Bu eserler canlı, şifahi anane dairesinde ortaya çıkan hususi bir karaktere sahip numunelerdir. Destancılık tradisyonunu devam ettiren talanlı (kabiliyetli) halk şairleri Sovyet devrinde folklor icadı vasıtasıyla yeni içtimai vaziyetin tasvir edilmesi imkânının mevcut olduğunu gösterdiler. Folklor zemininde kuvvetli bir şekilde dolaşan bu sanatkârlar, yeni yeni form ve imkânlar arayıp buldular, ananevi usulleri ve tasvirî vasıtaları yeni tema ve gayeler için kullandılar.”¹⁰²

Sonuç olarak, Özbek bahşılarının destanı içten ve en iyi biçimde söylemek için çaba gösterdikleri söylenebilir. Bahşılar, zaman geçtikçe kendilerini destan söyleme hususunda geliştirirler. Bu durum, Özbek destan söyleme geleneğinin daha önemli bir sanat haline dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bahşılar, sözlü epik geleneğin yapımcısı ve sürdürücüsü olarak nitelendirilebilir. İnsanlık tarihindeki ilk eserleri yaratan bahşılardır. Yüzyıllar önce yaşamış insanların zihniyetini, derdini, isteklerini eski destanlarda dile getiren yine bahşılardır. Geleneksel halk destanlarını günümüze kadar ulaştırmış ve Özbek folklorunun gelişiminde büyük payı olan bahşılar halkın hafızasında sonsuza dek yaşayacaktır.

1.2.4. Destancılık Mektepleri

Özbekistan’daki halk destancılık geleneği tarihin derinliklerine kadar uzanır. Destan anlatımı ve bahşı adı verilen anlatıcıların yetişmesi konusunda köklü geleneklere ve çok zengin bir repertuvara sahiptir. Ayrıca bahşıların icra sanatlarına göre oluşmuş çeşitli destancılık mektepleri vardır.

“Özbek destancıları arasında mazisi iki-üç yüzyıla kadar dayanan “bahşılık mektepleri” teşekkül etmiştir. Bu mektepler, hem Özbek, hem de Türkmen, Karakalpak, Uygur, Kazak destan anlatıcıları arasında bir nev’i destanların geçmişi ve sözlü dolaşımını sağlayan köprü vazifesi görmüş ve aynı zamanda bahşı repertuarının

¹⁰² Töre Mirzayev, “Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair”, Dursun Yıldırım (Çev.), **Türkistan Dergisi**, 3, 29.

zenginleşerek, destan icra şeklinin okullaşıp gelişmesine yardımcı olmuştur. Bugün Özbekistan’da, “Bulungur, Kurgan, Şahrısabz, Kamay, Şerobad, Harezmi ve Cenubi Tocikistan” gibi her biri aynı gelenek içinde ayrı bir üslup kudretine erişmiş mektepler bulunmaktadır. Söz konusu mekteplere mensup bahşılardan repertuarlarında en az on-on beş destan bulunur ve bahşılardan bu destanların birkaçını da mükemmel şekilde baştan sona kadar icra ederler.”¹⁰³

Jirmunskiy¹⁰⁴ Özbek halk destanlarının sadece Ekim Devriminden sonra toplanarak öğrenilmeye başlandığını; Taşkent’te Özbekistan Fenler Akademisinin arşivinde elli farklı şair ve bahşılardan kaydedilmiş yüz elli tane Özbek destanının mevcut olduğu bilgisini vermiştir. Ayrıca bahşılardan arasında Özbekistan’ın tüm illerinden üyeler olmakla birlikte Semerkand bölgesinin bahşılardan bakımından zengin olduğunu, ünlü şairlerden Ergaş Cumanbülbuloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu, Polkan Şair ve İslam Şair’in bu ilden olduğunu belirtmiştir. Bahşılardan iki büyük okulundan birinin Nurata ilçesinin Korgan köyünde, diğerinin Bulungur ilçesinin Layka köyünde olduğu; birinci okul temsilcisinin Ergaş Cumanbülbul, ikinci okul temsilcisinin Fazıl Yoldaşoğlu olduğunu yine Jirmunskiy’nin verdiği bilgilerden öğrenmek mümkündür.

“Özbek Türklerinin destancılık geleneğinin oluşum ve gelişiminde önemli görevler ifâ eden destancılık mektepleri üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Her bir Türk grubunun âşıklık ya da destancılık geleneğinde olduğu gibi, Özbek Türklerinin destancılık geleneğinde de destancı ya da destancı gruplarının birbirlerinden icra tarzı, icra sırasında kullandıkları müzik aleti, destanlarda işledikleri konular bakımından ayrılmaları neticesinde çeşitli mektepler ortaya çıkmıştır. Hadi Zarif, V. M. Jirmunskiy, K. İmamov, B. Sarimsakov, A. Seferov, Töre Mirzayev gibi araştırmacılar, Özbek Türklerinin destancılık geleneği içindeki mektepleri genellikle şu şekilde sıralamaktadırlar: Bulungur, Korğan (Nurata), Narpay (Şhrisebz), Kamay, Serabad, Güney Türkistan, Harezmi, vs. V. M. Jirmunskiy, Turkskiy Geroişeskiy Epos adlı eserinde, Türkistan destancılarının sanatlarında profesyonel bir şekilde eğitildiklerini ve destan terennüm edecek adayların iki ya da üç yıl boyunca usta (ustaz) destancıların eğitiminden geçtiklerini yazmaktadır. Jirmunskiy, 19. Yüzyılla 20. Yüzyılın başlarında Özbekistan’da destancılarıyla meşhur iki mektepten söz etmektedir. Bunlar Bulungur ve Nurata (Korğan) mektepleridirler ve

¹⁰³ İsa Özkan, **Yusuf Bey- Ahmet Bey Bozoğlan Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 37-38.

¹⁰⁴ Vladimir Jirmunski, “Eposning Umumi Nazari Muammaları Esasında Özbek Halk Destancılığını Örgeniş Toğrisında”, **Özbek Tili ve Edebiyatı Meseleleri**, 4, 3-10.

birbirlerinden önemli noktalarda ayrılmaktadırlar. Bulungur mektebi, Alpamış gibi kahramanlık konulu destanlarla ön plana çıkmaktadır ve temsilcilerinin icra ettikleri destanlar şekil açısından daha katı ve gelenekseldir. Nurata mektebinde ise daha çok aşk konulu destanların terennüm edildiği görülmüştür. Bu mektebe mensup destancının üslubu romantik konulara uygun bir şekilde daha lirik ve süslüdür. Nurata (Korğan) mektebinin üslup özelliklerinin şekillenmesinde, Tacik ve Özbek kıssalarıyla Fars klasik destanlarının etkisi açıktır. Bulungur mektebinin en önemli temsilcisi Fazil Yoldaşoğlu iken diğer mektebin en büyük temsilcisi de Ergaş Cumanbülbül oğlu'dur. Ergaş ile öğrencilerinin büyük birçoğu, okumuş insanlardı ve adlarının başında bir de mulla tabiri yer almaktaydı. Nurata mektebinin merkezi, Ergaş'ın doğduğu köy olan Korğan'dır. Köy, bir kaç geniş aileden müteşekkil olmasına rağmen Özbek Türkü folklorcuların tespitlerine göre, on ikinin üzerinde destancının yetiştiği bir merkez olmuştur. Bir diğer önemli destancılık mektebi de Narpay (Şehrisebz) mektebidir ve en önemli temsilcisi de 1874-1953 yılları arasında yaşamış olan İslam Nazar oğlu'dur. İslam şair, 19. yüzyılın en büyük şairlerinden Receb şairin öğrencisidir. İslam şair, Özbek kökenli bazı araştırmacılarca, hem Narpay hem de Korğan mekteplerinin ortak bir temsilcisi olarak gösterilmektedir. En büyük temsilcisi olarak Şernazar Beknazar'ı gördüğümüz Şerabad mektebi ise 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın başlarında etkili olmuştur. Mektebin en büyük temsilcisi, Şernazar Beknazar oğlidir. Şernazar'ın yanı sıra Merdankul, Evliyakul oğlu, Ümir Sefer oğlu, Narmurad bahşi, Ahmed bahşi, Nurali Baymet oğlu, Memedrayim bahşi, Börıbay Ahmed oğlu, Yusuf Ötegen gibi isimler de mektebin temsilcilerindendirler.”¹⁰⁵

“Bahşılar, gaye ve repertuvar birliği, sınıfı mensubiyet, icra ve küylerin benzerliği, destancılığın asrî ananeleri cihetinden umumliğe, birliğe sahip olsalar bile, her bir destancı veya destancılar grubu kendine has poetik yol, üslup, repertuvar karakteri, icra usulleri ile birbirinden ayrı ve farklı hususiyetlere sahiptir. Bir başka deyişle umumleşen epik anane dairesinde bilinen bahşi veya bahşılar grubunun, kendilerine has ferdî icadî hususiyetlere sahip ve aralarında değişik yollar, üslup farklılığı, üstad talebe münasebetleri mevcuttur. Bu gibi farkları göstermek için Özbek Sovyet folkloristikasının kurucusu Hadi Zarif, folklorşınalıkta destancılık (bahşılık) mekteplerine mensup olanların şeceresini tesbit etmişti. Uzun seneler devam eden ekspediya çalışmaları ve toplanan malzemeler Özbekistan'ın pek çok yerinde çeşitli destancılık mekteplerinin bahşılık sanatının mühim merkezleri bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu mektepler Bulungur, Kurgan, Nurata,

¹⁰⁵ Mehmet Aça, “Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar”, **Milli Folklor**, 7, 86-88.

Şahrisabz, Narpay, Şerabad, Kamay gibi usta bahşılardan yetiştiği merkezlerdir. Tabii bu adlandırmalar, nihayet bir belirlemeden ibarettir. Çünkü bu merkezlerden çıkan bahşılar, sadece oralarda yaşamamıştır; onların dolaştıkları saha bundan daha geniş ve büyüktür.”¹⁰⁶

Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han adlı doktora çalışmasında S. Fedakâr, Özbekistan’ın muhtelif bölgelerindeki destan mektepleri hakkında dikkate değer bilgiler vermiştir. Fedakâr’ın verdiği bilgilere dayanarak Bulungur, Korgan ve Narpay gibi önde gelen destan mektepleri dışında Kamay, Şerabat, Piskent, Özbek-Lakay, Şehrsebz ve Harezmi destan mekteplerinin de varlığı bilinmektedir.

1.2.5. Özbekistan Halk Kültürü Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Halkbilimi alanında ilmî çalışmalar ülkemizde Batıya kıyasla gecikmeli olarak yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. Bilhassa Türkistan coğrafyasında halkbilimi disiplini çalışmaları Rus folklorcuların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Özbekistan Türkleri hakkında Türkiye’de yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak dil, kültür ve tarih alanlarında olmuştur.

Özellikle zengin bir destan külliyatına sahip Özbek Türklerinin oluşturduğu destanlar çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Gerek Türkiye’de gerekse Özbekistan’da yapılan destan çalışmaları ağırlıklı olarak destan metinlerinin yayımlanması, bahşılık sanatı, destan tiplerinin tahlili ve destanların estetik özellikleri olmuştur. Bu çalışmalar incelememizin bu kısmında; “Kitaplar- Kitap Bölümleri”, “Makaleler- Bildiriler- Aktarmalar” ve “Tezler” alt başlıkları altında tasnif edilecek, söz konusu çalışmaların tanıtımı ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

1.2.5.1. Kitaplar- Kitap Bölümleri

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye’de Özbekistan ve Özbeklerle ilgili çalışmalar çoğunlukla dil, kültür ve tarih alanlarında olup, dilciler, tarihçiler ve kültür bilimciler tarafından yapılmıştır. Biz burada bu çalışmalardan bazılarını tanıtmaya ve değerlendirmeye çalışacağız.

Özbek Türklerinin tarihi hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi Mehmet Saray’a aittir. Mehmet Saray’ın *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*¹⁰⁷ adlı çalışması

¹⁰⁶ Töre Mirzayev, “Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair”, Dursun Yıldırım (Çev.), *Türkistan Dergisi*, 3, 29.

¹⁰⁷ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, 1. Baskı, 522 s.

Özbek Türklerinin tarihi hakkında yapılmış oldukça detaylı bir çalışma olup, araştırmacı, sadece Özbek Türkleri hakkında tarihi bilgi vermekle yetinmemiş aynı zamanda dünya üzerindeki diğer Türk Cumhuriyetlerinin genel durumlarından da bahsetmiştir. Eser yedi bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler, 1. Bölüm: Türklerin Tarihi, 2. Bölüm: Azerbaycan Cumhuriyeti Tarihi, 3. Bölüm: Kazakistan Cumhuriyeti Tarihi 4. Bölüm: Kırgızistan Cumhuriyeti Tarihi 5. Bölüm: Özbekistan Cumhuriyeti Tarihi, 6. Bölüm: Türkmenistan Cumhuriyeti Tarihi 7. Bölüm: Türkiye ve Yeni Türk Cumhuriyetleri İlişkileri şeklindedir.

Özbek Türklerinin tarihi hakkında Türkiye’de hazırlanmış çalışmalardan birisi de Nadir Devlet’in *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*¹⁰⁸ adlı eseridir. Bu eserde araştırmacı, Rusya Türklerinin 1905-1917 yılları arasında yaşadığı tarihî ve siyasî olayları ele almış; ayrıca Ceditçilik hareketlerinden ve Rusya Türklerinin basın- yayın faaliyetlerinden de bahsetmiştir.

Bunlardan başka Özbek Türklerinin tarihi ve Özbekistan üzerine hazırlanmış, Sadettin Gömeç’in *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*¹⁰⁹; Zeki Velidi Togan’ın *Bugünkü Türkili/ Türkistan ve Yakın Tarihi*¹¹⁰; Mehmet Saray’ın *Özbek Türkleri Tarihi*¹¹¹; Halil Açıkgöz’ün *Türkistan İllerinden Özbekistan*¹¹²; Nurettin Hatunoğlu’nun *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*¹¹³ adlı eserleri bulunmaktadır.

Özbek Türklerinin tarihi dışında Türkiye’de en çok üzerinde durulan bir diğer konu da Özbek Türklerinin dili ve edebiyatı olmuştur. Özbek dili ve edebiyatı üzerine yapılmış çalışmalardan birisi Şuayip Karakaş’ın *Özbek Edebiyatı Yazıları*¹¹⁴ adlı eseridir. Yazarın 1996-2011 yılları arasında yayımladığı çeşitli yazılardan meydana gelmektedir. Bu yazılar, Türk dünyasının yirminci yüzyıldaki siyasî ve edebî hayatını yansıtır niteliktedir. Yazar ayrıca, Özbek edebiyatının son devir şair ve yazarlarının hayatları ve eserleri üzerinden Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Özbek Türklerinin nasıl bir hayata mahkûm edildiğini ortaya koymaktadır. Özbek edebiyatı araştırmalarının Türkiye’de sınırlı sayıda yapıldığı;

¹⁰⁸ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 3. Baskı, 462 s.

¹⁰⁹ Sadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, 5. Baskı, 592 s.

¹¹⁰ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili/ Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, 2. Baskı, 696 s.

¹¹¹ Mehmet Saray, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, 1. Baskı, 133 s.

¹¹² Halil Açıkgöz, **Türkistan İllerinden Özbekistan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, 1. Baskı, 96 s.

¹¹³ Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 1. Baskı, 448 s.

¹¹⁴ Şuayip Karakaş, **Özbek Edebiyatı Yazıları**, Kurgan Edebiyat Berikan Yayınevi, Ankara 2012, 1. Baskı, 469 s.

daha ziyade Özbek Türkçesinin grameri üzerinde yapılmış çok sayıda çalışmanın varlığı düşünüldüğünde eserin Özbek edebiyatı alanında değerini ön plana çıkarmaktadır kanaatindeyiz. Eser, on altı farklı yazıdan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla: 1. 20. Yüzyıl Türk Dünyası Üzerine Bir Deneme, 2. Türkistan'da İlk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederküş Piyesi, 3. Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü MahmudhocaBehbudî Efendi, 4. Özbek Romancı Abdullah Kadirî ve “Ötken Künler” Romanı, 5. Özbek Dilci Gazi Âlim Yunusov, 6. Türkistan'da “Kızıl Kırgın” Kurbanları, 7. Bir Şairin Hazin Hikâyesi: Özbek Şair Osman Nasır'ın Hayatı, 8. Sovyet Edebiyatı Hakkında Bazı Tespitler, 9. Sosyalist Realizm (Toplumcu Gerçekçilik) ve Sovyet Edebiyatı Hakkında Resmî Bir Yazı, 10. Özbek Şair Gafur Gulam ve Bazı Şiirleri 11. İdeolojiye Adanmış Bir Ömür: Özbek Şair Hamid Âlimcan, 12. Maksud Şeyhzâde ve Mirza Uluğbek Piyesi, 13. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Özbek Edebiyatı ve Tarihi Hikâyeci Mirkerim Âsım, 14. Şükruallah Yusufoglu ve Eserleri Hakkında, 15. Muhammed Salih'in Makaleleri Hakkında, 16. Çağdaş Türk Lehçeleri Arasında Metin Aktarma Çalışmaları adını taşımaktadır.

Özbek Türklerinin edebiyatı üzerine hazırlanan bir diğer çalışma ise Emek Üşenmez'e aittir. *Yeni Özbek Edebiyatı Giriş, Edebiyat Tarihi, Metinler, Metin Tahlilleri ve Sözlük*¹¹⁵ adını taşıyan çalışma modern Özbek edebiyatının oluşma evresini tarihi süreç içerisinde ele alması bakımından son derece önemlidir. Ayrıca yazarın şiir, hikâye, roman, tiyatro konularını eserler ve yazarlara göre sınıflandırması okura kolaylık sağlamıştır. Bazı roman-tiyatro ve kıss- hikâye özetleri eserleri tahlil etmek bakımından isabetli olmuştur. Modern Özbek şiiri ise doğuşundan günümüze kadar geniş açıklamalar ve örneklerle sunulmuştur. Birinci bölüm “Yeni Özbek Edebiyatı” başlığını taşımakta ve Özbek edebiyatının Çar- Sovyet Rusyasının baskı ve zulmünden bağımsızlık devrine kadar olan sürecini ele almaktadır. Yani modern Özbek edebiyatının doğuşu ve kuruluşu safhalarıyla ilgilidir. İkinci bölüm “Metinler” bölümüdür. Modern Özbek şiiri, tiyatrosu ve nesrinden (roman, kıssa ve hikâye) seçme metinlere yer verilmiştir. Bu metinler, Latin-Kiril, Latin, Kiril gibi farklı şekillerde kitaba alınmıştır. Üçüncü bölümde “Roman Bölümleri” adı altında Modern Özbek romanından örnek metinler Özbek Türkçesi veya Türkiye Türkçesi ile verilmiştir. Dördüncü ve son bölüm, okurlara kolaylık sağlamak amacıyla kısa bir “Sözlük” kısmından oluşur.

¹¹⁵ Emek Üşenmez, **Yeni Özbek Edebiyatı Giriş, Edebiyat Tarihi, Metinler, Metin Tahlilleri ve Sözlük**, Akçağ Yayınları, Ankara 2013, 1. Baskı, 692 s.

Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Türksoy'un yayımladığı *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*'nin 14.¹¹⁶,15.¹¹⁷ ve 16.¹¹⁸ ciltleri Özbek Edebiyatı'na ayrılmıştır. Her üç cilt Tahir Kahhar tarafından hazırlanmıştır. Nitekim bu eser, Özbek edebiyatı ile ilgili birçok çalışmada müracaat kitabı olarak gösterilmektedir. Özbekistan Türklerinin hem yazılı hem de sözlü edebiyatının incelendiği bu ciltlerde halk edebiyatının bütün türlerinden örnek metinler verilmiştir.

Emek Üşenmez'in Özbek Türklerinin dili üzerine hazırladığı bir diğer çalışması da *Modern Özbek Türkçesi: Giriş- Özbekistan- Dil Tarihi- Metinler- Gramer- Sözlük*¹¹⁹ adını taşır. Çalışma bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Özbek Türklerinin tarih sahnesine çıkışı anlatılır. "Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti" adını taşıyan birinci bölümde Özbekistan Cumhuriyetinin kuruluşu, Özbek bayrağı, milli marşı, ekonomisi, coğrafi özellikleri, Özbekistan'ın kültürel ve tarihî durumu üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm, "Modern Özbek Türkçesi"dir. Bu bölüm, Özbek Türkçesinin tarihi ve modern Özbek Türkçesinin doğuşuyla ilgilidir. Burada Özbek yazar ve şairleri Özbek diline katkıları doğrultusunda ele alınmıştır. Üçüncü bölümde örnek metinlere yer verilmiştir. Şiir, roman, kıssa-hikâye, masal, atasözü, makale, özgeçmiş, gazete yazısı, deneme vb. yazılar Latin-Kiril, Latin, Kiril gibi farklı şekillerde kitaba alınmıştır. Dördüncü bölüm gramer kısmı olup "Özbek Türkçesinin Grameri" adını taşımaktadır. Modern Özbek Türkçesinin gramerine dair geniş bilgilere verilmiştir. Beşinci ve son bölümde "Sözlük" yer almaktadır.

Bunun dışında özellikle Prof. Dr. Ertuğrul Yaman'ın ismini anmak gerekir. Gerek kendisinin *Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe Sözlük, Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Konuşma Kılavuzu, Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*¹²⁰, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından*

¹¹⁶ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C.14, Özbek Edebiyatı-I Yayına Hazırlayan: Tahir Kahhar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

¹¹⁷ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C.15, Özbek Edebiyatı-II Yayına Hazırlayan: Tahir Kahhar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

¹¹⁸ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C.16, Özbek Edebiyatı-III Yayına Hazırlayan: Tahir Kahhar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

¹¹⁹ Emek Üşenmez, **Modern Özbek Türkçesi: Giriş- Özbekistan- Dil Tarihi- Metinler- Gramer- Sözlük**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2012, 1. Baskı, 536 s.

¹²⁰ Ertuğrul Yaman, **Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 2.Baskı, 287 s.

*Karşılaştırılması*¹²¹ adlı eserleri gerekse yüksek lisans öğrencilerine yaptırdığı tezler bu alandaki boşluğu gidermeye önemli katkılar sağlamıştır.

Mustafa Volkan Coşkun da Özbek dili üzerine çalışmalar yapan araştırmacılardandır. Araştırmacının *Özbek Türkçesi Grameri*¹²² adlı bir giriş ve üç ayrı bölümden oluşan çalışması bulunmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü “Ses Bilgisi”, ikinci bölümü “Şekil Bilgisi”, üçüncü bölümü “Cümle Bilgisi”ne ayrılmış ve ayrıntılı bilgiler örneklerle destelenerek verilmiştir. Eserin “Metinler” bölümünde ise Kiril alfabesiyle yazılmış Özbek Türkçesi metinlerinin transkripsiyonlu okunuşları ve Türkiye Türkçesine aktarmaları eklenmiş ve bir hikâyenin sadece transkripsiyonlu, Kiril ve Latin harfli şekli konmuştur. Özbek Türkçesinin gramer konularını inceleyen ve her inceleme konusunu örneklendiren bu eser, bir müracaat ve ders kitabı niteliğindedir.

Hüseyin Baydemir’in doktora tezi olarak hazırladığı ve sonra Atatürk Kültür Merkezi yayınlarınınca kitap olarak yayımlanan *Özbek Halk Masalları*¹²³ adlı çalışmasını burada zikretmek gerekir. Kitap bir giriş ile iki kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında, Özbekistan’da masal terimi, masalcılık geleneği, masalların tasnifi ve Özbek masallarıyla ilgili yapılmış çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın asıl amacı ve konusu kitabın “Masallarda Tespit Edilen Motiflerin ‘Motif Index Of Folk Literature’ a Göre Tasnifi” adlı birinci kısmıdır. Buna göre bu bölümde yetmiş olağanüstü halk masalının motif dizini yer almaktadır. Bu motif dizini Özbek masalları üzerine bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma olması bakımından önemlidir. Kitabın ikinci kısmında yetmiş olağanüstü halk masalı metni Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimiyle yer almaktadır. “Sözlük” bölümünde ise masal metinlerde geçen kelimeler izah edilmiştir.

Bunlardan başka Türkiye’de Özbek Türklerinin dili ve edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar arasında Fatma Açık’ın *Özbek Edebiyatı*¹²⁴ ve *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*¹²⁵; Şuayip Karakaş’ın *Özbek Hikâyeci Mirkerim Âsım*¹²⁶; Yusuf Berdak ve Mehmet Mahir Tulum tarafından hazırlanan *Özbekistan Türkçesi-*

¹²¹ Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, 1. Baskı, 314 s.

¹²² Mustafa Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 2. Baskı, 250 s.

¹²³ Hüseyin Baydemir, *Özbek Halk Masalları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2013, 1. Baskı, 959 s.

¹²⁴ Fatma Açık, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007, 1. Baskı, 166 s.

¹²⁵ Fatma Açık, *Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler*, Kurgan Edebiyat Berikan Yayınevi, Ankara 2012, 1. Baskı, 741 s.

¹²⁶ Şuayip Karakaş, *Özbek Hikâyeci Mirkerim Âsım*, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2002, 401 s.

*Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi*¹²⁷ adlı sözlüğü; Hüseyin Yıldırım'ın *Özbek Türkçesi: Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma- Metinler*¹²⁸; Tahir Kahhar tarafından hazırlanan ve söz başı yazılan, transkripsiyon, çeviri ve sözlük kısımları Hüseyin Özbay tarafından yapılan *Günümüz Özbek Şairleri Antolojisi*¹²⁹, Hüseyin Baydemir'in *Özbek Efsaneleri*¹³⁰ ve Çağatay Koçar'ın, *Türkistanla İlgili Makaleler*¹³¹ adlı eserleri sayılabilir.

Özbek sözlü edebiyatı zengin bir destan repertuarına sahiptir. Özbek destanlarında en eski çağlara ait tarihi, sosyal, siyasi, dinî, idari vb. birçok mesele anlatılırken Özbeklerin sosyal yapısı ve etnik kökenlerine dair gelişme ve değişme sürecini takip etmede başvurulacak önemli kaynaklar olduğu görülecektir. Özbeklerin destan repertuarında, Alpamış, Köroğlu gibi diğer Türk boyları ile ortak destan metinlerinin yanı sıra, muhtevaları bakımından yalnızca Özbek Türklerine ait Rüstem Han, Melike Ayyar, Ayçınar, Huşkeldi, Belagerdan, Erali ve Şirali gibi birçok destan yer alır.

Alpamış destan metninin 2000 yılında *Alpamış Destanı*¹³² adıyla Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlenip, Aysu Şimşek Canpolat ve Aynur Öz tarafından aktarılarak bir kitap halinde yayımlanmış olması son derece önemlidir.

Ardından Özbek destanları *Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması* adında bir proje ile Türk Dil Kurumu tarafından ciltler halinde yayımlanmıştır. Bu destanlar anlatıcıların ağızlarından, çeşitli derlemeciler tarafından derlenip bir araya getirilmiştir. Altı cilt olarak yayımlanan bu destanların künyeleri şöyledir:

1. Selami Fedakâr, Erali ve Şirali Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
2. Dilek Yücel, Melike Ayyar Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
3. Ayşe Solmaz, Ayçınar Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

¹²⁷ Yusuf Berdak, Mehmet Mahir Tulum, **Özbekistan Türkçesi- Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, 417 s.

¹²⁸ Hüseyin Yıldırım, **Özbek Türkçesi: Dilbilgisi-Alıştırmalar-Konuşma- Metinler**, Gazi Kitabevi, Ankara 2012, 1. Baskı, 314 s.

¹²⁹ Tahir Kahhar, Hüseyin Özbay, **Günümüz Özbek Şairleri Antolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, 1. Baskı, 310 s.

¹³⁰ Hüseyin Baydemir, **Özbek Efsaneleri**, Fenomen Yayıncılık, İstanbul 2012, 1. Baskı, 500 s.

¹³¹ Çağatay Koçar, **Türkistanla İlgili Makaleler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, 1. Baskı, 267 s.

¹³² Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 1. Baskı, 491 s.

4. Rıdvan Öztürk, Huşkeldi ve Belagerdan Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
5. Selami Fedakâr, Rüstem Han Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
6. Dilek Sezer, Dalli Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Özbek destanları ve destancılık geleneği üzerine çalışan Selami Fedakâr, Özbek destan çalışmalarını; Çarlık Dönemi Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Dönemi başlıkları altında tanıtip değerlendirmiş; aynı zamanda bu konudaki en kapsamlı çalışmayı yapmıştır. Cabbar İşankul ile birlikte hazırladıkları *Özbek Halk Edebiyatı Bibliyografyası*¹³³ 1920-2000 yılları arasında yapılmış bilimsel çalışmaları içerir. Çalışma, Ege Üniversitesi Yayınları'na 2009 yılında basımı yapılmıştır. Özbek halk edebiyatı çalışmalarına daha kolay ulaşmak ve yapılan bilimsel yayınlardan haberdar olmak amacıyla başvurulacak önemli bir bibliyografyadır. Çalışma; “Önsöz”, “1. Dastan (Destan)”, “2. Ertak (Masal)”, “3. Afsana-Rivayat-Nakl (Efsane-Rivayet-Nakil)”, “4. Latife-Askiye”, “5. Makal (Atasözü)”, “6. Tapışmak (Bilmece)”, “7. Koşık (Koşma-Türkü)”, “8. Terme (Terme)”, “9. Alla-Lapar (Ninni-Mani)”, “10. Mâtamnâma-Yığı Yoklav (Ağıt)”, “11. Genel Konular”, “Yazar Adları Dizini” ve “Kaynaklar” adlı bölümlerden oluşmaktadır. Her bölümle ilgili yapılmış çalışmalar kronolojik olarak sıralanmıştır. Kitapta toplam 2011 kitap ve makalenin künyesine yer verilmiştir.

Karl Reich'in Metin Ekici tarafından günümüz Türkçesine aktarılan *Türk Boylarının Destanları*¹³⁴ adlı kapsamlı kitabında, muhtelif bölümlerde Özbek destanlarının icra geleneği, Özbek bahşısı, destanın şekil özellikleri ve şiir yapısı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Alpamış ve Köroğlu destanlarının Özbek varyantları üzerinde durulmuştur.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından çıkan Türk Dünyası El Kitabı'nın 1992'de basılan üçüncü cildinde (ss. 756-768) Timur Kocaoğlu tarafından *Özbek Edebiyatı* başlığıyla bilgiler verilmiştir.

¹³³ Selami Fedakâr, Cabbar İşankul, **Özbek Halk Edebiyatı Bibliyografyası**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2009, 1. Baskı, 195 s.

¹³⁴ Karl Reichl, **Türk Boylarının Destanları**, Metin Ekici (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 3. Baskı, 441 s.

Pertev Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*¹³⁵ adlı eserinde Köroğlu'nun Özbek rivayetinin bir özetini vermiş ve Türk boylarına ait diğer rivayetlerle karşılaştırarak benzerlik ve farklılıkları araştırmış ve ortaya koymuştur.

İsa Özkan'ın 1989'da kitap halinde yayımlanan doktora çalışması *Yusuf Bey- Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı*¹³⁶ Özbek Türklerinin destan geleneği, bahşıları ve destancılık mektepleri konularında geniş bilgiler içermektedir.

Metin Ergun tarafından hazırlanan ve 1997 yılında yayımlanan *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi 1-2*¹³⁷ adlı iki ciltlik eser, Türk dünyası efsaneleri hakkında bilgi veren en kapsamlı çalışmalardan biridir. Bu eserin birinci cildinin 81 ve 90. sayfaları arası *Özbek Efsaneleri Üzerindeki Araştırmalar* başlığıyla verilmiştir.

Özbek folkloru üzerine Türkiye'de kitap düzeyinde sınırlı sayıda çalışma yapılmıştır. Yaşar Kalafat, Malik Muratoğlu ve Cevdet Türkoğlu tarafından hazırlanan *Özbekistan- Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*¹³⁸ adlı eserde Türk dünyasındaki geçiş dönemlerine (doğum-evlenme-ölüm) dair inançlar ve bu inançlar doğrultusunda ortaya çıkan uygulamalar araştırılmış ve ortaya koyulmuştur. Edward Allwort'un *Kendi Sovyet Cumhuriyetleri Dışında Yaşayan Sovyet Özbeklerinin Kültür Hayatı Hakkında Bir Belge*¹³⁹ adını taşıyan çalışma ise Evin Noyan tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Prof. Dr. Musine Galima tarafından yazılan ve Ahsen Batur tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan *Turan'ın Alp Kızları*¹⁴⁰ adlı eser, Türk tarihi içerisinde kimi zaman tarihi kimi zaman da efsanevi biçimlerle karşımıza çıkan büyük Türk kadınlarını hikâye eden bir araştırma niteliği taşımaktadır. "Orta Asya Halklarının Eski Tarihine Bir Bakış", "Hükümdar Kadınlar", "Türkan Hatun Yarlıklı Hükümdarlar", "Saide Hatun", "Alp Barçın'ın 'Kök Kaşane'si", "Alp Barçın ve Kırgız Halk Destanlarında Avcı Kız Tiplerleri", "Karakalpak Halk Edebiyatında Alp Kızlar", "Tarihi Halk Destanlarında Kadın- Kız Tipleri" ve "Destan Kahramanının Cengaver Atı" başlıklarından oluşmaktadır.

¹³⁵ Pertev Naili Boratav, **Köroğlu Destanı**, Adam Yayınları, İstanbul: 1984, 261 s.

¹³⁶ İsa Özkan, **Yusuf Bey- Ahmet Bey (Bozoğlan) Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 1. Baskı, 749 s.

¹³⁷ Metin Ergun, **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi 1-2**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 1279 s.

¹³⁸ Yaşar Kalafat, Malik Muratoğlu, Cevdet Türkoğlu, **Özbekistan- Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 1. Baskı, 72 s.

¹³⁹ Edward Allwort, "Kendi Sovyet Cumhuriyetleri Dışında Yaşayan Sovyet Özbeklerinin Kültür Hayatı Hakkında Bir Belge", Evin Noyan (Çev.), **ODTÜ Asya- Afrika Araştırmaları Grubu**, 1984, 23 s.

¹⁴⁰ Musine Galima, **Turan'ın Alp Kızları**, Şa-To Yayınları, Ahsen Batur (Çev.), İstanbul 2001, 258 s.

Eser, Orta Asya'daki Türk kadınının sosyal ve siyasal kimliğinin yerini belirlemede çarpıcı örnekler sunması bakımından önemlidir.

1.2.5.2. Makaleler- Bildiri ve Aktarmalar

Özbekistan ve Özbekistan Türkleri hakkında bugüne dek pek çok makale yayımlanmıştır. Bunların hepsini burada değerlendirmemiz mümkün olmamakla beraber dikkatimizi çeken bazı makaleler tanıtılıp değerlendirilecek, diğerleri ise maddeler halinde verilecektir.

Selami Fedakâr, *Sözlü Kompozisyon Teorisi Bağlamında Özbek Destan Anlatıcıları*¹⁴¹ adlı makalesinde destan metinlerinin; anlatıcı, dinleyici çevresi ve anlatım ortamına, yani bu unsurlardan oluşan “sözlü geleneğe” bağlı olarak şekillendiğini ortaya koymuş; sözlü kompozisyon teorisi'nin temelini oluşturan; “formül”, “formüle yakın ifade” ve “tema”nın tanımı üzerinde durduktan sonra, bu üç unsurun Özbek destan anlatıcıları tarafından yaygın olarak kullanılan örneklerini sıralamıştır. Özbek Sözlü Destan Geleneğinde Değişim ve Tür Sorunu¹⁴²nda ise Özbek destanlarının tasnif denemeleri hakkındaki değerlendirmelerini ortaya koymuş; “Alpamış”, “Rüstem Han” ve “Küntuğmuş” destanlarını konularının, kahramanlarının ve mekânlarının özellikleri bakımından ele almıştır. Aynı yazarın Özbekistan'da Destan Çalışmalarının Tarihçesi¹⁴³ adlı makalesinde Özbek destan çalışmaları; 1. Çarlık Dönemi, 2. Sovyet Dönemi ve 3. Bağımsızlık Dönemi başlıkları altında tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Cabbar İşankul'un Selami Fedakâr tarafından aktarılan Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Mitolojik Motifler¹⁴⁴ adlı makalesi, “Alpamış Destanı”, “Dede Korkut Kitabı” ve daha başka Türk destanlarında da karşılaştığımız kahramanın hapsedilmesi motifine yüklenmiş olan sembollerin açıklanması, bu iki anlatmada mevcut olan sembolik ifadelerin benzer ve farklı yönlerinin tespit edilmesi ve bunların sebeplerinin aydınlatılması amacıyla hazırlanmıştır.

¹⁴¹ Selami Fedakâr, “Sözlü Kompozisyon Teorisi Bağlamında Özbek Destan Anlatıcıları”, **Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 25-27 Kasım 2004, 213-222.

¹⁴² Selami Fedakâr, “Özbek Sözlü Destan Geleneğinde Değişim ve Tür Sorunu”, **Halk Kültüründe Değişim Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Kocaeli, Motif Vakfı Yayınları, 17-19 Aralık 2004, 216-228.

¹⁴³ Selami Fedakâr, “Özbekistan'da Destan Çalışmalarının Tarihçesi”, **Milli Folklor Dergisi**, 51, 51-64, 2001.

¹⁴⁴ Cabbar İşankul, “Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Mitolojik Motifler”, Selami Fedakâr (Çev.), **Milli Folklor**, 52, 60-67, 2001.

Muhammedcan Recepov, Özbek Destan Terennüm Düzeni¹⁴⁵ makalesinde Özbek destancılığındaki destan söyleme düzeninden ve bu düzenin 19. yüzyıl Kastamonu âşık fasıllarının düzenine benzediğinden bahsetmiş; Özbek halk destanlarının kendine has icra özellikleri, bahşılar ve destancılık mektepleri hakkında bilgiler vermiştir.

Fikret Türkmen, Köroğlu'nun Özbek Varyantları¹⁴⁶ adını taşıyan makalesinde Türkiye'de çok az tanınan Doğu versiyonlarının en tipik özelliklerini ihtiva eden Özbek varyantları üzerinde durmuş; Köroğlu'nun diğer varyantları ile olan benzerlik ve farklılıkları hakkında bilgiler vermiştir.

Türk topluluklarının destancılık geleneğinin mukayeseli bir şekilde araştırılıp incelenmesi gerekliliğini vurgulayan Mehmet Aça ise *Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar*¹⁴⁷ başlıklı makalesinde destan türünün adlandırılması meselesine kısaca değindikten sonra çeşitli araştırmacılar tarafından Özbek destanlarının tasnif denemelerine yer vermiştir. Destanların şekil özellikleri ve formel ifadeler hakkında bilgi verilmiştir. Bahşi, dastançı, şair, sazçı, halfe, cirav, yüzbaşı, saki, sazende, cirçi, sanavçi, akın ve ahun gibi farklı adlarla zikredilen icracı tipler anlatılmıştır. Özbek Türklerinin destancılık geleneğini oluşturan ve geliştiren mektepler hakkında kısa izahatlar verdikten sonra Böri Bahşi, Yoldaş şair, Fazil Yoldaş oğlu, Ergaş Cumanbülbul oğlu, Polkan şair, Abdulla Nurali, İslam şair, Nurman şair ve Kurbanazar Abdulla gibi geleneğin temsilcisi destancıları ana hatlarıyla tanıtmıştır. Bize göre makalede verilen bilgilerin Özbekistan'da destan araştırmalarının önde gelen isimlerinden T. Mirzayev, B. Sarımsakov, K. İmamov, H. Zarifov ve V. M. Jirmunskiy'nin eserlerinden atıflarla desteklenmiş olması son derece önemlidir.

Halil İbrahim Şahin, Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türklerinin bahşılık geleneğini detaylı olarak ele aldığı *Bahşılık Geleneğinde Hediyeleşmelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme*¹⁴⁸ adlı çalışmada bahşılığın işlevlerini ve Özbek Türklerinde destan anlatım geleneğini Töre Mirzayev ve Radloff gibi araştırmacıların verdiği bilgilere dayanarak dile getirmiştir. Ayrıca Özbek bahşılığının bahşış toplama şekli, usta-çırak ilişkisi ve bahşılığa geçiş konuları üzerinde durmuştur.

¹⁴⁵ Muhammedcan Recepov, "Özbek Destan Terennüm Düzeni", *Milli Folklor*, 23, 50- 51, 1993.

¹⁴⁶ Fikret Türkmen, "Köroğlu'nun Özbek Varyantları", *Milli Folklor*, 1, 8-9, 1989.

¹⁴⁷ Mehmet Aça, "Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar", *Milli Folklor*, 7, 78-93, 2002.

¹⁴⁸ Halil İbrahim Şahin, "Bahşılık Geleneğinde Hediyeleşmelerin Fonksiyonları ve Sembolik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6, 437-445, 2006.

Naciye Yıldız, *Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler*¹⁴⁹ adlı makalesinde, Özbek sahası ve Oğuz, Karaçay Malkar, Kırgız, Başkurt, Kazak, Altay ve Türkmen gibi diğer Türk boylarının destanlarında yer alan kötü huylu dev tipini değerlendirmiştir. Çalışma, Türk mitolojisinin zenginliğini ortaya bakımından son derece önemlidir. Yine aynı yazara ait *Türk Destanlarında Çocuksuzluk*¹⁵⁰ isimli makalesinde ise Özbek destanlarının yanı sıra Kazak, Kırgız, Karaçay-Malkar, Altay, Şor, Tuva, Hakas, Kırım, Nogay, Uygur, Tatar, Karakalpak, Başkurt ve Gagavuz Türklerinin destanlarında yer alan çocuksuzluk motifi örneklerle işlenmiştir. Destan metinlerinden verilen örnekler çocuksuzluk motifinin, bütün Türk boylarının destan geleneğinde çok zengin ve detaylı bir şekilde işlendiğini göstermektedir.

*Alpamış Destanının Başkurt, Kazak ve Özbek Varyantlarında Kadın Tipi*¹⁵¹ başlıklı makalesinde Bibigül Osmanaliyeva, Alpamış destanının bu üç varyantındaki kadın tiplerini incelemiş ve destanlardaki kadın suretlerinin göçebe Türklerinin hayat tarzına uygun olduğunu tespit etmiştir.

Âdem Öger, *Alpamış ve Alıp Manaş Destanlarında Kadın Tipleri ve Aile*¹⁵² makalesinde öncelikle Özbek Türkleri arasında Alpamış ve Altay Türkleri arasında Alıp Manaş adıyla bilinen destanlar hakkında kısa bilgiler vermiş, akabinde bu destanlar içinde yer alan kadın tiplerini, ideal eş ve anne tipi, ideal kardeş tipi, kötü veya hain tipi ve yardımcı tipi olmak üzere dört grupta toplayarak incelemiştir. Destanlardaki aile ilişkileri ise baba-çocuk ilişkileri, anne-çocuk ilişkileri, kardeşler arasındaki ilişkiler ve eşler arasındaki ilişkiler alt başlıkları halinde verilmiştir. Türk destanlarında merkezî kahraman çoğunlukla erkektir. Bu durum yapılan tipoloji çalışmalarında erkek kahramanların ön plana çıkmasına yol açmıştır. Ancak yazarın bu makalesi, anlatmalar içinde kadının konumunu ve aile ilişkileri içindeki yerini göstermesi bakımından diğer çalışmalardan farklı ve özgündür.

¹⁴⁹ Naciye Yıldız, “Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler”, *Millî Folklor*, 87, 41-50, 2010.

¹⁵⁰ Naciye Yıldız, “Türk Destanlarında Çocuksuzluk”, *Millî Folklor*, 82, 76-88, 2009.

¹⁵¹ Bibigül Osmanaliyeva, “Alpamış Destanının Başkurt, Kazak ve Özbek Varyantlarında Kadın Tipi”, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, 479-486, 2005.

¹⁵² Âdem Öger, “Alpamış ve Alıp Manaş Destanlarında Kadın Tipleri ve Aile”, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, 487-502, 2005.

Özbek masalları üzerine önemli araştırmaları bulunan Hüseyin Baydemir, *Özbek Masallarında Millî Motifler*¹⁵³ isimli bir makale yayımlamıştır. Bu makalede yazar, Özbek masallarındaki millî motifleri inceledikten sonra masalların evrensel boyutu üzerinde durmuştur. *Rüstem Han Destanı ve Destandaki Olağanüstü Motifler*¹⁵⁴ makalesinde Rüstem Han destanı etrafında teşekkül etmiş varyantlar hakkında bilgi vermiş; ardından konusunu kısaca özetlemiştir. Destanı olayların akışı ve gelinen noktalar bakımından üç bölümde incelemiştir; daha sonra bu bölümlerdeki Özbek destan geleneğinde yer alan motifleri destan metinlerinden yaptığı alıntılarla incelemiştir. Masallara özgü cadı tipi, mitolojik mekânlar, ejderhayı öldürme, olağanüstü hayvanlar, realist rüya, uzun zaman sonra çocuk sahibi olma destandaki en önemli motifler olarak saptanmıştır.

Görüldüğü üzere, Özbekistan ve Özbekistan Türkleri hakkında pek çok alanda makaleler yazılmış, bildiriler sunulmuştur. Bunlardan bazılarını kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

Suresh Chadra Sen Gupta (1982) “Bir Orta Asya Özbek Türk Destanı Alpamış: Menşei ve Varyantları” Çiğdem Yıldırım (Çev.), *Türk Folkloru Araştırmaları Dergisi*, s.177-189.

Fikret Türkmen (1983) “Köroğlu’nun Özbek ve Ermeni Varyantları, Köroğlu Semineri Bildirileri”, *Başbakanlık Basımevi*, Ankara, ss.83-90.

Fikret Türkmen (1986) “Tahir ile Zühre Hikâyesinin Anadolu ve Özbek Varyantları”, *TürkDili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, ss.83-88.

Nadir Devlet (1987) “Batı’da Rusya Türkleri İle İlgili Çalışmalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.50, Ekim, ss.117-126.

Töre Mirzayev (1990) “Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair”, *Dursun Yıldırım (Çev.)*, *Türkistan Dergisi*, Yıl:3, Sayı:11, ss. 28-30.

Johannes Benzing (1991) “Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı” Mehmet Akalın (Çev.), *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul, ss.85-108.

¹⁵³ Hüseyin Baydemir, “Özbek Masallarında Millî Motifler”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7, 91-100, 2017.

¹⁵⁴ Hüseyin Baydemir, “Rüstem Han Destanı ve Destandaki Olağanüstü Motifler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, 169-177, 2002.

Saadettin Gömeç (1993) “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, Yeni Forum Dergisi, C.14,S. 287, ss. 9-14.

Ali Abbas Çınar (1994) “Özbekistan’da Folklor Faaliyetleri”, Milli Folklor, C.3 Y.6, S.24, ss. 10-19.

Ali Abbas Çınar (1994) “Özbekistan’da Âşıklık (Bahşılık) Geleneği”, Kültür ve Sanat Dergisi, S.23, Eylül, ss.61-64.

Ertuğrul Yaman (1994) “Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz”, Türk Dili Dergisi, S.506.

Ertuğrul Yaman (1994) “Özbekistan Cumhuriyetinde Genel Durum: Eğitim, Kültür ve Sosyal Hayat”, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi, S.5.

Melik Muradoğlu (1995) “İpek Yolu Özbek Bahşıları Sanatı”, Orhan Tan (Çev.), İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 393-401.

Albert Lord (1995) “Orta Asya ve Balkan Destanları Arasındaki İlişkiler”, Metin Ekici (Çev.), Nevruz Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, ss.273-308.

Emine Gürsoy Naskali (1996) “Özbek Edebiyatında Türler”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 2 Güz, ss.348-352.

Aslı Özataş (1996) “Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda Kadınların Rolü”, Avrasya Etüdüleri, C.3, S.2, ss.102-109.

Zuhal Kargı Ölmez (1997) “Özbekler ve Özbekçe”, Türk Dili Dergisi S.108, ss. 24-31.

Filiz Kırbaşoğlu, (1997) “Köroğlu’nun Özbek Varyantları Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”, Milli Folklor, S.33, ss.31-35.

Said Alimoğlu (1997) “Özbek Folklorunun Türk Hususiyetleri”, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, ss. 57-59.

Cabbar İşankul (1997) “Özbekistan Folklorunda Rüya Motifi”, Selami Fedakâr (Çev.), Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 4, s. 119-124.

Tacihan Sabitova (1997) “Köroğlu Dairesi Destanlarında Mitolojinin Rolü”, Selami Fedakâr (Çev.), Türk Kültürü Dergisi, S.410, ss. 362-369.

Timur Kocaoğlu (1997) “Çağdaş Özbek Şiiri: 1920-1997”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, S.1, ss.3-53.

Şuayip Karakaş (1998) “Özbek Romancı Abdullah Kâdirî ve Ötken Künler Romanı”, IV. Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, 5-6 Kasım 1998, Antalya.

Ali Abbas Çınar (1998) “Türk Dünyası Âşıklık Geleneğinin Karşılaştırılması”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.5, Bahar.

Töre Mirzayev (1998) “Destanların Şahı”, Selami Fedakâr (Çev.), Milli Folklor, S.37, ss.67-71.

Fatma Açık, Begali Kerimov (1999) “Özbekistan’da Ceditçi Yazarlar”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.7, ss.30-32.

Ertuğrul Yaman (1998) “Özbek Türklerinin Şairi: Abdulla Aripov”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.6, ss.611-638.

Şuayip Karakaş (1999) “Özbek Şair Gafur Gulam ve Bazı Şiirleri”, Türk Dünyası, S.8, ss.292-311.

Aynur Öz Özcan (2000) “Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.9, Bahar, ss.114-160.

İsmail Görkem (2000) “1927 Yılında Türk Yurdu’nda Neşredilen ‘Özbek Halk Edebiyatı Nasıl Toplanmalı’ İsimli Yazı Münasebetiyle”, Milli Folklor, Yıl:12, S.47, ss. 31-40.

Selami Fedakâr (2001) “Alpamış Destanı ve Bey Böyrek Hikâyesi Arasında Bir Karşılaştırma”, Milli Folklor, Güz, Sayı:51. ss.51-64.

Cabbar İşankul, (2001) “Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı’ndaki Mitolojik Motifler”, Selami Fedakâr (Çev.), Milli Folklor, Yıl:13, Sayı:52, Kış, ss.60-67.

Mehmet Alpargu (2002) “Türkistan Hanlıkları”, Türkler, C.8, 557-605, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cabbar İşankul (2002) “Folklor ve Onu Tetkik Metodu”, Figen Güner Dilek (Çev.), Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, ss.393-400.

Töre Mirzayev (2002) “Alpamiş Destanı’nın Öğrenilmesi”, Figen Güner Dilek (Çev.), Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, ss.545-547.

İristay Kuçkartay (2002) “Özbek Halk Edebiyatı Terimleri ve Türkçe Karşılıkları”, Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (26-28 Mayıs 2000), Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 509-519.

Aynur Öz Özcan (2002) “Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine”, Türkler, C. 19, ss.702-711.

Aynur Öz Özcan (2004) “Alpamiş Destanındaki Mizahi Unsurlar”, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 4-7 Mayıs 2004, Ankara.

Fatma Açık (2005) “Özbekistan’da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti”, Türk Yurdu, C. 25 S.214, ss.49-55.

Şuayip Karakaş (2006) “Özbek Dilci Gâzi Âlim Yunusoğlu”, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan 2006, İzmir.

Selami Fedakâr (2006) “Ömrünü Bilime Adanmış Bir Türkistan Aydını: Begali Kasımov (1943-2004) Hayatı ve Eserleri”, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, S.12, ss.207-226.

Ahmet Saçkesen (2007) “Özbek Masallarında Mitolojik Unsurlar”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı-IV, Ankara, s. 1743-1745.

Şuayip Karakaş (2008) “İdeolojiye Adanmış Bir Ömür: Özbek Şair Hamid Âlimcan-Hayatı ve Eserleri”, Türk Kültürü, Güz, C.2, ss.268-313.

Selami Fedakâr (2009) “Özbek Mizahında Nasreddin Hoca Tipi ve Fıkraları”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, ss. 67-73.

Şuayip Karakaş (2010) “Türkiye’de Özbek Edebiyatının Tanıtılması ve Okutulması”, Uluslararası Edebiyat Eğitimi Sempozyumu, Gazi Üniversitesi-Bakü Slavyan Üniversitesi, 21-24 Ekim 2010, Bakü- Azerbaycan.

Emek Üşenmez (2011) “Modern Özbek Edebiyatı”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S.19, ss.115-169.

Ulfat Kadirov (2013) “Özbekistan Cumhuriyeti”, Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı, C.2, S.54, s. 1746-1751.

Emek Üşenmez (2013) “Özbeklerin Tarih Sahnesine Çıkışı”, Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı, C. 2, S. 54, s.1779-1790.

Adhamcan A. Ashirov, Nurettin Hatunoğlu (2015) “Özbekistan’da Mevsimsel Bayramlar ve Özel Günler”, Millî Folklor, Yıl 27, Sayı 105, s. 120-130.

1.2.5.3. Tezler

Özbekistan ve Özbekistan Türkleri çeşitli yönlerden, araştırmacıların doktora ve yüksek lisans çalışmalarına konu olmuştur. Bu bölümde, özellikle Türk Dili ve Edebiyatı Ana bilim dalında son yıllarda hazırlanmış olan çalışmaların bir kısmını tanıtip değerlendireceğiz.

Bu bölümde tanıtacağımız ilk doktora tez çalışması Filiz Kırbaşoğlu’na aittir. 2000 yılında Prof. Dr. Muhan Bali danışmanlığında Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamlanan tez, *Köroğlu Destanı’nın Özbek Varyantları Üzerine Bir Araştırma–Göroğlu’nun Doğuşu, Yunus Peri, Hasan-Han, Miskal Peri; Avazhan, Göroğlu’nun Ölümü*¹⁵⁵ başlığıyla iki cilt halindedir. Giriş bölümünde destanın tanımı, Özbekistan’da destan geleneği, Köroğlu Destanı’nın coğrafi yayılma alanları ve Türkiye’de bu konu üzerinde yapılan çalışmalar ve Özbekistan’daki Köroğlu destanlarını anlatmış; çalışmada izlenen metodu açıklamıştır. “İnceleme” adı verilen ikinci bölümde destanların Greimas’ın Göstergibilim metoduna göre incelenmesi ve kültürel unsurların tespitine yer verilmiştir. Ardından Sonuç, Bibliyografya, Dizin ve Ekler bölümleriyle birinci cilt tamamlanmıştır. “Metinler” adı verilen ikinci ciltte Göroğlu’nun Doğuşu,

¹⁵⁵ Filiz Kırbaşoğlu, “Köroğlu Destanı’nın Özbek Varyantları Üzerine Bir Araştırma–Göroğlu’nun Doğuşu, Yunus Peri, Hasan-Han, Miskal Peri; Avazhan, Göroğlu’nun Ölümü”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000), 1132 s. (Tez No: 94112)

Yunus Peri, Hasanhan, Miskal Peri, Avazhan ve Göroğlu'nun Ölümü adlı Özbek Köroğlu destan dairesinin metinleri Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimleri bulunmaktadır.

Fikret Türkmen danışmanlığında 2003 yılında hazırlanmış bir başka çalışması ise Selami Fedakâr'a aittir. *Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı*¹⁵⁶ isimli doktora tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı'nda hazırlanmıştır. Bu araştırma 2016 yılında Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında Türk Dil Kurumu tarafından kitap olarak basılmıştır. Çalışma, Özbek destan geleneği içerisinde Rüstem Han Destanı'nın yeri ve destan metninin yapı incelemesi üzerinedir. Çalışmada ilk olarak Özbek destanları hakkında yurt içinde ve yurt dışında yapılan çalışmalardan bahsedilmiş; Özbek destan geleneği konusu üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Daha sonra ise, Rüstem Han Destanı üzerinde yapılan çalışmalar ve destanın çeşitli varyantlarının özetleri verilmiştir. Üçüncü bölümde Rüstem Han Destanı'nın varyantlarının epizot mukayesesini ve motif yapısı hakkında tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dördüncü bölümde, "Metinler" başlığı altında Rüstem Han Destanı'nın hem transkripsiyonlu metni hem de Türkiye Türkçesi metni verilmiştir.

Selma Ergin'in *Ali Şir Nevayi Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri*¹⁵⁷ isimli doktora tezi 2003 yılında tamamlanmıştır. Tezin yapıldığı yer, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'dır. Tez, Giriş'ten sonra beş bölüme oluşur. Birinci bölümde Ali Şir Nevayi'nin hayatı, edebiyatımızdaki yeri ve eserleri tarihî kaynaklara dayanarak anlatılmıştır. İkinci bölüm efsane-rivayet terimlerine ve efsane üzerinde Türkiye ve Orta Asya'da yapılan tasnif çalışmalarına ayrılmıştır. Üçüncü bölümde Ali Şir Nevayi etrafında teşekkül eden rivayetler konu bakımından tasnif edilmiştir. Dördüncü bölümde rivayetler, "Fıkra Özelliği Gösteren Rivayetler" ve "Masal Özelliği Gösteren Rivayetler" ismiyle iki alt başlıkta incelenmiş ve bu rivayetlerin yazar tarafından yapılan değerlendirmelerine yer verilmiştir. "Metinler" adını taşıyan beşinci bölümde ise "Özbek Sahasında Ali Şir Nevâyî'ye Bağlı Olarak Anlatılan Rivayetler" başlığında elli üç farklı rivayetin; "Türkmen Sahasında Ali

¹⁵⁶ Selami Fedakâr, "Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003), 242 s. (Tez No: 135108)

¹⁵⁷ Selma Ergin, "Ali Şir Nevayi Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2003), 337 s. (Tez No:132617)

Şir Nevâî'ye Bağlı Olarak Anlatılan Rivayetler” başlığında otuz bir rivayetin metinleri Türkiye Türkçesi ile verilmiştir.

Özbek Türklerinin dili ve edebiyatı üzerine çalışan bir başka araştırmacı Emek Üşenmez'in İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Bilim Dalı'nda hazırladığı *Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük- Ekler- Dizin)*¹⁵⁸ adlı doktora tezi oldukça kapsamlı bir çalışmadır. Bu çalışma ile erken devir Türkçe Kur'an tercümelerinden Özbekistan nüshasının metni, sözlüğü ve dil özelliklerini ortaya konulmuştur.

Ahmet Saçkesen'in Prof. Dr. Ali Duymaz danışmanlığında 2010 yılında tamamladığı *Özbek Masallarının Tip ve Motif Yapısı*¹⁵⁹ adlı doktora tez çalışması Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Halk Bilimi Bilim Dalı'nda hazırlanmıştır. Özbek halk edebiyatı türlerinden biri olan masalların tip ve motif yapısının Türk boyları arasında durumunu tespit ve tahlil etmek üzere yapılmış, Türkiye'deki sınırlı ve özgün çalışmalardan biridir. Giriş kısmında masal terimi, masalların özellikleri, üzerinde yapılan çalışmalar ve tezde izlenen yöntem açıklanmıştır. “Özbeklerde Masal Kavramı ve Türü” adlı birinci bölümde Özbek masalları üzerinde yapılmış çalışmalara değinilmiştir. İkinci bölüm, Özbek Masallarının Tip, Motif ve Formel Yapısının incelenmesine ve değerlendirilmesine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde, yetmiş iki Özbek masal metni hem Özbek Türkçesi hem de Türkiye Türkçesi ile yazıya geçirilmiştir. Sonuç kısmında, Özbek masalları ile ilgili değerlendirmeler yapılarak, konuyla ilgili tespitler değerlendirilmiştir.

Prof. Dr. Nerin Yayın danışmanlığında Erhan Solmaz tarafından 2016 yılında hazırlanan doktora tez çalışması ise *Özbek Mizahında Nasreddin Hoca Tipi ve Fıkraları*¹⁶⁰ ismini taşımaktadır. Çalışma Özbekistan sahasındaki mizah anlayışını ve sekiz yüz seksen sekiz Nasreddin Hoca fıkrasının içeriği, yapısı, zaman- mekân bağlamı mizah teorileri kapsamında incelenmiştir.

¹⁵⁸ Emek Üşenmez, “*Eski Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş- İnceleme- Metin- Sözlük- Ekler- Dizin)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010), 901 s. (Tez No: 264488)

¹⁵⁹ Ahmet Saçkesen, “*Özbek Masallarının Tip ve Motif Yapısı*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010), 800 s. (Tez No: 262128)

¹⁶⁰ Nerin Yayın, “*Özbek Mizahında Nasreddin Hoca Tipi ve Fıkraları*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, 1054 s., (Tez No: 428072)

M. Nurhan Manaracı, 1986 yılında tamamladığı yüksek lisans tezi ile Özbek Türkçesi üzerinde çalışan ilk araştırmacılardan biridir. *Bir Özbek Destanı Nurali (Metin- Dil İncelemesi - Sözlük)*¹⁶¹ adlı çalışmasında Köroğlu'nun kollarından biri olan Nurali destanından yola çıkarak Özbek Türkçesinin gramerini incelemiştir.

*Özbek Halk Hikâyelerinin Dili*¹⁶² başlıklı yüksek lisans tezi Özbek sahası edebiyatının ele alındığı ilk çalışmalardan biri olması bakımından önem taşımaktadır. Serap İlaslan'ın Kemal Eraslan danışmanlığında hazırladığı tez 1988 yılında tamamlanmıştır.

Mehmet Mahir Tulum'un 1991 yılında hazırladığı *Özbekçe 'Rüstem' Destanı*¹⁶³ adlı yüksek lisans tezi Rüstem Han destanının dil incelemesi ve metnin Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılmasını konu edinmiştir.

1993 yılında hazırlanmış bir başka çalışma ise Filiz Kırbaşoğlu'na aittir. *Köroğlu Destanı'nın Özbek Rivayeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*¹⁶⁴ adını taşıyan çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Özbek destancılık geleneği ve Köroğlu destan dairesi üzerinedir. İkinci bölümde beş farklı Köroğlu destan metninin yapı özellikleri incelenmiş; üçüncü ve son bölümde 'Melike Ayyar', 'Meşrika' ve 'Ağa Yunus'un Kaçırılışı'nın Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri yer almaktadır.

Hüseyin Baydemir'in 1998 yılında hazırladığı *Rüstem Han Destanı*¹⁶⁵ adlı yüksek lisans çalışması ise adından da anlaşılacağı üzere Özbek aşk-kahramanlık destanı olan Rüstem Han hakkındadır. Çalışma, "Giriş" bölümü dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Rüstem Han destanının varyantları, dil, şekil ve üslup özellikleri anlatılmakla birlikte Özbek Aşk Kahramanlık destanları hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde destanın motif yapısı incelenmiş; ikinci bölümde ise destan metni Rusçadan günümüz Türkçesine aktarılarak çalışma sonlandırılmıştır.

¹⁶¹ M. Nurhan Manaracı, "**Bir Özbek Destanı Nurali (Metin- Dil İncelemesi - Sözlük)**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1986)

¹⁶² Serap İlaslan, "**Özbek Halk Hikâyelerinin Dili**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988)

¹⁶³ Mehmet Mahir Tulum, "**Özbekçe 'Rüstem' Destanı**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991)

¹⁶⁴ Filiz Kırbaşoğlu, "**Köroğlu Destanı'nın Özbek Rivayeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993), 612 s. (Tez No: 26559)

¹⁶⁵ Hüseyin Baydemir, "**Rüstem Han Destanı**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998), 340 s. (Tez No: 72689)

Özbek destanları üzerine yapılmış bir diğer yüksek lisans çalışması ise Selami Fedakâr'ın *Erali ve Şirali*¹⁶⁶ adlı çalışmasıdır. Çalışma, 2009 yılında Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Erali ve Şirali Destanı üzerine yapılan bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Özbekistan'da yapılan destan çalışmaları ayrıntılı olarak verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümü "Özbeklerde Destan Anlatma Geleneği" adını taşımakta olup destan anlatıcıları, destanın anlatıldığı yer, zaman, şekil ve anlatım özellikleri, destan anlatırken kullanılan aletler, destan mektepleri şeklinde alt başlıklar halinde incelenmiştir. Çalışmanın asıl bölümünü Erali ve Şirali destanının yapı bakımından incelendiği ve destanda yer alan motiflerin Anadolu halk hikâyelerinin motifleri ile mukayese edildiği ikinci bölüm oluşturmaktadır."Metinler" adlı üçüncü bölümde ise Erali ve Şirali destan metninin Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimi verilmiştir.

Konuyla ilgili bir yüksek lisans tezi de, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı'nda Prof. Dr. İristay Kuçkartaev danışmanlığında *Göroglinin Togilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme-Metin- Dizin- Çeviri- Ek)*¹⁶⁷ ismiyle Ayhan Çelikbay tarafından yazılmıştır. Çalışma ön söz ve giriş dışında, Üslup ve Dil Özellikleri, Metin, Çeviri, Dizin ve Ek olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.

Halil Çolak, *Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar*¹⁶⁸ başlıklı yüksek lisans tezini, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Halk Bilimi Bilim Dalı'nda hazırlamıştır. Bir giriş ve dört bölümden oluşan tez, Zülfizar Destanı'nın yapı incelemesi bakımından dikkate değerdir. Zülfizar Destanı'nın dil ve şekil özelliklerinin belirlendiği, epizot ve motif incelemesinin çıkarıldığı üçüncü bölüm tezin asıl amacını ele alan bölümdür, denilebilir.

¹⁶⁶ Selami Fedakâr, "Erali ve Şirali Destanı", (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1999), 969 s. (Tez No: 81380)

¹⁶⁷ Ayhan Çelikbay, "Göroglinin Togilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 846 s. (Tez No: 94741)

¹⁶⁸ Halil Çolak, "Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 445 s. (Tez No:110542)

*Ayçınar Destanı'nda Dil-Üslup Özellikleri*¹⁶⁹ isimli yüksek lisans tezi, Ayşe Solmaz tarafından Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı'nda 2005 yılında hazırlanmıştır. Bu tez çalışması, 2007 yılında Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında Türk Dil Kurumu tarafından kitap olarak basılmıştır.

2005 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Dilek Yücel'in hazırladığı yüksek lisans tezi, *Melike Ayyar Destanı Motif İncelemesi*¹⁷⁰ adını taşımaktadır. Çalışmada ön söz ve girişten sonra destanın özeti verilmiştir. Melike Ayyar destanının hem Özbek Türkçesi ile metni hem de Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimine yer verilmiştir. Daha sonra destan metni üzerinde motif incelemesi yapılmış; bu motifler Adak-Ruhlar-Yatırlar, Ad verme-And- Yemin, Aşiret-Boy-Millet- Yer-Yurt-Tarikat, Büyü-Sihir-Tılsım, Cadı-Cin-Dev-Peri, Çocuk, Din-Dünya- Ölüm, Eşyalar, Evlenme-Düğün, Fal-Kurşun Dökme- Nazar, Giyim-Kuşam, Halk Eğlenceleri-Sporlar- Oyunlar, Halk Hekimliği, Halk Takvimi, Sayılar, Rüya, Taşlar, Yağmur Yağdırma ve Yiyecek-İçecek olarak tespit edilmiştir. Bu tez çalışmasının metin bölümü 2007 yılında Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında Türk Dil Kurumu tarafından kitap olarak basılmıştır.

Türkiye'de çok fazla yayımlanmamış olan Özbek Türkçesine ait masal metinlerinin hem Türkiye Türkçesine çevrilmiş hem de konuları, motifleri, kurguları, tip ve epizotları bakımından incelenmiş yüksek lisans tez çalışması Aysu Şimşek Canpolat tarafından yapılmıştır. Tez, "Özbek Halk Masalları İle İlgili Olarak Metin, Aktarma ve İnceleme"¹⁷¹ adıyla Doç. Dr. Naciye Yıldız danışmanlığında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı'nda 2005 yılında tamamlanmıştır.

Dilek Türkmenli, 2006 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı'nda Ekrem Arıkoğlu danışmanlığında *Özbek Dalli Destanında Dil ve Üslup*¹⁷² adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

¹⁶⁹ Ayşe Solmaz, "**Ayçınar Destanı'nda Dil-Üslup Özellikleri**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), 475 s. (Tez No:159077)

¹⁷⁰ Dilek Yücel, "**Melike Ayyar Destanı Motif İncelemesi**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), 606 s. (Tez No:159308)

¹⁷¹ Aysu Şimşek Canpolat, "**Özbek Halk Masalları İle İlgili Olarak Metin, Aktarma ve İnceleme**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), 294 s. (Tez No: 159612)

¹⁷² Dilek Türkmenli, "**Özbek Dalli Destanında Dil ve Üslup**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006), 861 s. (Tez No:190823)

Çalışma, giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Çalışmanın sonunda ilgililere kolaylık sağlamak amacıyla “Özel Adlar Dizini”ne yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümü Kiril alfabesiyle hazırlanmış olan destan metninin Latin alfabesindeki karşılığını verip Türkiye Türkçesine aktarmaya ayrılmıştır. İkinci bölümde destan dil ve üslup özellikleri bakımından incelenmiş; kelime türleri, kelime grupları, cümleler, şekil özellikleri ve anlatım teknikleri üzerinde durulmuştur.

Özbek destanları üzerine yapılmış bir başka metin neşri çalışması Dilara Akbay’a ait *Özbekçe Küntugmiş Destanı*¹⁷³ adlı yüksek lisans tezidir. Tezin yapıldığı yer, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’dır. 2010 yılında tamamlanan çalışmada Özbek destanlarından biri olan “Küntugmiş” adlı destanın Latin harfli yazıçevirimi, metnin sözlüğü, indeksi ve tıpkıbasımı yer almaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Özbekistan’ın tarihi, kültürü, edebiyatı ve Özbek destanları ile ilgili bilgilerin yanı sıra günümüzde Özbeklerin kullandığı alfabe verilmiş; Özbek dili ve Modern Türk Dilleri içinde Özbekçenin yeri anlatılmıştır. İkinci bölümde ise “Küntugmiş” adlı destanın Latin harfli çevirisi ve metnin özeti yer almaktadır. Üçüncü bölüm, indeks oluşturulurken izlenen sıralama, metnin sözlüğü ve indeksinden oluşmaktadır. Tıpkıbasım ise çalışmanın sonuna eklenmiştir.

Murat Yatağan, *Özbek Halk Masalları (Özbek Halk Atasözleri)*¹⁷⁴ başlıklı yüksek lisans tezinde Özbek Halk İcadı serisinde basılmış olan Özbek Halk Makalları adlı eserden hareketle Özbek Türkçesi atasözleri ile Türkiye Türkçesinde kullanılan atasözlerinin karşılaştırarak, sıralı cümle örnekleri vermiştir. Tez, 2010 yılında Doç. Dr. Bilal Aktan danışmanlığında Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda tamamlanmıştır.

Özbek destanları hakkındaki bir araştırmada da, İlhan Çolak tarafından Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halk Bilimi Anabilim Dalı’nda *Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı*¹⁷⁵ başlığıyla 2017’de hazırlanmıştır. Çalışmanın Giriş bölümü kendi içinde iki alt başlığa ayrılmış; ilk başlıkta Şirin ve Şeker Destanı hakkında yurtdışında ve Türkiye’de yapılan çalışmaların tanıtılmasına, ikinci başlıkta ise destana

¹⁷³ Dilara Akbay, “*Özbekçe Küntugmiş Destanı*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 470 s. (Tez No: 265699)

¹⁷⁴ Murat Yatağan, “*Özbek Halk Masalları (Özbek Halk Atasözleri)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010), 697 s. (Tez No: 257213)

¹⁷⁵ İlhan Çolak, “*Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 452 s. (Tez No: 470443)

adını veren Şirin ve Şeker adlarının anlamının açıklanmasına ayrılmıştır. Birinci bölümde Özbeklerde destan kavramı ve Özbek destanlarının sınıflandırılması incelenmiştir. “Şirin ve Şeker Destanının Yapı İncelemesi” adını taşıyan ikinci bölüm ise destanın dil ve şekil özellikleri ile epizot ve motif yapısının incelendiği iki alt bölümden oluşmaktadır. “Metin” adını taşıyan üçüncü bölümde destan metninin Latin harfli transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir. Bu bölümlerden sonra “Sonuç” ve “Kaynakça” kısımları yer almaktadır.

Özbek dili, kültürü ve edebiyatı sadece yukarıdaki bilimsel çalışmalarla sınırlı kalmamıştır. Dinî, kültürel ve etnografik açılardan incelemeye değer bir alan olarak görülmüş; değişik üniversitelerin sosyal bilimler enstitülerince başta Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalları olmak üzere, başka bilim dallarında da bu alan üzerine hazırlanmış yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır.

Bunlardan biri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Ana Bilim Dalı’nda Prof. Dr. Abdurrahman Güzel’in danışmanlığında Fatma Açıık tarafından *Özbekistan’dan Eğitim-Öğretim Amacıyla Türkiye’ye Gelen Öğrencilerin Dil- Kültür- Uyum Problemleri ve Çözüm Teklifleri*¹⁷⁶ ismi ile 1995’te yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

*Özbekistan Türklerinin Dinî Tarihi ve Halk İnanışları*¹⁷⁷ başlıklı araştırma Selami Çınar tarafından Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda 1995 yılında yapılmıştır. Çalışma Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Yazar, giriş bölümünde Özbeklerin menşei, Özbekistan’ın coğrafi konumu, nüfus ve doğal kaynakları ve tarihi hakkında bilgiler vermiştir. Birinci bölüm “Özbek Türklerinin Dini Tarihine Genel Bir Bakış” ve “ Özbekistan Türklerinin İslamı Kabulleri” adlı iki ayrı bölümden oluşur. Bu bölümde Özbek Türklerinin İslamiyet’i kabul etmeden önce bağlı oldukları inanışlar, kültler ve Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve Maniheizm gibi dinlere yer verilmiştir. İslamiyet’in kabulünden sonraki dini hayatın durumu ve Özbek Türklerinin İslam anlayışı ise tarihi süreç içerisinde Karahanlılar döneminden başlayarak günümüz bağımsız Özbekistan’a kadar getirilmiştir. İkinci bölüm “Günümüzde Özbekistan

¹⁷⁶ Fatma Açıık, “Özbekistan’dan Eğitim-Öğretim Amacıyla Türkiye’ye Gelen Öğrencilerin Dil- Kültür- Uyum Problemleri ve Çözüm Teklifleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara1995), 238 s. (Tez No: 41249)

¹⁷⁷ Selami Çınar, “Özbekistan Türklerinin Dinî Tarihi ve Halk İnanışları”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara1995), 115 s. (Tez No: 41440)

Türklerinin Halk İnanışları”na ayrılmıştır. Bu inanışlar tabiatla, olağanüstü varlıklarla, törenlerle ilgili olanlar ve diğer halk inanışları şeklinde tasnif edilmiştir. Bölümün sonunda yazarın halk inanışlarını değerlendirmesi yer almaktadır.

*Özbekistan’da Kadın ve Milliyetçilik: Sovyet Modernleşmesi ve Yenileşme Arasında Kadınların Milli Kimliğin Oluşumundaki Rolü*¹⁷⁸ başlıklı araştırma Aslı Özataş tarafından 1997 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı’nda yapılmıştır.

Bir başka çalışma ise Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi (Folklor) Bilim Dalı’nda 2009 yılında yapılmıştır. Bu çalışma, Selami Fedakâr danışmanlığında Ahmet Keskin tarafından yapılmış olup, yüksek lisans tez araştırmasının adı *Özbek Çocuk Folklorunda Türler*¹⁷⁹ başlığını taşıyor.

Özbekistan ve Anadolu sahası Türk masallarının ortak ve farklı motiflerini araştırmak ve bu masalların çocuk eğitime olan katkısını ve önemini ortaya koymak amacıyla hazırlanan bir başka yüksek lisans çalışması ise Mekhribon Safarova’ya aittir. *Eğitsel Bir Bakış Açısıyla Anadolu ve Özbek Türk Masallarında Ortak ve Farklı Motifler*¹⁸⁰ adındaki çalışma, 2010 yılında tamamlanmış olup, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı’nda yapılmıştır.

Yine Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde yapılan bir yüksek lisans tezi, direkt olmasa da Özbekistan’ın kültür ve sanatına dair örnekler vermesi yönüyle konuyla ilgilidir. *İpek Yolu Üzerindeki Lojistik Faaliyetlerin Günümüzde Kültür- Sanatın Gelişmesine Etkisi: Özbekistan Örneği*¹⁸¹ isimli araştırma 2012’de Elmira Bakırova tarafından İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yapılmıştır.

Son dönem Özbek yazarlarından Abdurrauf Fitrat ve onun müzikoloji alanında bir boşluğu doldurmak üzere kaleme aldığı eseri konu alan bir yüksek lisans çalışması da 2015

¹⁷⁸ Aslı Özataş, “**Özbekistan’da Kadın ve Milliyetçilik: Sovyet Modernleşmesi ve Yenileşme Arasında Kadınların Milli Kimliğin Oluşumundaki Rolü**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997), 170 s. (Tez No: 62886)

¹⁷⁹ Ahmet Keskin, “**Özbek Çocuk Folklorunda Türler**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009), 375 s. (Tez No: 257469)

¹⁸⁰ Mekhribon Safarova, “**Eğitsel Bir Bakış Açısıyla Anadolu ve Özbek Türk Masallarında Ortak ve Farklı Motifler**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010), 249 s. (Tez No: 264510)

¹⁸¹ Elmira Bakırova, “**İpek Yolu Üzerindeki Lojistik Faaliyetlerin Günümüzde Kültür- Sanatın Gelişmesine Etkisi: Özbekistan Örneği**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012), 171 s. (Tez No: 314739)

yılında hazırlanan *Özbek Halk Edebiyatında Abdurrauf Fıtrat ve 'Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi'Adlı Eseri*¹⁸² başlığını taşımaktadır. Çalışma, Prof. Dr. İsa Özkan danışmanlığında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yapılmıştır. Çalışmanın Giriş bölümünde Özbekistan'ın tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı, edebi kişiliği ve eserleri üzerinde durulmuş; ikinci bölümde Özbek Türklerinin müziği hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Fıtrat'ın 1926 yılında kaleme aldığı "Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi" adlı eserin transkripsiyonlu metni ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimi yer almaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri dışında hazırlanan bir çalışma ise Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. *Ulusal Özbek Kimliğinin Tasarımında Milli Filmler: Shabnam (Şebnem) Filmi Örneğinde*¹⁸³ adıyla Gulina Yusupova tarafından 2018'de yapılmıştır.

Recebiye İşçi Karabatak, *Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi*¹⁸⁴ başlıklı Prof. Dr. Bilal Aktan danışmanlığında hazırladığı tezini, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde 2018 yılında savunmuştur.

¹⁸² Tuğba Teke, "**Özbek Halk Edebiyatında Abdurrauf Fıtrat ve 'Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi'Adlı Eseri**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015), 224 s. (Tez No:405542)

¹⁸³ Gulina Yusupova, "**Ulusal Özbek Kimliğinin Tasarımında Milli Fimler: Shabnam (Şebnem) Filmi Örneğinde**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2018), 137 s. (Tez No: 493145)

¹⁸⁴ Recebiye İşçi Karabatak, "**Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2018), 290 s. (Tez No:502448)

2. EN ESKİ TÜRK TOPLULUKLARINDAN İSLAMİYET SONRASINA AİLE VE KADIN

2.1. En Eski Türk Topluluklarından İslamiyet Sonrasına Aile

2.1.1. İslamiyet'in Kabulünden Önce Türklerde Aile Kurumu

Bilindiği gibi Türkler, İslamiyet'ten önceki devirde Orta Asya coğrafyası üzerinde devletler vücuda getirme başarısı göstermiştir. Farklı etnik kökenlere, dinlere ve kültürlere mensup insanları bir arada yaşatabilmiş olan Türklerin aynı zamanda güçlü bir aile düzenine dayanan sosyal yapıları mevcuttur. En eski Türk topluluklarından itibaren sosyal yapıyı anlayabilmek, Türklerin uygarlık seviyesini belirleyebilmek adına önemlidir. Toplumun temel toplumsal kurumlarından birisi de ailedir. İnsanoğlunun üremesi ve neslinin devamını sağlama işlevine sahip aile kurumu, yaşamsal niteliğiyle önceliklidir. Ayrıca çocuğun toplumsallaşmasındaki rolüyle de temel bir kurum olma niteliği taşır. Temel bir tanımla aile; anne-baba, karı-koca ve evli ya da bekâr çocuklarla yakın akrabalarından oluşan, aynı çatı altında hayatını sürdüren toplumun en temel insan topluluğu ve kurumudur. Öte yandan aileye çocukları sosyalleştirme, sosyal mirası nakletme, kültürü gelecek kuşaklara taşıma gibi işlevler de yüklenmiştir.

J. P. Roux, *Ortaçağ Türk Kadını*¹⁸⁵ adlı yazısında, İslamiyet öncesi Türk kadını tanımlamak için eldeki belgelerin sınırlı olduğunu, bu belgelerin daha ziyade arkeolojik kaynaklar, seyyahların gözlemleri, Dede Korkut Kitabı, Divanü Lugatit Türk metinleri ile el yazmaları ve yazıtlardan ibaret olduğu söyler. Yazıtların yalnızca eski Türk toplumlarının yönetici sınıfından, imparator ya da devlet ricali ailelerinden söz ettiği için yazıtlardaki olayların “bodun” yahut da “kara bodun” diye adlandırılan toplumun alt tabakalarını ilgilendirdiğini düşünmenin yanlış olacağı bilgisini verir.

Türk toplumunda aileye büyük önem ve kıymet verildiği, birtakım beklentiler içinde bulunduğu için “aile” kavramının çeşitli tanımları yapılmıştır. “Aile, nüfusu yenileme, millî kültürü taşıma, sosyal mirası nakletme, çocukları sosyalleştirme, biyolojik ve psikolojik fonksiyonun yerine getirildiği bir müessesedir.”¹⁸⁶ “Geniş anlamda aile; evlilik ve hısımlık ilişkileriyle bağlı bulunan kişileri kapsayan hukuki bir müessesedir. Dar

¹⁸⁵ Jean Paul Roux, “Ortaçağ Türk Kadını” Gönül Yılmaz (Çev.), *Erdem Dergisi*, 5, 199.

¹⁸⁶ Mustafa Erkal, *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme*, Mayaş Yayınları, Ankara 1984, 96.

anlamda ise; karı, koca ve çocuklardan ibaret bulunan bir kurumdur.”¹⁸⁷ “Aile, “ana, baba, çocuklar ve tarafların kan akrabalarından meydana gelmiş ekonomik ve toplumsal bir birlik”tir.”¹⁸⁸ “Aile, toplum olma anlayışının başlangıcıdır. Birbirine akrabalık bağları ile bağlı olan fertlerin toplamıdır.”¹⁸⁹

Eski Türkler tarafından baba manasında kullanılan kağ ve anne manasında kullanılan ög kelimelerinin dokuzuncu yüzyıldan itibaren ata ve ana olarak değiştiği görülmektedir. Türklerde ailede akraba adlarının zenginliği aileye verilen önemi gösterir. Türk toplumunun temel dinamiğini ailenin oluşturduğu bilinmektedir. Aile ne kadar güçlü olursa Türk devleti de aynı derecede güçlü olacak ve ayakta kalacaktır. Bu anlayış doğrultusunda annelik, Türk kültüründe kadının temel niteliklerinden ve en önemli vazifelerinden biridir.

“Göktürklerde aile ile bilgilerimizin kaynağını Orhun Kitabeleri oluşturmaktadır. Kitabelerde geçen ifadelerden Göktürklerdeki aile yapısı hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Köl Tigin Abidesi Doğu Cephesinde “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış, insanoğlunun üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyivermiş” ifadeleri geçmektedir. Buradan yeryüzünün nasıl yaratıldığı ve yeryüzünde Türk milletinin nasıl töre sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlatışta Türklerin hukuki normlarının olduğu ve bunun bir düzenleme sonucu oluşturulduğu görülmektedir. Göktürklerde ailenin oluşmasını sağlayan ifade ise yine Orhun Kitabeleri’nde geçmektedir. Buradaki ifadeye göre; “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlteriş Kağan’ı, annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup kaldırmış olacak” Bu ifadeden Türklerde aile yapısı ile ilgili en önemli çıkarım, çekirdek aile yapısının olduğudur. Orhun Kitabeleri’ne göre Türk ailesi ana, baba ve çocuktan oluşmaktadır. Eğer geniş aile yapısı olsaydı kitabelerde buna yer verilirdi.”¹⁹⁰

“Kendileri hakkında en eski bilgilere Çin kaynaklarından ulaşabildiğimiz Uygurlarda da sağlam temellere dayanan bir aile düzeni söz konusudur. Uygurlarda

¹⁸⁷ Rıza Ayhan, “Ailenin Hukuki Raporu”, **Türkiye Aile Yılığ**, 1990, ailetoplum.aile.gov.tr web sitesi: <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/indirilebilir-yayinlar/1-turkiye-aile-yilligi-1990.pdf> (15.04.2017), 21.

¹⁸⁸ Ali Güler, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, **Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, 1992, ailetoplum.aile.gov.tr web sitesi: <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/bilim-serisi/11-sosyokulturel-degisme-surecinde-turk-ailesi-i.pdf> , (15.04.2017), 39.

¹⁸⁹ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, 3, 15.

¹⁹⁰ Mehmet Mandaloğlu, “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 33, 136-137.

asırlardan beri ataerkil aile düzeni egemen olagelmıştır. Aile reisi kayıtsız şartsız 'baba'dır. Aile içinde otoriteyi baba temsil eder; görev paylaşımı, ailenin toplum ile olan ilişkileri düzenleme ve alış-veriş, ticaret, iktisadi işletme ve varislik yetkisi tamamen babanıdır. Ancak, eğer aile reisi vefat ederse ya da belli nedenlerden dolayı dışarda kalarak uzun bir süre eve dönememişse, aile ile ilgili yukarıda belirtilen işleri cemaatında kefilliği altında, ailenin büyük oğlu (oğlu yoksa aile reisinin eşi) vekâleten yürütme yetkisine sahip olmaktadır. Uygurlarda aile ata-kan bağı temelinde tek eşli büyük aileden oluşmaktadır. Aile üyeleri aile reisi olan Çon dada (dede), çocukları (genellikle 3-4 çocuk), eşleri ve çocuklarından oluşur. Uygurlarda dede hayattayken evlatlar genellikle ayrı bir ev açmazlar (ocak kurmazlar). Bu durum daha çok 1980 öncesinde daha yaygındır. Uygurlarda erkek ve kız çocukları mirastan pay alırlar. Hatta, eğer ailede manevi çocuk olarak kabul edilenler varsa onlar da ailenin doğal bir üyesi olarak miras hakkına sahiptirler. Erkekler, yarı yarıya (ikide bir), kadınlar ise dörtte bir pay/ülüş alırlar. Ancak, vefat edenin oğlu yoksa ise, mülk kızlar arasında eşit paylaşılır. Çocuğu yok ise kandaş akrabalar arasında bölüştürülür. Ölenin her hangi bir yakını yok ise miras, üvey kardeş, manevi evlatlar arasında eşit olarak dağıtılır. Hiç kimsesi yok ise, mal-mülkü, cemaatin onayı ile cemaat tarafından hayır işlerine verilir. Kişiler hayattayken mal-mülkünün bir kısmını bağışlayabilir ve eğer bu isteğini vasiyet etmişse, mal-mülkünün bu kısmı miras paylaşılmasına tabi tutulmaz. Uygurlarda evlenmiş kızlar da miras hakkına sahiptir (ki, Uygurlar kızlarını evlendirirken, bir takım eşya ve ev gereçleri ile kocasına gönderirler). Çocuklar evlenmemişse (kız veya erkek), onların yaşam ve düğün işleri, göz önüne alınarak törelerde belirlenen miktardan bir hisse fazla miras payı alırlar. Uygur ailesi, ölçek veya yapı olarak, büyük aile ve orta ölçekli olmak üzere ikiye ayrılır. 1950 sonrasında daha çok iki evlat ile beraber yaşayan orta ölçekli aile yaygınlaşarak Uygur toplumunun esasını oluşturmuştur.”¹⁹¹

“Uygur dönemi eserlerinden el yazması bir fal kitabı olan İrk Bitiğ (Fal Kitabı)’de yer alan ‘Oğlı öğinte, kanıta öbkelepen tezipe barmış. Yana sakınmış kelmiş. Ögim ötin alayın, kangım sabın tınglayın tip kelmiş’ ‘Oğlu annesine ve babasına öfkelenip kaçmış gitmiş. Tekrar düşünmüş ve gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinleyeyim deyip gelmiş’ cümleleri aile içindeki problemlerin tecrübe sahibi anna baba yardımıyla kolayca çözümlenebileceğini anlatmaktadır. Berlin Turfan yazmaları arasında TİD işareti ile kayıtlı Uygur dönemi bir basma eserde, Uygur hükümdarı Künçük İdik

¹⁹¹ Demet Ulusoy ve Abdülreşit Celil, “Uygurlarda Aile”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 32, 5-10.

Kut'un, anne babası için saadet dileyen sözleri, aile bütünlüğünü yansıtmaktadır: Annem Toklug Kutlug ağa ile/ aynı şekilde Kurçığan ağa da/ Abıta burkan diyarında/ ara vermeden doğup belirip/çok kısa bir zamanda/fevkalâde burkan saadetini bulsunlar.”¹⁹²

Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi* adlı eserinde “Türkler çok eski zamanlardan beri göçebe ekonomisi ile yerleşik hayat iktisadiyatını beraberce ve ahenk içinde yaşamışlardır. Hem bu sebeple hem de değişik coğrafyalarda çeşitli medeniyetlerle karşı karşıya kalmalarından dolayı Türk aile yapısında sosyoloji ilminin tespit ettiği aile tiplerinden birçoğu görülebilmektedir.”¹⁹³ ifadelerine yer vermiştir.

“Eski Türklerde aile, sağlam kaidelere bağlı idi. Evlenme, resmî nikâhla ve törenle yapılırdı. Kaç-göç olmadığından gençler, toplantı yerlerinde (en çok yuğ ayinlerinde), birbirini görür ve anlaşılırdı. Bir Türk prensinin dediği gibi Türkler, kadının kalbini kazanmadan evlenmezlerdi. Evlenirken ananın babanın rızası da alınırdı. Evlenme işlemi bittikten sonra, güveği, arkadaşlarıyla birlikte kayınbabasının evine gider ve aşiret devrinin bir hatırası olarak kızı, yalancıkdan kaçırdı. Eski Türklerde kaç-göç olmamakla beraber, bazı Türk zümrelerinde gelin, üç gün, kaynana ve kayınbabasından ve hatta damattan saklı kalır, sonra törenle çadırdan çıkarılırdı. Evlenen kızın babasının durumu müsaitse, ona hizmet etmek üzere bir hizmetçi (eget) verirdi. Geline, gerdek gecesi bir taç (didim) giydirilirdi. Eski Türkler, evlenmede, küfüvve (denkliğe) önem verirlerdi. Yalnız bir kadınla evlenilirdi. Fakat, fütühat sonunda, zenginleşen bazı başkanlar, bir kadınla yetinmez oldular. Bu hallerde, ilk hatunun evdeki itibarı sonradan gelenden yani “kuma”dan fazla olurdu. Kumanın çocukları kendisine teyze, ilk zevceye anne derler ve onun çocuğu sayılırlardı. Göktürk ve Uygur hakanlarının, hangi kabilelerden evlenecekleri belli idi. Fakat onlardan çoğu, siyasi mülahazalarla, Çin prensesleriyle ve diğer hükümdar vb. kızlarıyla da evlenirlerdi. Çin'den gelen prenseslere “konçuy” denirdi. Kaşgarlı Mahmut'a göre konçuy, kumadan yüksek, fakat hatundan aşağı sayılırdı.”¹⁹⁴

“Eski Türk cemiyetinde idare eden sınıf ve çok zenginler dışında çok evliliğe rastlanmamaktadır. Çin kaynakları zaman zaman bunun aksini söylemekte ise de bu hal ancak kağanların oğulları ve aristokrat aileler için geçerli olması söz konusudur. Bu aristokrat sınıf arasında bulunan çok evlilik mesela, “künteki”, “başa”,ve “kün” denen

¹⁹² Gülin Öğüt Eker, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, *Erdem Dergisi Türk Halk Kültürü Özel Sayısı- I*, 13, 135-136.

¹⁹³ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, 86.

¹⁹⁴ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, *Türk Kültürü Dergisi*, 11, 20.

harem daireleri, bu harem dairelerinde hizmet eden “avcı karabaş”, “kırkın”, “küng” diye isimlendirilen cariyeleri ortaya çıkarmıştır. Peter Vaczy, Türk cemiyetlerinde çok kadın alma konusunda şunları söylemektedir: “Atlı göçebelerde bugün hala, çok kadın alma âdeti vardır. Tabiatıyla bir kadın için büyük bir meblağ ödemek icabeder, hele mümtaz bir kadın için büyük bir servet (kalım) gerekir. O halde, aslında ancak zengin bir adam kendine bir harem temin edebilir.”¹⁹⁵

Görüldüğü gibi İslam öncesi Türk toplumunda kalın, kadınlara verilmiş ve bu durum onun konumunu güçlendirmiştir. Kalın, İslâm öncesi Türk toplumunda, evlenme akdi esnasında erkeğin kadına verdiği mali bir değerdir.

İbn Fazlan, *Seyahatnâme*'sinin Oğuzlar başlıklı bahsinde evlenme âdetleri konusunda oldukça değerli bilgiler aktarmıştır: “İçlerinden biri diğerinin kızını, kız kardeşini veya velâyeti altında bulunan bir kadını şu kadar Harezmi kumaş karşılığında ister. Başlığı veliye verdikten sonra kızı alır, evine (çadırına) götürür. Çok kere başlık (mihir) deve, hayvan veya başka bir şey olabilir. Velisi ile anlaştığı başlığı (mihri) ödemedi hiçbir kimse kadınla evlenemez. Bu meblağı ödeyince çekinmeden gelir, kadının bulunduğu eve (çadıra) girer. Babasının, anasının ve kardeşlerinin huzurunda onu alıp götürür. Onlar da buna mani olmazlar. Bir adam ölür, arkasında karısı ve çocukları kalırsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu babasının dul karısıyla evlenir.”¹⁹⁶

Ebû Dülef Seyahatnamesi'nin Türk ülkeleriyle ilgili kısmın tercümesinde ise Kutluk Türkleri (Beşbalık Uygurları)'nin evlenme hususunda diğer Orta Asya Türklerinden farklılık arz ettiği kaydedilmiştir. Buna göre diğer Türk kabileleri arasında hükümdarın birden çok kadınla evlenmesi âdeti var iken Kutluk hükümdarının evlenmesi yasaktır: “Kutluklar... Kız kardeşleriyle evlenirler. Kadınları ömürleri boyunca sadece bir erkekle evlenir. Kocasını ölen kadın bir daha evlenemez. Kutluklar idareci ve kendilerine has kanunları olan bir boydur. İçlerinde zina eden kadın veya erkeği yakarlar. Onlar arasında boşanma yoktur. Evlenen bir erkek bütün malını mihr (başlık) olarak verdiği gibi, kızın velisine bir sene hizmet eder. ... Hükümdarları zulmü, kötülüğü tasvib etmez ve evlenemez. Evlenirse öldürürler.”¹⁹⁷

¹⁹⁵ Özkan İzgi, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 11-14, 155.

¹⁹⁶ İbn Fazlan, *Seyahatname*, Ramazan Şeşen (Çev.), Bedir Yayınları, İstanbul 2016, 36.

¹⁹⁷ İbn Fazlan, *Seyahatname*, Ramazan Şeşen (Çev.), Bedir Yayınları, İstanbul 2016, 95.

Diğer taraftan, çok değerli Sinoloji Profesörü W. Eberhard¹⁹⁸ bir yazısında Çin'in kuzeyinde hanedanlık kuran Türklerin yarattıkları kültürün, Çin kültürünün teşekkülüne vesile olduğu bilgisini vermektedir. Çin kültürünün esasını teşkil eden siyasi teşkilatlanma, din, felsefe, ekonomi ve aile teşkilatı gibi unsurlarda Türk kültürünün belirgin etkisi görülmekle birlikte bunların sayesinde Çin kültürü bugüne kadar ortadan kaybolmadan gelebilmiştir. Bu dönemde evin efendisi erkek olduğu halde toplumsal hayatta kadının oldukça büyük bir rol oynadığı bilinmektedir.

Tarihin en eski ve de köklü toplumlarından olan Türklerin aile yapısı incelenirken göz ardı edilmemesi gereken temel kaynaklardan biri de mitolojidir. Türk mitolojisi içinde Türklerin, kendi tarihi gelişimleri boyunca önem verdiği, kutsal saydığı aile kurumuna ilişkin bol miktarda malzeme bulunmaktadır. “Mitoloji yaratılışın, başlangıcın bilimidir. Kâinatın nasıl ve ne şekilde oluştuğunu, insanların hayvanların ve bitkilerin ilk defa niçin, nasıl ve ne şekilde meydana geldiklerini açıklar, insanların bu konudaki inanışlarını içine alır. Mitolojiler yazının ortaya çıkmadığı çok eski dönemlerin ürünleri olduklarından ancak sözlü gelenekte devam etmişlerdir. Sözlü geleneğe dayanılarak yazılmış olan parçalar günümüze kadar ulaşmışlardır. Aile ile ilgili olarak “Aile Ocağı” sözünden hareket etmek istiyoruz. “Aile Ocağı” kavramı ailenin sıcaklığını belirtmektedir. Ocak ve ocakta yanan ateş eski Türkler arasında kutsal sayılırdı. Altay Türklerinin inanışlarına göre insanlara ateşi Tanrı Kara Han'ın oğlu Tanrı Ülgen hediye etmiştir. Ülgen; gökten biri kara, biri ak iki taş gönderir. Kuru otları avucunun içinde ezerek bir taşın üzerine koyar, öbürü ile vurur. Çıkan kıvılcımlardan otlar ateş alır. İnsanlar da bunu görerek ateş yakmayı öğrenirler. Evdeki ateş kutsal Tanrı'yı hatırlatmakta, ateşte Tanrı'nın kut'u bulunmaktadır. Bu inancın izini bir atasözümüzde bulmak mümkündür: “Odsuz ev kutsuz ev”. Ateşin olmadığı evde “kut” da yoktur. Ateşi yanmayan ev sönmüştür. Çünkü Tanrı o evi terk etmiştir. Türklerde ateş, evi ve aileyi, ailenin kudsiyerini temsil eder. Bu inanç geçmişte mistik bir şekilde inançlarda devam etmiş, bugün de atasözleri ve deyimlerde devam etmektedir. Yakut Türklerinde kadınların koruyucusu doğum ilahesi Ayzıt'dı. Bu Tanrıça doğuda güneşin doğduğu gök kısmında oturur. Bu insanların Ayzıt'ı doğuda güneşin doğduğu noktada oturur. Ailenin kudsiyeti ve sağlam ahlakî temellere dayanması

¹⁹⁸ Wolfram Eberhard, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, İkbâl Berk (Çev.), **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1, 29.

Türk mitolojisine göre Tanrı' nın emridir. İnsanlar da kendilerini bu emirlere uymak zorunda hissederler. Aksi halde "rüya alemi"ne asla dönemeyeceklerdir.”¹⁹⁹

Son tahlilde en ilkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar kültürün aktarıcısı durumunda en önemli sosyal birlik olan aile, Türklerde dini, milli ve hukuki temellere dayanan sosyolojik bir kurumdur. Türklerin dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları, Türk boylarının sayıca fazlalığı ve farklı dini muhitlere mensup olmaları göz önüne alındığında “Türk ailesi” biçiminde bir genellemeye varmak pek mümkün görünmediği gibi yanlış ve eksik olacaktır. Zira aile konusunda yapılmış çalışmalar kimi zaman Altay Türklerini, kimi zaman Yakut Türklerini kimi zaman Kazak Türklerini kimi zaman da Oğuzları ele almıştır. Bütün Türk boylarını topluca ele alan bir çalışma hazırlamak, hem zaman hem de mekân açısından oldukça güçtür.

2.1.2. İslamiyet’in Kabulünden Sonra Türklerde Aile Kurumu

Türklerin İslamiyet ile ilk defa karşılaşması Hz. Ömer zamanındadır. Teorik olarak, bu tarihten itibaren Türkler İslamiyet’i bireysel olarak kabul etmeye başlamış olmalıdır. Abbasiler dönemindeki sıcak ilişkiler ise Türklerin İslam dinine girişini hızlandırmıştır. Türklerin dokuzuncu yüzyılda boylar halinde ve on birinci yüzyılda ilk defa bir devlet tarafından İslamiyet’i resmî bir din olarak kabul etmeye başlamasıyla birlikte dünyayı algılama ve yaşama biçiminde değişimler yaşanmaya başlamıştır. Karahanlılar, İslamiyet’i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devleti olmuştur. İslâmi eserlerin ilk örnekleri olan Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve İslamiyet sonrası Türk destanlarında Türklerin siyasi, içtimai ve dini hayatlarına dair izler bulmak mümkündür.

“Türklerin İslamiyet’i kabulü, Türk, İslam ve Dünya Tarihinin seyrini değiştiren önemli bir hadisedir. Araplar İslamiyet’in doğuşundan sonra Arabistan’dan çıkıp Irak, Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika’dan sonra, İran’ı da fethedip, Maveraünnehir’de Türklere komşu oldular. Emeviler zamanında Horasan valileri eliyle fethi planlanan Türkistan, Göktürk Kağanlığı’nın içerisinde bulunduğu sarsıntıya rağmen, büyük direniş gösterdi. Ancak Araplar Kuteybe b. Müslim zamanında 706 yılından itibaren Maveraünnehir’e girmeye muvaffak oldular. Bununla birlikte Emevilerin kavmiyetçi politikaları Türklerin İslamiyet’i kabulünün önünde büyük bir engel teşkil etti. İslam Devletinde Abbasilerin

¹⁹⁹ Bilge Seyidoğlu, “Türk Mitolojisi ve Efsanelerinde Aile”, **Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, 1992, <http://turkoloji.cu.edu.tr> web sitesi: http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/bilge_seyidogluturk_mitolojisi_ve_efsanelerinde_aile.pdf, (16.04.2017), 571-573.

iktidarı ele geçirmesiyle değişen tebliğ ve mücadele yöntemleri büyük bir memnuniyet yarattı ise de; 751 tarihinde Çinlilerle Araplar arasında vuku bulan Talas Savaşı, Araplarla Çinlilerin ekonomik çıkarlarının Orta Asya’da, İpek Yolu’nda kesiştiğini gösteriyordu. Kısaca söylemek gerekirse, İranlıların veya Arapların Orta Asya’ya yönelik politikalarının önceliği – siyasi, ekonomik veya dinî- her ne olursa olsun, İslamiyet’in bu münasebetle yayılmakta olduğu bir vakıdır. Yani 840 yılından beri iktidarda bulunan Karahanlılar zamanında İslamiyet, İran üzerinden, savaşlar, ticaret veya sufi dervişlerin propagandaları ile Orta Asya Türklüğü arasında giderek yayılmaktadır. Ancak İslamlaşma sürecinin mahiyetini, savaşların sonuçları kadar kısa bir sürede ve net olarak görmek, mümkün değildir. Zira din değiştirme, özellikle de kitaplı dinlere mensubiyet, toplumların hayatını derinden sarsan, kuvvetle kavrayan ve dönüştüren bir keyfiyettir. Bulgar Türklerinin Hristiyanlığı kabul edip Slavlaşmaları, Müslüman olan Kuzey Afrika’nın Araplaşması ve yine Müslüman olan Moğolların Altınorda’da ve hatta kısmen İran’daki İlhanlılar da dâhil olmak üzere Türkleşmeleri, din değiştirmenin kültürel kimlikle birlikte etnik kimlikte de başkalaşmaya sebep olabileceğinin çok açık örnekleridir.”²⁰⁰

Bu durumda birey ve toplumların hayatını değiştirme ve dönüştürme gücü olan İslamiyet’in Türkleri etkilemesi de kaçınılmaz olmuştur. Lakin İslamiyet’in kabulünden sonraki süreçte Türk ailesinde çok köklü değişiklikler olmamış; yalnızca İslam adıyla dayatılan Arap-İran örf ve gelenekleri Türk kadının aile içindeki konumunun gerilemesine sebep olmuştur.

“İslamiyet, toplumsal yaşamı da düzenleyen bir din olarak aileye ilişkin pek çok hükümlere sahiptir. İslami uygulamaya baktığımız zaman eski Türk geleneklerinin de sürdürüldüğü dikkatimizi çekmektedir.”²⁰¹ İslamiyet’in kabulüyle birlikte, İslâmiyet öncesinde Türkler arasında var olan âdetlerin bir kısmı yeni biçimler olarak İslamiyet’ten sonra da yaşamaya devam etmiştir. Örneğin, İslamiyet öncesi dönemde evlenen kadın için ödenen “kalın” ve “başlık”, İslâmiyet sonrası dönemde evlenen kadına evlenirken teminat bedeli olarak verilen “mehir”den başkası değildir.

²⁰⁰ Gülay Ögün Bezer, “Karahanlıların İslamiyeti Kabullerine Farklı Bir Bakış”, **Dünden Bugüne İpekyolu: Beklentiler ve Gerçekler Uluslararası Sempozyumu**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 18-19 Ekim 2007, 194-199.

²⁰¹ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 264.

“Türkler, İslâmiyeti benimsemelerinden sonra, seçtikleri bu yeni dine uyum problemi yaşamamışlardır. Türklerin İslâmiyeti kitleler halinde benimsemelerinin bunda önemli bir payı vardır. İslâmiyet’ten sonra Türklerin aile yapılarında da önemli değişiklikler olmamıştır. Göçebe topluluklarda kadınlar eski statülerini muhafaza ettikleri gibi aslî vasıflarından da bir şey kaybetmemişlerdir. Türk ailesi ve kadınındaki değişimler, kozmopolit yapılarından dolayı şehirlerde gerçekleşmiştir.”²⁰²

D. Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi* isimli çalışmasında İslamiyet’ten sonraki Türk ailesini şu cümlelerle özetlemiştir: “Türkler Müslüman olduktan sonra aile yapılarında değişiklikler olmamıştır. Göçebe zümrelerde kadın, hem eski statüsünü muhafaza etmiş, hem de aile aslî vasıflarından bir şey kaybetmemiştir. Ancak, şehirlerde Türk ailesi ve kadınlığı adına önemli değişimler göze çarpmaktadır. Şehirlerin kozmopolit merkezler olması; hırsız, şakî, kaçak, cânî, gibi her çeşit insanın buralarda barınması kadının emniyet hislerini zayıflatmış ve onun halk içine fazla çıkmasına mani olmuştur. Bu arada İran kültüründen gelen çarşaf ve peçe geniş çapta şehirlerde kullanılmıştır. Şehrin sosyal ve ekonomik şartları aile fertlerinin fonksiyonları bakımından da bazı değişiklikler meydana getirmiştir. Kadının ve erkeğin vazifeleri, barınılan meskenler, üretim ve tüketim faaliyetleri, göçebe ve şehir ailelerinde farklıdır. Her iki Türk ailesinde de miras, eşitlik, akrabalık, iffet anlayışı ve izdivacî karakter değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Öyle ki, hükümdarlığın büyük oğula geçmesinden devlet teşkilatına varıncaya kadar pek çok husûsiyet Osmanlılara kadar sirayet etmiştir. Son devir Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ailelerinin çok eski âdet ve gelenekleri devam ettirdiği muhakkaktır.”²⁰³

2.2. En Eski Türk Topluluklarından İslamiyet Sonrasına Kadın

Kadın ve aile birbiriyle bağlantılı kavramlardır. Aileye hangi yönlerden önem verildiği, kadının aile kurumu içerisindeki pozisyonunu belirlemede önemli bir noktadır. Evlilik, annelik, boşanma, cinsellik, ev işi gibi farklı pek çok mesele bu konu çerçevesinde irdelenebilir. Ancak; İslamiyet’in kabulünden önceki ve sonraki dönemlerde kadın algısı ve kadının konumu hakkında fikir sahibi olabilmek için öncelikle *kadın* sözcüğünün anlamından hareket etmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Sözcükler belli bir varlığı, olay ya da olguyu belirtmekle görevli dil birimleridir. Ayrıca insanın bir kavramla ilgili bilgi ve fikir edinebileceği en önemli kaynaktır.

²⁰² Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, 89.

²⁰³ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993, 89.

Kadın sözcüğünün köken itibarıyla 'hatun/katun'dan geldiği ve bir cinsi tanımlamada kullanıldığı bilinmektedir. Köktürk harfleriyle yazılmış Yenisey Yazıtları'nda ebçi, kişi, katın, kelin ve ög sözcükleri kadını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Yine Çince'den alınmış kunçuy sözcüğü en sık geçenlerden biridir. Ebçi sözcüğünün ise 'evde/çadırda oturan, ev işi yapan' manasında kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu durum eski Türklerde kadına ev işleri ile meşgul olan, evde oturan bir imaj çizmiştir. Katın ve kelin sözcükleri ise akrabalık ilişkileri ile ilgili olup yeni bir eve/aileye mensup olma anlamı taşımaktadır.

İnsanlar arasında iletişimi sağlayan canlı bir varlık olan dil, kültür değerlerini dünden bugüne aktaran taşıyıcı bir fonksiyona sahiptir. Toplumların kültür unsurları dile aktarıldığından dolayı, dil, kültürün ve içtimai hayatın aynası gibidir. Dilin sosyal bir kurum olması, dil ile içtimai yapıyı oluşturan millet arasındaki ilişki göz önüne alınırsa Türkçede kadınla ilgili kelimeler, Türk kültür ve medeniyetinde kadının konumu hakkında yeterince bilgi vermektedir. Türkçenin söz varlığına bakıldığında kadın kavramının çok zengin bir biçimde karşılandığı görülür. Bu söz varlığı içinde kadın sosyal, hukuki, ailevi, akrabalık bağları ve benzer yönleri ile karşılanmıştır. Bunlar genel söz varlığı araştırmaları için önemli olduğu kadar, eski Türk toplumunun cinsiyet kültürünü ve kadının toplumdaki statüsünü göstermesi bakımından da son derece kıymetlidir.

2.2.1. İslamiyet'in Kabulünden Önce Türk Kadını

2.2.1.1. Ön Sümerler (Gutiler) ve Sümerlerde Kadın

Milattan önce 4000 ile 2000 yılları arasında birçok uygarlığın merkezi olan Mezopotamya'da hayat süren Sümerlerin geometri, astronomi, hukuk gibi pek çok alanda insanlık tarihine büyük katkıları olduğu bilinmektedir. Sümerlerin Türk olup olmadıkları tarihte halen bir tartışma konusudur. Ancak bu konu ihtisas alanımızın dışında olduğundan bu bölümde Sümer uygarlığı ile Türklerin kadın etkileşimleri arasındaki benzerlikler üzerinde durulmuştur.

"Gutilerin de Sümerler ve Etiler gibi kökenleri Orta Asya'ya dayanan büyük kütleye, bilhassa Ön Sümerlere mensup boylardan oldukları bilinmektedir. Ama bizi ilgilendiren daha doğrusu kadın tarihi açısından çok önemli bulduğumuz nokta; bilinen Sümer tarihçilerinin (Sümerologların) birçoğunun ifade ettiği gibi; tabletlerden edinilen bilgiler kalabalık Guti kuvvetlerinin çeşitli kabilelerden teşekkül ettikleri ve bu kuvvetlerin

“kadın komutanların emrinde savaştıklarını” öğrenmemizdir. Özellikle Ural-Altay kavimlerinde rastlanan bu durumun yanında, Gutilerin krallarını asillerin arasından seçimle iktidara getirdikleri de bilinmektedir ki bu durum, tarihte yalnız Türklerde ve Moğollarda görülen bir özelliktir ve büyük Kagan seçiminin yapıldığı hanedan mensuplarının meclisine de “Kurultay” denilmektedir.”²⁰⁴

Bundan en az altı bin yıl kadar önce Mezopotamya’ya yani Irak’ın Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra Körfezi’ne yakın olan yerinde yani Mezopotamya’nın güneyine Asya’dan gelip yerleşen bir halk olarak niteleyebileceğimiz Sümerlerde, arkeolojik buluntular, hukuk belgeleri ve edebi metinler vasıtasıyla kadının toplumdaki konumuyla ilgili birtakım yargılara ulaşabilmekteyiz.

“Sümer kadınlarının durumunu Sümerlerin yarattıkları efsane ve mitolojilerden öğreniyoruz. Bu öğretilere göre o zamanlar, tanrıçalar tanrılardan önde geliyordu. Evreni, insanı yaratan, sosyal düzeni, yazıyı, sanatı, sağlığı koruyan, bereket ve bolluğu getiren, savaş ve barışı düzenleyenlerin tanrıçalar olduğuna inanılıyordu. Bunlar aynı zamanda yöneticilerin (beylerin, kralların) bir tür koruyucularıydı.”²⁰⁵

“Evlenmelerde genellikle ailelerin anlaşması varsa da, seçim hakkı karşılıklı idi. evlilikler karşılıklı mukavele ile veya mahkeme kararıyla yapılırdı. Eğer arada yazılı bir anlaşma yoksa boşanma halinde kadın tazminat alamazdı. Evlenmeler yazılı olarak yasallaştırılmıştı. Evlenmelerde, Samilerde olduğu gibi, başlık parası yoktu, yalnız damat düğün harcamalarını yapardı. Boşanmalarda erkek haksız ise kadına bir tazminat veriyordu. Kadın, onu vermek istemeyen kocasına dava açabiliyordu. Boşanmalarda, dul olarak evlenen kadın, kız olarak evlenenin tazminatını alıyordu. Koca öldüğü takdirde kadının, çocuklarının vasisi olarak her türlü hukukî işlemi yapma hakkı vardı. Evli kadınların kendi şahıslarına özgü malları, köleleri bulunabiliyordu. Onları istediği gibi kullanıyor, hatta çocuklarını satabiliyordu. Kocasını ile müşterek iş yapabiliyor; borç alıp verebiliyordu. Buna karşılık kadının kocasından miras hakkı yoktu. Ancak kocası mallarından hediye olarak ona verebilirdi.”²⁰⁶

²⁰⁴ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 71-72.

²⁰⁵ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 73.

²⁰⁶ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 76.

Aile ve toplum hayatında Sumerlerde görülen bu nitelikler, kadınların rolü ve manası, sosyal statüsü bakımından Türk aile ve sosyal yaşamı ile benzer olması fikrini açığa çıkarmaktadır.

“Sumerliler kadınları bir tarlaya benzetmişler. Aynı deyim hem Tevrat’ta hem de Kur’an’da var. Kur’an’da “kadınlarınız sizin için bir tarladır, tarlanıza nasıl derseniz öyle varın” yazılı. Bunu müfessirler çeşitli şekillerde tefsir etmişler.”²⁰⁷ “Babacıl dünya görüşü, göçebe düzenden yerleşik düzene geçmenin bir ön şartıydı: Bilinç doğadan farklılaşıyor, onu kendinden ayrı bir ‘nesne’ niteliğiyle görmeye başlıyordu. Toprak Ana’nın, artık yalnızca verdiklerinin kabulü söz konusu olmayacaktı; ekilip biçilecek, neyi ne kadar vereceği, eril ögenin ‘döllemesi’ne bağlanacaktı.”²⁰⁸

2.2.1.2. İskitlerde Kadın

“Saka ile İskit (Skit) aynı kavram olup, kimi zaman kaynakların durumuna göre birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Batı’da İskit/Skit kavramı, doğuda ise Saka şekline dönüşmüştür. Sakaların günümüzde Sibiry’a’da yaşayan bir halkın adı olduğu düşünülürse bu kavram ile Türkler arasında bir yakınlığın olduğu muhakkaktır. Nitekim Menandors VI. yüzyılda, Bugün Türk denilen halk geçmişte Skit/Saka diye anılıyordu şeklinde yazmıştır.”²⁰⁹

İskitlerin coğrafyası, söz varlıkları, dini inançları, sosyal yapıları, gelenek ve görenekleri, savaş taktiklerinin Türk topluluklarıyla benzerlik göstermesinin yanı sıra toplumsal alanda kadını konumlandırmaları da Türklerle aynı anlayışta olduklarını söylemeye imkân vermektedir. Nitekim büyük savaşçı Tomris Hatun, M.Ö. 7. yüzyılda Avrupa ile Asya’nın batı kesiminde, Tanrı Dağları ve Fergana vadisi arasındaki bölgede yaşamış bir Orta Asya Turan kavmi olan İskitlere mensuptur.

“Yüce Hakan Tomris Hatun, Hz. İsa’nın doğumundan önce, altı yüzüncü yılda İskit/Saka/Messaget/Sarmat diye değişik şekillerde isimlendirilen Turanlı milletlerin bir bölümünün hükümdarı idi. İran’da hâkim bulunan Ahamenid sülalesinin hükümdarı Kirüs ile uzun süren savaflara giriştiği bilinmektedir. Bu savaflar esnasında Kirus’un ordusuna yenilen ve yenilgiyi hazmedemeyen Tomris’in oğlu intihar eder. Tomris Hatun, hem

²⁰⁷ Muazzez İlmiye Çığ, **Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sumer’deki Kökeni**, Kaynak Yayınları, Ankara 2018, 31.

²⁰⁸ Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul’un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 219.

²⁰⁹ Sebahattin Şimşir, **Coğrafyadan Vatana Türkistan’da Türkler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, 35.

milletinin ve yurdunun mukaddes sevgisiyle hem de savaşta yenildiği için hayatına kıymış olan sevgili oğlunun gönlüne saldıgı büyük acı ile dövüştür. Ahamenid sülalesinin azgın hükümdarı Kirus'u da telef etmiştir. Kahraman Türk kadını Tomris'in, Kirus'un kafasını kopartıp kan dolu bir fıçıya attararak "Hayatında kan içmeye doyamamıştım, şimdi doya doya iç" sözleri dünya milletlerinin dilinde yüz yıllarca söylenip durmuş ve bugüne kadar ulaşmıştır."²¹⁰

İlk Türk kadın hükümdar olarak nitelendirebileceğimiz Tomris Hatun'la ilgili diğer bilgiler efsanevi özellikler taşımaktadır. Burada bizi ilgilendiren asıl husus, yıllarca süren meşhur İran-Turan savaşlarını kahramanlık ve askeri dehası üstün seviyede bir kadın savaşçının kazanmış olmasıdır. Bu durum Türk destanlarında karşımıza çıkan savaşçı kadınların yalnızca bir muhayyile ve rastlantı sonucu oluşmuş kahramanlar değil Türklerin savaşçı genetiğinin aktarımı olduğunun ispatıdır.

2.2.1.3. Hun Türklerinde Kadın

Hun devletinden günümüze ulaşan yazılı bir belge bulunmamaktadır. Eldeki bilgilerin ise hemen tamamı Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Bu kaynaklardan sınırlı da olsa Hunların sosyal ve siyasi hayatları ile devlet-halk ilişkilerine dair bilgiler bulmak mümkündür.

"Eski Türk kadını, her şeyden önce, evinin hâkimi idi. Ve çocukları üzerinde ananın sözü, babadan daha fazla geçerdi. Savaşlarda da, kadın, erkeğine yardım eder, kahramanlık gösterirdi. Yunan tarihçisi Herodot, İskitlerin bir kolu olan Massaget'lerin kadın hükümdarı Tomris'in, İran hükümdarı Kirus ile -biraz romantik de olsa- mertçe savaştığını ve onun başını kestirerek, kan dolu bir tuluma sokturduğunu yazar. Uygur devletinin kuruluşu sırasında (630 yıllarında) onların ünlü başkanlarında Pu-Sa, savaşlarla meşgul olurken, annesi de devlet ve adalet işlerini, maharetle yürütmekte idi. Fakat Türk tarihinde, nadiren de olsa, Po-Fu gibi, uğursuz ve çirkin rol oynayan Türk prensesleri de görülmüştü. İdareyi oğlunun elinden alan Po-Fu, gözdesi subayın sözü ile, yurdun karışmasına ve memnuniyetsizliğin artmasına yol açtı (742-745). Eski Türk kadını, yalnız savaşlarda değil, bütün cemiyet işlerinde, erkeği ile beraber ve onun yardımcısı idi. Devlet idaresinde, hemen hemen, hakan kadar hatunun da rolü ve tesiri vardı. Halka gönderilen buyruklarda, "Hakan ile Hatun buyuruyor ki..." diye yazılırdı. Aksi halde o buyruk pek

²¹⁰ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm'a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 293.

itibar görmezdi. Elçilerin kabulünde, kurultay toplantılarında, av törenleri ve eğlencelerde, hakan ile hatun yan yana bulunurdu. Diğer bütün kadınlar da, erkekleriyle birlikte, her türlü toplantılara katılırlar ve savaşlara giderlerdi. Avrupa Hun Devleti nezdine gönderilen Bizans sefaret heyetinin içinde bulunan Priskos, Attila'nın karısı Arıkan tarafından, özel sarayında, kabul edilmişti.”²¹¹

Hun Türklerinde kadının konumuna dair çıkarımlarda bulunmaya yarayan bir alanın da siyaset ve devlet yönetimi olduğu görülür. İbrahim Tellioglu, *İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine*²¹² adını taşıyan çalışmasında Hun ülkesine seyahat ederek Hun Türklerini tanıma fırsatı bulan Çinlilerin, Türklerin kadınlara büyük önem verdiğini ve bu durumdan faydalanarak Hun Türkleri üzerinde nüfuz elde etme amaçlarını raporlarında kaydettiklerini belirtmiştir.

Hun Türkleri, ailenin kutsallığını ve bölünmezliğini temel almış ve bu düşüncelerini tarih boyunca devam ettirmişlerdir. Hun Türkleri arasında anneler vazgeçilmez varlıklar olmuş, kocası ölen kadınlar, törenin bir gereği olarak daima koruma altına alınmışlardır. Hun Türkleri, kadını her zaman baş tacı yapmış, özellikle Çinlilerle olan barış görüşmelerinde aktif rol almasını sağlamışlardır.

2.2.1.4. Köktürklerde Kadın

“Kitabeler her ne kadar Kök Türklerin hangi soydan geldiğini zikretmese de Çin kaynaklarının ifadesi ile Kök Türk hanedan soyu Aşına (Ashih-na) ailesinden olup Hun neslinden gelmektedir. Juan Juan seferine çıkan Tabgaç ordusuna akrabaları olan Chüchler saldırınca 439 senesinde Tabgaçlar bozguna uğramışlar, bunun sonucu olarak Aşınalar yaklaşık beş yüz aile olarak Altay Dağları mntikasına gelmişlerdir. İşte Altaylara gelen bu Türk topluluğunun Kök Türklerin ilk tohumlarını teşkil ettikleri sanılmaktadır. Bunlar, 442 yılında Turfan bölgesinde hâkimiyet kurmuşlar, fakat 460 yılında Juan Juanlara yenilmekten kurtulamamışlardır.”²¹³

630 tarihinde Köktürk Devleti'nin yıkılmasının ardından Köktürklerin esaret dönemi başlamıştır. Bu dönem elli yıl sürmüş, 680 senesinde Kutluk Kağan yeniden özgürlük mücadelesine girişmiştir. Kutluk Kağan, Tonyukuk ve Kapgan Kağan'ın

²¹¹ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, *Türk Kültürü Dergisi*, 11, 18.

²¹² İbrahim Tellioglu, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırması Enstitüsü Dergisi*, 55, 218-219.

²¹³ Sadettin Gömeç, *Kök-Türk Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 1997, 9.

mücadelesi sonucunda Ötüken'e tekrar hâkim olmuş ve Kutluk Kağan'ı "derleyen, toplayan" anlamına gelen "İteriş" unvanı ile kağan ilan etmişlerdir. Köktürkler, 745 yılında Uygurların Ötüken'deki hâkimiyetine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Köktürkler döneminde özellikle siyaset alanında kadınların elçilerin kabul törenlerinden devlet meclislerine katılmaya kadar varan bir genişlikte yer aldığı bilinmektedir. "Orhun Yazıtlarında, Bilge Han, Tanrı'nın yalnız babasını değil, annesi İl-Bilge Hatunu da birlikte yükselttiğini (ikisini birden devletin başına geçirdiğini) yazmakta ve annesini, güzellik Tanrıçası ve çocukların koruyucusu "Umay"a benzetmekte idi. Bu ifade, anne sevgisinden ziyade, kadının sosyal hayattaki değerinden dolayı idi."²¹⁴

2.2.1.5. Uygur Türklerinde Kadın

Asya Hun Devleti ve Köktürk Devleti'nin ardından Ötüken merkezli üçüncü büyük Türk Devletini kuran Uygur Türkleri olmuştur. Türklerin kendilerini anlattığı ilk yazılı belgeler olan Orhun Kitabeleri'ne ve Uygurlar dönemine dair kadının içtimai ve siyasi konumu hakkında sınırlı da olsa bilgi edinmek mümkündür.

"Kadının uğruna dikilen abideler, şiirlere kadar geçmiş olan kadının güzelliği, ilk devirlerde de kadınlık yönünden her ne kadar büyük bir değer taşıyorsa da millet menfaatlerinin her şeyin üstünde tutulduğu zamanlarda kadın ölüme mahkûm edilen yahut cariye olarak bir başka millete verilen kişiler olarak önümüze çıkarlar. Bunun en bariz misalini Mao-tun (Mete)'nin kendisinde görürüz. Tung-hu'lar Mao-tun'a bir elçi göndererek atını isterler. Mao-tun devletin ileri gelenlerini topladıktan ve onların fikirlerini aldıktan sonra atını vermeyi kabul eder. Tung-hu'lar daha sonra bir elçi daha yollayarak karısını isterler. Devletin ileri gelenleri yine bir araya gelerek durumu görüşürler ve bu duruma karşı çıkarlar. Fakat Mao-tun karısını da vermeyi kabul eder. Tung-hu'lar sonra Mao-tun'dan toprak isterler. O zaman Mao-tun toprak vermez ve savaşır. Toprak veya devlet mevzubahis olduğu zaman kadın artık ikinci planda kalmaktadır. Daha sonra Uygurlarda da göreceğimiz gibi, Göktürklerde kağanın karısı hatun devlet işlerinde kocasıyla birlikte söz sahibidir. Emirnamelerin yalnız kağan namına değil, kağan ve hatun namına müştereken imza edilmesi; resmi yazışmalarda kağanın hatundan ayrılmaması herhalde kadının aile hayatındaki ehemmiyetinden ileri gelmektedir. Uygurlarda da yine kağanın eşi yahut annesi, Göktürk devletindeki gibi kağanın yanında bulunmakta ve ona

²¹⁴ Süleyman Duygu, "Türk Sosyal Hayatında Kadın", *Türk Kültürü Dergisi*, 11, 617.

her türlü yardımı yapmaktadır. Uygurlar VII. yüzyılda, henüz devlet kurmadan önce, Uygur oymağının reisi savaşlarla meşgul olurken, annesi Uluğ Hatun, halkın arasında çıkan ihtilaflara ve davalara bakıyor, kanuna tecavüz edenleri şiddetle cezalandırıyordu. Bu yüzden Uygurlar arasında nizam kurulmuş oluyordu.”²¹⁵

“Uygur Devleti’nin kuruluşu sırasında (630 yıllarında) onların ünlü başkanlarından Pu-Sa, savaşlarla meşgul olurken, annesi de devlet ve adalet işlerini, maharetle yürütmekte idi. Fakat Türk tarihinde, nadiren de ols, Po-Fu gibi uğursuz ve çirkin rol oynayan Türk prensesleri de görülmüştü. İdareyi oğlunun elinden alan Po-Fu gözdesi subayın sözü ile yurdun karışmasına ve memnuniyetsizliğin artmasına yol açtı.”²¹⁶

2.2.2. İslamiyet’in Kabulünden Sonra Türk Kadını

İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türk toplumunda medeniyet ve kültür değişimi kaçınılmaz olmuştur. Bunun sonucunda kadının erkek karşısındaki durumu ve sosyal hayattaki konumu da yeniden şekillenmiştir. İslamiyet’ten önce de sonra da bir kadının tek başına ve kendi adına toplum içinde var olamayacağını, bağlı olduğu erkeğin yaşama alanı içinde kendini gerçekleştirebileceğini ve üretken olabileceğini ifade eden Umay Günay²¹⁷ günümüzde kadın erkek eşitliğinde ortaya çıkan ve İslamiyet’e bağlanan yasakların esasında Arap- Fars kültür dairesinden bize aktarılan Arap- Fars ve Hint geleneklerinden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.

“İslamiyet öncesi belirgin bir biçimde toplum içinde varlığı kabul edilen kadın İslam dininin kabulünden sonra da bir müddet eski âdet ve geleneklere göre bir yaşam şeklini sürdürmüştür. Ancak Türk kadınlarının sosyal hayatı da eskiye nazaran giderek kısıtlanmaya başlar. Kadını sosyal hayatın dışına iten unsur İran ve Bizans hayat tarzlarının hâkimiyetidir. Yine de burada göz ardı edilmemesi gereken bir nokta Türklerin İslamiyet’i, Hz. Muhammed’in “Sizin kadınlarınız üzerinde hakkınız olduğu kadar, kadınlarınızın da sizin üzerinizde hakları vardır” sözüne uygun kabul ettikleridir. Kadının devlet yönetimindeki etkili konumu Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarına kadar sürmüş ve Sultanların saray içindeki entrikaları bilhassa son dönemlerde pek çok esere ilham

²¹⁵ Özkan İzgi, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 11-14, 149-151.

²¹⁶ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, *Türk Kültürü Dergisi*, 11, 18.

²¹⁷ Umay Günay, “İslami Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi”, *Milli Folklor*, 6, 4.

olmuştur. Ancak bu kadınların çoğunluğunun yabancı uyruklu olduğu da bilinen bir hakikattir.”²¹⁸

İslamiyet'in kabulünden sonra kadının konumunu İslam'ın değişmez ve en güvenilir kaynakları olan Kur'ân- Kerim ve hadisler ışığında ele almak konuyu sağlıklı bir şekilde değerlendirmek bakımından önemlidir. Kur'ân-ı Kerim'in pek çok âyetinde insanın ilk yaratılışı ve bu yaratılış esnasında geçirdiği aşamalar kadın ve erkek ayırımı yapılmaksızın anlatılır: “O, insanı pişmiş çamura benzeyen kuru bir balçıktan yarattı.”²¹⁹ , “And olsun ki insanı, süzme çamurdan yarattık, sonra onu bir damla su olarak, sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra bir damla suyu yapışkan bir nesneye çevirdik, yapışkan nesneden bir çığnemlik et yarattık, bir çığnemlik etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik. Sonra onu, bambaşka bir yaratık olarak inşa ettik.”²²⁰ , “Allah sizi topraktan, sonra bir damla sudan yaratmış, sonra da sizi çiftler halinde var etmiştir...”²²¹ , “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok kadın ve erkek meydana getirip yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. ...”²²²

Kurân-ı Kerim'de insanoğlu anlamında “insan” ve “beşer” terimleri hem kadın hem de erkek cinsine hitap etmede kullanılmış; bazen de her iki cinse birden seslenilmiştir: “Şüphesiz müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlar, doğru erkeklerle doğru kadınlar, sabreden erkeklerle sabreden kadınlar, Allah'a derinden saygı duyan erkekler, Allah'a derinden saygı duyan kadınlar, sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkeklerle oruç tutan kadınlar.”²²³

Yine Nisa 4/32 ayetinde “Erkeklerle kazançlarından bir pay vardır. Kadınlara da kazançlarından bir pay vardır” ifadesi kadının kişisel malını, mülkünü istediği gibi tasarruf etme, kazanç sağlama ve ticaret yapma hakkı olduğunu gösterir. “Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehrin bir kısmını size bağışlarsa, onu da afiyetle yiyin”²²⁴ ayeti evlenilen kadına kocası tarafından verilen

²¹⁸ Ayfer Yılmaz, “Türk Kültüründe Kadın”, **Milli Folklor**, 16, 115.

²¹⁹ Kurân-ı Kerim, Rahmân, 55/14.

²²⁰ Kurân-ı Kerim, Mü'minûn, 23/12-14.

²²¹ Kurân-ı Kerim, Fâtır, 35/11.

²²² Kurân-ı Kerim, Nisâ, 4/1.

²²³ Kurân-ı Kerim, Ahzâb, 33/35.

²²⁴ Kurân-ı Kerim, Nisâ, 4/4.

mehir konusunda da tasarruf hakkına sahip olduğu, mehirini dilediği biçimde değerlendirebileceğini belirtir.

Kadın ve erkek biyolojik, psikolojik ve sosyal yönden bazı farklılıklara sahip olmakla beraber İslam'da birer rakip değil birbirini tamamlayan parçalar gibi düşünülmektedir. “İslâm'da erkek ve kadın iki yarışmacıdan çok, birbirini tamamlayan iki parçadır. Allah katında erkek ve kadın eşittir. Aynı İslâmi kurallara uymaları gerekir ve O'nun önünde, hareketlerinden aynı derecede sorumludurlar. Yani, metakozmik gerçek ile olan ilişkilerinde eşittirler. Fakat kozmik düzeyde psikolojik, biyolojik ve sosyal olarak birbirinden farklıdırlar ve birbirlerini tamamlarlar. Her iki cinsin biyolojik birleşimi çekişmeci olmaktan çok uyumlu bir şekilde oluşuyorsa anlamlı bir sosyal yapı da her iki cinsin ahenkli çalışmasına bağlıdır.”²²⁵

Allah fitrata uygun olarak kadın ve erkeğe farklı görevler vermiştir. “...Kadınların, yükümlülükleri kadar meşru hakları vardır. Yalnız, erkeklerin kadınlar üzerinde bir derece farkı vardır.”²²⁶, “Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah, insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta ve ailelerinin geçimini sağlamaktadırlar.”²²⁷ Ancak bu durum, erkek veya kadının birbirinden mutlak bir şekilde üstün oldukları anlamını taşımaz. Her iki cinsin biyolojik ve psikolojik yönden farklı olduğunu ve bu farklılıklar ölçüsünde yeteneklerle donatıldıkları ifade edilir. Erkeğin erkek olarak, kadının da kadın olarak üzerine düşen rolleri yerine getirmeleri sosyal bir kurum olan ailenin sağlıklı bir şekilde devam etmesini sağlar.

İslamiyet'in kabulünden sonra kadınların gözlerden uzak ve kapalı bir hayat sürmesini İslam bilginlerinden Câhiz şu satırlarla ifade etmiştir: “Evleri çevreleyen yüksek duvarlar, sağlam kapılar, sık perdeler, hadım edilmiş özel hizmetçiler, sütanalar, kadın hizmetçi ve dadılar edinmek sırf kadınları korumak ve onlardaki güzellik ve haz nimetini muhafaza için yapılır.”²²⁸

“Gezdiği yerlerin örf ve adetlerini anlatan İbn Batuta, Müslüman Türk kadını hakkında daha geniş ve ilgi çeken temalara değinmiştir. Türklerin konukseverliliğini şöyle anlatır: “Bu beldelerde bir zaviye yahut haneye insek, komşularımız olan erkek ve kadınlar

²²⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam'da Düşünce ve Hayat**, Fatih Tatlıhoğlu (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1981, 303.

²²⁶ Kurân-ı Kerim, Bakara, 2/28.

²²⁷ Kurân-ı Kerim, Nisâ, 4/34.

²²⁸ Câhiz, **Aşk ve Kadınlar Hakkında Risale**, Mehmet Fatih Birgül (Çev.), Sır Yayıncılık, İstanbul 2000, 27.

hatırımızı soruştururlardı. Orada kadınlar örtünmezler. Oradan ayrılırken aynı kavimmişiz gibi bize veda ederler ve kadınlar ayrılığımıza teessüf ederler.” Ayrıca kadınların bir haftalık ekmek pişirdiklerini ve seyyahlara da ekmek gönderip, onların hayır dualarını istediklerini belirtir. Satıcılar ile çarşı esnafının kadınları hakkında bilgi vermekte özellikle kıyafetlerinden bahsetmektedir. Köylü kadınların pazarda alışveriş yaptıklarını, erkekleriyle yan yana bulduklarını ve erkek evde olsa da olmasa da kadının misafiri ağırladığını belirten Batuta, Türk örf ve adetlerinin diğer Müslümanlara göre farklılıklar arz ettiğini, taassubdan uzak, diğer toplumların aksine kadına verilen değer ile Türklerin ayrı bir yapıya sahip olduğunu söyler. Sultan Özbek Han’ın eşine karşı saygısını şöyle anlatır ve onların serbestliğinden bahseder. Özbek Han tahtına kurulmuş olarak otururken sağ yanında Taytuqli Hatun ve onun yanında da Kebek Hatun yer almışlardı. Tahtın hemen aşağı basamağında hükümdarın çocukları oturmaktaydılar. Büyük oğlu sağda, küçük oğlu solda ve kızları da tam ortada, sultanın karşısında yer almışlardı. Odaya giren her hatunu sultan ayağa kalkmak suretiyle karşılıyor, elinden tutarak tahta çıkarıyordu ve bu merasim halkın gözleri önünde oluşuyordu.”²²⁹

Marco Polo seyahatnamesinde Türk kadınının dünyanın en ahlaklı ve temiz kadınları olduğunu ifade etmiş; İbn Fadlan ise Orta Asya seyahati esnasında Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan Bulgarların kadın-erkek bir arada olduklarını birbirlerinden çekinip kaçmadıklarını, zina olayının çok az görüldüğünü ve en büyük suçu teşkil ettiğini kaydetmiştir.²³⁰

W.W. Barthold *İslamın İlk Devri ve Kadın* isimli makalesinde, Y.E. Bertels *Nizamî* adlı eserinde eskiden beri Türk halklarına mensup kadınların hür yaşadıklarını, sosyal ve siyasi faaliyetlere katıldıklarını, elinde silahla savaşımlara girdiklerini belirtmektedirler. Onların bu yoldaki görüşleri arkeolojik bulgularda rastlanan savaşçı kadın tasvirleriyle de doğrulanmaktadır. Ev duvarlarında bulunan bu tür tasvirler Amazon kadınların Orta Asya’da yaşadıklarını göstermektedir.²³¹

“Müslüman Türk toplumunda kadınlar, ait oldukları toplumun gelenek, görenekler ve kabullerinin etkisiyle diğer Müslüman toplumlardaki kadınlara kıyasla daha özgür bir yaşam sürmüşlerdir. Ancak Arap- Fars ve Hint kültürlerinin etkisiyle kadın hakkında bazı

²²⁹ Afet İnan, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınına Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, 50-58.

²³⁰ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, **Türk Kültürü Dergisi**, 11, 15-16.

²³¹ Musine Galima, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 45.

olumsuz düşünce ve değişimler görülmüş; kadının toplumdaki konumu yavaş yavaş değişmiştir. Bu doğrultuda İslami dönemin ilk eserlerinden Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig eserinde kadınla ilgili ifadeler talihsiz ve kabul edilemezdir. "El dokunmamış, yüzünü başkası görmemiş ev kızı- seni sevsin- senden başkasını bilmesin." "Dostum sana kesin sözümü söyleyeyim. Kız doğmasa, doğrasa yaşamasa daha iyi olur." "Kız çocuk dünyaya getirmeye gayret etmemelidir. Ama şayet doğarsa öldürülmesi daha isabetli olur." Erkeklere karılarını dışarıya bırakmamalarını önerir. Çünkü kadın evinden uzaklaşırsa mutlaka yolunu şaşırır. Bütün kadınlar, adeta sadakatsiz olarak nitelendirilmiştir. Size bakarken bile akıllarının başka yerde olduğunu ekler. Sözlerini, erkeğin yaşamını bozan kadınları suçlayarak bitirir."²³²

Dünyada karanlığın ve cehaletin hüküm sürdüğü yıllarda, ilk emri "Oku" olan bir din, kadınların eğitim ve öğretimi hususunda da kadın ve erkeği eşit oranda teşvik etmiştir. Erkek ve kadının ilim öğrenmesi farz kılınmıştır.

"Bizim karşılaştığımız en önemli problem kadının eğitim meselesidir. Kadın toplumun direğidir. Bu direğe bakmamız ve kadınlarımızı eğitmemiz gerekir. Çünkü bir erkeği eğitmek tek bir kişinin eğitilmesidir, ancak bir kadının eğitilmesi bütün ailenin eğitilmesidir. Bu dünyada yarısı cahil kalmak suretiyle hiçbir millet ilerleyemez. Bu nedenle genç kızlara verilecek eğitim, onları sağlıklı bir anne olmaya yöneltip fitratı ve ahlakı ile de uyum içinde olmalıdır."²³³

"Kadının ilim öğrenmesi kadın için insanlığını idrak etmesinin ilk şartıdır. Tarih boyunca kadın, farklı dönemlerde farklı muamelelerle karşılaşmıştır. Her türlü haktan yoksun bırakılan batı kadını tahsil ile mücadelesine başlamıştır. Hukuku ve insanlığı idrak edince kendi haklarını istemesini bilmiştir. Doğu müslüman kadınına gelince o da batı kadını gibi tahsile yönelmiştir. Hâlbuki onun insanlığı İslâm tarafından kabul edilmiş ve hakları tanınmıştır. O, sadece bunu bilmiyor, bunu öğrenmeye muhtaç bulunuyordu."²³⁴

"Kadının eğitimi İslâm'ın kadına yüklediği temel bir haktır. Velisi, kadının eğitim almasından sorumludur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Çocuğun

²³² Afet İnan, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınına Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, 36.

²³³ Mustafa Sıbai, **Kadının Yeri/İslam Fıkhı ve Beşeri Hukuk Açısından Kadın**, Abdullah Yalçın-Mehmet Yolcu (Çev.), Akabe Yayınları, İstanbul 1988, 195.

²³⁴ Bekir Topaloğlu, **İslam'da Kadın**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, 246.

babası üzerindeki hakkı, ona güzel bir isim koyması, yazmayı öğretmesi ve buluş çağına erdiğinde evlendirmesidir.”²³⁵

“Yine çeşitli mehazlarda, İslamı kabul etmiş olan birçok Türk hükümdarlarının hatunlarıyla müşavere ettikleri, onlardan yardım gördükleri yazılıdır. Terkenler, siyaset ve idare işlerinde önemli rol oynarlardı. Onların, kendilerine ait yurtlukları ve bunları idareye mahsus divan teşkilatları vardı. Ünlü Arap kumandanı “Kanlı” Kuteybe, Buhara hakani Gül hatundan çekinirdi. Hemedan’da kuşatılan Tuğrul Beği, karısı Altın-Can, ordunun başına geçerek, bizzat, kurtarmıştı. Melikşah’ın karısının ise, yalnız kocası üzerinde değil, kumandanların üzerinde de büyük tesiri vardı. Alpaslan’ın karısı da, onun sarhoşken yapmak istediği bazı hareketlerini engellemişti.”²³⁶

İslamiyet’ten önce kadın aktif iken İslamiyet’le birlikte kadın pasivize edilmiştir anlayışı karşısında Özkul Çobanoğlu’nun tespitleri önem taşır. Çobanoğlu’na göre yerleşik düzene geçiş ile İslamiyet’in kabulünün eş zamanlı gerçekleşmesi kadın tipleri ele alan araştırmacıların gözden kaçırdığı en önemli nokta olmuştur.²³⁷

İslamiyet’in Türk toplumunda yayılıp benimsenmesi ile beraber Müslüman Türk kadınlarının sahip oldukları haklar ve toplumdaki yerleri daha da belirgin ve sağlam bir hal almıştır. Müslüman Türk kadını, diğer Müslüman topluluklardaki kadınlarla karşılaştırıldığında daha özgür bir hayat sürmeye ve İslamiyet’ten önceki saygın konumunu elinde tutmaya devam etmiştir. Ancak zaman zaman Arap, İran ve Hint geleneklerinin ve batıl inançlarının etkisiyle ters bir yansıma meydana gelmiş ve kadın haklarında, kadın algısında ve Türk erkeğinin düşünce biçiminde bazı olumsuz düşünceler etkili olmuştur. Bu düşüncelerin etkisiyle erkek kimi zaman kendini kadından üstün görmüş ve kadın üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Hal böyle olunca kadınlar geri plana itilmiş, her türlü hak ve hukuktan, sosyal yaşantıdan el çektirilmeye başlamıştır. Burada üzücü olan ve sorgulanması gereken husus İslam toplumlarındaki bu acıklı durumun faturasının İslam dinine kesilmek istenmesidir. Oysaki Kuran-ı Kerim bundan on beş yüzyıl önce kadın-erkek konusundaki hükümleri muğlaklığa yer bırakmayacak şekilde açıklamıştır.

²³⁵ Ali Abdülhalim Mahmud, **Müslüman Kadının Şahsiyeti, Kültür ve Daveti**, Veysel Bulut, Mustafa Nuhoğlu (Çev.) Ravza Yayınları, İstanbul 1996, 415.

²³⁶ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, **Türk Kültürü Dergisi**, 11, 16.

²³⁷ Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, 108.

Kesin olarak bildiğimiz hususlardan biri de şudur ki Türk kadını, İslamiyet’i benimsedikten sonra da içtimai hayatın her alanında olduğu gibi siyasi alanda da söz sahibi olmaya devam etmiştir. Melikşah’ın karısı Türkan (Terken) Hatun, Vezir Nizamülmülk’ün kadınların devlet yönetiminden uzak tutulması konusundaki fikir ve eylemlerine rağmen, ülke siyasetine yön vermiş Türk kadın hükümdarının en güzel örneklerinden biridir.

Abbasiler döneminde Türklerin, orduda önemli askeri görevler üstlendiği görülür. Halifeler arasından on iki tanesinin de Türk hatunlar ile evlendiği tespit edilmiştir. Böylece Türklerin askeri dehası ile Abbasilerin yönetsel gücü birleşmiştir. Abbasiler devrinde yetişmiş Şuca Hatun, Naime (Şağab) Hatun gibi devletli Türk kadınları Türk-İslam tarihinde müstesna bir yere sahiptir.

“Şuca Hatun; kısmen Harun Reşid, kocası el-Mutasım, kendi öz oğlu el-Mütevekkil’in hilafet devirlerini yaşamış, ismi hem kendi hem de kendiden sonraki devirlerde daima hürmet ve tazimle yâd edilmiş, en değerli, en ulu Türk analarından biridir. Bu bakımdan Şuca ana, o devirlerde Hilafet çevrelerinde bir kadının ulaşabileceği itibar ve şerefin en yüce, en asil bir simgesi ve çok az bir kadına nasip olan “Seyyide Hanım Sultan” lakabı ile yâd edilmiştir. Naime Şağab Hatun ise Abbasi Hilafetini yirmi beş yıl bizzat yönetmiştir. Gerçekte yirmi beş yıl devlet idaresinde aktif rol oynamak, hele Abbasî Hilafeti gibi binbir entrikanın döndüğü bu milletler halitası (Arap-Fars-Türk ve daha bir yığın millet) kurumu dirayetle yönetmek, şimdiye kadar değil bir kadın, çok az erkeğe nasip olmuştur.”²³⁸

Kazan Türklerinin tarihinde ise Süyün Bike Hatun’un üç yaşındaki oğluna naibe olarak tayin edildiğini Bahriye Üçok’un *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*²³⁹ adlı eserinden öğrenmekteyiz. Üçok eserinde Nogay ordusundan Yusuf Mirza’nın kızı Süyün-Bike’nin güzelliği kadar akli ve vatanperverliği ile de tanınmış bir kadın olduğunu; babasının ve kocası Safa-Gerey Han’ın etkisiyle Moskof taraftarlarına karşı milliyetçilerin başkanı olduğunu kaydeder. Dahası, “Korkunç” lakabıyla anılan IV. İvan’dan Kazan şehrini almak için 1550 yılında büyük bir ordunun bizzat başına geçer ve bir kahraman mertebesine ulaşır.

²³⁸ Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 310-317.

²³⁹ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, 209-210.

Yukarıda verilen örnekler, Türklerin Müslümanlığı benimsemelerinden sonra kadının durumunda olumsuz yönde değişimler yaşandığı yolundaki görüşlerin tamamıyla doğru olmadığını en güzel delilidir. Diğer taraftan kadını toplumun esas ve vazgeçilmez unsuru olarak kabul eden ilk dinin İslamiyet olduğu söylenebilir.

Görülüyor ki Türkler hayatın hiçbir alanında görev ve sorumluluk noktasında kadın ile erkek ayrımı yapmamış; kadını soyutlamamış, toplumun kadın ve erkeklerin oluşturduğu karmaşık bir yapı arz ettiğinin farkında olmuştur. Türk kadını, erkeklerle aynı hak ve sorumluluklara sahip olarak devlet başkanlığı da dâhil olmak üzere bütün işleri ve görevleri layıkıyla yerine getirmiştir.

2.2.3. Türk Mitolojisi ve Destanlarında Kadın

Türklerin İslamiyet’i kabul etmeden önceki dönemlerinde, özellikle sosyal hayatta, kadının konumunu tayin etmek oldukça zordur. Zira bu konuda yazılı kaynaklar dağınık vaziyettedir. Ayrıca Türklerle yakın ilişkileri olan Çinliler, Türklerin daha çok yönetici sınıfı ile ilgilenmiştir. Bu durumda Çin kaynaklarında Türk kadını ile ilgili edinilen bilgiler yönetici sınıfın kadınları yani hükümdarların eşleri, anneleri ve kız çocuklarıdır. Bunun dışında eski Türk kadınının sosyal hayattaki konumu ve yaptığı işler hakkındaki bilgiler için başvurulacak kaynaklar destanlar ve efsaneler gibi sözlü halk yaratmalarıdır.

“İslamlıktan önce, Türk kadınının sosyal hayatta büyük bir yeri ve üstün değeri olduğu, Türk efsanelerinde, destanlarda ve yazıtlarda açıkça görülür. Türk inancına göre, erkeğin yaratılmasını, Tanrı Karahan’a, ilk defa, Ak-Ana ilham etmiştir. Eski Türklerle göre, kadının sembolü “Gök ve Güneş”, erkeğin ise “Yer ve Ay” idi. Hakan ile hatun ise, yeryüzünde “Ay-Ana” ile “Gün-Ana”nın temsilcileriydiler. Gün-Ana’nın göğün yedinci katında, Ay-Ana’nın ise altıncı katta bulunduğu inanılırdı. Bu inançlar, kadının sosyal hayattaki üstün yerini belirtmekte idi. Kadınla erkek, yalnız cinsi totem bakımından, birbirinden ayrı bulunurdu. Kadının totemi inek, erkeğin totemi ise kısrak idi. Fakat bu ayrılık, eşitliği bozacak bir ayrılık değildi. Kadın, erkeğin sahip olduğu bütün sosyal ve siyasi haklara sahipti. Kadınlar, gerektiğinde, ticaret de yaparlardı. En iyi şamanların kadınlar arasından çıkması veya onların kendilerini kadınlara benzetmeleri de, kanaatimizce, kadının Türk sosyal hayatındaki değerinden ileri gelmekte idi.”²⁴⁰

²⁴⁰ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, *Türk Kültürü Dergisi*, 11, 17.

“Türk kozmogonisinde diğer kültürlerin kozmogonisinde olduğu gibi kadın erkeğin bir parçasından yaratılmamıştır. Kadın Türk kozmogonisine göre Karahan tarafından özel yaratılmış ve Yer Hatun adıyla Yerlik Han’a denk bir güce sahiptir. Bu durumda Hilmi Ziya Ülken’in vurguladığı gibi eski Türk ailesinin pederşahî değil ancak pederî bir esasa göre kurulduğunu gösterir. İnan, Türk mitolojisine göre Tanrı Ülgen’in bu kâinatı Akine’den aldığı ilhamla yarattığını ifade eder. Orhun Abidelerinde adına rastlanılan Umay Ana, insan ve hayvan yavrularını himaye eder. İnsanların saadet ve refahını sağlayan aile iyisi ise Ot İne’dir. Türk kozmogonisinden ve mitolojisinden verilen bu örnekler göre Türk kültürünün kökeninde dişil öğelerin oldukça etkin olduğuna işaret edilmektedir. Türk mitolojisindeki dişil öğelere gösterilen saygınlığın yansımalarını Türk destancılık geleneğine ait ürünlerde kadın kahraman tiplerine yüklenen rollerde görmek mümkündür. Destanlarda kadın tipleri sadece soyun devam etmesi için bir nesneden ziyade merkezî kahramanın en büyük yardımcısı işlevini üstlenen birincil dereceden tiplerdir.”²⁴¹

“Türk mitolojik sisteminde eril öğeler olarak yer etmiş Ülgen (ve Erlik) daha eski dönemlerde dişil güçler olarak tasvir edilmiştir. Tüm kutsalın başlangıçtaki dişil ve (sonradan –ayrışıkça- eril’i oluşturacak) ön-eril öğeleri içinde barındıran, taşıyıcı/doğurucu/ besleyici’liği ile *dişil* Bütün’den çıktığına işaret eder. Eril’leşmeden önce her şey dişil’e aittir ve baskın görünümü dişildir.”²⁴²

Mehmet Kaplan, *Dede Korkut Kitabında Kadın* adlı makalesinde yaşadığımız çağlara göre Türk Edebiyatında kadını üç şekilde değerlendirir: 1) İslamiyet’ten önce ve göçebelik devrinde kadın, bu devrin ideal erkek tipi olan Alp tipine yaklaşır. Erkek kahramanlar gibi, ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve düşmanla kahramanca çarpışır. 2) Yerleşik medeniyete ve İslami kültür çevresine dâhil olduktan sonra kadın, pasif bir karakter olarak karşımıza çıkar. Bu devirde kadın kahramanca vasıflarını kaybederek bir haz ve aşk nesnesi olmaya başlar. Güzellik, cesaretin ve kahramanlığın önünü alır. 3) Batı medeniyeti etkisi altına girdikten sonra kadının ilkin edebiyatta, sonra hayatta beşerî hakları müdafaa edilir ve tamamıyla erkekle eşit bir seviyeye gelir.²⁴³

Tarih boyunca göçebe, avcı ve toplayıcı toplumlardan itibaren feodal, sosyalist, kapitalist toplumlarda kadın üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalardan

²⁴¹ Nezir Temur, **Manas Destanı’ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 124-125.

²⁴² Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul’un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 128.

²⁴³ Mehmet Kaplan, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, **Türkiyat Mecmuası**, 9, 99.

elde edilen veriler gösteriyor ki ilkel toplumlarda insanlar anaerkil bir düzende yaşamakta idiler. Söz konusu düzen içinde, etnografik ve arkeolojik veriler kadın tanrıçaların en etkili güce sahip olarak bir tapınma kültü meydana getirdiğini göstermektedir. Ancak mitolojik metinler, anaerkil dönemin izlerine ve bu dönemin ataerkil güçler tarafından ne zaman ve ne şekilde sona erdiğine dair bilgiler ihtiva etmemektedir.

Paleolitik ve neolitik çağa ait arkeolojik bulgular, kadının birincil konumda olduğunu ve insan topluluklarının ilk örgütlenme biçimlerinde anaerkil (matriarkal) düzenin hâkim olduğunu göstermektedir. Ancak tarımın ortaya çıkıp gelişmesi, hayvanların erkeklerce evcilleştirilmeye başlanması ve bu hayvanların tarımda kullanılması, ürünlerin meta halini alması, madenlerin işlenmesi neticesinde kadının saygınlığı, kutsallığı azalmış; erkeğin toplumsal hayattaki rolü artmaya başlamıştır. Böylece tanrıçaların yanı sıra onun kardeşi, kocası ya da oğlunu temsil eden tanrılar ortaya çıkmıştır.

“Sosyo-ekonomik düzeyde erkeğin özel mekânda güç kaynaklarından olan ateş, demir ve benzeri madenlerin işletilmesiyle iş bölümünde fizikî güce dayalı bütün işleri üstlenmesi kadının eski konumundan düşmesiyle sonuçlandı. Toplumsal cinsiyet bağlamında, erkeğin kamusal alanlarda etkin konuma gelmesiyle beraber toplumun yapısı değişti ve ocağın sahibi, dolayısıyla ailenin başı durumunda olan kadın, özellikle demirciliğin gelişmesi ile dinî icraat görevini de büyük ölçüde erkeğe bırakmış oldu.”²⁴⁴

“Paleolitik dönemde ortaya çıkmış, İslamiyet öncesi Türklerin inanç sisteminin temelini oluşturan şamanlık müessesinde de kadın şamanların varlığı, bugün dünyada toplumsal yaşamda kadın olgusunu algılama ve anlamlandırmada kilit rol oynamaktadır. Özellikle Orta Asya kadın şamanları mevsim ritüelleri, atlara ve sığırlara zarar veren ruhları kovmak gibi işlevleri gerçekleştirmez olmuşlardır. Benim gözlemlerime göre Özbek ve Tacik kadın şamanları esasen iyileştirme, fal bakma, kısırlığı giderme gibi işlevleri yerine getirirler. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Harezmi Özbeklerinin mitolojik inancına göre, kadın işlerinin koruyucusu olan ve kadın şamanlarla ebecilerin dualarında hatırlanan Anbar Ana, su ile ilgili yapılan bütün ritüellerin baş konusu durumundadır. Kadın şamanlar bazen vergilerini Anbar Ana’dan aldıklarını söylerler.”²⁴⁵

²⁴⁴ Fuzuli Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, 34.

²⁴⁵ Fuzuli Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, 59- 113.

“Kadın şamanlar, Mitolojik Ana’nın veya Ana Tanrıça kültünün ortaya çıktığı dönemlerde var olmuş veya bu kùltten hemen sonra ortaya çıkmıştır. Türk mitolojik sisteminde erkek olarak tasavvur edilen Ülgen’in, gök ruhlarının, Erlik’in ilk başlangıçta kadın olmaları muhtemeldir.”²⁴⁶ “Türk mitolojisinde hem koruyucu (hayatın kaynağı olan Gün İne), hem de kötülük etme gibi insanlığın iki önemli davranışının başında kadın görünmektedir. Destan dönemine geçtiğimiz zaman özellikle Kazak- Kırgızların epik dönemlerinde yavaş yavaş egzogaminin etkisiyle kadınların, kabilenin veya obanın, çadırın ateş yakılan yerinden yukarıya geçememesi, kadının toplumda ayrı bir yere konduğunun göstergesi olacaktır.”²⁴⁷

“Bir halkın medeni seviyesi onun kendi kadınlarına gösterdiği saygıyla ölçülür. Ecdadımız tarih boyunca kadınlara hürmet göstermiş ve onların değerini bilmişlerdir. Türk halk destanlarında bazen kadınlar abartılı güçlere sahip olarak gösterilir. Kimisi en babayiğit bir savaşçıyı bir vuruşta yere yıklar, kimisi bir kılıçta üç yiğidin kellesini birden uçurur. Bunlar her ne kadar destanî süjeler olsa da, tarihî hakikat payları vardır. Mesela Mesaget hükümdarı Tomaris büyük bir kahraman olarak tanıtılır. İran şahı Kirus (Keyhüsrev) Mesagetlere karşı saldırıya geçer ve çıkan savaşta öldürülür. Böylece Tomaris destanı yaratılır. Bu destanda Tomaris bir halk hükümdarı, halkının dirliğı ve düzenliğı için mücadele eden bir kadın kahraman olarak gösterilir ve bu aynı zamanda tarihî bir hakikattir. Destanda mertlik ve dürüstlüğün hile ve sahtekârlığa, cesaret ve kahramanlığın korkaklığa, sulhun savaşa karşı galibiyeti; insan fazilet ve hasletlerinin güç ve kuvvet teminatı olduğunun hikâyesi anlatılmaktadır. Tomaris’in halk tarafından kabile reisi olarak seçilmesi ve adaletli bir kadının zalim bir hükümdara karşı zafer kazanması bir tesadüf değil, belki de tarihî serencamın bir aksi sedasıdır.”²⁴⁸

“İslamiyet’ten sonra Anadolu’da teşekkül eden dinî ve sosyal konulu destanlar, Battal-nâme, Saltuk-nâme, Danişment-nâme, Hamza-nâme ve Hz. Ali Cenklerinde İslam’ın ilk kadın temsilcileri konumunda olan Hz. Hatice, Hz. Fatıma ve Hz. Aişe’ye özel bir önem verilir. Destanlarda bu isimlerin dışında iki tür kadın tipiyle karşılaşırız. Birinci tipte, evine ve kocasına bağlı, sadakatli ve vefalı kadınlar karşımıza çıkar ki bunların olayların gelişimine bir etkileri yoktur. İkinci tipteki kadınlar ise soylu Hristiyan kayserlerinin Müslümanlığı kabul etmiş kızlarıdır. Bu kızlar vasıtasıyla Türk olan erkek

²⁴⁶ Fuzuli Bayat, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, 75.

²⁴⁷ Bibigül Osmanaliyeva, “Alpamış Destanının Başkurt, Kazak ve Özbek Varyantlarında Kadın Tipi”, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, 479.

²⁴⁸ Musine Galima, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 40-42.

kahramanların güçleri sınanmış olur. Bu kızlar, çoğunlukla gördükleri bir rüya sonucu Müslümanlığı kabul eder ve İslam uğruna savaşan kahramanlara âşık olup onları türlü sıkıntılardan kurtarırlar.”²⁴⁹

Türk mitik anlatıları ve destanlarındaki kadının işlevlerini anlamak, Türk insanının düşünce tarihini anlamak demektir. Bu bağlamda Türk mitolojisinde bebekleri ve hayvan yavrularını koruyan, soy devamlılığı ve kadınların koruyucusu olarak Umay Ana'ya yüklenen işlev Türk toplumunda kadının saygın bir yeri olduğunu göstermektedir. Destanlarda ise kadın kahramanlar çoğunlukla hem akıl hem bilek gücüyle ön plana çıkarak savaşçı bir kimlik kazanırlar. Pek çok kişinin sahip olmak istediği özellikler taşırlar. Mücadeleci bir ruha sahip olurlar. Bu durumun, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra da devam ettiği görülür.

²⁴⁹ Hasan Köksal, “Anadolu’da İslâmî Dönemde Teşekkül Eden Türk Destanlarındaki Kadın Tipleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 3, 207-214.

3. ÖZBEK DESTANLARINDA TOPLUMSAL ROLLERİYLE KADIN

3.1. Anne Olarak Kadın

Türk topluluklarında gerek İslamiyet'ten önce gerekse İslamiyet'in kabulünden sonra "annelik" her dönemde kutsal bir kurum olarak kabul edilmiştir. Türk sosyal hayatında, siyasette, ev içi rollerde hep aktif bir yapı sergileyen kadın; Türk kültür hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Dolayısıyla tarihin en eski dönemlerinden itibaren varlık göstermiş Türk toplumları ve kültürleri hakkında fikir sahibi olmamıza olanak sağlayan destanlarda anne motifinin işlenmemiş olması düşünülemez.

"Türklerde ana, daha önce gelir ve "ana-baba" denirdi. Dede Korkut'ta ana babaya, "ana-ata" dendiği gibi. Göktürk Yazıtları ile Uygur Türklerinde de ana, babadan önce söylenirdi. Çin'de ise baba öne alınır ve "baba, ana" denirdi. Eski Türklerde "anaç" sözü, hem "anacığım" ve hem de "anasına çekmiş soylu kız" demektir. Babanın hakkı sonsuz değildir: Nitekim Dede Korkut'ta Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına "Bu suç senden midir, benden midir?" diye dert yanıyordu. Karısına kötü bir söz söylemiyor ve suçu eşit olarak, karısı ile kendisi arasında paylaşıyordu."²⁵⁰

3.1.1. Anne- Oğul İlişkisi

"Sosyal bir sistem olarak aile, toplumun en küçük birimi olarak siyaset, ekonomi, eğitim ve din ile birlikte toplumsal yapının en temel kurumları arasında yer alır. Yeryüzünde toplumların aile olmadan varlıklarını sürdüremedikleri herkesçe bilinen bir gerçekliktir. Antropolojik ve etnolojik araştırmalar bugüne kadar belirli bir aile tipi ortaya koymamıştır fakat her toplum kendi kültürel çevresinde bir aile modeli oluşturmuştur."²⁵¹ "Aile, toplumun en muhafazakâr, en az değişen birimlerinden biridir."²⁵² "On dokuzuncu asırdan itibaren başlayan modernleşme çabaları ve hızlı değişmeye rağmen geleneksel değerlerini en fazla muhafaza eden kurum olmuştur."²⁵³

²⁵⁰ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm'a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 261.

²⁵¹Orhan Türkdöğän, "Aile Sosyolojisi Modeli", **Türk Aile Ansiklopedisi**, 1991, <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/bilim-serisi/10-turk-aile-ansiklopedisi-1.pdf> (18 Nisan 2017), 25.

²⁵² İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, 183.

²⁵³Orhan Türkdöğän, "Türk Ailesinin Genel Yapısı", **Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/bilim-serisi/11-sosyokulturel-degisme-surecinde-turk-ailesi-i.pdf> (18 Nisan 2017), 29.

Aile kurumu içinde çocuğun eğitimi, bakımı ve terbiyesinde anneye düşen görevler vardır. Ailede anne, eşi ve çocuklarına karşı sorumludur. Dünyaya yeni gözlerini açmış zayıf ve güçsüz bir varlığın anne tarafından korunup kollanması, yetiştirilmesi düşünüldüğünde annenin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla çocuk anneden ayrı düşünülemez bir varlıktır.

“Anne, içinden çıktığımız yuvadır, doğadır, topraktır, okyanustur; baba böyle doğal bir yuvayı göstermez.”²⁵⁴ Bir ruh çözümlemecisi olan ve simge alanındaki çalışmalarıyla psikiyatride bir ekol olarak anılan Jung’un anne arketipini irdelediği çalışmasındaki tespitleri bu konuda hala yerini korumaktadır. Jung’a göre “anne arketipinin özellikleri annelik ile ilgilidir: dışının sihirli otoritesi; aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yücelik; iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan, büyüme, bereket ve besin sağlayan; sihirli dönüşüm ve yeniden doğuş yeri; yararlı içgüdü ya da itki; gizli, saklı, karanlık olan, uçurum, ölümler dünyası, yutan, baştan çıkaran ve zehirleyen, korku uyandıran ve kaçınılmaz olan.”²⁵⁵

“Her erkek çocuk ilk önce ‘oğul’dur; yani kendi başına bir tanımlama yapamayacağı dönemde, ilk(sel) ilişkisiyle (öncelikle anneye) bağlantılı bir tanımlı taşır. Oğul’un ‘birey’leşmesi, yani ‘erkek’leşmesi, bilinçsiz- bilinç ayrımından ve benlik bilincinin gelişmesinden geçtiği için, ‘benlik’ ve ‘bilinç’ kavramları doğal olarak oğulun→erkeğin →babanın hanesine yazılan kazanımlar olarak eril sembollerle ifade edilirler. Ayrılmış ve ayrıştırıcı benlik bilincinin erilliği, ancak ayrıştığı dişil’e gönderme ile açıklanabilir. Matriks dişil (anne) ise, ayrışanın eril olması dışarı doğru rylrmin doğası gereğidir: *Eril dışı doğru çıkandır*. Oğul’un, anneden (kadından) farklılığını yaşamaması ve kendi ‘kaderini açması’, ilk(sel) ilişki nesnesiyle yaşadığı birliktelik ve ‘aynı’lıktan çıkması ile mümkündür, yani dişil olmamasını gerektirir. Ne olacağı sonranın konusudur. Ne olmayacağı ise ilk ayrışma noktasıdır.”²⁵⁶

“Atayerli/dışevli, yani kadının evlenmeyle baba evinden çıktığı koşullarda kadın-analar için –eşlerin yanı sıra- asıl önemli eril öge, erkek çocuklardır. Erkek çocuk, kadın ananın ‘erkekliliği’dir; onu kendi uzantısı olarak erkekler topluluğuna sunar; dolayısıyla ‘eril erk’i paylaşmış (ve dölleyerek artırmış) olur. Ancak böylesi bir kurgunun tatminkârlığı, oğulun hiçbir zaman anneden bütünüyle ayrılmaması önkoşuluna bağlıdır.

²⁵⁴ Erich Fromm, **Sevme Sanatı**, Yurdanur Salman (Çev.), Payel Yayınevi, İstanbul 1995, 46.

²⁵⁵ Carl Gustav Jung, **Dört Arketip**, Zehra Aksu Yılmaz (Çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2017, 22.

²⁵⁶ Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul’un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 84-85.

Bu, sosyolojik olarak atayerli-atasoylu dizge içinde karşılanabilir bir önkoşuldur. Psikososyal gelişim içinde birincil eylemlilik olan anacılık, yaşam boyu bazı gevşemelere rağmen sürer.”²⁵⁷

Destanlarda anne-oğul arasındaki ilişkilerin ilk örneklerini, Mezapotamya'nın ilk medeniyet merkezlerinden olan Sumer ülkesinde yaratılan, ölüm karşısında insanın çaresizliğini ve açmazını konu edinen Gılgamış Destanı'nda buluruz. Destanda Gılgamış, ölümlü insanlara benzemeyen, kükremesi azgın fırtınayı, soluğu ateşi andıran Humbaba ile vuruşmaya karar verir. Ancak annesi kraliçe Ninsun'nun izni ve duası olmadan böyle bir işe girişmez. Ardından annesi kraliçe Ninsun'un huzuruna çıkar ve şu sözleri söyler: “Ninsun, dineleyecek misin beni? Uzun yolculuğa çıkmam gerek. Humbaba'nın ülkesine varmak üzere bilinmeyen bir yolu geçip denenmemiş bir döğüşe, sedir ormanına ulaşip Şamaş'ın tiksindiği kötülüğü ortadan kaldırmaya değin, benim için dua et.”²⁵⁸ Annesi Ninsun ise oğlunun bu uzun yolculuğunda Şamaş'tan yardım diler. Oğlu Gılgamış ve manevi oğlu kabul ettiği Enkidu'ya öğütler verir.

İslamiyet'in kabulünden sonra teşekkür etmiş olan Battal Gazi Destanı'nda da aynı durumun varlığı dikkat çeker. Seyyit Battal Gazi, kâfir ordusuyla cenk etmeye giderken annesi Saide Hatun'dan himmet ve dua beklediğini destandaki şu sözlerle ifade eder:

“Gece yarısı olunca Tevabil oradan ayrıldı. Cafer hemen atasının kara atını çıkardı, eyerledi. Kılıç kuşanıp gürzünü eğere bağladı. Rumiler gibi kıyafete büründü. Anası bu duruma çok ağladı.

- Bu vakitte nereye gidiyorsun? Gel gitme, vazgeç oğlum, dedi.

Cafer:

- Himmetini, duanı benden eksik etme, dedi ve atını mahmuzladı.”²⁵⁹

İncelediğimiz destanlarda annenin oğula, oğulun anneye karşı bağlılık duygusunun kuvvetli olduğu görülmektedir. Bu duygu genellikle üvey anneleri tarafından iftiraya uğramış evlatların, padişah olan babaları tarafından darağacına asılmaları esnasında ortaya çıkar. Son anda oğullarının asılacağını öğrenen anne, ağlaya sızlaya ve perişan bir halde evlatlarının peşine düşer. Evlatlarının yerine kendisini asmalarını söyleyecek derecede fedakâr ve oğullarına karşı merhamet dolu olduğu görülür. Şeker Bilen Şirin Destanı'nda

²⁵⁷ Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul'un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 147.

²⁵⁸ Şaban Teoman Duralı, **Gılgamış Destanı**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, 31.

²⁵⁹ Hasan Köksal, **Battal Gazi Destanı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2014, 24.

Botaköz Hanım oğullarının cellatlar tarafından sürüklenerek götürüldüğünü görür ve feryat figan edip ağlamaya başlar:

“Felek başıma zulüm saldı, diye
Olduğu yerde ağlayıp feryat etti.
Ne günah işledi iki oğlum diye,
Viran oldu oynayıp büyüdüğüm ilim diye,
Hazan oldu taze açmış gülüm diye,
Saçını yayarak ağlar sızlar gider,
Bir kabahat işledi iki oğlum diye,
Bu sözleri söyleyip sıkıntıyla ağlar.
Cellatların gölgesini görür
Cellatlara koşup yetişir
Çıldırarak cellada soru sorar,
Ağlayıp kendini ateşe atar
İmdadına cellatlar kulak asmadı.
Padişahın cellatlarısınız, kan dökenler,
Niye oğullarımı günahkâr ettiniz?
Ağlayarak her tarafa öyle bakınır.
Cevap vermezler giden cellatlar,
Şaşırır hanım takdir edilen işe,
Şirin, Şeker’in karşısına geçer.
Ne günah işlediniz iki oğlum,
Soruyorum yavrum bu nasıl zulüm,
İki oğlunu öylece kucakladı,
Gören gözlerim, benim canlarım,
Sizden ayrı ne olur halim,
Zulüm ile bağlanan iki kolum,
Annelerini Şirin, Şeker gördü,
Feryatları etrafı kapladı,
Ağlama diyip teselli verdiler,

Takdir-kısmet bize böyle oldu,
Günü geldi, artık oğlum öldü,
Anne-çocuk ağlayıp inledi,

O vakit cellatlar sürükleyip götürdü,
Şehirden çıkarıp götürdüler.
Oğullarım birer birer gidiyor,
Nereye gitseler ben de giderim,
Kuzularım ölürse ben de ölürüm,
Ne olacak takdirimde göreyim,
Bu sözleri söyleyip yürüdü.
Günahkârların peşinden gitti.”²⁶⁰

Buna karşılık Botaköz Hanım’ın oğulları Şirin ve Şeker Beyler de darağacına asılmaktan kurtulup çöllerde zorlukla yürürken bile anneleri hatırlarından çıkmaz. Ona büyük bir özlem duyarlar:

“Sandık gibi bir dağ karşılarına çıktı,
Şirin, Şeker dağa bakarak yürüdü,
Şu dağa biz yaklaşıp çikalım,
Dağa çıkarak her tarafa bakalım,
Bir şehir görünürse oraya gidelim,
Böyle sersem olup çölde kalmayalım.
Bunları düşünerek yürüdüler.
Önden Şeker gider, yolları geçip,
Zaman zaman düşünerek yürür,
Kendi yurdunun hayalinde gözleri yaşlı
Bizler hala burada canlıyız
Zavallı annem ağlayıp kaldı, biliyoruz.
Annemin gönlünde bizler öldük,
Gönülden çıkmaz belki hayalindeyiz
Bütün yükü annemize yükledik,
Canlıyken ayrı düştük anamdan...”²⁶¹

Nitekim Şeker Bilen Şirin Destanı’nın ilerleyen bölümlerinde Şekerbey sık sık ava gider. Çok sevdiği kadına kavuşmasına rağmen avlanmaları esnasında ata yurdu ve annesi bir an bile aklından çıkmaz:

²⁶⁰ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017, 296.

²⁶¹ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 321-322.

“Avlanıp alkar, geyik vurur.
Attığı oku nişanına gider;
O dağda Şeker oğlan avlanır,
Yüksek tepelere çıkıp bakar.
Kara ağaç memleketi görür,
Uzak-yakınlığını Şeker bilmez.
Hoş yurt der onda takat kalmaz,
Ata yurdu gelir onun aklına,
Bötagöz anası gelir hayaline.
Büyüdüğü yurdu memleketini görmedi,
Felek titrer o vakit nalesine,
Ateş gibi yanar kader işine,
Bötagöz anası gelirse aklına.
Yakası ıslanır akan yaşına.”²⁶²

“Dede Korkut anlatılarında kadın ana olarak ele alınmalıdır. Oğul da sevgili de onun yerini tutamaz. Ananın bu önemi, onun doğurganlığından, yiğit yetiştirmesinden ileri gelebilir. Salur Kazan’ın Şökli Melik’e söylediği şu sözler, ananın ne denli büyük bir önem taşıdığını göstermektedir:

“Bre Şökli Melik, dünlüğü (penceresi) altın ban evlerimi götürüp durursan, sana gölge olsun!

Ağır hazinemi, bol akçemi götürüp durursan, sana harçlık olsun!

Kırk ince belli kız ile Burla Hatun’u götürüp durursan, sana yesir olsun!

Kırk yiğitle oğlum Uruz’u götürüp durursan, kulun olsun!

Tavla tavla şahbaz atlarımı götürüp durursan, sana yüklet olsun!

Karıcık (yaşlı) anamı götürüp durursan, bre kâfir, anamı ver bana!

Savaşmadan, vuruşmadan çekileyim, geri döneyim, gideyim!”

Görüldüğü gibi “ana”nın kurtarılması, Burla Hatun’un tutsak kalmasından, Uruz’un düşmana kul olmasından da önemlidir.”²⁶³ Annenin oğul sevgisi öyle özel bir yere sahiptir ki anne, oğluna zarar gelmesi ihtimalinden korktuğu için kimi durumları ondan gizlemekte sakınca görmez. Salur Kazan’ın Tutsak Olup Oğlu Uruz’un Onu Tutsaklıktan

²⁶² İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 354.

²⁶³ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 286.

Çıkardığı Hikâye bunun bir örneğidir. Boyu Uzun Burla Hatun, kocası Salur Kazan'ın esir düştüğünü oğlu Uruz'dan gizler. Ancak Uruz, gerçeği öğrenir. Anası Burla Hatun: “Oğul, baban sağdur amma söylemege korhar-idüm, kâfire varasın kendüzünü urasın helak olasın, anun-içün sana dimez-idüm canım oğul didi.”²⁶⁴

Anne- oğul arasındaki kuvvetli bağın bir başka örneği ise Küntoğmuş Destanı'nda görülür. Buğrahan'a götürülmek üzere kaçırılan Helbeka'ya oğullarından ayrılmak zor gelir. Hiç değilse evlatlarını da yanına almak ister:

“Helbeka, zavallı ağlayıp sızlıyordu, öldüm diye
Mert pehlivandan şimdi ayrıldım diye,
Dergâhına ne yaptım, Allahım,
Ben zavallı bunca gama düştüm diye,
Ağlıyordu zavallı, gözyaşına engel olamadı,
Çocuklarına asla gözü kıyamadı,
İki çocuk ağlıyordu kaldık diye,
Helbeka'yı çekiştirip bırakmadı,
Helbeka yürümedi, kervan vurdu,
Oğlum diye Helbeka haykırdı,
Kâh durdu, kâh oturdu, zavallı,
Zulm ile zalimler sürükleyiverdi.
-İşitin kervanlar söylediğim sözümü,
Ağlatmayın iki nadan kuzumu,
Ben sizlerden razıyım kervanlar!
Bu kadar vurmayın öldüreceksiniz beni!
İki çocuk ukdem çölde ölmesin,
Benim gibi olacaksa, dünyaya gelmesin.
Can ağalar, beni öldürüp gidin,
Çocuklarımin kaldığını gözüm görmesin!”²⁶⁵

İdeal anneden beklenen çocuklarına öğüt vererek onların dışarıdan gelecek her türlü tehlikeye karşı uyanık kalmalarını sağlamaktır. Buna karşılık olarak çocuğun da annenin sözüne itaat etmesi beklenir. Annenin oğullarına nasihat ettiği ve nasihatlerine kıymet

²⁶⁴ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 239.

²⁶⁵ Dilara Akbay, “**Özbekçe Küntoğmuş Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010, 63.

verildiğini ispat eden olaylar destanlarda oldukça fazladır. Rüstem Han Destanı'nda Rüstem, babası Sultan Han'ı görünce kılıç çekip öldürmek ve annesinin öcünü almak ister. Bu esnada annesi Hürayim, baba ve oğlu arasında bir denge unsuru olur. Sultan Han ve Rüstem arasındaki anlaşmazlığı anne Hürayim ortadan kaldırır. Oğluna nasihat eder. Annesinin sözleri üzerine Rüstem'in eli ayağı boşalır ve kılıcı yere atarak babasını cezalandırmaktan vazgeçer.

Destan kahramanlarının bilhassa annelerinin kendilerine yol göstermesini ve rehberlik etmesini istediği görülür. Belagerdan Destanı'nda Avaz, üvey annesi Yunus Peri'ye: "Çok ağladım, anne beni bilmedin, anne niye hiç rehberlik etmedin, evladım deyip sen gönlüne almadın." diyerek annesine sitem dolu sözler eder.

Anne-oğul ilişkisinin olumsuz olduğu istisnai örnek Alpamış'tadır. Surhayıl, hile ve kurnazlıkla kahramana zarar vermeye çalışan hain bir kadındır. Her biri ünlü birer alp olan yedi oğlu vardır. Bunlardan Karacan'ın Alpamış ile dost olması ve Müslümanlığı seçmesi annesinin düşmanlığını kazanmasına sebep olmuştur.

Özbek sahası destanlarında oğul sahibi anneler Dede Korkut Hikâyeleri'nin mukaddime kısmında ifade edildiği gibi *iki gözün biri* evlatlarını koruma içgüdüğü ve onların evden ayrılmaları korkusu ile oğullarını daima yanlarında ister. Bu durum ayrıca konar-göçer ve ataerkil bir toplumda evlat sahibi olmanın önemini gösterir. Erali ve Şirali Destanı'nda çocuklar mertliklerini ve cesaretlerini göstermek üzere sefere çıkmak isterler. Oğullarından ilk kez ayrılacağını öğrenen anneleri Gülmastura'nın söylediği sözler kadının oğullarına karşı duyduğu annelik hissini çok kuvvetli bir şekilde ifade etmektedir:

“Çocuklu ev daima olur lalezar,
İkinizi gördüm, oldum bikarar,
Dal gibi boyunuza ananız kurban,
Ey kuzum-koçkarım nereye?
Göversin laleler mevsim gül olsun,
Karşı düşmanın daim sana el olsun,
Ben gibi kâben endamına kurban,
Bulgar'ın töresi, canlar, nereye?”²⁶⁶

²⁶⁶ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 101.

3.1.2. Anneye Saygı ve İtaat

Özbek destanlarında annelik konumuyla ilgili dikkati çeken en önemli husus, kahramanın hangi şart altında olursa olsun annesine duyduğu saygı ve itaattir. Her birey gibi Özbek sahası anlatılarında var olan kahramanlar da bir anneden doğmuş ve dünyaya geldikleri ilk andan itibaren içlerinde bir anne sevgisi taşımışlardır. Kahramanların hayatlarında annelerinin her zaman çok farklı bir yeri olmuştur. Destanlarda kahramanların kimi zaman üvey bile olsa anneleri için savaştıkları görülür.

Ataerkil bir toplum yapısını benimseyen Türklerde annelik hakkı Tanrı hakkı ile bir tutulmuştur. Kahraman herhangi bir yolculuğa/savaşa çıkmadan önce annesinin rızasını ve hayır duasını almak ister. Anne çocuğunu yetiştirmek için çeşitli zorluklara katlanır. Buna karşılık çocukların da annelerine iyi davranıp, saygılı olmaları beklenir.

Hangi durumda olursa olsun bir işe kalkışmadan evvel annenin rızasını almak şarttır. Çünkü anne evlatlarının moral ve motivasyon kaynağıdır. Annenin hayır duasını almak önemlidir. Melike Ayyar Destanı'nda Zergerbey ile giden Tillekız ve Mahmudcan ile evlenmeye karar veren Gülkızıyım cariyeleriyle vedalaşırken annelerini göremeden ve onların rızasını alamadan yurtlarından ayrıldıkları için üzülürler.

“Ne yapayım, gönderdiniz benim gibi güzeli,
Göremedim ak süt veren anamı,
Sizler söyleyin benden selamı,
Benim için görüp gelin anamı,
Abad edin benim viranhanemi,
Mutlaka sorun benim anamı,
Sorunuz gülsenem gibi anamı,
Başımızdan gitsin kaygılı duman.
Dua etsin ak süt veren Mihriban,
Bekleyip duruyor burada Zergerhan,
Razılığımı alamadım bu zaman.
Mutlaka hatırımı sorun benim anamı,
Ulaştırım benden söylediğim selamı.”²⁶⁷

²⁶⁷ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 227.

“Gülkıyayım:- Artık bu yurdumdan, büyüdüğüm memleketimden gidecek oldum, diye canı sıkılıp, kalbi sıkışıp, beraber gezdiği cariyelerine kıyamadan, anne- babasını göremeden, onların rızasını alamadan, üzülp bir söz söylemekteydi.”²⁶⁸

Zülfizar Destanı’nda, şeyh kılığına bürünmüş Avazhan’ın hilesi ile Gırat’a binip Çambil’e doğru yola çıkan Zülfizar anne ve babasının rızasını alamadığı için üzgündür:

“Ne çok ağlattı benim gibi Sanem’i
Razı edip, görüp de mi gittim annemi,
Allahım affet yaptığım hatamı,
Rızasını almadım, göremedim babamı,
Erman ile buradan gitmekteyim.”²⁶⁹

Özbek sahası Türk destanlarında kahramanlar annelerinden hakkını helal etmesini ister. Çünkü anne hakkı bir anlamda Tanrı hakkı demektir. Anne, çocuğu doğduğu ilk andan itibaren onu hayata hazırlar. Hem fiziksel hem de ruhsal yönden onu besler, büyütür. Annenin sonsuz sabır ve şefkatiyle büyüyen çocuk için anne hakkı inkâr edilemez. Erali ve Şirali Destanı’nda üvey anaları tarafından iftiraya uğrayan çocuklar idama götürülürken annelerinin evinin önünden geçerken helallik isterler:

“Ey mihribân, aldırдын beni canna,
Kötü işler geldi oğullarının başına,
Ellerim bağlı gelemem yanına,
Canım ana, helal et verdiğin ekmeği.
Kasaplar dikildi iki kuzunun başına,
Hizmet edemedim sana, ey ana,
Şımartıp alırdın bizi dizine,
Anneciğim razılık ver iki kuzuna.
İkimizi canından değerli görmüştün,
Ak sütümü ikimize vermiştin,
Uykunu bölüp geceleri kalkmıştın,
Helal et bu verdiğin hizmetlerini.”²⁷⁰

²⁶⁸ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 351.

²⁶⁹ Halil Çolak, “**Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 322.

²⁷⁰ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 153-155.

Anneye güzel sözler söylemek, edebin gerektiği şekilde hitap etmek ve hem söz hem de davranışlarla itaat etmek önemlidir. Erzurum diyarından Dalli Han'ı getirecek olan Hasanhan'a babası Göroğlı Bey "Anne babanı asla unutma, yokluğunda hasretin annene düşer, ağlayıp gözyaşını akıtır, annen ağlamasın yanmasın" der.

Ayçınar Destanı'nda başkahraman Ayçınar, babası Halyar'la birlikte annesi Aytoti'nin mezarını ziyaret eder. Bu esnada söyledikleri anneye saygı ve itaatin bir göstergesi olmakla birlikte annenin aile içindeki kilit konumunu da göstermektedir:

"Anneciğim, gücüm, kuvvetim.
Ben olamadım huzurunda.
Güle oynaya gezemedim,
Bahçende, devrinde.
Ana- baba ölümü,
Olmuş insan mirası.
Bunun için dağın bile,
Yoktur hiçbir çaresi."²⁷¹

Destanlarda oğulların da gerektiğinde anneleri için yapamayacakları bir şey yoktur. Rüstem Han Destanı'nda, Rüstem, annesi Hürayim'in cellatlar tarafından götürüldüğünü öğrenir. Ne pahasına olursa olsun onu kurtaracağını söyler. Rüstem Han annesi Hürayim'i darağacında iken son anda kurtarır. Kocası Sultan Han'ın iftirasına uğrayan Hürayim ise Aktaş vilayetine geri dönmek istemez. Oğlu Rüstem babasının yaptığı işlere sinirlenir, yanına gitmek istemez. Annesine sahip çıkar:

"Anam deyip dökeyim gözyaşımı,
Yoluna sarf edeyim aziz başımı,
Anam diri ise halini sorayım,
Eğer ölmüş ise öcünü alayım,
Anamı göremezsem artacak gamım,
Nasip olursa cellatlara yetişirim,
Onların başını bağ gibi keserim.
Memleketteki oğlunu, kızını ağlatıp,
Böyle vuruşup, cellatları öldürüp,
Anamın intikamını onlardan alırım."²⁷²

²⁷¹ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 195.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda Şirin ve Şeker Beyler, Alevhoca pirin yardımıyla darağacına asılmaktan son anda kurtulur. Bu durumdan öncelikle annelerini haberdar etmek istemeleri anneye duyulan saygı ve itaatin bir göstergesidir:

“Alevhoca gelip kollarını çözdü,
Şirin, Şeker ikisini birleştirdi,
Kucaklaşıp Şirin, Şeker ağlaştı.
Şirinbey'i Şeker bastı bağrına,
Ağlayanlardan biri de Hakik dağıydı,
Hepsi ağlayarak birbirine dediler:
“Şirin, Şeker ikimize ne oldu?
Ava çıktık gördük azap günlerini,
Bizden almaz hiç kimse bir haber,
Şimdi gitsek Kuyankı şehrine,
Yaşıyoruz, annemize haber verelim,
Mutlu, mesut etsek onu müjdeyle
Bizim için kanlar yutup kalmıştır,
Karalar giymiştir, hali perişandır.
Bizleri öldü bilim yas tutmaktadır,
Mekânında kan içinde kalmıştır,
Bizler için kendini helak edendir”,
Canlı bilsin Şirin, Şeker oğlunu.”²⁷³

3.1.3. Annenin Şefkat ve Merhameti

“İnsanın ve insanlığın tarihinde baskın anacıl bir dönem mutlaka vardır. Anacıl eylemlilik, annenin ve doğanın (dişil ilkenin) olumlu yaşanan özelliklerini arama motifini yansıtır. Bu olumlu beklentiler, henüz kendi varoluş ve bütünlüğünün sorumluluk ve yükünü taşıma noktasına gelmemiş çocuğun annesinden beklentileridir. Bebek muhtaç olan, anne bebeğinin ihtiyacını şefkatiyle karşılayandır.”²⁷⁴

²⁷² Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 83.

²⁷³ İlhan Çolak, “**Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 309-310.

²⁷⁴ Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul'un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 76.

Özbek Türklerinin destanlarında anne fedakârdır; evladının ya da evlatlarının başı derde düştüğünde atak davranmak ister. Tıpkı Manas Destanı'nda Çıyırdı Hatun'un atlanıp silahlanarak oğlu Manas'ın yardımına koşması gibi. Benzer şekilde Dede Korkut Hikâyeleri'nde Kazan Han'ın eşi Boyu Uzun Burla Hatun'un oğlu Uruz'u ve onun peşinden giden kocası Kazan Bey'i kurtarmak için harekete geçmesi, Türk destanlarında kadının ana olarak önemli rolünü vurgulayan örneklerdir.

Destanlarda anne rolünü üstlenmiş olan kadınlar evlatları uğruna fedakârlık göstermekten; şefkat ve merhametten kaçınmaz. Evladı için bazen kocası ile bile karşı karşıya gelen kadın önüne çıkan zorlukları yenmeye ve evladını güç durumlardan kurtarmaya çalışır. Bazen bu uğurda ölümü bile göze alır.

Erali ve Şirali Destanı'nda Gülmastura oğullarının babaları Kara Han'ın emriyle asılmasına gönlü razı olmaz ve oğullarının yerine kendisini idam etmelerini ister.

“Tuttun mu sözünü yalancı gülünün,
Astırmak mı istiyorsun iki oğlunu,
Onların yerine beni astır, ey sultan,
Astırma o iki canımı, gönlümü.
Kan lazımsa astır onların yerine beni.”²⁷⁵

Yine aynı destanın sonunda Gülmastura emrettiği kişilerden önce koşarak oğlunun atını yularından tutar ve gözleri yaşla dolup yüreği taşar. Oğluna şefkatle bakar:

“Yalnız bir kadındım, ağlardım garip garip,
Saçımı yayardım, yüzümü tırmalayıp,
Atından in, koklayayım şefkatle öpüp,
Canımın kuvveti, gönlüm geldin mi?”²⁷⁶

Hemra bahçıvan'ın bu ana ve oğulun şefkatle birbirlerine sarılmalarına bakan halka: “Çocuk yüreğin yağından, ana babanın şefkatli yerinden olur.” sözü Özbek Türklerinin anne- baba ve çocuk ilişkisine dair fikir vermesi bakımından dikkate değerdir.

“Ana hakkı Tanrı hakkı” anlayışını idrak etmiş olan destan kahramanları annelerinin kalbini kırmaktan, onları incitmekten çekinirler. Annelerine her zaman gönül

²⁷⁵ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 193.

²⁷⁶ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 577.

alıcı, hoş sözlerle seslenirler. Ayçınar Destanı'nda başkahraman Ayçınar, annesinin mezarı başında: “Benim için seherde/ Sıçrayıp kalkan kuvvetim/ Düşündürmeyip sevindiren/ Evimdeki devletim.” diye ağlayarak annesinin fedakârlıklarını hatırlar ve onu güzel sözlerle yâd eder.

Anneler destanlarda her zaman fadakârlıkları ile ön plana çıkmaktadırlar. Dede Korkut Hikâyeleri'nden Duha Koca Oğlu Deli Dumrul'da öz oğlu Deli Dumrul için canını vermeyen tezat bir anne unsuru görülürken Belagerdan Destanı'nda Ağa Yunus Peri, öz evladı olmasa bile Avaz'ı gitmeden son defa görmek ister: “Gürcistan memleketinden evlat edinelim diye Göroğlı Avaz'ı alıp geldiğinde, ben Avaz'ı oğlum diye yakamdan bırakıp eteğimle süpürüp aldım, doğurmamış olsam da doğurmuş gibi ona sevgimi verdim. Böyle candan gördüğüm oğlumu Avaz'ımı bir görmeden gidiyorum. Avaz'ı görmek için arzu edip, dönüp kondum, dedi.”²⁷⁷

Rüstem Han Destanı'nda Hürayim'in suretine bürünen Cadı Mamagül bir tuzakla Rüstem'in elini kolunu bağlar. Bundan sonra Rüstem onun annesi olmadığını, eğer annesi olsa idi bu kadar zalim olmayacağını söyler: “Eğer ayağıma batsaydı bir diken/Anam olsaydı ederdi yüzlerce figan/ Şimdi anladım, bu kadın bana düşman.”²⁷⁸

Alpamış Destanı'nda kocasından ayrı düşen Berçinay'ın tek amacı ve dileği oğlunu en iyi biçimde yetiştirmektir. Oğlunun adını eşinden hatıra olmasına nispetle Yadgâr koyar. Ona her zaman sevgi ve şefkatle yaklaşır: “Babasının yerini Yadgâr kuzum tutar/ Babasının yurdunu Yadgâr kuzum yönetir/ Düşmanlarının hepsini bozlatır/ Babası er idi, er gibi yaşar/ Babasının yurdunu böyle yönetir.”²⁷⁹

Dalli Destanı'nda, Avaz kırk yiğidiyle birlikte kardeşi Hasanhan'ı aramaya gider. Bunun üzerine onu yetiştirip büyüten üvey anneleri Yunus ve Miskal peri üzüldür, Avaz ve Hasan için endişelenir:

“Miskal anan ölüp kaldı Hasan deyip
Benim günüm kıran oldu yolunda.
Yunus ananın tende canı kalmadı,
Bir cansız suret oldu yolunda.
Kızkardeşin cansız kaldı Çambil ilinde,

²⁷⁷ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 315.

²⁷⁸ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 201.

²⁷⁹ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 278.

Ölenlerden yaman oldu yolunda.”²⁸⁰

Destanlarda ‘südünü emdiğim kadını ana, ak saçlı, izzetli canım ana’ sıfatlarla anaya karşı olan saygı ve önem de her vesileyle dile getirilmiş ‘Ana hakkı, Tanrı hakkıdır’ sözüyle kadına, özellikle de analık mertebesine verilen önem vurgulanmış; annenin çocukları için yaptığı vefakârlık, onların rahata erebilmeleri için her türlü cefaya katlanmaları, gerektiğinde çocukları için intikamı göze almaları gibi örneklerle bir annenin sevgi, şefkat, fedakârlık ve cefakeşlik derecesi gösterilmiştir.²⁸¹ Şeker Bilen Şirin Destanı’nda, anneleri Botaköz Hanım ile oğullarının darağacına götürülürken söylediği şu sözler bu durumu kanıtlar niteliktedir:

“Bugün bana kıyamet günü sayılır,
Yaratan kuzularımı sana emanet ettim,
Böyle günde selamet göster!
Bu sözleri söyledi gamlı annesi
Çocuğu geldi darın altına
Kalmaz Botaköz’ün sabrı, kararı
Günahkâr işitip Şirin, Şeker’i,
Attan indi o vakit cellatları,
Günahkârların karşısında durdu,
Gözlerini ve ellerini açıp bekledi.
Gözleri açılan Şirin, Şeker baktı,
Ak süt veren annesini gördü.
Şirin, Şeker görünce ağladı,
Annesini yaklaştırmaz karşısına
Etraflarına zalim cellat geldi.
Dinlemiyordu günahkârların dediğini,
Önüne bağladı iki kolunu.”²⁸²

²⁸⁰ Dilek Sezer, **Dalli Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 397.

²⁸¹ Gülin Öğüt Eker, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, **Erdem Dergisi Türk Halk Kültürü Özel Sayısı- I**, 13, 143.

²⁸² İlhan Çolak, “**Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 298.

3.1.4. Üvey Anne

Destanlardaki üvey anne unsurunun da üzerinde durulması gerekir. Destanlarda üvey anne, kendisinden beklenen annelik vazifesini yerine getirmeyen bir kadındır. Bu nispetle de ona üveylik sıfatı yakıştırılır. Bu kadınlar, destanlarda padişahın ilk eşine kuma, ilk eşinden olan çocuklarına ise üvey annelik rolüyle yer alır.

Erali ve Şirali Destanı'nda çocuklar babaları Kara Han'm diğer eşi Gülçehre'ye yani üvey annelerine "küçük anamız" diye hitap ederler. Ancak üvey ana Gülçehre, iftiracı bir kadındır. Üvey oğullarını kendi namusunu kirletmekle ve bunu da kuması Gülmastura'nın yönlendirmesiyle yaptıklarını söyler. "Şimdiye kadar hiç iftira attım mı/ O ikisi bilmezdi böyle âdeti/ Bu işi kurnaz anaları öğretti/ Anasının emri ile bağrına çekti."²⁸³

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda, Şeker ve Şirin beyler kendilerini ispat etmek için bir ava çıkar. Ancak hiçbir hayvan vuramazlar. Tam eli boş dönecekken üvey anaları Gence Hanım'ın gölde yüzen, ata yurdundan getirdiği kazını vururlar. Gence Hanım, bu işi annelerinin yaptırdığını düşünür, onlara beddualar eder. Şirin ve Şeker Beyleri cezalandırmak için padişahın huzuruna çıkararak üvey oğullarına iftira atar:

"Şahım, dinle benim dediğim sözü,
Çok ağlattın benim gibi servi nazını,
Kıyamadın Şirin, Şeker kuzunu,
Şirin beyin kolunu koydu boynuma,
Şeker beyin sonra girdi koynuma,
Yaramazlar bırakmadılar kendi halime,
O vakit kanlar gitti bağrıma.
Yaşamayıp ölsünler iki oğlun,
Arzımı söylerim senin gibi merdime.
Yürüyemem Kuyankı yurdunda,
Bana ver o iki çocuğunu,
Yaşamadan ölsünler iki oğlun:
Şirin, Şeker benim istediğimdir:
Görmediğim günleri bana gösterdi,
Halk içinde beni çok utandırdı.

²⁸³ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 121.

İki oğlun bana bela olur,
İkisi de avlanmaya gitti,
İkisi birleşip zorluk yapar,
Kadının elimden ne gelir?”
Bana çok eziyet ederler,
Nasıl iş bu diye, masumca ağladım.
Masum-ki ağlasa, ne yapabilir?
Kadının elinden ne gelir?
İki oğlun öyle yaptı zulmü,
Haberin yok, sormazsın halimi
Şirin, Şeker haram etti tenimi.
Konuşturma sen de iki oğlunu,
Sen öldür benim gibi dilber gülünü.”²⁸⁴

Kadınlık kimliğinin farkına varamamış bireyler olan üvey annelerin, bazı destanlarda öz anneden beklenen görevleri eksiksiz yerine getirdiği ve olumlu karakter sergiledikleri görülür. Huşkeldi Destanı’nda, Göroğlı beyin çocuğu yoktur. Evlat edinmek için Hasanhan’ı Vayangan’dan, Avazhan’ı Hunhar’dan alıp getirir. Büyük hanımı Yunus Peri Avaz’ı, Miskal Peri ise Hasanhan’ı özenle büyütmüşlerdir. Birbirlerinden bir saat bile ayrılmamışlardır.

Belagerdan Destanı’nda Yunus Peri Avaz’ın üvey anasıdır. İrem bağına dönerken Avaz’a “Anam diye ağlama, kederlenme, sakın sen bizi aramaya gitme.” diye uyarır. Ancak Avaz onu dinlemez, İrem bağına doğru üvey anasının peşinden gider. Avaz’ı karşısında gören Yunus Peri kıskanıp sinirlenir. Anne-oğulluğu bırakıp Avaz’ı zindana gönderir. Avaz ise üzülenek şu sözleri söyler: “Mertlik kuşağını bağlayıp yola girip/ Annem diye arayıp buraya geleceğime/ Çöllerin çobanı olsam olmaz mıydı/ Bir sevgili annem olmuş düşman/ Mekânımı eyledi karanlık zindan”²⁸⁵

Yunus Peri pişman olup Avaz’ın yanına geldiğinde, Avaz, gerçek annesi olsaydı böyle davranmayacağını ve sitemini şu sözlerle dile getirir: “Merhametiz perisin bildim, annem bana zulmettin, üveyliğimi bildirdin, eğer bana ak süt verseydin beni etmezdin

²⁸⁴ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 286-287.

²⁸⁵ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 397.

sersem.”²⁸⁶ Üvey annelerin yer aldığı destanlarda, kötü üvey anne mutlaka cezasını bulur ve iyiler muratlarına erer.

3.1.5. Çocuğu Olmayan Kadınlar

İnsanoğlunun meyvesi evlattır, çocuktur. Özellikle konargöçer, savaşçı toplumlarda kalabalık olmak düşmanlara korku salar. Bu nedenle kadının doğurgan olması önemlidir. Ancak kahramanın olağanüstü doğumu epizotunun bir parçasını oluşturan “çocuksuzluk” Özbek destanlarında sıkça karşılaşılan bir motiftir. Çocuğu olmayan karı-koca öldüklerinde sahipsiz olacaklarını düşünerek üzülür.

“Kahramanın doğumundan önce onun anne ve babasının çocuksuz olması sembolik bir manaya sahiptir. Bu sembolik mana, saltanatı sağlamlaştıracak, dağılık halde bulunan halkı tekrar birleştirecek yeni bir kahramanın doğumuyla alakalıdır. Alpamış Destanı’nda Alpamış, Dede Korkut Kitabı’nda Bamsı Beyrek’in doğmalarından önce onların ana babalarının yurdundaki durum da bu şekildedir. Yani halkı bir araya toplayacak bir kahramana ihtiyaç vardır. Alpamış Destanı’nda halkın bölünmüşlüğü ve dağılıklığı Baysarı’nın Kalmuk ülkesine göçmesi ile ifade edilir.”²⁸⁷

Destanlarda kahramanın han ya da zengin olan babalarının evlatsızlıktan yakınıp tasalanmaları çoğu kez halkın geleceğini düşünmelerinden değil taç ve tahtlarının, mal ve mülklerinin kendilerinden sonra kime kalacağını endişesini yaşamalarından ileri gelmektedir. Özbek destanlarından günlük hayat ve aşk konulu destan grubunda yer alan Erali ve Şirali’nin İslam Şair Nazaroğlu’ndan derlenen ve Selami Fedakâr tarafından neşre hazırlanan metninde Bulgar şehri padişahı Kara Han atmış dört yaşında olmasına rağmen bir çocuk sahibi olamamıştır. “Ben öldükten sonra, kim sahip çıkacak bu devlete, bilgili kişilere danışarak, muhtaç ve fakir kişilere yardım etsem, belki onların duaları ile bir çocuk görürüm”²⁸⁸ diye düşünerek çocuk sahibi olmada duaya başvurur. Kara Han padişahın en büyük eşi Gülmastura:

“Bugün baksam padişahın yüzüne,
Mümin boyun eğer Hakk’ın gücüne,
Ana olsam derim oğluma, kızıma

²⁸⁶ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 405.

²⁸⁷ Cabbar İşankul, “Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı’ndaki Mitolojik Motifler”, Selami Fedakâr (Çev.), **Milli Folklor**, 52, 62.

²⁸⁸ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 41.

Yüzümü sürtsen onların ayak izine.
Şehirde var at binenler ovası,
Çocuk sevmek iyilerin hevesi,
Oğlu olanın sahiplidir kalesi,
Ayak izine yüz sürer ben gibi anası”²⁸⁹ sözleriyle çocuk sahibi olma arzusunu dile getirir.

Aynı destanda Kara Han’ın Gülmastura’dan sonra sevip evlendiği eşi Gülçehre’nin otuz yedi yaşında olmasına rağmen çocuğu yoktur. “Dördü oğlum, üçü kızım” diyerek çocukları yerine koyup sevdiği yedi kazı vardır.

Bazen de anlatılarda karı kocanın çocuk sahibi olmalarına rağmen evlat edinme istekleri görülür. Evlat edinilen çocuk ile öz çocuk aynı değere sahiptir. Erali ve Şirali Destanı’nda bir vesileyle Bağdat şehrine giden Şirali burada Kamber adlı bir kuyumcu ile tanışır. Kamber’in Akılay adında bir kızı vardır ancak Şirali’yi de “Evlatlık belki doğandan değerli olur, bir evlatlık oğlum ol, misafirim.” diyerek evlat edinmeyi ister.

Rüstem Han Destanı’nda Sultan Han üç hanım aldığı halde çocuksuzdur. Malı mülkünü bırakacağı kimse olmayacağı için üzülür, kendini garip hisseder. Cuma günü derviş ve sofular Cuma namazı için mescide toplanır. Sultan Han, bu dervişlerin duasını alır. Bundan sonra ortanca eşi Hürayim hamile kalır.

“Ne işe yarar padişahlığım, devletim?
Bir düşünsem geçip gitti dönemim.
Yoktur ne oğul ne de kız çocuğum.”²⁹⁰

Alpamış Destanı da çocuksuzluk motifi ile başlar ve Dirse Han ile Kam Bora (Büre) Bey’in yaşadıklarını Baysarı ve Baybörü kardeşler yaşar. Çocukları olmadığı için katıldıkları bir sünnet toyunda onlara kimse yer göstermez, atlarını bağlamaz, önlerine artık yemek koyarlar. Bunun üzerine Şahımerdan adlı bir pire giderek ondan medet umarlar.

²⁸⁹ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 57.

²⁹⁰ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 27.

Erali ve Şirali Destanı'nda oğul sahibi olmak isteyen Kara Han bu istekle Appak Hoca adlı şeyhden yardım istemek üzere yola çıkar. Appak Hoca ona iki elma verip iki oğlu olacağı müjdesini verir.

Kahramanlık- Aşk destanları içerisinde değerlendirebileceğimiz Şeker Bilen Şirin Destanı çocuksuzluk motifinin işlenmesiyle başlar. Kuyankı şehrinin padişahı Kasımhan tam seksen kadınla evlenmesine ve çocuk sahibi olmak için türlü çarelere başvurmasına rağmen rağmen çocuğu olmaz:

“Kuyankı şehrinde Kasımhan adlı birisi vardı. O kişinin çocuğu yoktu. Çocuk sahibi olmak için evlenmek istedi. Ondan olur, bundan olur diye tam seksen kadınla evlendi. Sekseninden de çocuğu olmadı. Azizleri ziyaret etti, bunlardan da hiçbir fayda görmedi. Bütün halkı toplayıp, kırk gün kırk gece düğün yaptı. Bu hanın Suyecan adlı bir veziri vardı. Onun da çocuğu yoktu. Halkı yedirip içirip, onlardan dua aldı. “Çokluğun duası göl” denilen sözün anlamını o zaman öğrendi. Padişahın Botaköz adlı hanımı hamile kaldı.”²⁹¹

Yukarıda verilen bu örnekler çocuksuzluk motifinin diğer Türk boylarının destanlarında olduğu gibi Özbek sahası destanlarında çok zengin ve detaylı bir biçimde işlendiğini göstermektedir.

3.1.6. Kayınvalide

Özbek sahası destanlarında kayınvalide üzerinde çok az durulmuştur. Bu destanın anlatılma zamanıyla ilgili olduğu gibi destan türünün yapısıyla da bağlantılıdır. Destanlarda kayınvalide konusu, efsane ve halk hikâyelerindeki kadar geniş yer tutmaz. Destanlarda kimi zaman kayınvalide, kahramanın adeta öz annesi gibi yol gösterici bir tutum içerisinde. Erali ve Şirali Destanı'nda Şirali'nin kayınvalidesi, kuyumcu olan kocasının ölümünden sonra damadı Şirali'nin bu mesleği öğrenmesini sağlar. Bu yönüyle uyarıcı ve yol gösterici bir rol üstlenir. Kızı Akılay ve damadı Şirali'ye nasihatte bulunur:

“Aklın varsa cahillerle oturup kalkma
Dükân malını bırakıp sokakta gezme
Müşteri gelirse, malını ucuza satma,

²⁹¹ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 277.

Halkla dost oluncaya kadar oynayıp gülme.
Dükkâna hırsız gelirse dikkatsiz olma,
Dost kişi yardım ederse, ondan altta kalma,
Yakut taşlar pahalıdır, onları ucuza satma,
Bu taraftakiler de yakut ve zümrüt, parasız verme.”²⁹²

3.1.7. Sütannelik

Sütü olmayan kadınların çocuğunu beslemek için başvurduğu sütannelik geleneği az da olsa destanlarda rastlanılan bir durumdur.

“Sütannelik, İslam hukukuna özgü bir kurum olan “süt akrabalığı” içerisinde yer alır.”²⁹³ “Mekkeli aileler, yeni doğan çocuklarını, çölün sağlıklı havasında büyümeleri ve fasih Arapçayı öğrenmeleri için bedevî kabîlelerden bir sütanneye verirlerdi. Hz. Muhammed (s.a.v.) de bu sebeple Hz. Halîme’ye verilmiştir. Yetim olmasından dolayı ilk başta bu nur yüzlü çocuğu maddî çıkarını gözeterek almak istemeyen Halîme, sonradan onun huylarına hayran kalmış, onun sayesinde evine bolluk ve bereket gelmiştir.”²⁹⁴

“Osmanlı Devleti’nde saray ve çevresinde sütannelik geleneği görülür. Osmanlıların kuruluşundan itibaren padişahların çocuklarını emzirmek için dayelerin var olduğu tarihi belgelerden anlaşılmaktadır. Padişahların şehzadelerine ve kızlarına süt emzirmek için tutulan veya satın alınan cariyelere Daye, Taye ismi verilmekteydi. Dayelerin iyi kimselerin eşleri ve iyi ailelerin kadınları olması gerekiyordu. Dayeler çocuklu olarak da satın alınıyorlardı, çocuklarına dışarda bakılır, kendileri haremde sultan ve şehzadeleri emzirirlerdi. Dayeler sultanlara ve şehzadelere süt verdikleri için el üstünde tutulurlardı. Dadı ve sütanne dışında hiç kimse yetiştirilen sultanı kucağına alamaz ve sevemezdi. Dayelerin sultanların eğitiminde ve büyütülmesinde önemli rolleri vardı. Dayeler sarayın sözü geçen kadınları arasındaydı. Eşi, servet ve mevki karşılığında kendisini sarayın hizmetine vermekteydi. Kadının çocuğu şehzadenin sütkardeşi olarak ona sürekli eşlik eder ve oyun arkadaşı olurdu. Sütkardeşler birlikte büyüdükleri için birbirlerini unutmazlardı, şehzadenin tahta çıkmasıyla birlikte sütkardeşinin de geleceği güvence altına alınmış olurdu. Sütkardeş kız olduğunda da aynı derecede ihtimam görür

²⁹² Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 307.

²⁹³ Ahmet Yaman, “İslâm Hukukuna Özgü Bir Kurum Süt Akrabalığı”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, <http://dergipark.gov.tr/neuifd/issue/19707/210545> (13 Şubat 2017), 58.

²⁹⁴ Asri Çubukçu, “Halîme”, **Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, 15, 338.

padişah genellikle onu yüksek mevkiden bir kişiyle evlendirirdi.”²⁹⁵ Saray ve çevresinde sütannelik daha yaygın iken halk arasında çocuk sahibi kadınların evlatlarını sütanneye emanet etmek yerine onların beslenme ve bakımlarını kendilerinin üstlendikleri görülür.²⁹⁶

Şeker Bilen Şirin Destanı’nda padişahın hanımı Botaköz ile vezirin hanımı aynı anda hamile kalır. Her ikisi de birer oğlan çocuğu doğururlar. Ancak, vezirin hanımı ölüp oğlu yetim kalınca padişahın hanımı Botaköz: “Vezirin oğlunu da getirin, ben emzireyim, ben çocuğa doymuş biri değilim” diyerek sütannelik yapmayı kabul eder.

Küntoğmuş Destanı’nda Zenger şehrinin padişahı Buğrahan’ın Şair ve Tahir adlı iki veziri vardır. Kardeş olan bu iki vezir çocukları olduğunda, kız olursa dost olmaları, erkek olursa birbirlerine kol kanat germeleri konusunda sözleşirler. Fakat Şair vezirin Halbeka adlı bir kızı, Tahir vezirin ise Halmömin adlı bir oğlu olur. Halmömin’in annesi oğlunu doğurduktan sonra ölünce Halbeka’nın annesi bu çocuğu emzirir ve bu ikisi sütkardeşi olurlar.

3.2. Eş Olarak Kadın

3.2.1. Eş Seçimi ve Evlilik Kurumu

“Türkçede bir erkek ile kadının aile kurma işlemine verilen isim yani evlenme deyimi de, evlenen erkek veya kızın baba ocağında ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğini göstermektedir. Bunun mazisi de Gök-Türkçe kitabelerine kadar gitmektedir. Gök-Türkçe kitabelerden Suci yazıtında “İnim yiti, urım üç, kızım üç erti ebledim oğlumın” (küçük kardeşim yedi, erkek evladım üç, kızım üç idi, oğlumu evlendirdim) cümlesinde “eble-“ kelimesinin bugünkü Türkçe karşılığı “evlenme” veya “evlendirme”dir (eb =ev).”²⁹⁷

Ali Rıza Balaman evlilik ve akrabalık türlerini konu alan eserinde “görücü yoluyla evlenme, kız kaçırarak evlenme, beşik kertme yoluyla evlenme, berder evliliği, taygeldi evliliği, baldızla evlilik, çok eşli evlilik, otura kalma evlilik, söz alma-söz verme yoluyla

²⁹⁵ İnci Hot, İbrahim Başağaoğlu, “Tarihte Sütannelik Geleneği”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi**, 22, 73.

²⁹⁶ Metin And, **16. Yüzyılda İstanbul & Kent- Saray-Günlük Yaşam**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 184.

²⁹⁷ Abdulkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 33, 164.

evlilik, kayınbiraderle evlilik, kardeş çocukları evliliği, bir dizi erkek kardeşin bir dizi bacılarla bireysel evliliği”²⁹⁸ şeklinde bir gruplandırmaya gitmiştir.

Mervezi'nin²⁹⁹ Türkler hakkında verdiği bilgiler arasında, bir Türk kabilesi olan Burdâslardan bir kızın bulug çağına erişince babasının itaatinden çıkarak evlenmek amacıyla kendisini istemesi için arzu ettiği erkeklerden birini seçtiği yer alır.

“İslamiyet öncesi ve sonrası destanlarını şöyle hatırlayacak olursak evlilik motifinin aşağıdaki şekillerde karşımıza çıktığı görülecektir.

- a) Evlenilecek kız, Gök Tanrı tarafından gönderilmiştir (Oğuz Kağan Destanı)
- b) Evlenilecek olan kız, Gök Tanrı'nın ruhuyla çeşitli şekillerde karşılaşır (Türeyiş Destanı).
- c) Görücü usulüyle evlenilir (Köroğlu Destanı).
- d) Kahramanlık göstererek, kalın (başlık) vererek evlenilir (Manas Destanı).”³⁰⁰

“Türk destanlarında, alpların hatunları, genellikle Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal kadınlardır. Bu destanlarda erkek insanî, kadın ruhanî bir hüviyet taşır: Oğuz Kağan bir gün otururken gökten, aydan ve güneşten parlak bir ışık iner. Oğuz Kağan yaklaşıncı ışığın ortasında kutup yıldızından daha güzel bir kız görür. Kız güldükçe gök de gülüyor, ağladıkça gök de ağlıyormuş. Oğuz Kağan göğün kızı ile evlenir, Gün, Ay ve Yıldız adlarında üç oğlu olur. Yine Oğuz Kağan bir gün ava gider, ormanda gölün ortasında, ağacın kovuğunda, gözü gökten daha gök, saçları ırmak dalgası gibi, dişleri ağzında inci gibi parlayan bir kız görür ve bu kıza da âşık olur. Bu yer kızı ile evlenir, Gök, Dağ ve Deniz adlarında üç oğlu olur.”³⁰¹

“Manas Destanında Manas'ın babası, Kanıkey Hatunu oğluna istemeğe adam gönderdiği zaman Kanıkey Hatun'un babası Temir Han, “Eğer Manas'ın babasının etrafı yiğitlerle kuşanmış ise, etrafında çok savaşçısı ve gözü pek alpları var ise kızımı oğluna istemeğe gelsin.” der. Manas'ın babası Yakup Han da kendisi kızı istemeye gidince, Temir Han, Manas'ın bir yiğitlik gösterip göstermediğini sorar, o da; Manas'ın kırmızı savaş bayrağını açıp, dağlar gibi yürüdüğünü, fırtınalar gibi kükrediğini, yurtlar basıp, iller

²⁹⁸ Ali Rıza Balaman, **Evlilik Akrabalık Türleri**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, 27-60.

²⁹⁹ İbn Fazlan, **Seyahatname**, Ramazan Şeşen (Çev.), Bedir Yayınları, İstanbul 2016, 107.

³⁰⁰ Ali Berat Alptekin, “Batı Türkleri Destan ve Masallarında Alp Tipi Evlilik”, **TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu**, Ukrayna, TİKA, Kırım Devlet Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi, 30 Mayıs - 04 Haziran 2004, 213.

³⁰¹ Hamide Demirel, **Türk Destanlarının Ana Unsurları**, Ötügen Yayınları, İstanbul 2015, 68.

aldığını duymadın mı? diye cevap verir. Manas ikinci eşi, Altun-Ay Hatunu ise kuzey ülkelerine yaptığı akınlar sırasında alıp gelmiştir. Oğuz Kağan'ın ve Manas'ın iki ešli olmalarına karşılık Dede Korkut Destanı'ndaki alplar hep tek eşlidir. Dede Korkut Destanı'nda, Bay Beyrek hikâyesinde, Bay Beyrek babasından şu özelliklerde bir kız almasını ister: “Baba bana bir kız aliver ki, ben yerimden kalkmadan o kalkmalı, ben karakoç atıma binmeden o binmeli, ben hasmıma varmadan o bana baş getirmeli.” Babası da bu sözlere karşı, “Sen kendine eş değil bir hempa istiyorsun.” der. Gerçekten de aldığı Banu Çiçek'le ava çıkar, at yarıştırır, ok atar ve güreşir, kızını yenince Banu Çiçek de onunla evlenmeye razı olur. Dede Korkut Destanı'ndaki Kan Turalı Hikâyesinde, Kan Turalı beğendiği kızını alabilmek için üç azgın canavar ile savaşır onları öldürmek zorunda kalmıştır.”³⁰²

Alpamış Destanı'nda Berçin, kendisiyle evlenmek isteyen kişiler için dört şart koşar. Bu dört şartı kim yerine getirirse ona varacağını söyler. Yerine getirilmesi gereken şartlar arasında ok atma, at yarıştırma ve güreş vardır:

“Babahan dağından yarış düzenliyorum
Gözünden yaşını damla damla akıtsa,
Çift kanatlı uçan atın kuyruğunu yüzdürse,
Babahan'da yarışıp öne geçersen,
Atı hızlı beyzadeye varırım.
Yay çekişte yayı kırılmayana,
Ben varırım bu yaycı pehlivana.
Bin adımlık yerden altın parayı vurana,
Ben varırım bu keskin nişancıya.
Savaş olursa hemen ileri çıkana,
Güreş yapıp doksan alpi yenene,
Ben varırım buğra bilekli pehlivana.
Şart koydum iyi-kötüye,
Ben varırım dört şartımı yapana.”³⁰³

Özbek destanlarında kahramanlar ya evlenmek istedikleri sırada yiğitliklerini ispatlarlar, ya da gelin adayı veya diğer rakiplerle dövüşürler. Devler, ejderhalar, periler

³⁰² Hamide Demirel, **Türk Destanlarının Ana Unsurları**, Ötügen Yayınları, İstanbul 2015, 69.

³⁰³ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 147.

gibi olağanüstü varlıklarla da savaşırlar. Destanlarda her şey zor elde edillir. Bu nedenle kolay bir şekilde evlilik görülmez. Savaş bittikten hemen sonra ya kızın babası ya da rakipler tarafından yeni bir savaş çıkar. Bu ikinci savaşta kahraman yaralanır. Bu defa gelin adayı savaş meydanında yiğitlik göstermek zorunda kalır.

Evlenecek erkeğe şartlar ileri sürmenin bir örneği de Küntoğmuş Destanı'nda yer alır. Fakat burada yer alan evlilikteki sınav motifi Alpamış gibi kahramanlık destanlarından farklıdır. Alpamış'ta Berçin, eş adaylarına kahramanlık destanlarının yapısına uygun biçimde ok atma, güreş tutma vb. şartlar sunarken; Helbeka, sözcülerine: “Her kim beni alayım diye gelirse satranç oyununu oynayıp yenmeden varmam” diyerek evleneceği kişiyi seçerken onun yiğitliğini değil zekâsını ölçmeye yarayan bir imtihana tabi tutar.

Özbek destanlarının çoğunda evlilik konusunda kadını küçümseyen kabuller yer almadığı gibi eş seçiminde iki cins eşit ölçüde söz hakkına sahiptir. Dalli Destanı'nda, Göroğlı Bey Erzurum ilinden kaçırarak getirdikleri Han Dalli'ye Avaz mı yoksa Hasan'la mı evlenmek istediğini sorar: “Dallican yavrum, ikisi de benim oğlum, ikisi de benim için bir. Seni, Avazhan'a diye buyursam da sana sormam iyi olur. Evladım ikisinden hangisine varırsın?”

Ayçınar Destanı'nda Nazarbay, kendisinden istenen başlığı bulmak için Babür Şah'ın huzuruna çıkarak ondan yardım ister. Niçin evlenmek istediği sorulduğunda verdiği cevaplar, adeta yerleşik düzenin ortaya çıkardığı kadın tipini tanımlamakta, Özbek Türklerinde kadın telakkisi bakımından çok dikkate şayan sözler olduğu görülmektedir:

“Oğlum vardır, gitti ekmeğini kazanmaya,
Kızım vardır, o da kendi işinde,
Abdest suyumu ılıtacak kimsem yok,
Ev idaresi düştü babanızın başına.
Komşular evlen, deyip duruyor,
Otuz yaşındaki dul kadın razı olmuyor,
Ne kadar adam koydum araya,
Hepsi evlen, demekle evlenmez.
Bıyığı bitmeyen kişi kadın alamaz,
Delikli boncuk da hiç yerde kalmaz,
Razı oldu, başlığımı söyledi,

Başlığı bulmak da elimden gelmez.”³⁰⁴

Alpamiş Destanı’nda Kökemen Alp, Berçınay’ın kendisine uygun bir eş olacağını düşünür. Bir kap kırmızı isteyerek evlenme niyetini belli eder: “Üstüne giydiğin gül gibi kırmızı/ Aklımı aldı büyüğü gözü/ Çok olur hayvancının kırmızı/ Var ise yok deme Özbeğin kızı”³⁰⁵

Din olgusu da destanlarda evlilik ölçütü olabilmektedir. Şeybani Han Destanı’nda Şeybani Han’ın güzel ve kendisiyle aynı dinden olan bir Nogay kızı ile evlendirilmesi salık verilir: “Yalnızlıktan gönlün viran oldu mu/Gönlün isterse, güzel kızlar sevdireyim/Razı oldum senin sözüne/Hayranım senin kaşın gözüne/Yalnızlıktan kagılansan evladım/ Güzel kızlar alıvereğim özüne/ Gönlün isterse evlenmeyi oğlum/ Aynı dinden güzel kızlar bulunur”³⁰⁶

Destanlarda akraba evliliğinin iki örneği vardır. Bunlardan biri Ayçınar Destanı’dır. Ayçınar, babası ile akrabalarını bulmak üzere Endican’a doğru yola çıkar. Burada babası Halyar’ın Berdi ile Çariyar adlı ağabeyleri vardır. Onları Çariyar’ın oğlu Amanyar karşılar. Bir süre sonra Aman ile Ayçınar birbirlerine âşık olur ve evlenirler. İkinci örneği ise Alpamiş’tir. Destanın merkezi kahramanı Alpamiş amcasının kızı Berçınay ile evlenir.

Melike Ayyar Destanı’nda Göroğlu kendisinin evlenmek istediği periyle oğlu Avaz’ı evlendirir. Destanın sonunda bu evlilik töreni yani toy anlatılır. Buna göre Çambil’de kırk gün kırk gece sürecek toy için kadın erkek bütün halk toplamıştır. Nikâh ve duanın ardından toy dolayısıyla destan da sona ermiştir:

“Kırk gün kırk gece toy yapıp beyler,
Yapılmakta çeşitli eğlenceler,
Eğlenceler çok ilgi çekici,
Kırk gün toy yaptı beyler,
Yorulduklar melikeler, bu beyler,
Ağrıdı onun nazik belleri,
Hafızların kurudu dilleri,

³⁰⁴ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 55.

³⁰⁵ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamiş Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 68.

³⁰⁶ Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci, Gaybullah Babayarov, **Polken Şair Şeybani Han Destanı**, Umuttepe Yayınları, Koceli 2010, 85.

Bey Göroğlu böylece derya gibi taşıdı,
Bu toyun bayramı haddinden aştı,
...
Bey Göroğlu verdi büyük kaftanı
Alıp gelip bu meydana büyük kadını,
“Çuv”latıp mahallenin hanım-kızını,
Toyda dua edip, iş bitirip,
Nikâhladı Melike’nin kendisini,
İşte bu da oldu diye
Koynuna aldı ya Avaz kuzuyu.
Bey Göroğlu büyük kıldı hizmeti,
Bu toyda kendinden çok (varlık) dağıttırdı,
Her kim niyetini böyle temiz etse,
Gayret ile bakın muradına ulaştı.”³⁰⁷

3.2.2. İçgüvey

Ayçınar Destanı’nda, Halyar, kızı Ayçınar’ın evlenip evden ayrılacağını düşündükçe üzülür. “Nasip olursa kızımı Ernazar’a vereceğim, onu içgüveysi olarak alacağım.”³⁰⁸ diyerek oğlu gibi gördüğü yardımcılarını Ernazar ile kızı Ayçınar’ı evlendirmek istediği anlaşılır.

Özbek destanlarından Göroglinin Tugilişi’nde Gecdümbek, kölesi Revşenbek’in kız kardeşi Hilalay’ın misafir odasında sımsıkı kucaklaşıp uyumakta olduklarını görür. O anda kan beynine sıçrar, öfkelenir. Hançeri ile kafalarını kesmek ister ama iki genci öldürmeye gönlü razı olmaz. İkisini evlendirerek Revşenbek’i içgüvey yapmayı uygun bulur:

“Revşenbek’in uyandığını gören Gecdümbek hiçbir şey demeden hemen dışarı çıkar. İç avluya geçer, olan bitenlerden karısını haberdar eder ve: - Hemen gidip Hilalay ile Revşen’e söyle. Ben Revşen’i azat edip içgüveyi yapacağım. Hemen git, bu rezaletten bir olay çıkmasın, der ve sokağa çıkıp gider. Gecdümbek’in karısı hemen misafir odasına geçer. Hilalay ile Revşenbek’e gülerek: - Evet, gençlik ne de olsa. Üzülme, hayatta böyle şeyler olur. Revşen, üzülme. Gecdümbek seni azat edip içgüveyi yapacakmış, der. Bu haberi işiten Revşenbek hüngür hüngür ağlar. Bu hale Revşenbek ne der:

³⁰⁷ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 377.

³⁰⁸ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 25.

Bir aciz kulum ben, yol yordamım yok,
Yavmit elinde bir oğul idim, noksanım yok,
Hem ağabeyim hem babam olsun Gecdümbek,
Ondan başka da ağabeyim yok, kardeşim yok,
Her yerde himmeti büyük Türkmenim”³⁰⁹ diyerek içgüvey olmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirir.

3.2.3. Kadın ve Aşk Algısı

Özbek sahası Türk destanlarında aşk önemli bir yer işgal eder. Bu aşk ilk görüşte olabildiği gibi, resmini görmek suretiyle, rüya yoluyla ya da gıyabında âşık olmak biçiminde gerçekleşebilir.

Göroglinin Tugilişi’nde Göroglubek’in Çambıl’da düş gördüğü gece Miskal peri ve Ağa Yunus peri de düşlerinde Göroglubek’i görüp âşık olmuşlardır.

Erali ve Şirali Destanı’nda Kahraman adlı padişahın kızı Aytöre, Bağdat yurdunu yöneten Erali’ye ait yüzüğü eline aldığı anda görmeden, gıyabında âşık olur: “Aytöre hanım: - Ne kötü talihim varmış. Böyle hoş kılıklı gençler ile mekânım aynı olsa, canım, yüzüğün sahibini yâr edip sağ koluma takıp oynaşmazsam Allah benim tepemden vursun. Bağdat2ın sahibiyse; herkesin böyle dürüst bir dostu olsa, her gördüğüne yar olacağına, böyle şehrin sahibi bir yârin olsa; onunla zevk sefa sürsen, böyle kişiler ile yaşasan. Ey Allah’ım sen gönderdin bu yiğidi, bu benim kaderim. Verdiği kalını, kısmeti elime aldım. Bu yüzüğü bir padişah görse karşılığında memleketini verir, dedi.”³¹⁰

Melike Ayyar Destanı’nda Gülkız perinin aşçı cariyesi Avazcan’a ilk görüşte âşık olur: “Böyle yiğit yârin olsa, bundan yaman olsa, canın kurban olsa, böyle yiğit herkese denk gelmez, hiç olmazsa sözlü yârin olsa, diye Avaz’ın yanına yaklaşmış baktı. Ona söz söyleyeyim, eğer meyli olursa sahibime de söylemeden onunla beraber olurum, oynayıp-gülüp zevkini çıkarırım.”³¹¹

Aynı destanda Gülkız perinin kendisi de Avazcan’ı görür görmez âşık olur ve onun bir cennet gılmanı yani cennetin erkek hizmetkârı olduğunu düşünür: “Aşağı köşke ulaşıp,

³⁰⁹ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Togilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 315-316.

³¹⁰ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 419.

³¹¹ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 95.

Avazcan'ın boyunun posunu görünce ona âşık olup, "Merdin başı yerde kalmasın" diye Avazcan'ın başını dizine alıp "Hangi memleketten geldin?" diye sorup, bir söz söyler."³¹²

Melike Ayyar Destanı'nda Avazhan ve arkadaşları Çambil'e dönerken yolda Gülkızıyım ile karşılaşılır. Bu esnada Mahmudcan, Gülkızıyım'a âşık olur. Tillekız ile Melike bu durumu,

"Ere hanım, hanıma er lâzımdır,
Geçmesin ganimet ile zamanlar,
Hoşuna gider benim gibi hanımın sözü,
Âşık olmuş Kavadşah'ın biriciği,
Erkek dediğin her yerde bulunur,
Herkes rastlamaz bunların izi,
Kendi yurdunun budur sahibi,
Söylenen söze inan Şahbalşah kızı,
Sizi arayıp cefa çekip gelmişti,
Talibin senden ziyadedir,
Devranı geçirme, gül yüzlü dilber,
Anlıyorum senin de bunda gönlün var,
Ganimet bil ta ölene kadar devranlar,
Kabul et canım senin gibi zülüflü"³¹³ diyerek Gülkızıyım'a iletirler.

Ayçınar Destanı'nda Nazarbay, Ayçınar'a ilk görüşte âşık olur. Ayçınar'a ihtiyarın ona âşık olduğunu söylemesi ayıp gelir ve gülüverir.

"Küheylana yaraşır altından toka
Yığide arkadır var olsa ağa,
Güzelliğini bir gören bin yıl ölmez,
Aziz canım yürüyüşüne sadaka.
Önüne koyayım, tendeki canımı,
Yoluna saçayım, bütün malımı,
Aziz canım yürüyüşüne sadaka,
Sana vereyim bütün varımı."³¹⁴

³¹² Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 101.

³¹³ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 347.

³¹⁴ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 31-33.

Belagerdan Destanı'nda Arzıgöl, Avaz'ı görünce “dediklerinden de fazla imiş” diye düşünerek âşık olur.

“Laf işit, beyzadem söylediğim sözümden,
Asla beni ayırma kendinden,
Sen nerde isen, ben beraber olurum,
Senden kalsam, beyim artık ben ölürüm,
Nereye gidersen, ben de beraber giderim.”³¹⁵

Rüstem Han Destanı'nda Aftabay, Rüstem kötü gününde yanında olduğu için onunla evlenmek istediğini söyler:

“Nasipse ipek, kadife giyerim,
Hak'tan gelen her işe boyun eğirim,
Başkasını aramam memleketimde,
Halkın içinde sizi sevip varırım.
Kötü günümde çok sordun hâlimi,
Kabul edip sana bağışlarım tenimi,
Hanım, sen zahmet edip çözme elimi!”³¹⁶

“Köroğlu Destanı'nın Özbek varyantında kahramanın iki oğlu var: Ayvaz ve Hasan Han. Hasan Han'ın kahramanlığından bahseden “Delli” adlı destanda bade içmenin başka bir şeklini görürüz. Köroğlu, kahramanlığı ve güzelliği ile ün kazanmış Delli adlı kızını getirmeye kimin gideceğini anlamak için *hizmet camını* doldurup kimin içeceğini sorar. Hasan Han bu badeyi içip kıza âşık olur ve Delli'yi getirmek için yola çıkar.”³¹⁷

Hasanhan'ı yakından gören Dalli ise “Hasanhan boylu boslu, aslan sıfatlı, pars bilekli, kaplan yürekli, kartal bakışlı, demir bilekli, çelik tırnaklı iyi bir yiğitmiş ya, kocan olacaksa böyle yiğit olsun.” deyip Hasanhan'a âşık olur. Erzurum ilinde kale yöneten, güçlü Dalli Hasanhan gibi bir yiğidin karısı olacağı için sevinir. Burada kadınların eş seçiminde aranan ölçütler ortaya çıkar: güzellik ve kahramanlık. “Sen beyimsin, olayım

³¹⁵ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 451.

³¹⁶ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 147.

³¹⁷ Fuzuli Bayat, **Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı**, Ankara, 2016, 185.

senin dilberin/ Sevinçte, gamda ebediyen rehberin/ Kıymetli yârim oldun, pehlivanım/
Sevenin, kölen ve hizmetkârın.”³¹⁸

Huşkeldi Destanı’nda Avazhan yiğitlik göstermek üzere yola çıkar. Yolculuğu esnasında Gülşenbag isimli bir menzile varır. Burada Erali adlı zenginın iki kızı vardır. Büyüğünün adı Sedane, küçüğünün adı Aydane’dır. Bu genç kızlar, işveli, çevik, tanımadıkları erkeklerle dahi konuşmaktan çekinmeyen kadınlardır. Destanda hiçbir şeyden çekincesi olmayan bu tipteki genç kızların toplum içinde hoş karşılanmadığı ve bir erkek tarafından eş olarak seçilmedikleri görülür. Aydane, Avaz oğlanı görür görmez âşık olur ve ablasına tam da Avaz gibi biriyle evlenmek istediğini şu dizelerle söyler:

“Bir genç çocuk avcıların kuşu gibi,
Sevgisi sarp dağın kara taşı gibi,
Yolda gördüm bir yiğidi can abla,
Abla, yârim olsa o kişi gibi.
Atı ile elbisesi aklımı alır,
Abla, beni türlü hayale salar,
Abla, yârim olsa o kişi gibi,
Dil bilmez Ermeni olsa olur.”³¹⁹

Köroğlu’nun Özbek varyantlarında, Köroğlu görüp âşık olduğu kızları özellikle de peri soylu güzelleri mitolojik bir kahraman olarak devlerle, ejderhalarla savaşır onların sihirli dünyasından çekerek Çambil’e getirir. Köroğlu destanından doğan Melike Ayyar Destanı’nda ise bunun aksine Melike Ayyar’ı oğlu Avazhan ile evlendirir.

“O zaman Göroğlubey Melike Ayyar’ı Avazhan ile evlendirmeyi düşünüp, Çambil yurdunun tüm büyük-küçüklerine: ‘Melike Ayyar’ın toyunu hazırlayın, Melike’yi Avazhan’a nikâhlayalım’ diye emretti.”³²⁰

Şeker Bilen Şirin Destanı’nda Şekerbey, Gülgün adlı peri yüzlü bir kız görür. Gördüğü anda aklı başından gider. Bir an Gülgün peri de başını kaldırıp bakınca gördüğü bu acayip yiğide seslenerek duyduğu aşkı dile getirir:

“Sen iyi dinle dediğim sözü:

³¹⁸ Dilek Sezer, **Dalli Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 187.

³¹⁹ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 67.

³²⁰ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 375.

Çok genç gözükiyorsun benim gözüme,
Sen nerden yol bulup geldin buraya,
Söyle, beyim, nasıl geldin buraya,
Yaya gelip, susuzluk çektin mi,
Birinin aşkından garip mi düştün.
Güzel yüzünü gören kurban olur,
Halin aklımı başımdan aldı.
Ben sana sual ederim:
Birinin dostu mu oldun?”³²¹

Küntoğmuş Destanı’nda Dormen vilayetinin yiğidi Küntoğmuş, Helbeka’nın resmini görmek suretiyle ona âşık olur ve onu bulmak için yollara düşer.

Göroğlinin Tugilişi’nde Hilalay, evlerinde köle olarak çalışan Revşenbek’e âşık olur. Revşenbek’e olan şefkat ve muhabbeti günden güne artar. Revşenbek’in güzelliği Hilalay’ı gün geçtikçe cezbeder. Aynı duyguları Revşenbek de Hilalay’a karşı beslemektedir. Lakin kendisi köle olduğu için Hilalay’ın onu istemeyeceğini, birbirlerine denk olmadıklarını düşünür. En sonunda Hilalay aşkını şu sözlerle açığa vurur:

“Revşenbecan, sensin, şifakarım doktorum, tabibim,
Derdime deva et bugün, ışığım,
Kızılbaş tutmadan kar gibi tenimi,
Derdime deva et, Revşen ışığım.
Şimdi utancı, hayâyı atayım,
Seni sevip göz yaşı dökeyim,
Başkasını değil, seni kucaklayayım,
Derdime deva et Revşen ışığım.”³²²

3.2.4. Beşik Kertmesi

Türklerde düğünden önce nişan yapılır. Nişan, yüzük veya eşarp takma şeklinde olabileceği gibi beşik kertmesi de nişan sayılmaktadır. Beşik kertme ile ilgili olarak Abdulkadir İnan, “Eski Oğuzlar’da küçük çocukları nişanlarken bu sözleşmeye sadık

³²¹ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 325.

³²² Ayhan Çelikbay, “Göroğlinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 310-311.

kalacaklarını teyit için çocukların beşiklerini kertmişlerdir. Beşik kertme yavuklu deyimi de bu âdeti bildirir.” demektedir. Oğuzlar arasında akrabalık bağı kurma maksadıyla gerçekleşen beşik kertmesi Dede Korkut Hikâyeleri’nde yer alır. Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek Hikâyesi’nde Bay Büre Bey bir oğlu olması, Bay Bican Bey de bir kızı olması için Allah’a yalvarır ve Bay Bican Bey: “Bigler, Allah Ta’aala mana bir kız vireçek olur-ise, siz tanık olun, menüm kızum, Pay Büre Big oğluna bişik kertme yavuklu olsun didi.”³²³

Beşik kertme, çoğunlukla aynı gün doğan, ayrı cinsten iki çocuğun aileleri tarafından evliliklerinin güvenceye alınması olgusudur.³²⁴ Günümüzde geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir, denilebilir.

Abdulkadir İnan’ın tespitlerine göre beşik kertme tıpkı sevdiğinin başına and içme, yer kertme ve araya silah koyma gibi âdetler eski Şamanizm devrinden kalmadır.³²⁵

“Evlilik ve nikâhın destanlarda kutsal mefhumlar olarak yer aldığı ve evli olan bir kadına karşı sahte delillerle eşinin öldüğünü ortaya koyup topluluğu ikna etmek ve çeşitli manipülasyonlarla onu kendisiyle evlenmeye zorlamak cezalandırılacak bir hareket olarak Alpamış destan dairesi başta olmak üzere pek çok destanın yapısını teşkil eden tematik unsurları harekete geçirici bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiç şüphesiz bu konunun beraberinde taşıdığı kadın ve erkek ilişkilerinde ideal kabul edilen sevenlerin birbiriyle evlenmesi tezi, çoğu kez üzerine inşa olduğu beşik kertmesi yoluyla nişanlanmaya rağmen destanlarda ele alınıp işleniş modern bir kavram olarak karşılanan kadın- erkek eşitliğinin arketiplerinden birisini vermesi bakımından da son derece önemlidir.”³²⁶

Melike Ayyar Destanı’nda Gülkız peri: “Bundan önce Yunus, Miskal halalarım bu yurtlara dört günlüğüne gelerek bütün kızların içinden beni beğendiler, belki size uygun gördükleri için, başından eşarbını çıkarıp, beni size nişanlayıp, eşarbını bağlayıp gitti.” diyerek Avazhan’ın annelerinin kendisine görücü geldiğini söyler.

Alpamış Destanı’nda, Baysarı’nın kızı Berçin ile Bayböri’nin oğlu Hekimbek Şahimerdan Pir tarafından “Bu ikisi karı-koca olsun, Hekimbek ile hiçbir kişi beraber olamasın, Âmin Allahû Ekber” diyerek beşik kertmesi yapılır. Ancak evlenmeleri beşik kertmesi oldukları için değil birbirlerine âşık olmaları neticesinde gerçekleşir. Berçin’le

³²³ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 117.

³²⁴ Ali Rıza Balaman, **Evlilik Akrabalık Türleri**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, 41.

³²⁵ Abdulkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, Altınordu Yayınları, Ankara 2017, 125.

³²⁶ Özkul Çobanoğlu, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015, 114.

evlenebilmek için diğer erkeklerle güç savaşına dâhil olur. Destanın sonunda Alpamış, Berçınay'ı Kalmak elinden kurtarır. Çılbır Çözü'nde Özbek âdetlerine göre kırk gün düğün yapılır.

Küntoğmuş Destanı'nda Zenger şehri padişahı Buğrahan'ın vezirleri olan Tahir ile Şair vezirin çocuklarının beşik kertmesi olduğu düşünülür: “Günlerden bir gün Şair vezirin karısı kız, Tahir vezirin karısı oğlan doğurdu. Kızın adını Helbeka, oğlanın adını Helmömin koydular. Lakin Helmömin'in annesi öldü, çocuk yetim kaldı. Helbeka'nın annesi onu da emzirdi. Bunlar sütkardeş oldukları için nikâhlanamadılar. İki vezirin önceki sözlerini işiten Zenger şehrinin halkı: ‘Helbeka, Helmömin'in beşik kertmesi’ diyorlardı. Sütkardeşliklerini bilmiyorlardı.”³²⁷

3.2.5. Görücü Gitme

Özbek destanlarında evlenilecek kızı aramak, bulmak ve istemek amacıyla görücü gitme âdeti görülür. Görücü giden kişiler “haberci” ya da “sözcü” olarak isimlendirilir. Evlenmede ilk aşama olan görücülük, kız bakma, kız beğenme demektir.

Ayçınar Destanı'nda Nazarbay, Kettepay ilinin malı mülkü hesaplanmayacak kadar zenginidir. Kendisinden yaşça çok küçük Ayçınar'la evlenmek ister. Aytoti anaya bütün malı mülkünü vermeye razı olduğunu ve görücü göndereceğini söyler: “Hey, Aytoti ana! Ben gidip hatunlarımın birini sözcü yapar, yanlarına iki adam katıp erkenden gönderirim. Onlar kızın sözünü kesip duasını ederler, başlığını kararlaştırırlar.”³²⁸

Bay Büre Oğlu Bamsı Bayrek Hikâyesi'nde ise Dede Korkut, Banı Çiçek'e görücü gidip geri döndüğünde Bay Büre sonucu öğrenmek için “Dede, oğlan mısın, kız mısın?” diyerek bir soru yöneltir. “Oğlanım” cevabı kız isteme işinin olumlu, “Kızım” cevabı olumsuz olduğuna işaret etmektedir.

“Ertesi gün erkenden koyunları otlığa götürme vaktinde iki atlı gelip selam verdiler. Kulübeye girip bağdaş kurup oturdular. Ayçınar dışarıya çıkıp kulübenin arkasına geçti. Ve gelen kişiler dünürçülerdi. Birinin adı Akaman, diğerinin adı ise Altıyar idi. Bunlar Nazarbay köyünün aksakallarıydı. Onlar yemek yiyip:- Kapınıza mal geldi,

³²⁷ Dilara Akbay, “Özbekçe Küntoğmuş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 23.

³²⁸ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 33.

başınıza devlet kuşu kondu. Hiç kimseye uğramayan talih sana geldi”³²⁹ diyerek dünürlüğe geldiklerini söylerler.

Alpamiş Destanı’nda Kökeldaş, Baysarı’dan kızı Berçinay’ı ister. Baysarı, Yartıbay aksakal adlı adamına danışır. Yartıbay, kızını vermesi gerektiğini, Alpleri damat yapmakla yaşadıkları yerde daha özgür olabileceklerini öğütler. Baysarı ise “Kalmaklara kızımı nasıl vereyim/ Yüreğim gamla dolu/ Berçinayımı dengine vermezsem/ Mahşerde Berçin’in eli yakamda”³³⁰ diyerek evlilikte kızının da rızasını almayı görev bilir. Özbeklerde kız on dört yaşına geldikten sonra evlilik kararını kendisinin verdiğini söyler.

Destanlarda kuma olacak kadınların birbirine görücü gitmesi durumu dikkat çekicidir. Erali ve Şirali Destanı’nda Akılay kocası Şirali için görücü olup Afitabay’a gider: “Akılay süslenip, taranıp, kuş gibi olup: -Kış gibi gönlüm yaz oldu, bu iş çok güzel oldu. Çektiğim zahmetler boşa gitmedi. Benim gibi selvi boylu görücü oldu.” der.

Şeker Bilen Şirin Destanı’nda Şekerbey, kardeşi Şirin’in Karahan Şah’ın kızı Akbeden ile evlenmesini ister. Hizmetçilerini haberci ve görücü olarak gönderir. Burada dikkate değer en önemli husus ise Akbeden’in evlilik kararının kendisine bırakılmasıdır:

“Akbedeni oraya çağırıp gelir,
Nice sözleri erbablar ona söyler.
Akbeden konuşmadan, utanıp durur,
Vermeyi bayanlar ister,
Anası da kızına sorar.
Ah çekende söyleyecek sözüm diye;
Perva eden benim iki gözüm diye,
Canım çocuğum, Akbedeni kızım diye,
Sen çocuğum Şirinbey’e lazım diye,
Evlenir misin, yavrum, servinazım diye,
Giden bu devlete ortak olalım,
Senin için gelen o kadar kalabalık.
Çocuğum seni Şirinbey’e verelim,
Şirinbey’i damat edelim,

³²⁹ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 35.

³³⁰ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamiş Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 77.

Ayak altı edemez kalabalık.
Çocuğum, senin burda gönlünü sorayım,
Gelen habercilere cevap verelim,
Konuş, gönlünü, kuzum, soruyorum!”³³¹

3.2.6. Başlık

Türklerde evlenme en eski çağlardan bu yana nikâha bağlıdır ve nikâh kıyılmadan önce erkek evleneceği kızın ailesine kalın/başlık ödemek durumundadır. Kalın/başlık çoğunlukla at ya da koyun gibi bozkır coğrafyasına uygun hayvanlardan ibarettir. Kalın veya başlık Türk aile hukukunun temelini teşkil eden bir kavramdır. Tarihî kaynaklarının hepsinde kalın geleneğiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Başlık, evlenilecek kızın ailesine verilen bir nevî aile malıdır. Kalını verilen gelinin artık erkek ailesinin bir ferdi olduğu kabul edilir.

Dede Korkut Hikâyelerinde örneklerini gördüğümüz başlık geleneğinin geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Başlık, Dede Korkut’un Bamsı Beyrek’e Banu Çiçek’i isteme esnasında karşımıza çıkar. Dede Korkut vasıtasıyla Bamsı Beyrek’e Banu Çiçek’i vermeyi kabul eden Delü Karçar, Dede Korkut’ta: “Bin buğra getirün kim maya görmemiş ola, bin dahı aygır getirün kim hiç kısrağa aşmamış ola, bin dahı koyun görmemiş koç getirün, bin-de kuyruksuz kulaksız köpek getirün, bin dahı püre getirün, mana.” diyerek o günün şartlarına göre Dede Korkut’a başlık isteklerini sıralar.³³²

İbn Fazlan Seyahatnamesi’nde Maverâünnehr bölgesindeki paralar hakkında bilgi verirken dolaylı olarak başlık konusuna da değinir: “Buhara’da çeşitli dirhemler (paralar) gördüm. Bunların arasında el-ğitrîfiyye denen ve bakırdan, tunçtan ve sarı bakırdan basılmış bir çeşit dirhem vardı. Bunlar tartılmadan alınır, satılır. 100 tanesi bir gümüş dirhemdir. Buhara halkının kadınların başlığı (mihri) meselesindeki şartları *falan oğlu, falan, falan’ın kızı ile şu kadar bin ğitrîfi dirheme evlendi* şeklindedir.”³³³

Ayçınar Destanı’nda dünürlüğe gelen elçiler, babası Halyar’a kızını vermesi karşılığında ne kadar başlık istediğini sorarlar: “Memleketinin âdetine bakayım/ Belki

³³¹ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 419-420.

³³² Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 126-127.

³³³ İbn Fazlan, **Seyahatname**, Ramazan Şeşen (Çev.), Bedir Yayınları, İstanbul 2016, 28.

ondan daha fazla vereyim/ Ne kadar diyorsun, başlık malını sorayım/ Hiç çekinmeden söyleyiver Halyar”³³⁴

Nazarbay’la evlenmek istemeyen Ayçınar, dünürçülerden on tane kuzu, otuz tane aslan, kırk tane kaplan, elli tane aygır, altmış beş tane öküz, seksen tane çepiş, doksan tane tahta ister. Ayçınar’ın bunları başlık olarak istemesi dikkat çekicidir. Burada bulunması zor olan hayvanların sayılmasını, anlatı metnine masal unsurlarının karışmış olmasına ya da Nazarbay’la evlenmeyi istemediğinden amacının, evlilik işini zora sokmak olduğuna bağlayabiliriz.

3.2.7. Çok Eşlilik ve Kuma

“Dünyada en sık rastlanan evlilik türü tekeşlilik olsa da en çok tercih edilen çok karılıktır. Dünya toplumlarının %80-85’i çok kadınla evliliğe olumlu bakar. Çok karılılık genellikle tarımla uğraşan ve tarımsal etkinliklerin büyük oranda kadınların sorumluluğunda olduğu toplumlarda görülür. Bu toplumlarda kadın, hem iş gücü hem de çocuk doğuran kişiler olarak değerli görülürler. Çok karılı hanelerde kadınların çalışması, geliri arttırdığı ve kocaya fazla iş bırakmadığı için kadınların aile içinde söz hakkı fazladır. Sonuç olarak genelde ekonomisi tarıma bağlı olan çok karılı toplumlar, askeri zaferlere de çok önem verir. Bu topluluklarda savaşa gitmenin bir nedeni de karşı grubun kadınlarını ele geçirmek, onları kendilerine eş yapmak, böylece çocuk sayısını ve zenginliği arttırmaktır. Sahra Afrikası’nda zenginlik arttırmak amaçlı çok karılı evlilikler görülür. Günümüze kadar bu uygulamanın değişmeden gelmesi, bu aile yapısının ekonomik açıdan verimli bir sistem olmasından kaynaklanır.”³³⁵

Proto- Türklerin aile yapısının temelde monogami diye ifade edilen tek eşli bir evlilik modeline dayanmasına karşılık Özbek sahası Türk destanlarında erkek kahramanların bazı durumlarda birden çok kadınla evlendiğine (polijini) tesadüf edilir. Anlatılarda erkek kahramanın ilk eşinden çocuk sahibi olamaması, kadının erkeğe evlilik ısrarı, güç duruma düşmüş kadını korumak ve sahip çıkmak ya da tarafların birbirlerine âşık olması gibi sebepler çok eşliliğe zemin hazırlar.

³³⁴ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 37.

³³⁵ William Haviland ve Diğerleri, **Kültürel Antropoloji**, İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, (Çev.), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008, 437.

“İslamiyet öncesi Türk hayatında da kumalık geleneği ile poligami vardır. İdeal ve doğru olan aile birliği açısından tek eşlilik olmakla beraber maalesef her dönemde bazen gelenek adına, bazen aşk adına, bazen çapkınlık adına çok eşlilik yaşanmaktadır. Türk hayatında İslamiyet’ten önce de sonra da çok eşlilik yaşanmıştır. Gelenek ilk eşe protokol üstünlüğü vermiş, diğer eşleri yönetme ayrıcalığı tanımıştır.”³³⁶

Anadolu ve Rumeli’de Türklüğün ve Müslümanlığın yayılıp yerleşmesi esnasında ortaya çıkmış, bir nevi halk edebiyatının tarihi romanları olarak nitelendirilen Battal Gazi ve Danişmend Gazi destanlarında da çok eşle evliliğin örnekleri görülür. Battal Gazi unvanıyla anılan Cafer, önce amcasının kızı Zeynep’e âşık olur ve evlenir. Zeynep Hatun’un Rum’a esir düşmesi üzerine onu kurtarmaya gider ve bu sırada Rum kayserinin ortanca kızı Mâhpiruz’u alır. Çünkü Mâhpiruz, rüyasında kendisine Müslüman olmasını ve Cafer’le evlenmesini öğütleyen Hz. Muhammed’i görmüştür. Battal, daha sonraları kâfir Taryun’un Müslümanlığı seçen kızı Gülendâm ile evlenir.

Erali ve Şirali Destanı’nda Kara Han’ın çok eşli olduğu destanda geçen “Kara Han büyük küçük herkesin duasını alıp, en büyük karısının kulübesine gitti”³³⁷ cümlesinden anlaşılmaktadır. Aynı destanda Gülmastura kuması Gülçehre için *yalancı gül* tabirini kullanması toplumun kumaya olan bakışını yansıtmaya bakımından önemlidir.

Köroğlu’nun Özbek varyantlarında çok eşli olduğu görülür. Eşleri Ağa Yunus Peri, Miskal Peri ve Gülnar Peri adıyla anılan ve Köroğlu’nun bin bir zorlukla uzak diyarlardan getirdiği peri soylu güzellerdir. Bu peri soylu güzeller, Köroğlu’na müşkül durumlarında yardım eli uzatır; Köroğlu’nun yokluğunda Çambil ilini bir hükümdar gibi yönetirler.

Bazen destanlarda kadınların sevdikleri erkekleri bir başka kadınla paylaşmayı kabul edecek kadar fedakâr oldukları görülür. Bunun en güzel örneğini Erali ve Şirali Destanı’nda görmekteyiz. Akılay kocası Şirali’nin Afitabay adlı peri padişahının kızına âşık olmasını ve hatta üzerine kuma gelmesini anlayışla karşılar: “Akılay: - Afitabay denilen peri padişahının kızıdır. O size âşık olduysa, on tane (kadın) alsanız da bana bir zararı yok. Âşıklık dünyanın en kötü şeyidir. Aşk ateşiyle yakmadan elbette gitmeniz gerek, böyle padişahın kızı size âşık olduysa, onu almanız gerekir, dedi.”³³⁸

³³⁶ Umay Günay, “İslami Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi”, *Milli Folklor*, 6, 9.

³³⁷ Selami Fedakâr, *Erali ve Şirali Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 41.

³³⁸ Selami Fedakâr, *Erali ve Şirali Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 321.

“Köroğlu destanının Özbek varyantında kadın kahramanlar önemli rol oynar. Bu varyantlarda, Gûroğlu'nun üç karısı vardır. Bunlardan ilki Kûh -i Kaf perilerinin padişahı Rehmet Peri'nin kızı Ağa Yunus Peri'dir. Bu peri kızı ile ilgili olarak bir kol teşkil edilmiştir. Yunus Peri, Batı anlatmalarındaki Hızır, Hz. Ali, Kırkların Köroğlu 'na öğrettikleri gizli sırları, Gûroğlu'na öğretir. Onun bulunmadığı anlarda, Çambil'i kadınların başında bir kumandan gibi korur icabında ata biner, kılıç kullanır. Yunus Peri'den başka Gûroğlu'nun perilerden iki karısı daha vardır. Bunlar Ağa Yunus Peri'nin arkadaşı olan Misgal Peri ve Hindistan'dan Gûroğlu'nun bir sürü zorluklarla getirdiği Gülnar Peri'dir. Bu üç peri de ona her türlü güç durumunda yardım ederler. Batı Varyantlarındaki Nigâr Hanım'ın rolünü oynarlar.”³³⁹

Özbek destanlarından Ayçınar Destanı'nda Nazarbay “Dört tane karısı, sekiz çocuğu vardı. Dört karısının bir tane gömleği vardı, kapıya çıkması gereken kadın onu giyerdi.” şeklinde tanıtılır. Melike Ayyar Destanı'nda Avaz'ın yolculuğu esnasında ona yardım eden Esad avcının üç eşi vardır. Yolculuğun uzaması üzerine onları özler ve geri dönmek ister:

“Senin yârin tektir, benim üçtür,
Büyüğü kalem kaşlı,
Ortadaki çok hoş,
Üçüncüsü de gençtir.”³⁴⁰

Belagerdan Destanı'nda Göroğlu Bey'in peri soylu eşleri Yunus ve Miskal, Göroğlu'nın aradan bir ay geçmesine rağmen Dalli'yi Hasanhan ile evlendirmemesi üzerine kendi üzerlerine kuma geleceğinden endişelenirler. Üstelik Dalli'den bir de çocuğu olursa dışlanacaklarını düşünürler: “Hasan, Dalli'yi alıp geldi. Göroğlu'nun gönlüne bir şey mi geldi, bilmiyorum üstümüze kendi mi almak istiyor? Her memleketten bahadır beyler böyle kızları alıp gelirlerdi. Alıp gelince düğün dernek edip onlara verirdi. Dalli'yi Hasan alıp geldi, çok etkileyici kız imiş. Şimdi bize söylemiyor, üstümüze almak istiyor. Herhalde Dalli'yi güzel gördü. Ancak bizlerden çocuğu olmadı. Üstümüze Dalli'yi alsa, ondan bir çocuğu olsa, bizler Çambil'de dışlanmış hanım olup kalırız.”³⁴¹

³³⁹ Fikret Türkmen, “Köroğlu'nun Özbek Varyantları”, **Milli Folklor**, 1, 9.

³⁴⁰ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 89.

³⁴¹ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 305.

Rüstem Han Destanı'nda Aktaş vilayetinin padişahı Sultan Han'ın üç hanımı vardır. Zülfizar destanının sonunda Avazhan hem Zülfizar hem de Gülay ile evlenir:

“Kırk gün düğün eğlence yaptı
Kırk gün bitti, son gün kaldı
Birçoğu yola koyuldu
Zülfizar ile Gülay'ı yaranlar
Nikah edip Avaz alır.”

3.2.8. Eşlerin Birbirine Saygı ve Sevgisi

Özbek destanlarının geneline bakıldığında birkaç istisna dışında kadınların eşlerini sevdikleri ve saygı gösterdikleri görülür. Özellikle yaşı ilerlemiş kocanın çocuksuzluk derdiyle hüznlendiğinde en büyük destekçisi ve yol göstericisi kadındır.

Belagerdan Destanı'nda Avaz, üvey annesi Yunus Peri'ye babasının öldüğünü, ölüsünü mezara koymadan haber vermek için annesine geldiğini söyler. Yunus Peri Köroğlu'nun ölüm haberini almaktan büyük üzüntü duyar.

“Burada durmayıp birlikte varalım,
Babamın cenazesini varıp görelim,
İkimiz de ağlayıp sızlayalım,
Sen efendim derken, ben babam deyip,
İzzet ve ikram ile gömüp gelemim,
Gömüp yas tutalım.”³⁴²

Sözlü hikâye geleneğimizin şaheser klasiklerinin başında gelen Dede Korkut Hikâyeleri'nde sarsılmaz bir karı koca sevgisi görülür. Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde, karısının Dirse Han'a;

“Berü gelgil, başum bahtı, ivüm tahtı,
Han babamun güyegüsi,
Kadın anamun sevgüsü,
Atam, anam virdügi
Göz açuban gördüğüm
Könül virüp sevdüğüm

³⁴² Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 413.

A Dirse Han”³⁴³ şeklinde seslenişi;

Bamsı Beyrek’in öldüğü haberinin yayılması üzerine Banı Çiçek’in:

“Vay, al duvağum iyesi
Vay alnum başum umudı
Vay şah yigidüm vay şahbaz yigidüm
Toyınça yüzine bakmaduğum hanum yigit
Kanda gitdün beni yalunuz koyup canum yigit
Göz açuban gördüğüm
Könül ile sevdüğüm
Bir yasdukda baş koyduğum
Yolında öldüğüm kurban olduğum
Vay Kazan Bigün mağı

Vay kalın Oğuzun imrenesi Han Beyrek”³⁴⁴ diye ağıt yakması kocasına bağlılığını gösterir. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Hikâyesi’nde Deli Dumrul’a anne ve babasının vermektan kaçındığı canı karısı vermek istemiştir:

“Ne dirsın ne soylarsın
Göz açuban gördüğüm
Könül virüp sevdüğüm
Koç yigidüm şah yigidüm
Tatlu damağ virüp sorışdığım
Bir yasdukda baş koyup emişdüğüm
Karşu yatan kara tağları
Senden sonra men neylere
Yaylar olsam menüm gorum olsun
Sovuk sovk sularun
İçer olsam menüm kanum olsun
Altın akçan harcayur olsam menüm kefenüm olsun
Tavla tavla şahbaz atun
Biner olsam menüm tabutum olsun
Senden sonra bir yiğidi
Sevüp varsam bile yatsam

³⁴³ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 86.

³⁴⁴ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 131.

Ala yılan olup meni soksun
Senün ol muhannet anan baban
Bir canda ne var ki sana kıyamammışlar
Arş tanığ olsun kürsi tanığ olsun
Yir tanığ olsun gök tanığ olsun
Kadir Tanrı tanığ olsun

Menüm canum senün canuna kurban olsun didi, razı oldı”³⁴⁵ sözleriyle asil bir davranış sergiler. “Dumrul’un veremediği kurbanı, eşi, canını ortaya koyarak, doğaya ait olan bedenini sunarak verebilmektedir. Yaşamın, kadın-eş-annenin (sonradan Dumrul’un da) fedakârlığıyla hoşnut edilen Tanrı’nın bir hediyesi olması, Dumrul’un eşinin, Tanrı’ya (tin’e) Dumrul’dan daha yakın olduğuna işster etmektedir. Dumrul’un eşinde vücut bulan, ‘anne-eş’in, kendisini eril ilkeye, bilince kurban edebilen tinsel yanıdır. Sembolik anlamda dişil ilkenin, hemen hiç değişmeyen bir yapısı vardır: Hangi kılığa girerse girsin (anne, eş, kız çocuk, bilge kadın, fahişe vb.) o ‘doğa’dır. Dumrul’un eşinde görüldüğü gibi ‘tinsel anne’ rolünde de olsa, ‘doğa ana’nın özelliklerini kaybetmemiştir. Esirgeyici, koruyucu, kapsayıcı, besleyici ‘can ana’dır. Dumrul’a kendi canı bahasına yaşam hakkı sağlayabiliyor olması, bir anlamda onu yeniden doğurabilmesi demektir.”³⁴⁶

Sağlam ve istikarlı bir aile yapısı görülen Özbek destanlarında anneler aileyi birleştirici babalar koruyucu bir role bürünürken; kendi aralarında da bir uyum olduğu görülür. Destanlarda kocanın kadına karşı sevgisi ve sadakati büyük bir değer ifade eder. Ayçınar Destanı’nda Halyar, eşine sadık, onu ölene dek seven bir erkektir. Karısı Aytoti’nin öldürülmesi onu derinden sarsar.

“Koşup gittim yanına
Cansız yatıyor gövdesi,
Altı arşın ötede
Vefadârımın kellesi
Koynumdaki nimetinden,
Neyleyim ağa ayrıldım,
Yüreğimin yağından,
Yine ağa, ayrıldım.”³⁴⁷

³⁴⁵ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 183.

³⁴⁶ Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul’un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 187-188.

³⁴⁷ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 85.

Kadınlarda olduğu gibi erkeler de eşlerine sevgi ve saygılarını ifade ederler. Göroglinin Tugilişi'nde Göroglobek Türkmen obalarına sefere çıkacağı esnada Miskal periye “şefkatlim, şirin sözlüm, şehla gözlüm, göz bebeğim” diye seslenerek eşinden ayrılacak olmanın üzüntüsünü ve eşine karşı beslediği sevgiyi dile getirir. Aynı destanda Hilalay'ın doğumu esnasında kocası Revşen'i “Revşen elimi tut” diyerek kendini kaybetmesi; Kör Revşen'in ise Hunhar ilinde kalan Hilalay'dan bir haber alamamasıyla sararıp solması birbirlerine olan bağlılık ve sevginin bir örneğidir.

3.3. Kız Çocuk

Özbek destanlarında “Oğlan eve direk, kız ele dayaktır.” anlayışıyla kız çocuğunun küçümsenmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Doğacak çocuğun kız ya da erkek olmasından çok hayırlı bir evlat olması dilenir. Eski Türk toplum yapısına uygun biçimde oğul ve kız evlat arasında ayrılık gözetilmemiştir.

Erali ve Şirali Destanı'nda Bağdat'ta kuyumculuk yapan Kamber'in Akılay adlı bir kızı vardır. Akılay, ihtiyar karı kocanın hem kızı hem oğludur ve yalnızca ev işleriyle meşguldür.

Öte yandan incelediğimiz destanlardan Erali ve Şirali'de kız çocuklarının babalarına duydukları sevgi dikkat çekicidir. Buna göre, babasını düşünen kadın kocasının da kadrini kıymetini bilir. Baba sevgisiyle dolu bir kız evlenmek için ideal bir tiptir: “Bahçıvan dede: - Baban evdeyse, dam üstüne çıkma” diye bir söz vardır, babasını düşünen kadın yârinin kadrini de bilir, babasının kadrini bilen çocuk daima oynayıp güler.”³⁴⁸

Ayçınar Destanı'nda Nazarbay'ın çobanlığını yapan Halyar'ın biricik kızı vardır. Adı Ayçınar'dır. Halyar, kızını çok sever, onu kötülüklerden koruması için ve “Kızıma nazar değmesin.” diye başörtüsüne todana (nazar değmemesi için kızların saçlarına taktıkları söğüt yaprağından yapılmış taç) takardı. Buna karşılık Ayçınar da son derece vefalı bir evlattır. Destanda Babür'ün ona sunduğu tüm imkânları reddeder. Tek arzusu babasını bulmaktır:

“Kiblegâhım nerelerde,
Beni sorup yürüyordur.

³⁴⁸ Selami Fedakâr, *Erali ve Şirali Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 489.

Şuursuz, bahtım kara deyip,
Alnına vuruyordur.
Oğul görmedi, kız gördü,
Ben de oğul gibi olayım.
Bana verdi canını,
Ben de tüm varımı vereyim.”³⁴⁹

Ayçınar, babasının Tengiharam’da olduğunu öğrenip yola çıkar. Burada babasını bulur. Başına gelenleri anlatır. Bunun üzerine babası Halyar kızı ile gurur duyar: “Allah’ım tek çocuk verdi, şu Çınar’ın oğlan olmadı da. Fakat evladını kız deme, kılı kırka yardım, evladını oğlan deme, sonucu belli olmayan iş yaptın, derler. Benim kızım kılı kırk yaranlardan, diye düşündü.”³⁵⁰

Rüstem Han Destanı’nda Aftabay’ın annesi rüyasında Aftabay’ın başına kötü bir iş geldiğini gören bir rüya görür. Kocasını Hısrav Şah’ın huzuruna çıkar ve şunları söyler:

“Kız da olsa Aftab biricik yavrun.
Aftabay’ı ara sor, ona ne oldu acaba!
Ders çıkar, düşümde gördüklerimden,
Elbette, sen haber al bu kızından,
Boşuna değildir gördüğüm düşüm,
Gecikmeden haber al yavrundan!”³⁵¹

Alpamış Destanı’nda Baybörü, kardeşi Baysarı’dan haraç ister. Baysarı erkek bir evlat sahibi olamadığı için kendisinden haraç istediğini düşünür:

“Akrabalar, duyun söylediğim sözü,
Yaşla doldurup, burada iki gözümü,
Oğulsuzluğumu yüzüme vurup,
Ağabeyim başıma kaktı kızımı.”³⁵²

³⁴⁹ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 133.

³⁵⁰ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 191.

³⁵¹ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 155.

³⁵² Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 35.

Aynı destanda Baysarı'nın "Rüstem gibi iş gösteren kızı" Berçin doksan alpe mücadele edecek kadar cesurdur. Baysarı kendisine şefkat gösteren kızını Alpamış'a verdikten sonra çok üzülür.

"Ne yapayım gönderdim senin gibi kızımı,
Yaşla doldurma sen de nergiz gözünü,
Çok üzdüm senin gibi yavrumu.
Koyup gitme bana tüm dertleri,
Dengine verdim senin gibi yavrumu,
Kayıp başımdan tacım,
Baybörü'ye kaldı halkım,
Kız da olsan sensin benim dayancım
Günbegün daha da artar hasretim,
Görür gözüm, sağlıklı git yavrucuğum."³⁵³

Dalli Destanı'nda Han Dalli babasının hem oğlu hem kızıdır. Babasından kaleler isteyip yönetecek kadar cesur ve güçlüdür. Hasanhan, Gırgök ata onu bir hileyle bindirip kaçırdıca annesi "tek kızım, gören gözüm, şirin sözüm, saçları kunduzum, gözleri yıldızım, dudakları kırmızım, vay, can Dalli, yalnızım" diye feryadı koparır.

Göroglinin Tugilişi'de Arap Reyhan'ın kızı olan Zeydin de son derece akıllı bir kızıdır. Üvey annesi Halcuvanay'ın sözlerine itibar etmediği, onun kurnazlıklarını çabucak fark ettiği, tuzaklarına düşmediği görülür:

"O zaman Arap Zeydin Halcuvanay'a –Gideceksen, kendin git. Ben dün bulakta bir yabancı atın izini görmüştüm. Sen babamı aptallaştırarak aldatıp, beni bir yabancı düşmana teslim etmek istiyorsun. Ben çamaşıra çıkmayacağım. İşte babamın atı da kulağını dikiyor. Babamın atı düşmanın ayak sesini tanıdı, diyen Arap Zeydin ayak direyerek mızıkçılık etti."³⁵⁴

³⁵³ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 206.

³⁵⁴ Ayhan Çelikbay, "**Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 401.

3.4. Kız Kardeş

Destanlarda kız kardeşin kahramanın lehine olacak şekilde olayların gidişatını değiştiren bir role büründüğünü görmekteyiz. Söz gelimi Alpamış Destanı'nda Hekimbek'in Kaldırğaç adlı bir kız kardeşi vardır. Kaldırğaç, alp tipi kadından farklıdır. O, savaş meydanında at sürmez, güreş tutmaz, ok atmaz. Ancak Kaldırğaç, Berçinay'ın Hekimbek'e içinde bulunduğu durumu haber veren mektubunu bulur. Ağabeyine gidip Berçin'i bu tartışmadan kurtarması için cesaret ve öğüt verir. Ağabeyine yol gösterir. Alpamış, kız kardeşinin sözlerine kulak verir ve bir at seçerek yola çıkar.

“Keşel’de tartışmada kalmış Berçinay,
Mert yiğidin yâri tartışmada kalır mı,
Er yiğidin yârini Kalmak alır mı,
Berçin ablam zor durumda kalır mı,
Senin gibi beyler bunu umursamaz mı?”³⁵⁵

“Kaldırğaç hanım getirdiği kıyafetini
Giyin, diye Hekimbek’e verdi.
Kız çocuğu kurnaz olur böyle düşünmüş,
O zman giydirdi yumuşak gömleği,
Sonra sıkıştırır giydirdiği kalpağı,
İçinden çıkarmayıp ah ve naleyi,
Giydirdi sırtına güzel kıyafetlerini.”³⁵⁶

Kız kardeş, destanlarda karşımıza alp tipi kadından farklı olarak daha korumacı, anaç ve ev hanımı biçiminde çıkmaktadır. Ok atarak evlenme, başta İslamiyet'ten önceki Türk ruhunu yansıtan Dede Korkut Hikâyeleri olmak üzere, birçok anlatmada evlilik şartı olarak görülmektedir. Alpamış Destanı'nda da Kaldırğaç'ın, “düşmanın yurdunda ok atma yarışı yapılırsa, lazım olabilir” diye yayı da eğerin yanına asması hem ince zekâsını hem de kadınlara özgü detaycı düşünmenin güzel bir örneğidir.

Aynı sevgi ve dayanışma örneği ile Dede Korkut Hikâyeleri'nde de karşılaşılır. Ağabey ve kız kardeş arasındaki sevgi ve vefayı anlatan en güzel örnek, Bay Büre Oğlu

³⁵⁵ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 92.

³⁵⁶ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 105.

Bamsı Beyrek Hikâyesi'dir. Beyrek kılık değiştirerek elinde kopuzu ile Banı Çiçek'in zorla evlendirildiği düğününe gelir. Çeşme başında su dolduran kız kardeşini görür ve kopuzuyla seslenir. Kız kardeşi ağabeyi Beyrek'i tanıyamaz ve şöyle cevap verir:

“Çalma ozan ayıtma ozan.
Karaluça men kızun nesine gerek ozan
Karşu yatan kara tağı sorar olsan
Ağam Beyregün yaylası-y- idi
Ağabeyim Beyrek gideli yaylarum yok
Sovuk sovuk sularını sorar olsan
Ağam Beyregün içidi-y-idi
Ağam Beyrek gideli içerüm yok
Tavla tavla şahbaz atları sorar olsan
Ağam Beyregün binidi-y-idi
Ağam Beyrek gideli binerüm yok
Katar katar develeri sorar olsan
Ağam Beyregün yükledi-y-idi
Ağam Beyrek gideli yükledim yok
Ağayıda ağça koyunu sorar olsan
Ağam Beyregün şöleni-y-idi”³⁵⁷

Bu içli ve özleyiş dolu söylemler, esasında Oğuzların aile bireyleri arasındaki kardeş sevgisini somutlar niteliktedir.

Küntoğmuş Destanı'nda Dormen vilayetinin yiğidi Küntoğmuş'un Appakay adında bir kız kardeşi vardır. Küntoğmuş, güzeller güzeli Helbeka'nın resmini görüp bayıldığında kırk yiğidi ne yapacağını bilemez halde Appakay'a haber verir. Böylece kız kardeş ile yine bir kırılma noktasında karşılaşılır. Ağabeyinin haline üzülen Appakay, Helbeka ile kavuşmasından başka bir çare göremez ve onu sevdiğini bulması için yüreklendirir:

“Küntoğmuş yiğitlerine buyurdu: Kâğıttaki resmi kız kardeşime gösterin! Yiğitler resmi gösterdi. Appakay bakar ki resimde bir kız: kaşını kaldırmış, dudağını büzüp, işve cilve ile gülerek suna gibi süzülüp bel kırıyordu. Dikkatlice bakınca Dormen yurdunun kızı değil, yeryüzünün bernalarından da güzel. Appakay anladı ki ağabeyinin ilacını

³⁵⁷ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 139.

Helbeka'dan başkası bulamayacak. Dermansız, çaresiz ağabeyim sağ selamet gidip gelesin diye cevap verdi.”³⁵⁸

Göroglinin Tugilişi'nde Hilalay, Gecdümbek'in babası bir, annesi ayrı kız kardeşidir. Gecdümbekler esir düşüp Hunhar'a geldiklerinde beş yaşında bir kız çocuğu iken şimdi boylu poslu olup evlenme çağına gelmiştir. Hilalay, kendi ifadesiyle *kız başına* bütün mala mülketek başına bakmaktadır. Destanın ilerleyen bölümlerinde Kızılbaş'a esir düşen Revşenbek'i görür. Onun bir Kızılbaş hizmetine girmesine gönlü razı olmaz. Ağabeyine köle pazarından satın aldırır ve Reveşenbek'le evlenir. Hilalay'ın kendisi gibi Türkmen olan Revşenbek'i bir Kızılbaş'a köle olmaktan kurtarmasıyla onun akıllı bir kadın olduğu anlaşılmaktadır:

“Bu bahtsız Türkmen genci Kızılbaşlara köle olmuş. Türkmen genci ya, Hunhar'ın sarayında tövbe etmemiş, dikbaşlılık etmiştir. Ardından da onu pazara götürüp köle olarak satmalarını emretmiştir. Şimdi bu biçare Türkmen gencini Kızılbaş pazarda köle olarak satacak. Bir zalim Kızılbaş satın alacak, bağına bağına sopa vuracak, azap çektire çektire çalıştıracaktır. Şimdi ağabeyim Gecdümbek'e söyleyeyim. Avluda hizmetkâr yok, bugün bir köle satın alın, diyeyim. Ağabeyim pazara gider, şu Türkmen gencine gözü takılır. Bakarsın, Allah gönlüne merhamet verir, bu Türkmen gencini satın alıp getirir. Bahçemizde çok azap çekmeden, kendini sığıntı olarak hisseteden yaşar.”³⁵⁹

3.5. Yardımcı Kadın Rolü

3.5.1. Cariye/Halayık

Türkçe Sözlük'te “Yabancı ülkelerden kaçırılıp özgürlükten yoksun bırakılan, alınıp satılabilen, her konuda efendisinin isteklerine bağlı bulunan genç kadın, halayık” , “Para ile satın alınan halayık, hizmetçi kız, harpte esir düşmüş veya odalık olarak alınmış kız”³⁶⁰ olarak tanımlanmıştır.

Anlatılarda özellikle yönetici tabakaya mensup ailelerin sahip oldukları, onların türlü hizmetlerini görmekle vazifelendirilmiş cariyelerin anlatılarda olaylara katılım açısından çok aktif rol oynamadıkları görülür. Bu nedenle yardımcı tipler olarak

³⁵⁸ Dilara Akbay, “Özbekçe Küntugmiş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 26.

³⁵⁹ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 302.

³⁶⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Kitabevi, Ankara 1970, 126.

değerlendirilir. Ancak kahramanlara daha yakın olan ve başcariye sıfatıyla anılan kızların kısmen aktif olduğu görülmektedir. Erali ve Şirali Destanı'nda Çinni Hanım, Afitabay'ın annesinin hizmetçisidir ve Afitabay'a evlilik konusunda nasihat eder: “-Yavrum, ben annenin hizmetçisiydim, Bağdat babanın şehriydi, annen taç sahibi padişahın yâriydi ve sen de böyle bir padişahın kızıydın. Ne anlatmak istediğini anladım, sen altınsın, çeliğe vurma kendini, dedi ve şöyle devam etti:

Esir, doğurmayanlar yurdun gümüşü,
Sen el değmemiş kızsın, Bağdat altını,
Görücü gönderirse bir cahil kişi,
Onlara varma sen, ey asilin kızı.”³⁶¹

Melike Ayyar Destanı'nda Avaz, Melike periyi getirme yolculuğu esnasında bir bağa rastlar. Bu bağda Gülkız adlı perinin köşkü ve Gülzeman adında aşçı bir cariyesi ve hizmetinde birçok cariyelik kızları vardır.

“Gülkız perinin grup grup cariyelik kızlar etrafını sarmış, sakız gibi uzatarak, ortalarına alıp oarak, yuvarlatıp-muvarlatıp, masaj yapıyorlardı.”³⁶²

“Gülkız ile Avazhan'ın altına altın işlemeli elbiseler atarak, Gülkız Hanım ile Avazcan bir yerde oturdu. Bütün kızlar, periler bu iki sevgiliye hizmetkâr olup, önlerine sofraya serip; Avaz'ın gönlünü aldılar; fındık-fıstık, şeker, nöbet şekeri karıştırıldı. Bunun üstüne kavurma eti alıp geldi. Becerikli kızlar bunlara hizmet etti.”³⁶³

Destanların pek çoğunda kadın kahramanların cariyelere sahip olduğu görülür. Karavaş, halayık olarak da anılan cariyelerden bir tanesi başcariye olarak kahramanın en yakınında olma özelliğine sahiptir. Başcariyelerin çoğu bir isme sahip iken, onun dışındakilere ismiyle hitap edilmez. Rüstem Han Destanı'nda memleketi eşinin yerine yöneten Hürayim'in Hımça adlı bir cariyesi vardır. Hımça Hanım saraya şikâyetle gelenleri dinler, hanımına yardımcı olurdu.

Özbek destanlarında yöneticilerin, eşlerinin ve kızlarının hizmetini gören cariyeler kimi zaman değersiz görülmektedir. Alpamış Destanı'nda Tavka yönetici ve varlıklı bir

³⁶¹ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 377.

³⁶² Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 95.

³⁶³ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 105.

aileye mensup olmasına rağmen, Alpamış'a âşık olur ve Alpamış'ın onu alması halinde cariyesi bile olmayı istemesi bu değersizliği ispat eder niteliktedir:

“Sana layık görürse kadir Mevlam,
Ben gibi kız sana cariye olayım.
Zindanda yatan beyim, senden sorarım,
Zindandan çıkarırsam, neyim olursun?”³⁶⁴

Yine Alpamış Destanı'nda Baybörü'nin Badam cariyeden olan Ultantaz adında bir oğlu vardır. Alpamış'ın zamanında cariyenin oğlu diye hiç kimse önemseyip konuşmazdı. Hizmetçiler ve kullar arasında yaşardı. Bakmasa da Baybörü'nin oğlu diye hizmetkârlar hürmet ederdi. Alpamış'ın ölüm haberinden sonra sıra Ultantaz'a gelir. Ülkeyi yönetmeye başlar.

Anlatılarda büyük ölçüde olumlu özelliklere sahip olan cariyelerin olumsuz tiplerini de görmek mümkündür. Destanlarda cariyelerin kahramanı tuzağa düşürmede aracı olarak kullanıldığı görülür. Bu tuzak, çoğunlukla cariyelerin fiziksel güzelliklerini kullanarak kahramanı sarhoş etme şeklinde vuku bulmaktadır. Dalli Destanı'nda, Hasanhan misafir edilmek üzere Dalli Han'ın köşküne ziyafete gider. Burada Han Dalli'nin cariye kızlarını görüp beğenir. Onlara övgüler düzer. Cariye kızların amacı Hasanhan'ı sarhoş edip hile ile altından atını almaktır.

Cariyeler, hizmetinde buldukları kadınları yakınlıklarından dolayı çok iyi tanır, sırlarını bilir. Küntoğmuş Destanı'nda Helbeka'nın sırlarını açtığı Bahregül adında bir cariyesi vardır. Bahregül de hanımını o kadar iyi tanır ki her halini anlar, müşkülünü çözmek için çabalar:

“Bahregül, Helbeka'nın rahatsızlığını anlayarak –Ey hanımım, seni eskisi gibi görmüyorum, derdini bana söylersen, tende canım oldukça, dermanını bulabilirim, dedi.”³⁶⁵

³⁶⁴ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 326.

³⁶⁵ Dilara Akbay, “**Özbekçe Küntugmuş Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 24.

3.5.2. Kırk Kız

“Türk destan ve masallarında çok yaygın olan motiflerden biri “kırk yiğit” ve “kırk kız” motifidir. Bu motifin kökeni, çok eski çağların karanlıklarında kaybolmaktadır. Karşılaştırmalı etnoloji araştırmalarına göre, bu kırklar kurumunun yüksek barbarlık kültürüne ulaşan, küçük ve büyük derebeylikleri elinde tutan alpların çevresinde teşekkül edip geliştiği anlaşılmaktadır. Daha ilkel kültür çağlarının hâtıralarını aksettiren Altay-Yenisey Türklerinin destan ve masallarında alpların çoğu tek başına gezer, savaşır; onlara ancak atları ve tanrıları arkadaşlık ederler. Bu yarı tanrı, yarı insan olan alpların çevresinde “kırk yiğit” kurumuna rastlanmıyor. Yüksek barbarlık kültür merhalesinde büyük göçebe boyların başındaki alplar çağını tasvir eden destan ve masallarda ise alpların yanında “kırk yiğit” ve hatunla kızlarının yanında da “kırk kız” vardı; alplar savaşlarda, eğlencelerde hatta evlenmelerde “kırk yiğit”i ile beraber bulunurdu. Kırgızların Manas destanında hayatları tasvir edilen alpların hepsinin yanında “kırk çora” yahut “kırk ayaş” bulunmaktadır. Manas destanının daha eski çağlara ait epizodlarından biri olduğu, fakat sonra masallaştığı anlaşılan Han Yolay destanında bu alp ele geçirmek için “kırk kız ile kırk yiğit” töreni yapılıyor. Oğuz destanının parçalanıp hikâyeler biçimini aldığı Dede Korkut hikâyelerindeki alpların hepsinin “kırk yiğit”i bulunmaktadır. Beylerin “kırk yiğit”i olduğu gibi bey hatunlarının da “kırk kız”ı bulunuyor.”³⁶⁶

Melike Ayyar Destanı’nda Melike’nin hizmetini yerine getiren kırk kızı vardır.

“Biz oluruz Melike’ye hizmetkâr,
Oyulanmadan yürüyen kalender,
Üstüne giydikleri al kırmızı,
Aklınızı alır cazibeli gözleri,
Biz oluruz Melike’nin cariyeleri.”³⁶⁷

Melike Ayyar Destanı’nda Miskal perinin de Göroğlu onu kaçırmadan önce hizmetini gören birçok peri kızı vardır.

“Avaz oğlan sana söyleyecek sözüm var,
Annen perilere padişah olduğunda,
Biz de annenin hizmetkârı idik.

³⁶⁶ Abdulkadir İnan, “Türk Destan ve Masallarında ‘Kırklar’ Motifi”, *Türk Dili*, 7, 222.

³⁶⁷ Dilek Yücel, *Melike Ayyar Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 181.

Söylediği sözün kölesi idik,
Annen perilere padişah olduğu zaman,
O annenin hizmetkârı idik.”³⁶⁸

Belagerdan Destanı’nda kırk üç peri soylu güzel güvercin olup Çambil’e doğru kanat açarlar. Destanın sonunda Göroğlı bu kırk peri kızını kırk yiğide birer birer verir.

“Böyle oldu medet arzları,
Kırk üç tane güvercin olup,
Kanat açtı peri soylular.”³⁶⁹

Alpamış Destanı’nda Karacan’ın hizmetinde de kırk kız vardır. Alpamış, Karacan’ın yanına geldiğinde onu attan indirirler. Alpamış’a ziyafet çekip onu bir güzel ağırlarlar.

“Şeker Bilen Şirin Destanı’nda Karahan Şah sevdiği kız Gülgünay’ın hizmetine kırk kız vermiştir:

“Kabul gördü büyük-küçük duranlar,
Şahdan inam alıp hizmet edenler.
Kabul etti Karahanşah zorla,
Gülgünay’a kırk tane hizmetçi.
Karahanşah emreder çok kızlar.
Gülgün’ün emrini şahı yapar,
Usta hizmetçilerin hepsini toplar,
Ne yere değer, ne de göğe,
Ortada muallak orda dursun diye,
Herkes hünerini göstereceğin diye,
Nakışlı, hepsi altın olsun diye,
Aşka gelip Gülgün heves etsin diye,
Bizimle perizat oynayıp-gülsün diye,
Padişah tayin etti. Devran sürsün diye,
Gülgünay’ın gönlündeki olsun diye.”³⁷⁰

³⁶⁸ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 79.

³⁶⁹ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 469.

³⁷⁰ İlhan Çolak, “**Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 373.

“Türk destancılık geleneğinde alp kadın tipini temsil eden ve destekleyen önemli özelliklerden biri de merkezî kahramanın sahip olduğu kırk yiğit gibi alp kadının da kırk kıza sahip olmasıdır. Destanlarda, kadınlar arasında tıpkı erkek teşkilatına benzer bir teşkilatlanma söz konusudur. Erkekler, kırk yiğidi ile kadınlar, kırk ince belli kıızı ile hareket ederler. Bu kızlar tıpkı hanların ve han oğullarının yanında bulunan yiğitler gibi soylu bey kızlarıdır. Asildirler, ata binerler, ok atar, savaşır, dövüşür, aman dileyeni affeder. Burla Hatun kâfir eline esir düşen eşini kırk kıızıyla birlikte kurtarır. Manas Destanı’nda Kanıkey Manas’la evlenirken kırk kıızı da Manas’ın kırk yiğidi ile evlenir. Kırk kız alp kadın kahraman tipini tamamlayan önemli tipolojik öğelerden birisidir.”³⁷¹

Türk dünyasının neredeyse tamamında kırk kızın ya da kırk yiğidin anlatılardaki varlığı bilinmektedir. Anadolu’nun büyük bölümünde dil, tarih ve kültür konularında alan araştırmaları yapan Prof. Dr. Necati Demir’in *Türk Efsaneleri*³⁷² adlı eserinde yer verdiği Kırk Kızlar’a ait efsaneler ilgi çekicidir. Trabzon, Ünye ve Sivas arasındaki bölgede binlerce Kırk Kız ve Kırk Yiğit efsaneleri ve mezarlarının varlığı bilinmektedir. Bu durum destanlardaki kırk kız ya da kırk yiğidin kahramanların sadece basit birer yardımcısı olmaktan öte tarihsel bir gerçekliğe sahip olduklarını düşündürmektedir.

Özbek destanlarında kadın kahramanın hizmetindeki kırk kıza karşılık erkek kahramanın da kırk yiğidi vardır. Kanaatimizce bu kırk yiğidin Türk destanlardaki varlığının esası Köktürkler dönemine dayanmaktadır. 630 yılında Köktürk Devleti yıkılınca Çin esareti başlar. Köktürkleri yeniden bir araya getirme fikrini ve istiklal ateşini yakan Kür Şad ağabeyi Tuglu (Tu-lu/ Törü) tarafından Çin’e getirilir. Burada otuz dokuz arkadaşı ile Çin esaretinden kurtulma planı yaparlar. Planı uygulamada hava şartlarından dolayı başarısızlığa uğrayan bu kırk yiğit esasında Köktürklerin yeniden bağımsızlık mücadelesine öncü olması bakımından önemli bir harekettir.

Dede Korkut Hikâyeleri’nden Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek Hikâyesi’nde rastlanılan Beyrek’in yedi kız kardeşini yedi yiğidiyle evlendirmesine benzer şekilde Özbek destanlarında kahramanın sevdiği kızla evlenmesinin ardından kırk yiğidi ile kırk kızın evlendirilmesi geleneği görülür:

“Gülgün’ün kırk hizmetçisi vardı,

³⁷¹ Nezir Temur, **Manas Destanı’ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 133.

³⁷² Necati Demir, **Türk Efsaneleri**, Edge Akademi, Ankara 2013, 23.

Birer birer kalenderlere verdi,
Kırk kalendere karı oldular,
Yardımcıları olarak yürüdüler.”³⁷³

Öyle ki Göroğlinin Tugilişi Destanı’nda kahramanın, kırk yiğidin kırk kız ile evlenme isteği üzerine Keşan vilayetine özel bir sefer düzenlediği görülür:

“İşte şimdi Göroğlubek: - Ben şimdi Keşan vilayetine gidiyorum. O şehirde kırk pehlivan kız valilik yaparmış. Güzellikte ünleri âleme yayılmış imiş. Onlara talip olup, çok pehlivan yiğitler güreşmiş, dünyalarını değiştirmiş imiş. Kırk yiğidim ile gidip şu kız, kadınları görüp, ya can verip, ya da alıp döneceğim. Sizler gidin. Ben arkanızdan yetişirim, diyerek kırk yiğidi yolladı.

...

İşte şimdi kırk kız da silahlarını takındılar. Büyüğünün adı Güldane, ondan sonrakisinin Haldane, ondan sonrakisinin adı Tursuntaş, ondan sonrakisinin adı Yalpakbaş, küçücüğünün adı Kalemkaş idi. Hepsi hazır olup, kapının önünde sıraya geçtiler. O zaman Göroğlubek kızlara bakarak bir söz demiş:

Gelin kızlar, deste deste,
Vuruş olsun, yavaş yavaş,
Siz bir yandan, biz bir yandan,
Karşılaşalım ters yüz,
Geliniz deste deste,
Kırk yiğit canlarım ile,
Sizinle geçelim birbirimize.”³⁷⁴

Ayrıca destanda kırk kızın da evlilik için kırk yiğidi bir güç savaşına davet ettiği ancak bu savaşı kazanmaları halinde onlarla evlenebileceklerini söylemeleri dikkat çekicidir: “İşte şimdi kız ve kadınlar: - Sizlerin gelişinizin asıl sebebi nedir? Bizlere çok kişiler gelip öldüler. Çok adamların burada eceli gelmiş. Doğrusunu söyleyin, yoksa bize talip olarak mı geldiniz? Ya da cenk için mi geldiniz? Eğer cenk için geldiyseniz, hançer

³⁷³ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 424.

³⁷⁴ Ayhan Çelikbay, “Göroğlinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 493-503.

hançere vuruş yapalım. Eğer talip olarak geldiyseniz kol kola gureş tutalım. Yiğitlerin birisi bizleri devirirse, ikna olup, kırk yiğide varalım.”³⁷⁵

Özbek destanlarındaki merkezî kahramanın hayatında vazgeçilmez bir yeri olan kırk yiğit ile kadınların her türlü hizmetini yerine getirmekle yükümlü kırk kızın evlendirilmesi destanın derin yapısında kahramanın askeri ve yönetimsel yönden daha da güçlendiği, gücüne güç kattığı mesajını vermektedir.

³⁷⁵ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Togilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 504.

4. ÖZBEK DESTANLARINDA KARAKTER VE FİZİKSEL ÖZELLİKLERİYLE KADIN

4.1. Özbek Destanlarında Karakter Özellikleriyle Kadın

4.1.1. Akıllı Kadın

İncelenen destanlarda aklın ve sağduyunun temsilcisi olarak öne çıkan kadınlar vardır. Bu kadınların aynı zamanda sezgileri de güçlüdür. Erali ve Şirali Destanı'nda Afitabay, Akılay'ın çok akıllı bir kadın olduğundan bahseder ve kendisi de Şirali ile evlenerek Akılay ile kuma olmayı makul bulur.

“ Bazılarının dostu ile yâri var,
Akılay'da otuz kadının aklı var,
Bu ablamı yakamam teyzeciğim,
Onun baldan tatlı huyu var.”³⁷⁶

“Akılay: - Ağabey kardeşin hatununu alsın derler. Onlar birbirine taş atar, kuma kumaya pamuk atar. Pamuk kime batar? Biz de birbirimize pamuk atarız” diye cevap verdi. Akıl'ın sözleri Afitabay'ın hoşuna gitti ve ‘Hiçbir hıyanetlik bunun şanına yakışmaz, bilge kadın hiç kimseye düşmanlık yapmaz. Bir cahilin yâri olup, onun ekmeğini yiyeceğime, bunun yârine yâr olup yumruğunu yesem daha iyi olur’ diye düşünerek razı oldu.”³⁷⁷

Melike Ayyar Destanı'nda Melike'nin arkadaşı Tillekız, kalenderlerin yaptığı altın aslanın canlı olmadığını ve babası Akdevşah'ın getirdiği yüzüğün tılsımlı olduğunu fark edebilen son derece akıllı bir kadındır: “-Ey Hadiçe cariye, burada çok durma, benim söylediklerimi sahibene söyle. Gelenler kalender değil, hilekârdır. Aslanı yapan kalender değil, o da sihirbaz hilekârdır. Aslanın canı yok. Aslanın canı Göroğlu'nun oğlu, Avazhan'dır. Aslanın canı var diye Melike Ayyar'ın, Avazhan yârine binerek rezil olmaktadır. Benim sözüme inanmıyorsan, git o aslana tekme at. Ben gelmem, sözlerimi Melike Ayyar'a gidip ilet, diye Hadiçe'yi gönderdi.”³⁷⁸

“Hazan olmadan bağda güller solmasın,

³⁷⁶ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 377.

³⁷⁷ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 379.

³⁷⁸ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 199.

Allah benim aklımı almasın,
Ata, dinle benim söylediğim sözümü,
Kalenderin biri yüzük olmasın,
Yüzük diye sen elinden kaçıрма kızını”³⁷⁹ (Yücel, 2007: 203)

Ayçınar Destanı’nda başkahraman Ayçınar, Kettepay ilinin en zengini olan ve aynı zamanda çalışanı oldukları Nazarbay’a bile karşı koyabilen akıllı ve zeki bir kadındır. Nazarbay’la evlenmek istemeyen Ayçınar, dünürçülerden öyle bir başlık ister ki Nazarbay’ın bunu yerine getirmesi imkânsızdır:

“Ey kızım! Aklın yerinde mi, yoksa birine mi verdin? Bu ne demek oluyor? Ben nice yerlere dünürçü gittim, ne kızların ne dulların kendi başlığını kendinin söylediğini işittiğim olmadı. Peki, tamam. Sizlerde “Kızın kendisi başlığını ister.” sözünü doğru kabul edelim. Sayısız koyunlar, keçiler, atlar, develer; altınlar, gümüşler, ziynetler dururken olmayacak şeyleri isteyip de ne yapacaksın?! On tane kuzu, bu da laf mı yani, onu ne yapacaksın?! Otuz tane aslan. Yoksa onları bağlatıp böğürtecek misin? Kırk tane kaplanmış! Onları bağlatıp dişlerini mi sayacaksın? Elli tane aygır, bu olur: binsen çok, satsan para; altmış beş tane öküz, bunlarla çift sürülse de, satılsa da olur. Seksen tane teke bir çepişe gerektir mi diyorsun? Çepiş onları ne yapacak? Tekenin çepişten farkı var mı? Onun yerine teke isteseydin ya. Doksan tane tahtayı ne yapacaksın? Yabanilere ev mi yapacaksın?”³⁸⁰

Ayçınar’ın bu isteklerini yerine getirmek üzere Nazarbay, Babür Şah’ın kapısını çalar. Ayçınar’ın istediği başlıkları sıralar. Bunun üzerine Ayçınar’ın Nazarbay denilen ihtiyarla evlenmek istemediğini sezen Babür Şah Ayçınar’ın Allah vergisi aklına, zekâsına hayran kalır:

“Neysen de seni önce görmüş
Senin gibi ihtiyarın burada bahtı kurmuş,
Kız olsa da aklına hayranım,
Bilgeliği ona Huda vermiş.”³⁸¹

³⁷⁹ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 203.

³⁸⁰ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 39.

³⁸¹ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 59.

Ayçınar Destanı'nda başkahraman Ayçınar, ustalıkla Keldiyar ve Berdiyar'ı öldürdükten sonra sıra onu kaçıran Kayserbek'e gelir. Fakat Ayçınar onu öldürmenin bir ceza değil ödül olacağını düşünür. Kayserbek'in tüm kötülük ve düzenbazlıklarından Babür'ü haberdar etmenin daha akıllıca olduğunu düşünür:

“O zaman Ayçınar içinden ‘Dövüşse, vursa, erkekler de kızlardan böyle korkarmış. Niye bu işi önceden yapmadım, bunun canını Alemi’de almadım. Ne yapalım, olan oldu. Onu burada öldürmeyeyim. Bunun yaptıklarından Babür’ü haberdar edeyim. O, ne ceza verecek göreyim.’ dedi.”³⁸²

Huşkeldi Destanı'nda karşımıza çıkan iki kız kardeşten Aydane havaî ve uçarı iken ablası Sedane akıllı bir kızdır. Avaz'ı ilk görüşte âşık olan kız kardeşi Aydane'ye kızar: “Seni cin çarptı, bu ne bela. Tanımazsın, bilmezsin, yoldan geçip gitmekte olan bir adama ben buna varacağım dersin ayıp kızım. Eğer ben olmasam, sen duvardan aşır, şu yolcu ile buluşup, ağzından burnundan öpüşüp, ben seninim deyip, atına binip gidecekmişsin. Ben senden çok korktum. Aydane sende ar namus, utanma hayâ denen hiç yokmuş. Tutarı da yok, yolu da yok, bu ne biçim laf, nasıl söz? Babamız bu elin büyük zengini, itibarı olduğu için insanlar ona bakarak, hey hey zenginin kızı, vay vay zenginin kızı diye yanıp yakılan âşığımızın sayısı, adedi belirsiz. Onlara babam vermiyor, kendisine denk görmüyor ya. Bizlere er yok değil. Sana ne bela çarptı, utanma sıkılma bilmeden hangi hazan vurdu sana?”³⁸³

Belagerdan Destanı'nda Akkız, Yunus periye bakarak: “Senin aldırıldığım ilk gönül, sevdiğin helal dedin, ne iş işlesen gönlüme ağır saymam dedin. Ben öbür dünyada gördüğüm yerden Avaz'ı peşimden getirip gösterdim, ‘Niçin geldin?’ diye sormadan Avaz'ı zindana attım. Avaz'ın niçin geldiğini bir anla. İyi niyetle mi, kötü niyetle mi geldiğini bilmeden, konuşturmadan niçin geldin deyip, Avaz'ın hatırımı sormadan zindana attın. Aklının kısılalığını sen de malum ettin, dedi.”³⁸⁴

Rüstem Han Destanı'nda Hürayim, şehre cellatların geleceğini tahmin eder ve şehrin kalesindeki tüm kapıları kapattırır. Hımça hanıma görev verir: “Hürayim; ‘Rüyanın tabiri böyle ise gün geçmeden cellatlar gelecekse buradan bir casus padişahın yanına gitmiş olmalı, yoksa düşün tabiri böyle olmazdı. Şimdi sen kalenin dört tarafındaki büyük kapıları

³⁸² Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 117.

³⁸³ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 69.

³⁸⁴ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 399.

bir daha açılmayacak şekilde sıkıca kapat. Sultan Han'ın geleceği yola bakan kapıyı iyice kilitle, kendin de erkek elbiseleri giy, eline bir tüfek al içeride bekle.' deyip onu tembihledi."³⁸⁵

Rüstem Han Destanı'nda Aftabay Rüstem'in başına gelen felaketlerin sebebinin anası değil yaşlı cadı olduğunu hemen kavrar. Durumu Rüstem'e şu sözlerle anlatır:

“Etme anana hiç töhmet,
Senin anan yapmaz bu işi,
Ne kazanacak kör edip seni?
Rehber yoktur ana gibi,
Ananın kılığına girip,
Gelmiş bir yaşlı büyücü.
Anan nerelerde kaldı şimdi,
Anladım anan garip kaldı.”³⁸⁶

Dalli Destanı'nda Hasanhan, Dalli'yi bir oyuna getirip atının üstüne bindirmeyi planlar. Han Dalli'nin köşkünün altına atıyla varır. Han Dalli'ye atı satın almak isterse parasını kendi eliyle vermesini ister. Han Dalli “Bırak ya, elimi uzatmayacağım, bileğimden tutup atının sırtına atsa, razı olmayınca döve döve götürse ne yaparım?” diye bunun bir hile olduğunu anlar ve kabul etmez. Hasanhan bu kurnazlığın Han Dalli'ye işlemediğini görür.

Han Dalli babasının askerleri ile savaşan Hasanhan'ın moral ve motivasyonunu yüksek tutmaya çalışan, sağduyulu ve zeki bir kadındır. Hasanhan'ın güç kaynağıdır. Bu süreçte birbirlerine destek olurlar: “Han Dalli çok zeki kız idi. Hasanhan'ı üzmemeyim diye çok ilgilendi. Her yerden güzel hikâyeler anlatıp gülerek, bel kırarak, kaş çatarak, dudaklarını bükerek nazlı durup Hasanhan'ın her yönden gönlünü aldı, begeneceği sözleri seçip konuşarak, avutup pehlivanı asla üzmedi. Her yiğidin makbul yâri olursa, akli şuuru varsa erini asla üzmez. İşte Han Dalli çok bilgili, geniş fikirli, öğüt verici, çok terbiyeli kız idi. Hasanhan'ı yalnız diye hep isteğine baktı, aslı kurnaz kız. Hasanhan da Han Dalli'nin cemaline, letafetli kemaline âşık olup hayran hayran oturdu.”³⁸⁷

³⁸⁵ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 67.

³⁸⁶ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 219.

³⁸⁷ Dilek Sezer, **Dalli Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 225.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda, Karahan Şah da Gülgünay'a âşıktır. Günlerce yol gittikten sonra ikisinin bulunduğu yere ulaşır. Gülgünay akıllı ve zeki bir kadın olarak gürültü ve bağrışmalardan Karahan Şah'ın geldiğini hemen anlar. Şekerbey'i meydana çıkıp savaşması için teşvik eder. Devlerden kalan bütün at ve silahları da Şekerbey için hazırlar :

“Mert isen meydana çık,
Yoksa düşman buraya gelir,
Elinden alır gül yüzlü hanımını.
Rahat rahat uyuma, kalk,
Gaflette kalıp bu dünyadan gitme.
Mertsin daha ne bekliyorsun,
Düşman iyice yaklaştı,
Hanımını elinle onlara vereceksin,
Dünyadan habersiz yatan yiğidim.
Bir gaflete düşme düşman elinde.
Devran sür doğup büyüdüğün millete,
Tilki-çakal güler senin haline.
Beni al götür kendi iline,
Sen de var git anne babana.
Bunları sana söylüyorum beyim,
Bu düşmandan habersiz kalma.
Yeri kazıp yetişir tekrar
Yeri kazınca buraya gelir,
Çıkıp gelirse asla vermez aman,
Başını kaldır, gözünü aç, beyciğim,
Sonra pişman olayım deme.
Sana diyor periyüzlü Gülgün,
Beyim seni gaflet aldı götürdü.
Bu gün sana kıyamet olmasın;
Hadi hanım kalk hareket et.
Sen bu meydanda mert birisin,
Elime düşersen ölüp gidersin,

Durursan canım gelen düşmanı görürsün.”³⁸⁸

4.1.2. Yönetici Kadın

Orta Asya halkları asırlar boyu dünya ticaretine iştirak etmişlerdir. İpek Yolu güzergâhı üzerinde yerleşmiş olduklarından ekonomik ve medeni yönden gelişmiş, sanat açısından oldukça mesafe katetmişlerdir. Bu yolu kateden Avrupalı seyyahlar ve tâcirler eski dönemlerde kabile reislerinin erkek veya kadın oluşuna bakılmaksızın cesaret, güç ve kabiliyetli kişilerden seçildiğini yazmaktadırlar. Kabile reisleri arasında kadınların da bulunduğu belirtilmektedir. Özellikle Türk kabilelerinde kadın yöneticilere sık sık rastlanmaktadır.³⁸⁹

Bu bağlamda incelediğimiz destanlarda yöneticilik vasfını aktif olarak yerine getiren kadınlar buluruz. Erali ve Şirali Destanı’nda Şirali, kardeşini aramaya giderken şehri karısına emanet eder. Onun ülkeyi çok iyi yöneteceğinden emindir:

“Hizmetçiler, beyler, askerim,
Aklın çoktur akılay’ım
Sensin benim karçığayım,
Senindir benim bu tahtım.
Şirali’dir benim adım,
Uçmaya yok kanadım,
Ağam dersem kalmaz takatim,
Senindir yönettiğim yurdum.”³⁹⁰

Huşkeldi Destanı’nda Göroğlı Bey, oğlu Avaz’ı kurtarmak için yola çıkarken yerini yurdunu “Ben gelinceye kadar esen kal nigarım, ben sana ısmarladım yeri yurdu” diye ülkesini güvenilir gözdesi, büyük hanımı Ağa Yunus Peri’ye emanet eder:

“Dostumu ağlatıp, düşmanımı güldürme,
Dostlarımın gönlünü asla kaldırma,
Periler, senin, kalanın hepsi,
Karılık edip yokluğumu bildirme.

³⁸⁸ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 337.

³⁸⁹ Musine Galima, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 24.

³⁹⁰ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 553.

Katarımda, kervanımda nar devemi,
Nar devemin üstündeki altınımı,
Ben sana ısmarladım bütün varımı,
Yerime geçirip senin gibi yârimi.”³⁹¹

Rüstem Han Destanı’nda Sultan Han gördüğü rüya neticesinde Kurudım memleketine on dört yıllığına sefere çıkar. Sefere çıkmadan önce de yurdun yönetimini karısı Hürayim’e bırakır: “Hürayim hamileyse oğlu da olsa oğul, kızı da olsa oğul gibi olur; şeriat babanın tahtını da bahtına da oğluna bırakmasını emreder. Memleketi, çocuğunun adına Hürayim yönetsin, diye fikir verdiler.”³⁹²

Dalli Destanı’nda, Dalli han fiziksel güzelliğinin yanı sıra becerikli ve güçlüdür. Babasından izin alarak bir pazar kurdurup yurdun bir kısmını kendisi yönetmektedir.

Konumuz itibariyle çok önemseydiğimiz ilginç bir özellik de şudur ki destanlarda yönetici konumundaki kadın, idaresi altındaki kurumlarının başına kadınları getirir ve onlarla işbirliği halindedir. Alpamış Destanı’nda Kalmak Şah’ın Tavka adlı kızı Yengibazar adlı bir yerleşim yerinde yöneticilik görevi vardır. Tavka, bu yeri son derece adaletli biçimde yönetir. Emrindeki kırk kızı pazar yerine gönderip denetim yaptırır:

“ Önce gidip bezcileri kontrol eder,
Kumaş pazarına şimdi gider;
Kumaşını ölçüp bakar,
Ölçüden çalan ceza verir,
Buradan geçip kasapları görür,
Terazisini düzeltip durur kızlar,
Terazi hatalı çıkarsa, ceza verir.
Kasap pazarını sıkı denetledi,
Terazi hafif çıkarsa, ceza verir.”³⁹³

³⁹¹ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 199-201.

³⁹² Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 31.

³⁹³ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 306.

4.1.3. Alp Kadın

“Doğu ve Batı destanlarında bahadır kadın tipi ayrıntılı işlenmiştir. Rus destanlarında polyanitsa, Yunan mit ve destanlarında amazon, güney Slav halklarında gayduk, Türk halklarında alp- kız olarak adlandırılmaktadır. Bu alp kadın tipleri çoğu anlatıcıların bahadır kadın tiplerini yaratmak için geleneksel bir kurala bağlı kaldıklarını kanıtlamaktadır. Hatta tarihte adı geçen yönetici kadınların yaptıklarını anlatan tarihî destanlarda da arkaik kahramanlık destanlarındaki bu kuralların kullanıldığını görmek mümkündür.”³⁹⁴

Mervezi, Türk kadınları hakkında bilgiler verirken Galinos ve Hipokrat’ın eserlerinden faydalanmış ve şunları kaydetmiştir: “Bu son kavmin kadınları erkekleri gibi muharebe ederler. Bu kadınlar kuvvetleri kollarında toplansın, vücutları çevik olsun da atlar üzerine sıçrayarak binmek mümkün olsun diye memelerinden bir tanesini keserler.”³⁹⁵

Türk destanlarında kahraman (alp) tipinin örneklerine Oğuz Kağan, Manas, Dede Korkut ve diğer Türk boylarının destanlarında rastlıyoruz. Sürekli hareket halinde ve aktif olan uygarlıklar için bu durum son derece doğaldır.

Sürdürülen hayat tarzının bir gereği olarak ortaya çıkan ve alplik vasfı taşıyan kadınların ilk örneklerini Dede Korkut hikâyelerinde görmekteyiz. “Burada kadınların değeri bile ata binmek, kılıç kuşanmak, ok atmak, düşmana akın etmek, yani maddi kuvvet tezahürleri ile ölçülür.”³⁹⁶

“Destanlar ve destancılık konusunda en belli başlı eserlerden biri sayılan Özbek Halk Kahramanlık Destanları isimli eserde Prof. V. M. Jirmunskiy ve H. T. Zarifov, Özbek halk destanları ve onların ortaya çıkışı konusunda görüşlerini belirterek Barçın, Yunus Peri, Gülçehre, Gülihıraman ve Arzıgül gibi halk edebiyatının malı olmuş kahraman kızlar hakkında şöyle demektedirler: “...halkların kahraman kızları konusundaki destanlar geleneksel anaerkil dönemin hayat tarzıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Anaerkil ziraat döneminde, hayvancılıkla iştil eden göçebe döneme nisbeten kadınların daha özgür bir hayat tarzına sahip olmaları, onları erkeklerle yan yana, bazen de bağımsız olarak savaşlara

³⁹⁴ Nezir Temur, **Manas Destanı’ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 132.

³⁹⁵ İbn Fazlan, **Seyahatname**, Ramazan Şeşen (Çev.), Bedir Yayınları, İstanbul 2016, 112.

³⁹⁶ Mehmet Kaplan, “İki Destan ve İki İnsan Tipi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 4, 401.

katılmaya zorladığından kahraman kadın tiplerinin ortaya çıkmasında gerekli zemini hazırlamıştır.”³⁹⁷

“Dede Korkut hikâyelerinde, eski Türk kadınlarının “Kahramanlık-analık” vasıfları açıkça gösterilmekte idi. Boyu uzun Burla Hatun da, diğer Oğuz Beğleriyle birlikte, Kara Tugin kâfirin kılıçladı... Dede Korkut Oğuznamelerinin ağca yüzlü, kara gözlü, selvi boylu, ince belli, güz elması yanaklı kadınları, kaza benziyen gelinleri, kızları evlerinin dayanağı idi.”³⁹⁸

“Dede Korkut destanlarında kadın, Türk toplum hayatında erkeğe yakın hatta onunla her yönden ortak bir hayat sürer: At biner, silah kullanır, kısacası erkeği kadar savaş gücü olan bir kadındır. Yine burada Korkut Ata'nın deyişi ile kadınlar dörde ayrılır; en iyi olanı kocası evde olmadığı zaman evine gelen misafirleri yedirip, içirip, ağırlayıp, azizleyen kadındır. Dirse Han hikâyesinde, nice dilekler ve nice adaklar sonunda elde ettiği biricik oğlunun kâfirler elinde esir olduğunu sanan Dirse Han'ın eşi:

“Han babamın katına ben varayım.

Ağır hazine, bol asker alayım

Azgın dinli kâfire ben varayım

Paralanıp cins atımdan inmeyince

Yenim ile alaca kanımı silmeyince

Kol but olup yer üstüne düşmeyince

Yalnız oğul yollarından dönmeyeyim” der ki, bu sözler, eski Oğuz kadınlarının ata binen, silah kullanan ve düşmanla savaşan kadınlar olduğunu gösterir. Nitekim bu hatun, dediğini yapar, yanına kırk ince kız alarak atlanır, oğlunu bulmaya gider, bulmayı da başarır.”³⁹⁹

Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* isimli eserinde kahramanı “Kahraman, yerel ve kişisel tarihi sınırlamalarıyla çatışarak onları aşmış ve genelgeçer, olağan insani biçimlere ulaşmış olan kadın ya da erkektir”⁴⁰⁰ şeklinde tanımlamıştır.

³⁹⁷ Musine Galima, *Turan'ın Alp Kızları*, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 47.

³⁹⁸ Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, *Türk Kültürü Dergisi*, 11, 18.

³⁹⁹ Hamide Demirel, *Türk Destanlarının Ana Unsurları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, 100.

⁴⁰⁰ Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Sabri Gürses (Çev.), İthaki Yayınları, İstanbul 2018, 25.

“Türk destanlarında kadınlar genellikle eşlerinin yanında yer alır ve onlara yardım eder. Ancak, Türk destanları arasında merkezî kahraman tipi kadın olan destanlar da vardır. Bunlardan biri Altın Arığ Destanı’dır: Altın Arığ Destanı’nın merkezî ve aynı zamanda kadın kahramanı Altın Arığ; olağanüstü bir şekilde doğar, ad alır, vatanına kasteden düşmanla teke tek vuruşur ve zafer kazanır. Altın Arığ ile Türk kahramanlık destanlarının klasik merkezî erkek kahramanı arasında nitelikleri bakımından bir fark yoktur.”⁴⁰¹

Ayçınar, başkahramanı kadın olan nadir Türk destanlarından biridir. Başkahramanlık vasıflarının çoğunlukla erkeğe yüklendiği Türk destanlarının aksine bu destanda kadın kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayçınar, korkusuz bir savaşıdır. Bir erkekten hiç de aşığı kalmayan cesurluk, iyilikseverlik, dürüstlük, sebatkârlık gibi niteliklere sahip, mücadelecî ve yiğit bir kadındır. Kendisinin Şeybani’ye carîye olarak hediye edileceğini işitmesi üzerine bir cesaret ve güç örneği sergiler. Bir fırsatını bulup Keldiyar’ın atına biner. Yüzündeki peçeyi atar, kaşlarını çatıp bileğine güç yığarak yalçın kayalardaki kartal gibi oluverir.

“Kız başına iş düşse /Bilmiyorum, neden geçer?/ Böyle diyordu zavallı,/ Hâli olmasın naçar.” diyerek müşkülü olan kadınların kendilerini hiçbir durum karşısında çaresiz hi setmemelerini de öğütler. Öte taraftan bu örnek göstermektedir ki güçlü kadınlar istemedikleri kişilerle evlenmemek için kahramanlık vasfını çekinmeden ortaya çıkarır.

Ayçınar Destanı’nda dikkat çeken bir başka husus da kadının fiziksel güzelliği zor anlarda birdenbire değişiverir. Bu bağlamda kadın kahramanın görünüşü ve kuvveti tasvir edilir. Böylece destansı bir hava katılmış olur. Ayçınar’ın yumuşak tüy gibi kolunun birdenbire ak çeliğe; gülden nazık bileğinin deve beline dönüşmesiyle destan kahramanının savaşı özelliği vurgulanmış olur:

“Keman idi kaşları
Yakıcı ok oldu.
Korku, ayıp denilen sözler,
Gölge gibi yok oldu.
Geyik idi dağdaki,
Kamışlıktaki aslan oldu.

⁴⁰¹ Nezir Temur, **Manas Destanı’ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 133.

Alçak idi bakışları,
Şimdi yüksek tepe oldu.
Tûti idi kafeste,
Pazarlarda satılan.
Kartal oldu silkinip,
Bin yiğide bedel olan.”⁴⁰²

İncelediğimiz destan metinlerinde kadın kahramanların kıyafet değiştirmiş biçimde düşmanın karşısına çıktıkları görülür. Tebdil-i kıyafet söz konusu kadınların tanınmamak için başvurdukları bir yol olarak görülmektedir. Ayçınar Destanı’nda Babür’ün yiğitlerinin yardımıyla Ayçınar babasını bulmak üzere yola koyulur. Öyle bir giyinir ki görenler onu erkek zanneder.

“Kız idi, oldu yiğit,
Mert gelemes önüne.
Saçını bağlayıp, sarığı,
Bağlayıverdi başına.
Gidiyor Ayçınar,
Heybeti aslan gibi olup,
Kız da olsa her omzu,
İrkildiğinde tepe gibi olup.
Kime göz dikip baksa,
Çözülür dizlerinin bağı,
Konuşmaya dermanı kalmaz,
Açamaz çenesini.
Kim tanıyordu, nereden,
Onun gideceği yeri,
Böyle yiğidi,
Doğurmadı anası.”⁴⁰³

Tarihî- fantastik destanlar kategorisinde ele alınan Ayçınar Destanı’nda, Ayçınar, köylülere Şeybani Han’ın askerlerine vergi vermemeleri gerektiğini söyler. Bunun üzerine Şeybani Han’ın askerleri köylülerle savaşmak, köyü de yakıp yıkmak üzere gelirler. Bu

⁴⁰² Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 115.

⁴⁰³ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 139-143.

haber üzerine Ayçınar, halkı uğruna savaşmayı kendine görev edinir ve bir kahraman olarak ölür. Ayçınar babası Halyar'ın "Gitme, küçük çocuğun var!" uyarılarına rağmen atı Tarlan Boz'a binip tek başına ordunun karşısına çıkar. Ayçınar, analık duygusunu bir tarafa bırakıp çocuğundan vazgeçer. Böylelikle ülkülerini gerçekleştirme arzusu, vatan ve millet sevgisinin annelik duygusuna göre daha baskın olduğu anlaşılmaktadır. Kahramanın, köy halkının menfaatleri uğruna ailesinden, çocuğundan ve kendi canından bile vazgeçebileceği görülmektedir:

"Ah! deyip atın üstünden,
Mert Ayçınar yıkıldı.
Felek doğurmamıştı,
Kız değil, böyle oğuldu.
Kaldırır Aman,
Ayçınar'ın başını.
Tutamadı kesinlikle,
Gözünden akan yaşını."⁴⁰⁴

Alpamış Destanı'nda Berçin alp tipine uygun biçimde, Bayçibar'ın toynağındaki çivileri başörtüsü yardımıyla dişleyerek çekip çıkaracak derecede güçlü kuvvetlidir:

"Çeliği eritir kızların nefesi,
Berçinay bakarak düşünüyor,
Vurduğu çivi yassı dize ulaşmış,
Baş örtüsünü toynağına koydu,
Çivileri dişleyip çekip çıkardı."⁴⁰⁵

Yine aynı destanda Berçin, Alpamış ile Kökeldaş'ın güreş ettiği sırada Alpamış'ın yenemeyeceğini düşünüp Kökeldaş'la kendi güreşmek ister:

"Yıkamazsan, beyim, verin bana sırayı,
Erkek kıyafetlerini ben giyeyim,
Var gücümü bileğime vereyim,
Bu Kalmak'ı pare pare yapayım.

⁴⁰⁴ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 215.

⁴⁰⁵ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 188.

Kızlar size kadınsı diye söyler
Kızların söyledikleri bana batar.
Uzun güreşip, kendinizi avare etmeyin,
Kız çocuğu diye beni güçsüz sanmayın.”⁴⁰⁶

Alpamış Destanı’nda Berçinay, doksan batman demirden zırh giyip her gün doksan koyun eti yiyen Kökemen Alp’le de mücadele etme gücüne sahip bir kızdır. Bu durum kadınların alplik konusunda erkeklerle atbaşı gittiğini gösterir.

“Gelirse gelir Kongrat elden Alpamış,
Gelmezse, ben takdirimden görürüm.
Erkek kıyafetlerini kendim giyerim,
Var gücümü bileğimde toplarım,
Kırk binini bir diye sayar kırarım.
Beni almaya haddiniz var mı bedbahtlar!
Berçin güzel derler, benim adıma,
Palavra atan Kalmak’a ölüm lazımdır,
Bitiririm Kalmak senin işini,
Çaresiz sayma, ben keserim başını,
Yere sererim düşmanların gövdesini- leşini,
Eğer gitmez de kalırsan halin böyledir.”⁴⁰⁷

Aynı destanın ikinci kısmında Berçin, babasının Kalmak yurdunda elinden malı mülkü alınıp bir sürüye çoban yapıldığı haberini alır. Bunun üzerine Kalmak yurduna gidip savaşıp babasını almak ister.

“Gitmeyeceksen izin ver ben gideyim,
Kalan ömrümü bunun için harcayayım,
Bu şahlık devletini ne yapayım,
Kadınım diye nasıl bakıp durayım,
Bir atın üstüne yalnız bineyim,
Erkek kıyafeti giyip silah alayım,

⁴⁰⁶ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 197.

⁴⁰⁷ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 73.

Kalmak'ın yurduna yalnız gideyim.”⁴⁰⁸

Dalli Destanı'nda, Hasanhan Kubadşah'ın askerleri ile savaşırken yaralanır. Günlerce kendine gelemez. Bu sırada Dalli, Hasanhan'ın kılığına girip düşmana korku salmaya devam eder. “Gel, şimdi beyimin böyle halsizliğini bildirmeyeyim, beyimin elbiselerini kuşanayım, atına bineyim, biraz aşağıya doğru gidip kendimi bir göstereyim. Uzaktan görünsem yakınına varmaz isem beni nerden tanısınlar. Hepsi beyim deyip korkarlar. Beyim hepsini korkutup ödlerini koparmıştı.”⁴⁰⁹

Dalli, Gırgök ata biner, “Hayvancağızım, kadın bilme, er bil/Benim gönlümü kendin ile bir bil.” der. Bu özellikleriyle Dalli han tipi, Dede Korkut'taki Selcen Hatun'u ve Köroğlu'nun eşi Telli Nigar'ı hatırlatmaktadır. Hasan Bey, Akşehir beyinin kızı Telli Nigar'ı kaçıırken yaralanır. Bunun üzerine Telli Nigar, Hasan Bey'in kıyafetlerini giyerek onun Aşkardora isimli atına biner. Yedi kardeşi ve nişanlısı Arap ile savaşır.

Zülfizar Destanı'nda Avazhan düşmanla mücadele ettiği sırada yaralanır. Bunu gören Zülfizar, Avazhan'ın kıyafetlerini kendisi giyer, yilandilli keskin kılıcı beline asar. Kalkanını ve çelik okunu eline alır. Gırat'ın üzerine binerek silahlarını hazırlar. Avazhan'a şu sözleri söyler:

“Hanım, beyim kendini sıkmayasın
Nadan gönlünü her hayale bölmeyesin!
Kadın diye bizleri namert bilmeyesin
Bırakıp giderim diye alınmayasın
İyilik göresin, kötülük görmeyesin
Hayaline kötülüğü almayasın
Bırakıp gider diye şüphe duymayasın
Ben gitmezsem gelip kalır düşmanlar
Gönlünü bölme yiğit cengâver!
Kan döküp gelecek yârin Zülfizar
Ben gelene kadar dua et, sultanım!

Hayaline başka sözler gelmesin

⁴⁰⁸ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 252.

⁴⁰⁹ Dilek Sezer, **Dalli Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, 295.

Güzel Zülfizar namert olmasın!
Düşman anlayıp buraya gelip kalmasın
Başını kesip, beni hedef almasın
Ben giderim, gönlün hoş olsun
Savaş edeyim hançeri elime alıp,
Tanhadan giderim, savaşı başlatıp,
Bütün düşmanların gözü yaş dolsun
Darbemden hepsi yere serilip ağlasın
Buradan gizli gidip vuruşurum
Düşmanın kellesini uçururum
Kılıcıma kırmızı kan katarım
Nerede olsam kan döküp gelirim
Varsam düşmanları perişan ederim
Düşmanlarımı yerle yeksan ederim
Düşmanların hepsini toptan yok ederim
Gönlünü bozma, gizliden gidip gelirim
Çok şiddetli günleri varıp gösteririm
Yine, beyim buraya gelirim
Ölene kadar hizmetinde olurum
Dua et, hanım, dönüp gelirim!
Her ne olsa kaderimden bilirim
Tevekkülü bir Huda'ya kılarım
Düşmanlara ak kılıç salarım
Bütün düşmanlardan öcümü alırım
Ne olsa savaşıp gelirim
Ölene kadar hizmetini ederim
Duada bulun hanım dönüp gelirim!”⁴¹⁰

Yukarıda sıraladığımız bu örnekler, destan kadınlarının düşmanlarını yenme esnasında gösterdiği mücadelecî ruhu, daha da önemlisi çeviklik, kahramanlık ve fedakârlık ruhunun kimi zaman erkeklerden de üstün olabileceğinin en açık göstergesidir.

⁴¹⁰ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 344- 345.

4.1.4. Bilge Kadın

“Destanlarda daha çok kendi kişisel arzularının üstüne çıkmış, toplumu için hayatını ortaya koyma cesaret ve kabiliyeti göstermiş karakterler, ideal insan tipi olarak sergilenir. Türk destanlarında alp tipinin yanı sıra ulu kişilere / bilge kişilere de özel bir değer verildiği onları toplumun yüksek bir kademesine yerleştirdiği görülür. İnsanla ve evrenle ilgili bütün bilgileri kapsayan bilgelik; zamanla ahlakla ilgili bir anlam kazanarak erdemle eş anlamlı duruma gelmiş ve davranışlarını usun ışığında düzenleyen, hoşgörülü ve uzlaşmalı, dinginliğe kavuşmuş kişi olarak tanımlanır. Bilge kişi, dünyevi ihtiraslara karşı aklı savunan, kötülükleri anlayışla, iyilikleri ağırbaşlılıkla karşılayabildir.”⁴¹¹

Ayçınar Destanı’nda, Babür Şah, Nazarbay’ın sözlerinden Ayçınar’ın bilge bir kız olduğunu anlar. Şahın Kayserbek adlı vezirinin Ayçınar’ın bilgeliği sayesinde kendi yerini almasından korktuğu şu sözlerden anlaşılmaktadır: “Kayserbek Babür’ün sağ kol veziriydi. Babür’ün babasına da vezirlik yapmıştı. Ondan hiçbir kötülük görmemişti. Babür’ü hiç sevmezdi. Babür kızın bilge olduğunu söylediğinde yüreği arkasına çekilmişti. Vezirliği elinden gidecekmiş gibi oldu. Bunun için Babür’den önce bir şeyler yapmak gerektiğini düşünmüş, Nazarbek’i yanında getirmişti.”⁴¹²

Bilge kadın, aynı zamanda kocasına ve oğluna öğütler vererek onları her türlü tehlikeye ve düşmanlara karşı uyanık olmaya davet eden kadın demektir. Alpamış Destanı’nda Berçınay, Kalmuk iline göç etmeye hazırlanan annesine seslenir:

“Şeyh gelirse karşılar müridi,
Hatun değil midir erin veziri?!
Kocaya tavsiye verilmez mi,
Danışarak yönetilmez mi?

Zengin babama, bey amcama ne oldu,

Nasihah etmedin biçare anneciğim”⁴¹³ sözleri toplumun kadının bilge bir tavır

takınarak ailede müşkülleri çözen bir görev üstlenmesi beklentisinin açık bir ifadesidir.

⁴¹¹ Aynur Koçak, “Türk Epik Destan Geleneğinde Bilge Tipi”, **KIBATEK XIII. Edebiyat Sempozyumu**, Ankara, 13-19 Kasım 2006, Nobel Yayınları, 56.

⁴¹² Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 61.

⁴¹³ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 38.

Destanlarda anneye düşen görevlerden biri de çocuklarının eğitilmesini, onların hüner ve erdem sahibi bireyler olmasını sağlamaktır. Hadi Zarifov, *Alpamiş Dastanining Esasiy Motivleri Hakida*⁴¹⁴ adını taşıyan çalışmasında çocukları okutma motifinin Özbek halk destancılığında dikkat çekici olduğunu belirtmiştir. Bu gelenekte geleceğin kahramanlarını yetiştirmek üzere çocuklar anne baba kontrolünde dört beş yaşlarında okula götürülür. Tarihçilerin de ifadelerine göre Orta Asya’da okuma yazma öğrenmek Araplar gelmeden önce popüler olmuş ve çocuklar beş yaşında iken hesaplama ve yazmayı öğrenmişlerdir.

Diğer taraftan Abbasiler döneminde el-Mutasım’ın eşi, Türk anası Şuca Hatun’un oğlu el-Mütevekkil (Cafer)’in ilk ve temel eğitimini annesinden aldığı; bu eğitimin Halifelik dönemi icraatlarına esas teşkil ettiği bilinmektedir. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi Erali ve Şirali Destanı’nda kahramanların annesi Gülmastura oğullarının ilim, irfan öğrenmesini isteyen akıllı, düşünceli ve bilgili bir kadındır. Oğullarını daha dört yaşında iken mollaya verir. Bu aynı zamanda kahramanın anneden kopuşunun da örneğidir. Bu noktada Freud’un bütün kaygı anlarının, anneden ilk ayrılış anının- doğum anında soluğun sıkışması, kanın hücum etmesi vb.- acı dolu hislerini yeniden ürettiğini öne sürdüğü fikirlerini akla getirmektedir. Türk mitolojisinin en anlamlı öykülerinden biri olan Ergenekon da adeta anneden kopuşun simgesel bir örneğidir.

“İlkin düşmanlarıyla mücadeleden yorgun ve güçsüz düşen Türkler (Moğollar) kendilerini toparlayabilecekleri, gizlenerek korunabilecekleri dağlarla çevrelenmiş bir bölgeye sığınır (anacıl eylem). Ancak, belli bir süre sonra kalabalıklaşıp (büyüyüp) güçlenince bu dar alana sığmaz olurlar, daraltıcı- boğucu- kısıtlayıcı korunaktan, demir dağda bir geçit yeri eriterek dışarı çıkarlar (anakaç eylem). Her iki eylem de, (içeriye-) sığınmak da, (dışarıya-) açılmak da gerçekleştirdikleri mitsel aşamanın gereğidir.”⁴¹⁵

“Okumayan sonunda olur derbeder
Okumayan kişi sopaya benzer,
Hoca ilminize kurban olayım,
İyice okutun, böylesi muteber.
Okutun keskin olsun dilleri,
Kaleme yakışsın nazik elleri

⁴¹⁴ Hadi Zarifov, “Alpamiş Dastanining Esasiy Motivleri Hakida”, **Yaş Leniçi Gazetesi**, 21 Şubat 1957.

⁴¹⁵ Mehmet Bilgin Saydam, **Deli Dumrul’un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017, 79.

Ata binince açık olsun yolları
Bu ikisi Kara Han'ın oğulları.
Okutmaya anasının oldu ricası,
İkisini okutun uygundur zamanı,
Alıp gelen anasının dökülsün günahı.”⁴¹⁶

Destanlardaki bilge kadınların bir başka dikkat çeken özelliği rüyaları tabir etme ve onu semboller ile yorumlama kabiliyetleridir. “Şimdi Alpamiş destanında bulunan rüya motifine dikkat edelim: Alpamiş çobanların arasında yatar ve bir rüya görür. Alpamiş 'ın aramakta olduğu yarı Barçın da bir rüya görür. Koşol adındaki mağarada doksan Kalmak'ın içinde bulunan Karahan Alp de bir rüya görür...

... Barçın gördüğü rüyayı kanızı Suskuray'a anlatır .
... Suskuray seher vaktinde şöyle bir rüya gördüm:
1 - Kible tarafından bir ay doğup geliyordu,
2- Ayn etrafında dört tane yıldız duruyordu,
Bu rüyanın yorumu nedir?
Bu rüyayı görenler benim gibi çaresizdir!
3- Yeryüzünü tutmuştu bir ejderha,
Kötü demeyin iyiye yorun ey kanızlar,
Bu rüyayı gören benim gibi kalemkaş,
Korktuğum için kaldırdım uykudan baş.
4-5- Beraber geliyor sarhoş devler ile ejderhalar,
Kötü demeyin iyiye yorun ey kanızlar.
6- Çöllerde göründü kırk ejderha,
Bir kartalı kaldıran kırk ejderha,
7- O kartal gelip düştü karşıma,
Kanadının ucu değdi benim başıma,
8- Bir niceler tutup durdu elimden
9- Ejderhalar ısmı durdu dilimden.
10- Kayser kaplan peyda oldu arkamdan,
Kaçsam bırakmaz sıkı tuttu belirnden
Kötü demeyin iyiye yorun ey kanızlar.

⁴¹⁶ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 63.

- 11 -Behmal Üy'ün çağarağı yıkıldı,
- 12- Benim Kibi bir hanlının zülfü dağıldı,
- 13-Ardımdaki çaçbovat'ım sarıldı
- 14-Açılan bu döşeğim toplandı”⁴¹⁷

Sumerlerin Gılgamış Destanı'nda, Gılgamış'ın annesi Ninsun bilge tanrılar arasındadır ve oğlu Gılgamış'ın gördüğü rüyayı yorumlar:

“Anne dedi, dün gece düş gördüm. Sevinçle dolup taşıyorum. Genç yiğitler çevremi almışlar, ben de gökyüzünü dolduran yıldızların altında geceye doğru yol alıyordum. İşte o sırada, Anu'nun maddesinden olmuş bir göktaş, yeryüzüne kayıp düştü. Yerden kaldırmayı denedim, ama pek ağır çıktı. Çevresine onu görmek amacıyla bütün Uruk ahali toplandı. Halk, itişip kakışırken, soylular, onun ayaklarını öpmek için üşüştiler. Beni de bir kadının aşkı gibi kendine çekti. Bana yardım ettiler; ben de kendimi toplayıp onu sırımlara takarak kaldırdım. Sonra da sana getirdim. Sen de onun, erkek kardeşim olduğunu bildirdin. Sonra çok sevgili bilge Ninsun, sözü alıp Gılgamış'a şöyle dedi: Kaldırmayı denediğin, ama pek ağır bulduğun, hareket ettirmeyi istemene rağmen, kımıldatmadığım, sonunda ayağına dek getirdiğim ve göktaşını andırircasına gökten inen bu yıldızı seninçin yaptım; seni dürtmek, uyarmak için. Sen de bir kadına kapılırcasına ona yöneliverdin. O, gerektiğinde arkadaşının yardımına koşan sağlam bir dosttur. Çayırarda doğup sarp dağlarda yetişen ve Anu'nun maddesinden olan o, yabanî yaratıkların en güçlüsüdür; onu gördüğünde sevineceksin. Bir kadına duyduğun sevgiyi, ona da duyacaksın. O ise, seni hiçbir zaman yüzüstü bırakmayacak. İşte bu, gördüğün düşün anlamıdır.”⁴¹⁸

Rüstem Han Destanı'nda Hürayim'in devlet yönetimindeki danışmanı konumundaki Hımça Hatun ilahi sezgi gücüne sahip, bilge bir kadındır. Hürayim'in başarılı devlet yönetiminde Hımça Hatun'un katkısı büyüktür. Aynı zamanda rüya yorumlama özelliği Hımça Hatun'un bilgeliğinin bir göstergesidir. Hürayim bir gece rüyasında üç yüz altmış cellatın kendisini kamçıladığını görür ve bunu Hımça'ya anlatır. Hımça Hatun bu rüyayı şu sözlerle yorumlar:

“Rüyayı anlattın abla, yüreğim sızladı,

⁴¹⁷ Cabbar İşankul, “Özbekistan Folklorunda Rüya Motifi”, Selami Fedakâr (Çev.), **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 4, 119-123.

⁴¹⁸ Şaban Teoman Duralı, **Gılgamış Destanı**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, 23-24.

Aktaş şehrinden senin rızkın kesildi.
Anladım, göremeyeceksin biricik kuzunu
Gel avare abla, beraber ağlayalım şimdi!
Şöyle olaylar girmiş senin rüyana:
Gün geçmeden, cellatlar gelecek karşına.
Bu rüya, şu olacıklardan veriyor haberi:
Cellat geliyor, abla, oyalanma şimdi,
Bir düşmanın yapıyor sana bu işleri,
Gelip bağlayıp buradan alacaklar seni.
Bilmem nerelere alıp gidecekler seni,
Seni mahvedecekler kesip başını.
Ömrünün sonu şimdi gelmiş gibi,
Gel, abla, beraber ağlayalım şimdi!”⁴¹⁹

Destanlardaki Hımça Hatun gibi kadınların rüyaları yorumlaması, onların tefekkür ve muhayyile güçlerinin derecesini anlama ve fantastik kabiliyetleri açısından büyük bir öneme sahiptir.

Mit ile rüya arasında bir bağlantı kuran J. Campbell ise rüyayı kişiselleştirilmiş mit, miti ise kişisellikten çıkarılmış rüya olarak tanımlamış; hem rüyanın hem de mitin ruh dinamiğinin içerisinde simgesel değerinin olduğunu açıklamıştır. Rüyaları rüya gören kişinin kendine özgü sorunları simgeleyerek bireysel olduğunu; mitlerin ise bütün insanlık için geçerli yani evrensel olduğunu belirtmiştir.⁴²⁰

“Halk edebiyatında rüya motifi, gaip âleminden verilen bilgi niteliğinde tanımlanırken Köroğlu'nun doğumu ile ilgili bir Özbek anlatısında da rüya motifi etkilidir ve olay örgüsünün oluşmasını sağlar. Nitekim bu varyanta göre Zangar ülkesinin padişahı Şahdarhan, Türkmen Yovmutlara baskın edip, onların hükümdarı Cığalı Beğ'in kızı Bibi Hilal'i kaçırap ülkesine getirir. Bibi Hilal, burada bir diğer Türkmen esir olan Rövsen'le evlenir. Şahdarhan bir gün rüyasında Yovmut'tan gelen böriden (kurttan) bir çocuk

⁴¹⁹ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 65.

⁴²⁰ Joseph Campbell, **Kahramanın Sonsuz Yolculuğu**, Sabri Gürses (Çev.), İthaki Yayınları, İstanbul 2018, 25.

doğacağını ve bu çocuğun ona baskı yapacağını görür. Rüveyayı yorumlayanlar bu çocuğun padişahın ülkesini elinden alacağını ve onun ülkesine şah olacağını söylerler.”⁴²¹

4.1.5. Merhametli Kadın

Destanlarda kadınların merhametli olmaları da vurgulanır. Kadınların anne olarak evlatlarına, eş olarak kocalarına ve kimi zaman da düşmanlarına karşı merhametli olduğu görülür. Akıllı, bilgili ve yiğit olmak kadar merhametli olmak da kimi destan kadınlarının ortak özelliğidir. Bu özellik Dede Korkut hikâyelerinin kadın kahramanlarında da görülmektedir. Sözgelimi Kan Turalı hikâyesinde Kan Turalı'nın eşi kaçan düşmanı kovalamaz ve aman dileyeni öldürmez.

Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikâyesinde kadın, kocası affedilemeyecek derecede hatalı davranışlar sergilese dahi intikam ve cezalandırma arzusu içine girmemiştir:

“Hanum oğul kalkubanı yiründen örü turgıl, kırk yiğidün boyuna algıl, Babanı ol kırk namerdden kurtargıl, Yori, oğul, baban sana kıydı-y-ise sen babana kıymağıl”⁴²² biçiminde merhamet dolu sözleriyle oğlunun babasını affetmesini istediği gibi bu söylev Türk aile yapısında anne rolünün tarihi geçmişini de saklar.

Benzer şekilde Ayçınar Destanı'nda başkahraman Ayçınar, Şeybani'nin askerleri ile savaşır ve onları mağlub eder. Sağ kalanlar, her şey sizin elinizde, ne iş olsa yaparız nereye giderseniz geliriz size asker oluruz, diyerek aman diler. Bu sözlere karşılık Ayçınar şöyle cevap verir:

“Hiç eğilen başı,
Vursam kılıç keser mi?
Bana mûti olana,
Atsam, mızrağım geçer mi?
Peki size verdim izin,
Hürriyetiniz elinizde.
Avare olup gezmeyin,
Yine benim peşimde.”⁴²³

⁴²¹ Fuzuli Bayat, **Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı**, Ankara 2016, 171-172.

⁴²² Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 91.

⁴²³ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 165.

İncelenen destanlarda kimi kadınların merhametten yoksun ve acımasız oldukları görülür. Belagerdan Destanı'nda Arzıgül, kılık değiştirerek yaşlı bir satıcı kılığındaki Avaz'ı hizmetindeki kızlara dövdürür:

“Yok olası ihtiyarı vurup kovun yarenler.
Ne olursa, kızlar, benden sorunuz,
Heybesine kesesine onun bakınız,
Her ne varsa bundan alınız,
Geldiğine pişman edip dövünüz.”⁴²⁴

4.1.6. Vefalı Kadın

Özbek sahası destanlarında karşılaşılan kadınların kocalarına bağlı ve sadık oldukları görülür. Namus ve iffetlerine düşkün olmaları dikkat çekicidir. Alpamış Destanı'nın ikinci kısmında Baybörü'nin cariyeden doğma oğlu, Alpamış'ın üvey kardeşi Ultantaz Alpamış'ın öldüğünü düşünerek Berçin'in de kendi hakkı olduğunu, onunla evlenmek istediğini söyler. Lakin Berçin bunu kabul etmez.

K. Reichl destanın birinci kısmında Berçin'in “fiziksel gücündeki yeri gelecekte eş olacak kişi dışında hiç kimseye bırakmayan kadın tipi”ni temsil ederken; destanın ikinci kısmında “kahraman kadın özelliğini kaybedip Penelope gibi acı çeken bir dul olarak” tasvir edildiğini ve uysal bir şekilde evlenmeye razı olduğunu ifade eder.⁴²⁵ Berçin, Alpamış esir düştüğü sırada hamile kalır. Alpamış'ın üvey kardeşi Ultantaz onunla evlenme isteğini dile getirirse de Berçin bunu kesin bir dille reddeder ve sevgilisi Alpamış'tan hep övgüyle bahseder:

“Adı Alpamış yârim vardır,
Elimde kartalım vardır,
Elimde pehlivanım vardır,
Nice güçlüleri yenen
Kongirat'ta pehlivanım vardır.”⁴²⁶

⁴²⁴ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 439.

⁴²⁵ Karl Reichl, **Türk Boylarının Destanları**, Metin Ekici (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 322.

⁴²⁶ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 73.

Vefalı ve sadık kadının örneklerini Dede Korkut Hikâyeleri'nde de buluruz. Beyrek esir düştüğü zaman karısı Banu Çiçek on beş sene bekler. Ancak Yalancı oğlu Yalancı, ölümü haberini çıkardıktan sonra ve ağabeyi Deli Karçar'ın zoru ile evlenmek mecburiyetinde kalır. Fakat Beyreğe karşı hisleri asla değişmemiştir. Evlenmeyi haber alınca esaretten kaçan ve yabancı bir ozan kıyafeti ile düğün evine varan Beyrek, Banı Çiçeğin duygularını kopuzu ile yokladığı zaman kız ona şöyle cevap verir:

Beyrek gideli Bambam depe başına çıktığım çok
Kargu gibi kara saçum yolduğum çok
Güz alması gibi al yanağım yırttığım çok
Gelenile gidenden sorduğum çok
Han yigidüm Beyrek deyü ağladuğum çok.⁴²⁷

Salur Kazan'ın Evinin Yağlamalandığı Hikâye'de Şökli Melik ve kâfirler Salur Kazan'ın karısı Boyu Uzun Burla Hatun'a sahip olmak istediğinde Burla Hatun, kendini gizler. Kâfirler oğlunu asıp etinden kavurma yapmaya karar verirler. Böylece tutsak kadınlardan her kim bu kavurmayı yemezse onun Burla Hatun olacağını bilirler. Bunu duyan Burla Hatun oğluna “Senün etünden oğul yiyeyin- mi, yohsa sası dinlü kâfirün döşegine gireyin- mi ağan Kazanun namusını sındurayın-mı, niçideyin oğul hey” dedi. Bunun üzerine Uruz:

“Ağzun kurısun ana, dilün çürisün ana, ana hakkı Tanrı hakkı degülmise-y-idi kalkubanı yirümden tura-y-idüm, yakan-ile boğazundan tuta-y-idüm, kaba ökçem altına sala-y-idüm, ağ yüzünü kara yire depe-y-idüm, ağzun ile burnundan kan şorlad-y-idüm, can tatlusın sana göstere-y-idüm, bu ne sözdür, sakın kadın ana menüm üzerüme gelmeyesin, menüm için ağlamayasın, ko beni, kadın ana çengele ursunlar, ko etümden çeksünler, kara kavurma itsünler, kırk big kızınun önine iletsünler, anlar bir yidüğünde sen iki yigil seni kâfirler bilmesünler, tuymasunlar, ta kim sası dinlü kâfirün döşegine varmayasın, sağrağın sürmeyesin, atam Kazan namusını sımayasın, sakın didi.”⁴²⁸

Uşun Koca Oğlu Segrek Hikâyesi'nde Segrek, “Kılıcıma toğranayım, ohuma sançılایım, oğlum toğmasun, toğar-ise on yaşına varmasun, ağamun yüzün görmeyinçe,

⁴²⁷ Mehmet Kaplan, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, *Türkiyat Mecmuası*, 9, 108.

⁴²⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 107.

ölmüş ise kanın almayınca bu gerdege girer-isem” diyerek esir düşen ağabeyini bulmak için “sefere çıkar. Evlendiği kız ile vedalaşırken kız, Segrek’e:

“Yigidüm, men sana bir yıl bakam
Bir yılda gelmez-isen iki yıl bakam
İki yılda gelmez-isen üç dört yıl bakam
Dört yılda gelmez-isen biş yıl, altı yıl bakam
Altı yol ayırına çadır dikem,
Gelenden gidenden haber soram
Hayır haber getürene at ton virem kaftanlar geydürem
Şer haber getürenün başını kesem.
İrkek sinegi üzerüme kondurmayam.

Murad vir, murad al andan git yigidüm”⁴²⁹ her durumda kadının kocasına bağlılığını ortaya koyan sözler sarf eder.

Kadınların düşman eline esir düşmüş kocalarını kurtarmak için büyük çaba sarf ettiği görülür. Kadının kocasına bağlılığı, sadık oluşu destanlardaki kadın kahramanların bir özelliğidir. Namus ve iffet kavramları onlar için çok önemlidir. Erali ve Şirali Destanı’nda Akılay esir düşen kocası Şirali için “İyi iyiye yar olur, eğer kötünün eline düşerse onu perişan eder. Ey ana, ben yârimi kurtarıp geleyim eğer yârim ölürse ben de ölürüm. Kalkın dokuz tane katlama, dokuz tane patir yapayım yârimin arkasından gideyim, garip yârimi zindandan kurtarayım, onu kurtarmanın yolunu bulmadan hasretle yaşayacağıma ölürüm daha iyi.” diyerek kocasına duyduğu vefayı ve sevgiyi dile getirir. Bu sözler, kadının çadırında ya da evinde oturup erkeğini bekleyen tipler olmadığını, gerektiğinde ailenin korunması ve devamlılığında aktif rol alabileceğinin delilidir.

Şeker Bilen Şirin Destanı’nda Karahan Şah bir hile yurduna getirttiği Gülgünay ile evlenmek ister. Ancak Gülgünay padişahı evlenmek için altı ay süre ister. Bu süre içerisinde Şekerbey’in yoluna göz dikip, nice günler geçirir. Şekerbey’i beklemekten ve düşünmekten vazgeçmeyerek vefasını göstermiş olur:

“Şimdi halimi görüp ağlarım,
Karaşaş senden sebep sorarım,
Altı aya kadar ben yollara bakarım,

⁴²⁹ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı 1**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 229.

Alırım, diyip aptal sevinme.
Padişah isen, benim sözümü dinle,
Sana ettiğim ricam şu olur,
Bana arkadaş olsun sanem kızlar
Altı aya kadar ben dururum azimle,
Altın köşk ve nakışlı mekanlar,
Öyle yeri bana hazırlaman lazım,
Şahım, bu sözümde haberdar ol,
O sözleri söyler Gülgün gül güzlü,
Benim işimi yapıp gelen cadı,
Canlı mı. Ölü mü ya bey Şeker?
Altı aya kadar ben dururum sebatla,
Şimdi olma, Karahanşah, alıcı.
Bu düşüncem böyledir şahım,
Altı aya kadar müddet vermen lazım.
Güzellikle dediğim sözüm bu olur,
Şimdi ah çekerim yaşım sel olur,
Duran yerim benim şimdi çöl olur,
Göz yaşıma benim yakam ıslanır.”⁴³⁰

4.1.7. Cesur Kadın

“Tanzimat sonrası edebiyatımızda Halide Edip'in romanlarında karşımıza çıkan erkek gibi iradeli ve güçlü kadın tipinin ilk örneğini yine destanlarımızda görmekteyiz. Çünkü şehir ve köylerde olduğu gibi tabii ve sunî hiçbir şeyle korunmayan bu konar-göçer dönemde düşman, erkek kadar kadını da tehdit etmektedir. Bu sebeple o da, erkeği gibi kuvvetli ve cesur olmak zorundadır. Göçebe hayatın şartları kadının, erkeğinin kuvvetini denemesine bile yol açtığı olur. Meselâ Banı Çiçek, beşik kertme nişanlısı Beyrek'in otağı tarafına geldiğini görünce kendisini, “nişanlısının dadısı” olarak tanıtır ve “gel, seninle ava çıkalım: Eğer Benin atın benim atımı geçerse, onunkini de geçer. Ok atalım: Eğer beni

⁴³⁰ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 372-373.

geçersen, onu da geçersin. Güreşelim. Eğer beni yenersen, onu da yenersin” der. Bunun üzerine ikisi de ata binip, meydana çıkarlar.”⁴³¹

Melike Ayyar Destanı’nda Melike’nin, çok sevdiği hayvanı olan aslanı kalenderler tarafından parça parça edilir. Bunun üzerine Melike, babası Kasımşah’tan kalenderleri cezalandırmasını ister. Kasımşah ise onların dünyayı terk eden kalenderler olduğunu öğrenince saygı gösterir, cezalandırmaz. Bu haber Melike’ye ulaşınca babasına “Baba siz sormadınız, şimdi, bir günlük padişahlığınızı bana verin, ben kendim tahta oturarak aslanımın kanını kalenderlerden sorayım.” diyerek bir cesaret örneği sergiler.

Ayçınar Destanı’nda başkahraman Ayçınar, Kettepay ilinin en zengini olan ve aynı zamanda çalışanı oldukları Nazarbay’a bile karşı koyabilen cesur bir kadındır. Kendisiyle evlenmek isteyen ve neredeyse babasıyla yaşıt olan Nazarbay’ın görücü olarak gönderdiği elçilerin, anne babasını cevap vermeleri konusunda sıkıştırmaları üzerine hemen araya girer: “Akaman “Cevabını ver!” diye tehdit ediyordu. O zaman Ayçınar dayanamayıp: “Hey, dünürçüler, bizim âdetimize göre başlık malını kız söyler. İsteddiği malı alırsa, kız razı olur, düğün yapılır; alamazsa kız ona razı olmaz.”⁴³² Yine aynı destanda Babür, Ayçınar’a sergilediği kahramanlıkların aslını, tek başına bu mücadeleden nasıl kurtulduğunu merakla sorar. Ayçınar ise “bunları öğrendikten sonra cesaret verdim kendime, koca dünya yüzük kadar görünmedi gözüme” diyerek cevap verir.

Kadının cesaretli olması durumu Alpamış Destanı’na izleksel olarak şöyle yansır: Berçinay’ın kendisiyle evlenme isteğini kabul etmeyen Kökemen onu zorla almak ister. Atından iner, Berçinay’ın evine gizlice girer. Berçin’i saç örgüsünden tutup kapıya doğru çekmeye başlar. Berçin bir eli ile Kökemen’in yakasından, diğer eli ile kemerinden tutar. “Ya, Şahımerdan pirim” deyip, kaldırıp yere atar. Kökemen’in ağızından ve burnundan kan gelmeye başlar.

Alpamış Destanı’nda Surhayil oğullarını öldüren Alpamış’tan intikam almak ister. Bu amaçla hiç kimseyle savaşmaktan çekinmez. En sonunda Kalmak Şah’a isteğini gerçekleştirir. Cadı Surhayil birçok hizmetkâr, birçok işçi, mühürdar, memur ve kırk kızı alıp Çılbır Çölü’nde kendilerine bir kale inşa ederler.

⁴³¹ Nerin Köse, “Sevdiğini Yenerek Alan Genç Kız Motifi ve Türk Halk Hikâyeleri”, **Milli Folklor**, 23, 24.

⁴³² Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 37.

Küntoğmuş Destanı'nda Helbeka'ya görür görmez âşık olan Buğrahan “varsa da alacağım, varmasa da alacağım; başkasıyla evlenmesini istemem” diyerek haberci gönderir. Ancak Helbeka'nın cevabı onun cesaret derecesini göstermesi bakımından önemlidir: “ Padişah namertlik yapmasın. Kendisini başka padişahlara kınatmasın. Benim şartımı işitmeyen, bilmeyen adam yok. Sözümden dönmüyorum, şahından korkmuyorum! Bize âşık olmuşsa, gelsin, satranç oynasın, yenersen varırım, yenilirse padişah diye değer veremem, kabul ederse gelsin.” diyerek haberciyi geri gönderir ve padişaha boyun eğmez. Aynı cesareti Buğrahan, Küntoğmuş ile kendisini yakalayınca da gösterir. Padişaha,

“Buyur, günahkârı bularak işkence et,
Islak- kuru hepsi birden yanmasın.
Her ne yaparsan hepsi benim günahım,
Beni öldür, bırak Dormen töresini
Ben bilmiyorum sözümden nasıl döndüm
Nice yıllar yaş gitmedi gözümden,
Dormen ilinin yiğidini azat et,
Her ne iş olmuşsa, benim yüzümden olmuştur.”⁴³³ diye seslenir.

Zülfizar Destanı'nda, Mirzabşah'ın kızı Zülfizar öylesine gaddar ve cesurdur ki yüzündeki örtüyü kaldırdığında kendisini gören askerlerin kellesini aldırır. Kendisine âşık olup gelen Eşterhan şahı Zebitkul'un tüm askerlerini öldürterek Eşterhan'da bir tane bile erkek bırakmaz.

4.1.8. Uyarıcı ve Yol Gösterici Kadın

İncelenen destanlarda kadının erkeğe karşı sorumluluklarından biri de onu olaylar karşısında dikkatli olmaya davet etmek, uyarmak ve koruyup kollamaktır. Kadınların eşlerine, babalarına öğüt vermesi, erkeklerin de bu öğüdü dinleyip başarıya ulaşmaları ya da dinlemeyip tuzağa düşmeleri birçok destan metninde görülür. Bu durum halkın muhayyelisinde kadına verilen değerden çok kadınların zekâ düzeyini ve çok yönlü düşünme yetisini göstermesi bakımından çok önemlidir. Şeker bilen Şirin Destanı'nda Gülgünay düşmanla karşı karşıya gelecek olan Şekerbey'e uyarılarıyla yol gösterir. Bilge arketipi rolüyle adeta Şekerbey'in sağduyusu ve akli olur:

⁴³³ Dilara Akbay, “Özbekçe Küntuğmuş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 49.

“Şeker Bey’e Gülgün şöyle söyledi:
Mert isen namertin işini yapma!
Düşünceni herkese söyleme,
Düşman saldırınca atını öldürme,
İyi davran, kötülük yapma,
Uzun yıllar yaşa, hemen ölme!
Sakın ha bir namertlik yapma,
Geleceksin diye gözümü dört açarım,
Umarım ki döneceksin yanıma!
Acıyorum senin tatlı canına,
Allah yardım etsin benim hanıma.
Dua eder beklerim ben dilberin,
Olmasın gelen düşman seninle beraber
Vuruşlarından beter olsun o düşmanlar,
Annen baban sana olsun yardımcı.”⁴³⁴

Yine aynı destan metninde Karahan Şah’ın cadısı yolda Şekerbey’in öldürdüğü askerlerden ikisinin kafasını alıp hile ile Şekerbey’e oğullarının öldürüldüğünü ve bu kötülüğü ona Karahan Şah’ın yaptığını söyleyerek Şekerbey’i kendine inandırır. Cadı kadına inanan Şekerbey’in aklına kendi annesi gelerek hüzünlenir. Cadı kadına “Benim anam senin gibi ağlayıp gitmiştir/ Gel, bana ana ol, nineciğim” diyerek onu Gülgünay’ın yanına götürür. Gülgünay’ın sezgileri güçlüdür. Bu kadının kendilerine kötülük yapmak için geldiğini söyler ancak Şekerbey ona inanmak istemez:

“Han töre, bindin ata,
Her gün çıkarsın ava.
Şu kadını, canım törem,
Yârine et hediyeye.
Bindirip gelmişsin düşmanı,
Sonra edersin pişman.
İmansıza verme rahatlık,
Göstereyim ona kıyamet gününü,
Hediye edin, Şekerhan

⁴³⁴ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 341.

Kulak sal dediğim söze,
Hediye edin onu elime,
Yetiştirmem hiç menzile,
Kaçıp geldi bizim yurda.
Benim gibi hanımın kalbini kırmışsın.
At üstüne bir kurnazı oturtmuşsun.
Ava gidip ölümünden zor kurtulmuşsun,
Han törem, aklsızın işini etmişsin.
Cadılık edip ağlayıp durmuş,
Hileyle, hanım, aklını almış,
Kurnazlık edip buraya binip gelmiş,
Gülgünayım bu belayı bilir,
O sebepten hediye ister durur.
Karışmamam törem, senin haline,
Bu yok olsunu ver benim elime.
Ben yapayım bu kurnazın işini,
Rahmeyleyim tenden keseyim başını,
Tilki-çakal yiyip gider etini,
Öyle öldüreyim kötü kişiyi.
Şu bahtsızın adımı buraya yetiştirmiş.”⁴³⁵

Gülgünay’ın tüm bu uyarılarına rağmen Şekerbey’in onu dinlemediği ve sonunda pişman olduğu görülür:

“Benim gibi mertlerin halini bilir,
Azimli düşmanımın bağrını yolar.
Belki kadın benim anam olur
Böyle dersin sende gönlüm kalır,
Gülgünayım, hizmet edersen olur,
Benim gibi tören anam diyip getirir.
Meydan olursa, atlar koşar,
Çok koşarsa atlar yorulur,
Hizmet edersen beyin gönlü sevinir,

⁴³⁵ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 364- 365.

Bu yaşlı ninemin gönlü şad olur.
Bu sözleri söyleme, Gülgün hanımım.
Ben de kendi yurdumda devran sürerim,
Anamın yerine anam kılarım.
Mihriban olup onu getiririm,
Onun gönlünü bulursan sevinirim.
Anam derim çok itikad ederim,
Şimdi doğuran anam gibi görürüm!
Sözünü gönlüme ağır alırım,
Uykusundan uçan at olurum,
Her ne sözüm varsa sana söyler dururum.”⁴³⁶

Küntoğmuş Destanı'nın sonunda Helbeka çocuklarına kavuştuktan sonra oğullarını Dormen şehrine babalarını bulmaları için gönderir. Helbeka'nın bu düşüncesinde tüm aileyi bir araya getirme düşüncesi yatmaktadır.

“-İşitin oğlum, annenin derdini,
Arayın babanızın dormen yurdunu ,
Tan atmadan çıkın Zenger şehrinde,
Eğerleyin ağabeyimin atını.
Her tarafa bedav atı koşsunlar,
Dormen'e ulaşıp dostu bulsunlar,
Kırk dostu ile Zenger'e gelip
Anneni buradan alıp gitsinler.
İlerleyip, oğlum, Dormen'e varsınlar,
Appakay halanı bulsunlar,
Annen memnun olur, kuzucuklarım,
Beni alıp gitmek için gelsinler.”⁴³⁷

Oğulları Dormen şehrine yola çıkan Helbeka onlara nasihat vermektan geri durmaz:
“Oğlum, söylediğim nasihatı unutma/ Yanından kim çıkırsa, selamsız geçme/ Bir garibi

⁴³⁶ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 365- 366.

⁴³⁷ Dilara Akbay, “Özbekçe Küntoğmuş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 97.

görsen asla incitme/ Nasihatimi kabul et, Mahican/ Asla kendini beğenmişlik yolunu tutma...”⁴³⁸

Zülfizar Destanı’nda Gülkız, Avazhan’ı ihtiyar cadıya karşı dikkatli olması için uyarır:

“Yürüsen, işte hanım, yol olsun
Size söylediği nasihatım şu olsun:
Ansızın ihtiyar çıkarsa yoluna,
Zinhar sen ecrim etme elinden!
O kurnazın bilmediğin bildiresin,
Hançer çekip kara bağrımı delesin
Nerde görsen o ihtiyarı öldüresin!
Onu bilsen pek yaman, ayyar
Çok kurnazlar olamaz beraber
Öldürmezsen kesin seni öldürür
Gördüğünde o ihtiyarı öldür derhal
Elbette olasin ondan haberdar”⁴³⁹

Zülfizar da Avazhan’ı Zebitkul Avşar’ın askerlerinin savaşmak üzere gelmesiyle uyarır ve onu yüreklendirir:

“Dinle sen benim gibi güzelin sözünü
Cezasını ver düşmanın özünü!
Esir edesin oğlunu kızını
Dul kalsın yabancının servinazı!”⁴⁴⁰

4.1.9. Kurnaz ve Hilekâr Kadın

Erali ve Şirali Destanı’nda Gülmastura kuması Gülçehre için, “Kadın işi kurnazlık ve hiledir.” der. Gülçehre üvey oğullarına iftira atan hilekâr bir kadındır. Aynı destanda Şirali’yi tuzağa düşürüp karşılığında eski Bağdat padişahının kızı Afıtabay’dan bir kese dolusu altın almak isteyen yaşlı kadın Sürhayil de kurnaz ve hilekâr bir kadın olarak karşımıza çıkar:

⁴³⁸ Dilara Akbay, “Özbekçe Küntugmiş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 98.

⁴³⁹ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 276.

⁴⁴⁰ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 334.

“Kurnaz kadın: - Oğlum şu değerli taşını ve çekicini bana ver. Taşa vurup onu kıracağım. Eğer onun içinden kurt çıkmazsa evimde bir sürü taşım var, seni evime götürüp onların içinden istediğin on tanesini vereceğim, dedi. Zerger: - benim bu işten hiçbir zararım olmaz, kârım olur diyerek çekici ve taşı kadının eline verdi. Kadın çekici kaldırarak üç bin tenge olan taşa vurdu; taş ikiye bölündü, içinden gök bir kurt çıktı. Zerger utanıp başını yere eğdi. Oraya toplanan halk: - Eskiden kalma kurtlanmış taşları halka satıyormuş diye fısıldaştı.”⁴⁴¹

Destanlarda kadınlar kurnazlık ve hilekârlıklarını her zaman kötülük için kullanmazlar. Erali ve Şirali Destanı’nda Akılay, esir düşen kocası Şirali ve kuması Afitabay’ı kurtarmak için bir hile ile zindancı beyleri oyuna getirir. Burada dikkati çeken hususlardan biri de gerektiğinde kadının erkeği uğrunda ölümü bile göze alabilmesidir. Zira zindancı beyleri Akılay’ın oyununu anladıkları takdirde onu da öldüreceklerdir. Ancak Akılay, eşine duyduğu sevgiden dolayı ölümü bile göze almıştır.

Aynı şekilde Küntoğmuş Destanı’nda Zamangül, Helbeka’ya ulaşabilmesi için Küntoğmuş’a bir plan hazırlar. Tebdil-i kıyafet ile satıcı olup Helbeka’nın köşküne gitmesini, böylelikle Helbeka’yı kolayca görebileceğini söyler. Şeker Bilen Şirin Destanı’nda Gülgünay’ın bir yolunu bulup cadı kadını kırk kızına, Karahan Şah’ı da kırk bir kalendere öldürtmesi kurnazlığını iyi yönde kullandığının göstergesidir:

“Gülgün kurnazlıkla saygı duyar,
Kadının gönlü öyle sevinir,
O kadar yemekten sonra
Kara kavunu kesip verir.
İki omuzundan kadın dikilir,
Kadınlar dimdik olup bakar,
Öylelikle ona hizmet eder,
Gülgünay kurnazın aklını alır,
O hizmet kadına tayin olur,
O sözleri Gülgün söyleyip kalkar.
Yanan küller dövünür dizinde,
Kadın zülmetti Şeker canına,
Ateş attı geldi evime,
Hizmet edin benim gibi hıramana,

⁴⁴¹ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 313.

Hizmetçi, gel Gülgünayın yanına!
Hizmet edin benim gibi hanım yoluna!
Düşünürse yıldırım düşer tenine.
Öyle söyleyin gelen nineye,
Geç kalmadan öcümü almalıyım,
Kulak verin dediğim söze,
Doğru diyip saldırın neneye,
Dövün birlikte.
O sözü söyler dilber,
Hizmetçiler dinlerler,
Gülgün ne derse yaparlar,
Kadını ortaya alır,
Gülgün peri başlar,
Kızlar çıkar üstüne,
Kadın kalır altında,
Döverler tek-tek,
Dumanı çıkıp feleğe,
Âşıktı Şekerbey'e,
Kâh aşağı kâh yukarı,
Bakıp döverler,
Öyle olur yaptıkları,
Gelen dikenli yiyecekler
Kadının karnına batar,
Kadının yediği kavunlar,
Kadının içinden kayıp gider,
Hepsi düşer sedire,
Döverler birlikte
Ha deyin, kızlar ha deyin!
O kadının bilmediğini bildirin,
Dostu üzer, düşmanını güldürür.
Oh, diyin, kızlar, oh diyin,
İyice dövüp, o kadını öldürür.
Ne işler yapmıştır o kadın,
Gülgün o kurnazdan öcünü aldı,

Bu dünyadan bir bela gitmiş olur,
Öylelikle artık kadın ölür.”⁴⁴²
Gülgünay, Karahan Şah’ı yanına çağırır ve kırk bir kalendere Karahan Şah’ı da öldürtür:
“Kalenderler, benim sözümü bilin,
Ne kadar yardım olursa benden alınız!
Karahan’ı yerle bir ediniz!
Sonra anlarsınız Gülgün’ün işini,
Vurun sopayla bağı-dişine,
Ecel kovup geldi Gülgün’ün yanına,
Sağ gitmesin elimden bu zaman,
Ayrılık sevdası oldu çok kötü,
O baş olup ayırmıştı yârimden,
Böyle edeyim ona ahir zamanda,
Uzak yerde kaldı mekân,
Nasıl oldu kalan törem Şekerhan.
O sözün manasını onlar bilmez,
Durmada döverler, durmazlar.
Karahan’ın görmediğini gösterirler,
O zaman dediğine ikna eder,
Döve-döve kalenderler öldürür.
Bırakmadan tutup durur Gülgün gibi çaresiz,
Bir insanın elinden ne iş gelir?
Sopayla öldürür kırk bir kalender,
Artık bırakır şahı mükerrer,
Toplanır o zaman yurttaki ünlü,
Öldüğünü o an anlar kalender.”⁴⁴³

Erali ve Şirali destanın ilerleyen kısımlarında, Kahraman adlı bir padişahın kızı Aytöre, Erali’ye gıyabında âşık olur. Aytöre kurnazlık ederek yazdırdığı aşk mektubunu Erali’ye ulaştırması için bir yol bulmaya çalışır. Mektubu okuması yazması olmayan ve

⁴⁴² İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 375-376.

⁴⁴³ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 388.

kendisine âşık olan çalışanları Gevir'e vererek onu Erali'ye ulaştırmasını emreder. Kendisinin de Gevir'a âşık olduğu yalanını söyler:

“Şahın kızımı, bana aşkını bilirim,
Sonra seninle oynayıp gülerim,
Deste kaşık verme sakın eline,
Ne istersen, emrine amade olurum.
Aytöre ağlar hicrinle yanıp,
O değerli malı elime alıp,
Çocukmuş, alsam dizine sevip,
Kendine dikkat et, kesmesin başını.”⁴⁴⁴

Melike Ayyar Destanı'nda Melike'ye altından aslan yapan içine de aslanın canlı olduğu izlenimini vermek üzere Avazhan'ı koyan Şakalender, “Bu hanımlar erkeklerden daha kurnaz olurlar. Geçen gördüğümüzde üç kişi idiniz, bugün neden iki kişisiniz? Derlerse, cevabı vermekte zorlanmayalım; bunlara hile edip, birbirimizle anlaşalım.” der.

Ayçınar Destanı'nda Ernazar, Ayçınar'ın yüzünü doğru dürüst görmemiştir. Bir gün Ayçınar salıncağa bindiği sırada bir ayının üzerine gelmekte olduğunu görür ve köknar ağacına tırmanır. Gözünü açtığı anda Ernazar ayıyı öldürmüştür. Ernazar'la göz göze gelirler ve Ayçınar'ı tanıyamaz. Bunun üzerine Ayçınar: “Beni Ernazar ağabeyim tanıyamadı mı ki, yoksa benimle eğleniyor mu? Ben de onunla biraz eğlensem mi?” diye aklına bir oyun oynamak gelir. Kendisini “Köhi Kaf'da Ayşe perinin çocuğu.” olarak tanıtır. “Ben haftada bir defa koyun sağma vaktinde çarşamba günü burada olurum.” diyerek Ernazar'ı kandırır. Ancak her defasında bir yolunu bulur ve Ernazar'ın buluşma yerine gitmesine engel olur.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda Gence Hanım üvey oğullarına iftira atabilmek için hemen bir plan yapar. Üvey oğulları kapıdan çıkarken eline bir bıçak alır ve hile ile Şirin ve Şeker'in elbiselerinden birer parça keser:

“Koşarak kendi evine gider,
Evinden bir bıçağı alır,
Şirin, Şeker kapıya geldiğinde
Onlara yetişir, tutar.
Gence hanım'ın içindekini bilmez oğlanlar,

⁴⁴⁴ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 425.

Gence hanım şöyle hile düşündü,
Hile düşünüp gönlü sevindi,
Şirin, Şekerin eteğini tuttu,
Tutup, böylece bıçakla saldırdı,
Elbisesinden bir parça kesip aldı.
“Bir kötülük yapayım”, diye düşündü,
Şirin, Şeker bundan habersiz gider,
Gence hanımın hilesini anlamadılar,
Kötü sözler hiç akıllarına gelmedi.
Annemiz bize beddua etti diye,
Gence annem çok razı olmadı diye,
Bunu söyleyerek Şirin, Şeker gitti.”⁴⁴⁵

Göroglinin Tugilişi’nde Göroglubek’in çocukluğunda yengesi Halcuvanay Arap Reyhan tarafından kaçırılmıştır. Göroglubek büyüyüp yetişkin olduğunda dayısının öcünü almak üzere Arap eline gelir. Yengesi Halcuvanay bu durumu öğrendiğinde kendisi yerine Arap Reyhan’ın kızını kaçırırsa daha iyi olacağını, bu durumun Arap Reyhan’ı daha çok yaralayacağını söyler. Kadınsı özelliklerini kullanmak suretiyle kocasını baştan çıkararak ikna etme üzerine bir plan yaparak Göroglubek’in Arap Zeydin’i kaçırmasını sağlar:

“Halcuvanay Göroglubek’i gönderdikten sonra nice kurnazlıklar, nice sinsilikler düşünür. Şirin, mülayim konuşarak Arap Reyhan’ın yanına varır. Kaş göz eder, türlü hallere girer, burulur, sürünür. Kasten Arap Reyhan’ın yanbaşımdan geçer. Araba bir kaş atar, bir tökezler, altlık giysisinin paçalarına basar, ayakları birbirine dolaşır. Halcuvanay’ın Arap Reyhan’ın eline geçmesine beş yıl olmuş, bu beş yıl içinde Arap Reyhan ile bir defa bile gönlünü açarak sohbet etmemiştir. Ancak zorluk ve zulüm karşısında çaresizce Arap Reyhan’a karılık yapardı. Ölesiye kadın düşkününü olan lanet olasıca Arap Reyhan şu Halcuvan ile bir gönlümü açarak kalp kalbe sohbet edebilsem, diye sabırsızlıkla beklerdi.”⁴⁴⁶

4.1.10. Kıskaç ve İftiracı Kadın

⁴⁴⁵ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 285.

⁴⁴⁶ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 400.

“Türk milleti, destan dönemine gelmeden önce, Tanrıya bile yaratma ilhamını Ak Ana adını verdiği bir kadının ilhamına bağlamaktadır. Yine aynı parçada etik duygu ve kurallar da Ülgen Ataya; “Var olan her şeyi yok diyen, yok olur; Hiçbir vakit bu şey olamaz deme!” şeklinde doğruluk ve metanet telkini de aynı kadın tarafından verilmektedir. Şamanist Türklerde ve Orhun Abidelerinde ismi geçen merhametli Umay, çocukların ve hayvanların koruyucusu olarak gösterilmektedir. Yakut Türklerinde insanların mutluluğunu ve refahını da ateş ilahesi (Od İne), yine aile tanrısı olarak verilmektedir. Bu iyi tiplerin yanı sıra, güç, kahredicilik de kadınla birlikte verilmektedir.”⁴⁴⁷

Rüstem Han Destanı’nda, Hürayim eşinden devlet yönetimini devralır. Memleketi çok müreffeh bir yer haline getirir. Sultan Han’dan daha iyi yönetir. Hürayim’in iki kuması, onun devleti başarılı yönetmesinden rahatsız olur. Ona kıskançlıkla iftira atmanın yollarını ararlar. İki kuma; ‘Gün, Hürayim’in günüdür.’ diyerek ne yapacaklarını bilmez bir durumda, kara kara düşünürler. Hem Hürayim’in hem de oğlunun ölmesini isterler.

“Aktaş şehri sahipsiz kalsın şimdi,
Nine, üzülüp söyleriz sözlerimizi,
Gam çekip size arz ettik hâlimizi.
Bize düşmanın bilmediğini bildirin,
Hançer vurmada, bağrını kanla doldurun,
Memlekette onun nasibini kesip
Hürayim ile biricik oğlunu öldürün!
Canım nine, siz şimdi bu işi becerin!”⁴⁴⁸

Alpamış Destanı’nda Karacan, annesini kötü, kıskanç ve iftiracı bir kadın olmakla suçlar:

“Anne sürekli konuşur, durursun.
Baştan başa sen bir belasın,
Kadın- erkek görürsen karıştırsın,
Anneciğim sen sürekli böylesin,
Dürüst olmadan ölürsün,

⁴⁴⁷ Bibigül Osmanaliyeva, “Alpamış Destanının Başkurt, Kazak ve Özbek Varyantlarında Kadın Tipi”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, 497.

⁴⁴⁸ Selami Fedakâr, Rüstem Han Destanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 43.

Bu sözü gönlüne makûl görürsün,
Kim gülerek konuşsa onu seversin,
Halk içinde laf taşıyıcı olursun,
Yaşlandığında hizipçilik yaparsın.
Sen bu halinle belasın,
Bu sözleri söyleyip, ne bulursun?!”⁴⁴⁹

4.1.11. Korkak ve Güçsüz Kadın

Kadınlar destanlarda kimi zaman acizliğini ve yardıma muhtaç olduğunu söylemekten çekinmez. Kendilerini zayıf ve çaresiz hissederler. Güçsüz, korunmaya muhtaç bir varlık görüntüsü sergiledikleri görülür.

Rüstem Han Destanı’nda, Rüstem ile annesi Hürayim, Kökulu Dağı’na varırlar. Hürayim, bu dağın tehlikeli olduğunu, Rüstem’in yalnız başına bu dağda kalmasının doğru olmayacağını söyleyince oğlu Rüstem, annesinin bu korkularından yakınır: “Rüstem bu sözleri işitip; ‘Ana, kadınlık etme! Bahsettiğin kaplanların hiçbirini görmedik. Görünmeyen kaplandan korkup böyle telaşlanma! Ana, bana ikide bir yalnızsın deyip durma, görmediğin bir şey için de kendine bu kadar eziyet etme! deyip, anasını dağın başına çıkardı ve o gece dağın uygun bir yerinde konaklayarak yattı.”⁴⁵⁰

Alpamış Destanı’nda Alpamış kendisini Kalmakların elinden kurtarmaya gelen dostu Karacan’a “Atın matın silahın olmazsa yiğit kişi kadından daha zayıftır.” diyerek kadının güçsüz bir varlık olduğuna vurgu yapar. Erali ve Şirali Destanı’nda oğullarının idam edileceği haberini alan Gülmastura, takatsiz kalır ve ağlayarak dışarı çıkar:

“Koynu doldu gözden akan yaşla,
Anne gibi yar var mı çocuğa.
Görmez misin, çaresiz saçını yayıp,
Vah diyerek kapıdan çıktı meydana.”
Ben bilmiyorum burada ne oldu,
Sebep nedir, iki oğlum esir oldu,
Anasıyım, kan ağlarım çaresiz,

⁴⁴⁹ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 136.

⁴⁵⁰ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 125.

Oğullar görsün benim gibi gönlü yaralıyı.”

Çocuklarının asılacağını düşündükçe ağlamaktan kendini alamaz: “Kadınım neyleyim, zayıf çaresiz, Allah deyip ağlarım, kaddim âciz”⁴⁵¹, “Gülmastura ana çocuklarına bakınca, içi parçalandı ve boncuk boncuk gözyaşı ak yüzünden süzüldü. Gözyaşını silerek: - Sizden ayrı kalmaktansa ölsem daha iyi değil mi? dedi.”⁴⁵²

Ayçınar Destanı’nda Babür Şah’ın veziri Kayserbek, bir gece şahın haberi olmadan Nazarbay’ı adamları ile Ayçınar’ı kaçırmak üzere Kettepay’a gönderir. Ayçınar, adamlara bütün gücü ve kuvvetiyle karşı koyar. Ancak onu tuzağa düşürürler. Anası Aytoti’nin karşı koymaları da bir sonuç vermez. Ayçınar’ı kaçırlar. Aytoti anayı da öldürürler.

“Ayçınar zalimlere baktı,
İn yok, cin yok, buradan sürükleyip gitti.
Çekip aldı bileğini, elinden,
Cellatların yüzüne böyle vurdu.
“Vah”, dedi celladın akli çıkacaktı,
Babür vursa, bildi ki kesinlikle ölecekti.
Birden attan indi gelen ortağı,
Toti ana şaşırıp kaldı.
Ortağı eline tuzak aldı,
Tuzağı Ayçınar ne bilirdi,
Yaklaşsın diye bekliyordu Ayçınar,
Cellat gövdesini tuzağa düşürdü.
Şahin vursa, her kimi eğip belinden,
Hiç kimse ayrılmasın büyüdüğü ilinden,
İki cellat vurarak çekti,
Alamadı Aytoti’nin elinden.
Cellat, cellatlığını şimdi yaptı,
Berdiyar eline kılıç aldı,
Bunlar doğmasın asla anadan.
Biçarenin başına kılıç vurdu.”⁴⁵³

⁴⁵¹ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 207.

⁴⁵² Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 225.

⁴⁵³ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 69.

Ayçınar Destanı'nda Babür Şah'ın veziri Kayserbek'in hileleri neticesinde Babür Şah, Kettepay ilini Şeybani'ye bırakmak zorunda kalır ve halkı ile birlikte orayı terk eder. Kayser, kaçırdığı Ayçınar'ı da yaşlı bir kadın kılığında bir deveye bindirir. Bu haline üzülen Ayçınar, "Ne yapayım anneciğim, dönüp alayım öcümü. Hudâ erkek yaratıp, vermedin de gücümü." diyerek fiziksel zayıflığından yakınır.

4.1.12. Olağanüstü Özelliklere Sahip Kadın

Özbek destanlarının karakteristik unsurlarından biri de barındırdıkları olağanüstü kadınlar ve olaylardır. İncelememize esas aldığımız destanlarda bazı kadın kahramanların olağanüstü güçleri bulunduğu görülür.

4.1.12.1. Cadı Kadın

İncelediğimiz destanlarda masallara özgü bir karakter sergileyen cadı kadınlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar büyü yapan, fal bakan, para düşkünü, fakir ve kötü niyetli kişilerdir. Destan kahramanlarını yaptıkları sihirlerle, çeşitli hile ve entrikalarla yenmeye çalıştıkları görülür. Cadı kadın, hem insan hem de olağanüstü bir figür olarak anlatılarda göz ardı edilemeyecek bir yere sahiptir.

Özbek destanlarında, özellikle şahların emrinde çok sayıda falcı ve büyücü vardır. Bunlar, şahın başına gelecek olaylardan, düşmanlarından ve uzak yurtlardan haber verirler. Huşkeldi Destanı'nda Hunharşah'ın emrinde üç tane cadısı vardır. Bunlardan yüz on yedisine giren Kırlangıç Mestan destanda fiziksel olarak şöyle tarif edilir: "Alnı alalanmış, iki yanının eti çekilmiş, ağzı buruşmuş, kime rast gelse vurmuş, sırtı başı kurumuş, yoldaşları ile her gün yoluşmuş, tay gibi eşinmiş, gıybet haset okumuş, saçı kokmuş, koca it gibi, kellesi havuç yıkama sepeti gibi bir ihtiyar idi."⁴⁵⁴

Ancak Hunharşah'ın en büyük cadısı vakti zamanında Göroğlı Bey'in ona yaptığı iyiliği unutmaz ve onu Hunharşah'ın yanında ele vermez ve oğlu Avaz'ı kurtarması için fırsat yaratır: "Maşallah cadılar, bu bizim mollamız hem de pirimiz. Kızılcı'ya mağarada yatar. Eyvah cadılar gözleriniz nerede, benim hocama Göroğlı demişsiniz. Göroğlı'yı göreniniz yok muydu ne hâl oldu sizlere? diye dövünmeye başladı."⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Rıdvan Öztürk, *Huşkeldi ve Belagerdan Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 219.

⁴⁵⁵ Rıdvan Öztürk, *Huşkeldi ve Belagerdan Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 235.

“Geleceğe dair tahmin yürütmek, kahramana devamlı yardımcı olmak ya da çeşitli hilelerle, sihirlerle ona karşı durmak, düşman cephesinde yer almak gibi durumların eski destanda yer alması, kadın şaman tipinin sonradan dönüşmüş, parçalanmış ve uzun bir evrimden geçmiş bir türü olması büyük bir ihtimaldir. Çünkü Türk- Moğol halklarının eski zamanlarına ait destanlarında şaman kadınlar esas kahramanlardan birisidir. Gelecek kahramana kendi hünerlerini öğreten de, ileride neler yapması gerektiğini söyleyenler de onlardı. Bu ilginç kadın şamanlar sihirbazlık hünerleriyle özel güçlere sahiptirler ve ağabeyleri ile kardeşlerinin kollayıcısı ve koruyucusudur. Mesela Evenki destanındaki Çolbon (Şolpan) tiplemesinde bu özelliklerin hepsi mevcuttur.”⁴⁵⁶

Belagerdan Destanı’nda Avaz, İrem bağına giderken kızıl bir kulede ihtiyar cadı bir kadın ile karşılaşır. Cadı kadın onun Avaz olduğunu bilir. Aslında cadı kadın Avaz’ın “koca anası”dır: “Avaz gidiyordu. Büyük kızıl bir kule var idi. Kulenin içinde bir şey ayı gibi homurdanıp gitti. Bu nasıl mahlûk imiş, diye Avaz baktı. Baksa ki bir ihtiyar, gözleri ateş gibi, alnı balta gibi, Avaz çekinerek baktı. Baksa, çenesinin eti kaçmış, kel başı yağır olmuş, yüzünün nuru gitmiş aksi ihtiyar.”

Belagerdan Destanı’nda Yunus ve Miskal periler yurtları İrem bağına gitmek için bir kaçış planı hazırlarlar. Seyis Gacdumhanı kandırıp yola çıkarmaya ikna ederler: “Eğer maksat gitmek ise kimsenin haberi olmasın, seher vakti olunca Girat’ın tavlasına varalım. Gacdumhan adlı seyisi var, şeytan gibi yoldan çıkaralım; seni güzel kızlarla evlendireceğiz diye vaat edelim. Erkek değil mi, kızları iştince ilgi duyar, nasıl olsa Erem bağında Girat’a binip gitmek isteyecektir.”

İrem bağına ulaştıktan sonra da Gacdumhan’ın iki gözünü kör edip bir harabeye atarlar. Aynı destanda Avaz’ın Arzıgül’ü bulmasına yardım eden, orta yaşlı kadına Avaz *anne* diye hitap eder. Onun evinde misafir olur, onun sayesinde Arzıgül’e ulaşır.

“Tekrar menziline gidip yattı. Külahını çıkarıp eski suretine dönüştü. Annesi kalkıp söyledi: - Avaz can ne yaptın?

-Ne yaptığımı bilmiyorum. Böyle oldum, bu pek şerli bir kızmış. Ona buna meyletmiyor. O akşam yattı. Sabah erkenden Avazhan kalkıp sordu:

⁴⁵⁶ Şakir İbrayev, **Destanın Yapısı**, Ali Abbas Çınar (Çev.), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998, 74.

-Anne, ne yapalım? Annesi söyledi:

-Ben kendim varıp Arzıgöl'le konuşup göreyim. Arzıgöl buna çok hürmet ederdi.”⁴⁵⁷

Avaz'ın *anne* diye hitap ettiği orta yaşlı kadın, aynı zamanda çok akıllıdır. Arzıgöl'ü Avaz'la göndermek için bir plân yapar. Arzıgöl'e Göroğlı'ndan bir oğlu olduğunu ancak evlenmek istemediğini, Arzıgöl'ü bile beğenmediğini söyler. Bu sözler Arzıgöl'ün nefesine ağır gelir. Oğluyla buluşmak istediğini söyler. Böylece kadın amacına ulaşır.

Evlenilecek kızın akrabalar tarafından aranıp bulunması motifinin Özbek destanlarında korunduğu görülmektedir. Buna göre boylar devrinin destanlarından biri olan Alpamış Destanı'nda Tayçi vilayetinde, Kalmak şehrinde Surhayil adlı yaşlı kadın vardır. Sözü her yerde geçen, çok güçlü bir kadındır. Yedi oğul sahibidir. Bir gün Kalmak Şah'tan Baysarı'nın yaşadığı yere gidip Özbeklerin nasıl olduğunu görmek için izin ister. Yolda en küçük oğlu Karacan'a rastlar. Berçinay'ı ona istemeye gittiğini söyler. Karacan annesini vazgeçirmek ister:

“Anne yaşlıları, yoldaş yapıyorsun,
Bir kurnazlık düşünüp duruyorsun,
Gönlüne o kurnazlığı alma,
Gidip şu zenginlere acı çektirmeyin.”⁴⁵⁸ der.

Yaşlı Surhayil'e Berçinay'ın amcasının oğlu ile nişanlı olduğunu söylerler. Ancak o, oğlu Karacan'a bunun tam tersini söyler ve Karacan'ı yola çıkarır.

“Birçok destanda kahraman atıl halde iken tuzağa düşer. Hareket halindeki kahramanı ele geçirmek zordur. Kahraman genellikle uykudayken veya sarhoşken yakalanır. Türk destanlarında uyuduğunda en az yedi gün uyuyan kahramanın uykusu “küçük ölüm” olarak nitelendirilir. Kahramanın bu kadar ağır uyuması onun için en büyük tehlikelerden biridir. Dede Korkut Destanı'nda “Ol zamanda Oğuz yigitlerine ne kaza gelse uyhudan gelür idi.” denilerek kahraman için uyku halinin tehlikesine işaret edilmiştir.”⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 441.

⁴⁵⁸ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 55.

⁴⁵⁹ Ülkü Kara Düzgün, “Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi”, **Folklor/Edebiyat**, 18, 36.

Bunun bir örneği Alpamiş Destanı'nda görülmektedir. Surhayil cadısı, Alpamiş ile kırk yiğidin yoluna çıkar. Saçını dağıtıp, ağlayıp sızlayarak Kalmak Şah'ın oğullarını öldürdüğü yalanını söyler. Onları evinde misafir eder. Kırk kız beylere şarap içirip sarhoş eder. Cadı Surhayil'in askerleri kırk bir serdarı yakar. Alpamiş anasından doğduğunda Şahımerdan Pir tarafından kutsandığından ateş bir tek Alpamiş'a tesir etmez.

“ Böyle yapıp kurnaz ihtiyar,
Sarhoş olup kırk iki serdar,
Kalmak Şah'a ulaştı haber,
Bakın cadı ihtiyar,
Bu kötülüğe kaldı beyler.
Gereklisini toplayıp,
Üstüne ateş yaktı ihtiyar,
Bu alevin parlaklığından,
Kalmak Şah ile geldi asker,
Gelip gördü ki Kalmaklar,
Yanıp bitmiş kırk bir serdar.
İhtiyar işi kötü yapmış,
Kırk bir adam ölmüş,
Alpamiş'a tesir etmeyip,
Kalmış bu alevde yanmayıp.”⁴⁶⁰

Rüstem Han Destanı'nda kumaları, Hürayim'in ülkeyi adaletle yönetmesini kıskanırlar. Ona iftira atmak için şehirdeki cadıların başı Mamagül'den yardım isterler:

“Aktaş vilayetinde üç yüz altmış mestân vardı. Üç yüz altmış mestânın Mamagül adında bir liderleri vardı. Bu mestân şehrin dışındaki bir mağarada yaşardı. Mağarada yatar ve çok yüksek sesle horlardı. Bir batman afyonu dört seferde çekip atardı. O; pek çok insan için tehlikeliydi, birçok yiğidi iki paraya satardı. İyiliği üç paraya almaz, nerede kötülük olsa arar bulurdu. Kim olursa olsun, bu yaşlı kadından çekinerek ondan uzak dururdu. Kötülük yapmak isteyen kişiler ise bu mestânı arar bulurdu. Onun alnı tokmak gibi, gözleri

⁴⁶⁰ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamiş Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 269.

ateş gibi, yüzü çökmüş, her yerinde yaralar açılmış yaşlı bir kadındı.”⁴⁶¹ Mamagül, Sultan Han’a verilmek üzere Hürayime’e iftira dolu bir mektup yazar:

“Yurdunu bıraktığın Hürayim yârin,
Nice yıllar geçti yoktur haberin.
Sokaklarda işve, cilve yapıyor,
Yiğitleri daima etrafına topluyor,
Adamlar takılıp gidiyor onun peşine,
Yaşlı genç demeden birlikte oluyor,
Şahım, bunu herkes görüp size gülüyor.”⁴⁶²

Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü*’nde falcılığı “öbür dünya güçleriyle ilişki kurularak, gelecek hakkında bilgi elde etmeyi amaçlayan kutsal bir merasim”⁴⁶³ olarak tarif etmiştir. Mitolojik görüşe sahip bir insanın gözünde fallar gerçek bilgiye ulaşmayı sağlayan ve dahi gerçekliği değiştirme gücüne sahip bir olgudur.

“Falcılık, kehanet, bakıcılık, uğur ve ateş-şeytan münasebeti bakımından da, Anadolu’da yaşayanların inançları ile Ortaasya’daki Türkler arasında sıkı bir benzerlik vardır. Ateşten çıkan alevlerin rengine göre, yeşilse yağmur ve mahsulün bol olacağına, kırmızı ise savaş çıkacağına, sarı ise hastalık, salgın olacağına, siyah ise önemli bir kişinin öleceğine inanılır. Umumiyetle ateşe bakıp fal açmak Orta Asya Türklerinde çok yaygın bir âdet olmuştur. Özbek hanlarından Kocugum çadır çadır dolaşarak ateşe yağ atıp kadınların falına bakar; “senin oğlun olacak, senin kızın olacak” derdi. Manas destanında anlatıldığına göre Manas’ın babası Cakıp Han ateşe bakıp gelinlerinin mukadderatını anlatmaktadır.”⁴⁶⁴

Şamanizmin temel unsurlarından biri olan ve Eski Türkçede ırk kelimesi ile ifade edilen falcılık Özbek destanlarında sıkça karşılaşılan bir motiftir. Söz konusu destanlarda cadı kadınlar otacılık yapar, fal bakar. “Özbeklerde yaygın fallardan biri de kumalak denilen faldır. Kumalak için kırk bir taş veya kırk bir nohut, fasülye ve kırk bir tane koyun tezeği kullanılır. Çeşitli gruplamalar yapıldıktan sonra yerde kalan dokuz taşa bakarak

⁴⁶¹ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 41.

⁴⁶² Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 59-61.

⁴⁶³ Celal Beydili, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap- Yayın, Ankara 2015, 211.

⁴⁶⁴ Ülkü Kara, “**Giresun’da Adak İnanç ve Adak Yerleri**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999), 65.

falcı, fal sahibine geleceği ile ilgili yorum yapar.”⁴⁶⁵ Nitekim Rüstem Han Destanı’nda Mamagül, Rüstem ile Hürayim’in ölmediği dedikodusunu öğrenince kırk bir nohut atarak fal açar. Falında, Rüstem Han’ın Bucul şehrinde, Hürayim’in ise Bahre Dağı’ndaki Akrebat’ta olduğunu görür: “Kadın tahtadan at, kâğıttan kanat, çelikten dümen yaptı, kulağını büküp gökyüzüne uçtu. Bahre Dağı’na gitti. Sol kulağını büküp yere indi.”⁴⁶⁶ Huşkeldi destanında ise Hunharşah’ın cadılarından en büyüğünün otacılığı vardır ve dağlardan ilaç toplayarak kısır kadınlara çare bulur.

Diğer yandan Şamanizmin bakiyeleri olarak destanlara yansımış olan kılık değiştirme motifi de cadıların olağanüstü özellikleri arasındadır. Mamagül, Bahre Dağı’nda Hürayim’i bulur. Ona yakın davranıp yanına alarak yer altına indirir. Hürayim’i buraya hapseder. Onun kılığına girer. Bir dua okuyarak Hürayim’in suretine bürünür.

“Kadın bir dua okuyarak Rüstem’in annesi Hürayim’in suretine büründü.”⁴⁶⁷

“O sırada kurnaz yaşlı kadın şekilden şekle girmektedir.”⁴⁶⁸

Din-büyü ayrımını Şamanizm temelinde ele alan Mualla Türköne şu sonuçlara ulaşmıştır: “Şamanlığın ataerkilleşmiş biçimlerinde, eski dişi kutsallıkların büyük kısmının erilleştiği; daha önce kutsal evrenin kutsal bir parçası olan ve erkek kabul edilen gökün en büyük tanrı ilan edildiği; dişilik atfedilen ve orijinalde büyük öneme sahip olan yerin ise giderek önemsizleştiği, hatta olumsuzlandığı görülmektedir. Bunun gibi, pek çok kutsallık anlam fakılaşmasına uğramış, bazı dişil kutsallıklar tehlikeli kötü ruhlara dönüşmüştür. Ataerkilleşme sürecinde ortaya çıkan bir gelişme de din-büyü ayrımıdır. Bu ayrımın din, yönetime işaret etmekte ve kurumsallaşmakta, büyü ise olumsuz ve korkulan bir olgu olarak belirlemektedir. Eskinin güçlü kadın şamanları bu ayrımın giderek büyücüler olarak nitelenmiş, yönetimi elinde bulduran erkeğin soyu kutsanmış, han, hakan gibi yöneticiler aynı zamanda dini reisler olmuşlardır.”⁴⁶⁹

Rüstem Han Destanı’nda Mamagül cadısı bir avuç toprağa büyü yaparak Rüstem’in gözüne atar ve onu kör ederek kötülükler silsilesine devam eder: “Yaşlı kadın bir avuç

⁴⁶⁵ Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, 158.

⁴⁶⁶ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 193.

⁴⁶⁷ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 195.

⁴⁶⁸ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 201.

⁴⁶⁹ Mualla Türköne, **Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü**, Ark Yayınları, Ankara 1995, 238-239.

toprağı aldı, büyü yapıp Rüstem'in gözüne attı. Rüstem'in gözü hiçbie şeyi görmez olup tamamen kör oldu.”⁴⁷⁰

Dalli Destanı'nda Hasanhan düşman eline sefere çıkmadan evvel ak saçlı, yaşlı, fukara ve çaresiz kadınlardan hayır dua diler. Bu yaşlı kadınlar cadılardan farklıdır. Onlar naçar ve acizdirler. Bu sebeple de dualarının kabul olacağına inanılır.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda Karahan Şah yaralı ve kalan adamlarıyla kendi yurduna döner. Memleketine döndüğünde kurnaz cadılarını toplayıp onlara akıl danışır. Gülgünay'ı her kim getirirse onu ödüllendireceğini söyler: “Karahanşah'tan o sözü işitirler, hiç kimseden ses çıkmadan bekler. Karahanşah'a tanıdık kurnaz -bir yaşlı teyze yerinden kalkıp, insanların arasından geçip, şahın yanına yakın gelir, saçları kalın ve parlak, dişleri bıçak gibi, çenesi sivridir, şaha şu sözleri söylemiş:

“Bu hizmetini, şahım, kendim edeyim,
Senin vereceğin ihsanımı alayım,
Gülgün'ün dağına kendim yalnız gideyim,
Gidip Şekerbey'i yok edeyim,
Gülgünay'ı buraya getireyim,
Şu hizmeti şahım sana sorayım!
Ne işleri şahım yalnız yaparım,
Zorlu işleri hemen beceririm,
Zor hizmet olursa yalnız yaparım,
Böyle düşmanları yola getiririm,
Nasıl işin olursa hemen yaparım.
Bilmez misin benim gibi kurnazını,
Anlayıp bil yaman-cadını,
Öldürürüm senin düşmanlarını,
Getiririm âşık olduğun yârini.
Abad edeyim senin böyle şehrini,
Eline getireyim yavrularımı,
Gönlünü üzme, sor hilelerimi,

⁴⁷⁰ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 203.

Gönder benim gibi hizmetçini”⁴⁷¹

Karahan Şah'ın beli bükülmüş, kulağı tıkanmış bu cadısı öylesine kurnaz ve hünerlidir ki kendisine inanmayan Gülgünay'ın bile bir süre sonra gönlündeki düşmanlık çıkıp gider. Aradan altı ay geçtikten sonra bir şişe zehirli şarabı Gülgünay ve Şekerbey'e içirip, onları mest eder:

“O hileci öyle iş yapar.
Boynuzu aldı, işi başardı,
Gülgün'ün yanına yaklaşır...
Gülgün'ü alıp kurnaz gider,
O zamanda dağa gelip çıkar.
Ejderhanın sağ boynuzunu vurur,
Dağ açılıp doğru izin verir,
O tarlaya kadın çıkar,
O zamanda sol boynuzunu vurur,
Önceki gibi dağ kapanıp kalır.
O kadının işini Gülgün bilmez,
İşini hemen yapar öyle cadı.
Kamışlar arasında atı var,
Gidip atını getirir o kurnaz.
Gülgün'ün yanına hazır eder,
Mest olup yatar Gülgünay habersiz,
Gülgünay'ın görmediği günü gösterir
Hançer vurmada ciğer bağrını deldirir.
Gülgünay'ı kendi atına bindirir,
Sarhoşken kaldırır bindirir kurnaz,
Önüne kendisi biner o cadı,
Ne işleri o cadı düşünür,
İple Gülgünay'ı bağlar.
Kendisiyle birlikte tutup Gülgün'ü,
Atına oturttu Gülgün'ü
Şeker bey yalnız kaldı diye,

⁴⁷¹ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 356-357.

Ne güzel dünya bu, Şeker öldü diye...
Gülgünay'dan Şeker ayrı kaldı diye,
O sözü düşünüp sevinerek gider.”⁴⁷²

Zülfizar Destanı'nda Avaz, çenesinin eti kaçmış uyumsuz ihtiyar ile karşılaşır. Bu ihtiyar aslında bir cadıdır. “Avazhan'dan bu sözü işiten ihtiyar kendi kendine dedi: ‘Bu oğlan pek uyanık, kurnaz birisine benziyor.’ dedi. Böylece ihtiyar eşekten inip biraz toprak alarak sihirli dua edip Yemen'den Yeşer'e Çin-Katan'a Azerbaycan'a atıp gördü. Bu ülkelerde avaz'ın akrabalarını bulamadı. Yine biraz toprağı alıp, sihir söz söyleyip Sırbistan, Dağıstan, Gürcistan tarafına attı. Sihirli sözle Avazhan'ın yedi yüz akrabasının Gürcistan'da olduğunu söyledi. İhtiyar sihirli sözden Avazhan'ın babasının adının Buldur Kasap, anasının adının Gülay, bolay adında bacısının olduğunu, kardeşinin adının Mirza Mahmud olduğunu bildi. Avazhan'ın aklını şaşırttı.”⁴⁷³

Destanlarda cadılar yalan söyleyerek kahramanı yanıltmaya çalışır. Zülfizar Destanı'nda cadı, babasının gelerek kendi kızıyla Avaz'ı nişanladığı yalanını söyler:

“İsterim garip gönlümü kapattım,
Kasap damat geldiği gün kız buldum.
“Kız mı bu?” dedi. Kasap damat sordu,
Sana adayıp eşarp bağladı.”⁴⁷⁴

İncelediğimiz destanlarda olağanüstülük gösteren yalnızca cadı kadınlar ya da peri kızları değildir. Nadir de olsa olağan kişilerin olağanüstülük gösterdiği görülmektedir. Rüstem Han Destanı'nda Aftabay, Rüstem'in bir mezarda canlı canlı yatmakta olduğu haberini alır. Hemen oraya varır. Ağlayarak dua eder ve Allah'tan çare diler. Rüstem'in gözünü sıvazlamasıyla gözleri açılır: “Aftabay, bu sözleri işitti ve bütün gece Rüstem'in başında oturdu. Seher vaktinden sonra mezarlıktan kıra çıktı. Ağlayarak dua etti ve Allah'tan çare diledi. Meydana çıkışından tan atıncaya kadar dua edip Allah'a yakardı, sonra mezara gidip Rüstem'in gözünü sıvazladı. Rüstem'in gözü iyileşti. Yârini görüp yeniden dünyaya gelmiş gibi oldu. İki tazısını da yanına alarak Bucul şehrine doğru yola

⁴⁷² İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 369.

⁴⁷³ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 264.

⁴⁷⁴ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 265.

çıkı. ”⁴⁷⁵ Destadaki bu hadise, esasında kadınların çocuğunu tedavi eden, kocasını iyileştiren, hastalıkları sağaltan adeta bir emci, şifacı, otacı yahut da şamanın destanda dönüşmüş varlığını düşündürmektedir.

Göroglinin Tugilişi’nde Hilalay gömüldükten sonra mezarda doğurur. Mezarın içine bir ışık sızmaktadır. Hasanbek’in oğlağı ölmüş bir keçisi ayağı ile çimi eşelerken kabrin içine düşer ve o günden sonra Hilalay’ın bebeğini emzirmeye başlar. Aradan uzunca bir zaman geçtikten sonra çocuk mezardan çıkıp keçiyi emmeye devam eder. Ölmüş olan annesi Hilalay’ın dile gelmesi de bir başka olağanüstülüktür.

“O zaman Hilalay dile gelip çocuğuna bir söz dedi:
Canım evladım, dürttün, rahat bırakmadın,
Benden başka insanoğlunu sevmedin,
O kadar işaret ettim, duymadın,
Rahat bırak, canım rahat uykuda.”⁴⁷⁶

4.1.12.2. Peri Kızları

Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü’nde peri için “Türk halklarının mitolojik düşüncelerinde kaldığı mekân Kaf Dağı olarak gösterilen, bazen acıklı, bazense hayırsever gibi betimlenen ruhlara verilen genel ad”⁴⁷⁷ olarak tanımlanmasının yanı sıra evrensel bir varlık gibi halk kültürü ve mitolojik sistemde yayılmış bir motif olan peri ile ilgili şu bilgiler kaydedilmiştir: “Efsanevi halk kültürü metinlerinde ve şaman mitolojisinde adlarına sık sık rastlanan periler, değişken tabiatlılar ve güvercin, şahin veya yılan gibi hayvanların kılığına girebilirler. Giydiklerinde görünmez oldukları sihirli gömlekleri var. İnanişaya göre gökleri dolaşabilirler. İnsanları kaçıırıp götüren bu varlıklardan iyiliksever olanlar güzel kız, acıklıları ise ihtiyar karı görünümünde betimlenir. Periler aynı zamanda sakral özellikler taşırlar. Orta Asya Şamanist türlerinin inanişalarında bazen periler, en iyi ruhlar olarak sayılmışlar. Türkistan şamanları kamlık yaptıkları zaman yardım etsinler diye, beyaz giyimli olarak düşündükleri bu cisimsiz varlıkları, yani perileri çağırırlardı. Orta Asya’nın Türkmen-Özbek şamanlarının taşıdıkları adlardan biri de “Perihan” adıydı

⁴⁷⁵ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 217.

⁴⁷⁶ Ayhan Çelikbay, “**Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek)**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 338.

⁴⁷⁷ Celal Beydili, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap- Yayın, Ankara 2015, 469.

ve acıklı ruhlarla mücadele eden şamanlara verilirdi. Araştırmacılar bu adı, “peri” sözcüğüyle ilintilendiriyorlar. Onun anlamı “perileri çağırın” demektir.”⁴⁷⁸

Özbek destanlarının birçoğu yoğun bir arkaik katmanlaşmadan oluşur. Bu sebeptendir ki içerdikleri olağanüstü unsurlar, mitolojik, masalsı, Şamanizme ait motifler çok fazladır. Periler, devler, dev ülkesi, cadılar, sihirli kuşlar, ejderhalar vb. olağanüstü unsurlar destanlarda fazlasıyla mevcuttur. Fantastik aşk unsurunun yoğun olduğu Melike Ayyar, Dalli, Belagerdan, Göroğlu’nun Tugilişi gibi destanlarda periler olayların merkez konumundadır.

Aşk teması üzerine kurulu destanlarda sevgililer çoğunlukla peridir. Mitolojik unsurları bünyesinde taşıyan arkaik kadın tipine benzer özellikler taşıyan peri kızlarının olağanüstü özellikleri vardır. İrem Bağı ya da Kaf Dağı gibi periler âleminde veya su kenarlarında yaşar, şekil değiştirebilirler. İyileştirici, sağaltıcı vb. niteliklere sahiptir. Ayrıca periler âleminde onları insanoğludan koruyan devler, ejderhalar gibi olağanüstü yaratıklar vardır.

Özbek destanlarında masallarda olduğu gibi dev, cadı, peri gibi olağanüstü varlıklara sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Göroğlu’nun eşleri Aga Yunus ve Miskal, peri soylu güzellerdir. Şekil değiştirme (transformasyon) masallarda olduğu gibi destanlarda da yer alır. Göroğlu kolundan ortaya çıkmış bir destan olan Melike Ayyar’da, Göroğlu bir sefere çıkar. Zebit Çölü’nde Şeker Gölü’ne varır. Burada gökyüzünden gelen mavi bir güvercinin periye dönüşmesine şaşırır: “Bu alameti gören Göroğlu hayret içindeyken, semadan mavi bir güvercin gelerek bir takla atıp bir kuğu boyunlu, âfetican, badem dudaklı bir acayip nazenin peri oldu. Bu perinin yüzüne Göroğlubek baktı: Yanakları elma gibi, kara saçları ince beline düşen, görenin aklı şaşan, cemalini ay ve güneşin kışkandığı periyi gören Göroğlu Sultan âşık olur.”⁴⁷⁹

Olağanüstü güçlere sahip varlıklar olan peri kızlarının, destanlarda çoğu zaman bu özelliklerini olumlu yönde kullandıkları görülür. Peri kızları, bilinçaltının kötü dışavurumunun tezahürleri olan olan cadı, büyücü kadın gibi varlıkların karşısında güç durumda kalan erkek kahramanlara yardım ederler. Belagerdan Destanı’nda Akkız peri, anasını bulmayan İrem Bağına gelen Avaz’a annesi Ağa Yunus periyi Avaz’la Çambil’e dönmek konusunda ikna etmek suretiyle yardım etmeyi kabul eder.

⁴⁷⁸ Celal Beydili, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap- Yayın, Ankara 2015, 470.

⁴⁷⁹ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 25.

Kahramanlık-aşk konulu destanlardan olan Göroğlinin Tuguluşi'nde Göroğli, rüyasında peri soylu güzellere âşık olur ve bu güzellere yurduna getirmek için perilerin memleketine sefer düzenler. Göroğlu'nun Çambil'de rüya gördüğü gece Ağa Yunus ve Miskal periler de rüyalarında Göroğlu'nu görüp âşık olurlar. Periler âşık oldukları bu gençle hemen evlenmek yerine onun sevgisini sınamak istedikleri görülür. Perileri alıp ülkesine götürmek üzere İrem Bağına ulaşan Göroğlu, Ağa Yunus peri tarafından sınanır. Ağa Yunus peri insanoğlunun vefasızlığından dem vurarak insan soyundan biri ile evlenilemeyeceğini söyler. Göroğlu'nun cevabı üzerine önemsizce şakalaştığını, onu sınıdığını söyler.

“Destan kahramanlarının peri kızlarıyla evlenmeleri on altıncı yüzyılda teşekkül etmiş olan destanlarda dahi görülmektedir. On beşinci yüzyılın tarihî şahıslarından biri olduğu tespit edilen Edige Bey'in adı etrafında teşekkül eden destanda, onun büyük atalarından Baba Tükles bir su perisi ile evlenmiştir. İnan'a göre Türk destanlarında rastlanan olağanüstü varlıklarla evlilik motifi, Oğuz Kağan Destanı'ndan itibaren izlenmektedir.”⁴⁸⁰

“Peri kızı ile evlenme motifine hemen hemen bütün destanlarda rastlamaktayız. Alpların evlendikleri eşleri kutsal olmakla beraber bir peri kızı güzelliğindedir. Manas'ın oğlu Semetey'in eşi Ay-Çörek gerektiği zaman kuğu kızı hâline gelmektedir. Semetey'in düşmanı Er-Kuyaş onun yeni doğmuş oğlunu öldürmek istediği zaman, Ay Çörek onu tehdit ederek; “Eğer onu öldürürsen girerim kuğu şekline, giderim babam Akın-Han'a haber veririm, o zaman gününü görürsün.” der. Dede Korkut'ta, Tepegöz, sarı çobanla peri kızından doğmadır. Köroğlu Destanı'nda, Köroğlu'nun ilk dört karısı peri kızlarıdır; her birini kahraman, bir yerden kaçırmıştır. Hatta bunlardan birinin kanatları da vardır. Destanın bir yerinde, Kaf dağına gitmek için kanatlarını düzeltip uçmağa hazırlanır.”⁴⁸¹

Peri kızlarının ruhsal yönden olduğu kadar fiziksel yönden güzellikleri de destanlarda sıkça vurgulanmaktadır. Bunlar denizkızlarını andıran şekilde vücut azaları muntazam, tenleri bembeyaz, saçları dümdüz ve uzun mükemmel kadın tipini sembolize ederler. Belagerdan Destanı'nda Avaz, Akkız periyi görünce: “Sudan çıkmış balık gibi duruyor. Dürüst evlada benziyor. Olgun elma gibi tam kızarmış, zülüfleri beline inmiş,

⁴⁸⁰ Nezir Temur, **Manas Destanı'ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012, 127.

⁴⁸¹ Hamide Demirel, **Türk Destanlarının Ana Unsurları**, Ötügen Yayınları, İstanbul 2015, 110.

niceleri cemalini görse, akli şaşarmış.”⁴⁸² diye içinden geçirir. Destanda, Avaz’ın bir tünelin ucundaki cam havuzda yıkanan peri kızlarını seyretmesi Yunan mitolojisinde Diana (Artemis)’nin perileriyle yıkanırken Aktaion ile karşılaşması hikâyesini akla getirmektedir.

4.1.12.3. Dindar ve Ermiş Kadın

“Eren; yetişen; vâsıl olandır. Allah'a yakınlık peyda etmiş, velâyet mertebesine nâil olmuş olanlar manasına gelmektedir.”⁴⁸³ Destanlarda eren ya da ermiş olarak niteleyebileceğimiz kadınlar yer alır.

Alpamış Destanı’nın ikinci kısmında Kalmaklara esir düşen Alpamış, zindana gelen yaralı bir kazın ayağına annesine ulaştırması için bir mektup bağlar. Kaz, Şekemen Dağı’ndan geçtiği esnada yaşlı bir kadının oğlu kazı avlamak ister. Ancak annesi yaşlı kadın onun elçi kuş olduğunu hemen anlar ve vurmaması için oğlunu uyarır:

“Padişahların gelir gider elçisi,
Elçilerin olurmuş sözcüsü,
Bu yalnız kaz Alpamış’ın habercisi,
Bırak yavrum, haberciye ölüm yok.”⁴⁸⁴

Zülfizar Destanı’nda Avazhan Eşterhan şehrine varır. Katır suretine bürünmüş atı Gırat’ı bir yahudiye verip karşılığında şal satın almak ister. Yahudi bu durumu karısına danışmadan kabul etmez. Kadın, katırın Gırat olduğunu anlayan, ermiş bir kadındır. Ancak Yahudi bunu duyunca karısı ile Avaz’ın dost olduğunu düşünür. Karısı ise Müslüman olduğu için bu gerçeği görebildiğini söyler:

“Asker dağının başını çalan dumandı
Gamlı kula madem bir ahir zamandı
Kahrolası ihtiyar söyle ne gümandı
İftira atıp yok etme imanı
Kötü birisin diye benden şüphe edersin,
Benden şüphe duyarsan imansız gidersin
İmansız olup, sen çöker kalırsın

⁴⁸² Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 383.

⁴⁸³ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1965, 543.

⁴⁸⁴ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 284.

Gönlüne sen meşum sevda alırsın
Yaman olman ile cezayı çekersin
Arzuhalim; ben sana söyleyeli,
Altı ay oldu ben dininden döneli
Müslümanım bu yüzden bilirim”⁴⁸⁵

Burada dikkati çeken bir başka husus Yahudi'nin karısına danışmadan iş yapmayacak olmasıdır: “Sen meydanlardaki kabadayılığı burada yapamazsın. Benim karım bu şalı yirmi bir yılda bitirdi. Hiçbir şeyin fiyatı bu şehirde benim şalımdan pahalı değildir. İyisi mi sen mesele çıkarma. Mertler gibi iş yapalım. Yürüyüp bizim eve gidelim. Karıma soralım. Eğer benim şalım ucuz, senin katırın pahalı ise ben sana hem şalı, hem de katırı vereyim. Bunun üstüne sana on lira daha vereyim. Eğer benim şalım pahalı ise senin atın ucuz ise sen Huda'dan bilip atı ver de git dedi.”⁴⁸⁶

4.1.13. Kadına Yönelik Söylemler

Toplumsal cinsiyete dayalı söylemler, toplumların tanımlanmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bundan yola çıkarak Özbek destanlarında yer alan kadın kahramanlarla ilgili söylemler Özbek Türklerinin kadına bakış açısında bir gösterge olması bakımından önemlidir.

“İnsanoğlunun medeniyet tarihi, erkek ve kadınların ortak mücadeleleri sonucunda yaratılmıştır. Kadınlar, insan toplumunun belirli bir tarihi aşamasında gerçek anlamda yönetime geçip insan toplumunun gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Fakat tarihin sonraki aşamalarına gelindiğinde üretim ilişkilerinin değişmesi ve üretim güçlerinin yavaş yavaş gelişmesiyle, kadınların aslındaki yüksek mevkiinde köklü değişimler görülmeye başlandı. Gerek erkeklerde gerek kadınlarda olsun kadınların tarihte oynadığı rolü küçümseme düşüncesi şekillendi. Ancak tarih, kadınların erkekler kadar yüce olduğunu ispatlamıştır. İnsan toplumunun gelişmesinde kadınların oynadıkları rol elbette ki küçümsenemez. Âlimler kadınların insan toplumunun gelişmesindeki rolü ve yerini överek, pek çok hikmetli sözleri miras bırakmışlardır. Meşhur Goethe: “Bizi ebedî ileriye götüren fener kadınlardır.” derken Balzac: “Milletin kaderi annelerin elindedir.” demiştir.

⁴⁸⁵ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 289-290.

⁴⁸⁶ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 286.

Meşhur şahısların kadınların tarihî katkıları hakkındaki güzel açıklamaları, kadınların tarihî gelişmede aldığı yeri ve oynadığı rolü belirlememiz açısından yeterli dayanak olabilir.”⁴⁸⁷

“Anaerkil yapının çözümlenmesiyle birlikte kadının çilesi başlamıştır. Şiddetli bir aşağılanma kadına reva görülmüştür. Egemen ideolojiden birçok sanat yapıtlarına varıncaya değin kadın horlanmıştır, zavallı, aciz, budala yerine konulmuştur. Hatta çoğu kez kötülüğün simgesi yapılmıştır. Gerek klasik Yunan ve Roma mitolojisinde, gerekse o dönemin sanat yapıtlarında kadın sembolizasyonu olumsuzdur. Daha sonra gelen tek tanrılı dinlerde de, bencil isteği için Âdem’in başına çorap ören melun yaratık gene kadındır. Klasik mitoloji dediğimiz Yunan ve Roma mitolojileri tanrıların soy ağacından başlayarak özünde kadının toplumdaki ikincil konumunu yansıtmaktadır. Dahası da olumsuz bir kadın tiplmesine sık sık rastlanmaktadır. Örneğin Zeus yeryüzüne bütün kötülükleri –bir kutunun içine doldurarak- bir kadın eliyle (Pandora) gönderir. Prometheus’u kandıramayan Pandora, kardeşi Epimetheus’u kandırır ve kutunun kapağını açtırarak bütün kötülüklerin dünyaya yayılmasına neden olur. Gene çeşitli tiplmelerde kadın kıskanç, huysuz, entrikacı gibi gösterilmiştir. Böylesine yoğun bir bağnazlıktan geçerek, kadına karşı sayısız önyargıları sabit fikir halinde biriktire biriktire bugüne gelen ve bu çarpık koşullanmayı kadına bile kabul ettirmiş olan ataerkil zihniyet, ancak kadının aktif olarak ekonomik ve dolayısıyla sosyal, politik kültürel yaşama katılmasıyla geriletilmeye başlanmıştır.”⁴⁸⁸

“Her ulusun tarihinde kendi kadın tipleri vardır. Türk ulusunun da kadın tipleri üç bölüme ayrılır. Birincisi İslamlıktan önceki şövalye tipi kadın. Bu tip kadın, erkek gibi yiğit ve savaşıdır. Bu tip İslamlıktan sonra şehir ve kasabalardan çekilmişse de aşiretlerle köylerde sürmüştür. İmparatorluk çağımızda bunlara “Osmanlı kadını” sıfatı verilmiştir. İkinci tip İslamlıktan sonraki yerleşik şehir ve kasaba kadınıdır. Bu tip daha çok pasiftir. Eve kapatılmış anadır. Üçüncüsü Batı medeniyet dairesine girdikten sonraki kadın tipidir. Bunu anlatmaya gerek yok. Günümüzün çağdaş kadınlarıdır. Dört yüz yıl önce yazılan Dedem Korkut kitabında kadınlar dört tipte toplanmıştır. Dedem Korkut kadınları şöyle anlatır kendi diliyle: “Karılar dört türlüdür. Birisi solduran soydur. Birisi dolduran toydur. Birisi evin dayağıdır. Birisi denildiğinden de bayağıdır.”⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Kamburnisa Muhammethacı, “Efsane ve Rivayetlerde Tesvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 12, 713.

⁴⁸⁸ Mehmet Refik, “Mitolojide Kadın”, **Yeni Düşün (Bizim Belde Toplum Sanat)**, 12, 30-31.

⁴⁸⁹ Cahit Öztelli, “Tarih Boyunca Türk Kadın Tipleri”, **Sivas Folkloru**, 4, 3.

Özbek Türklerinin yarattığı destanlarda kadınlarla ilgili olumsuz ve talihsiz hükümler yer almaktadır. Bu hükümler daha çok kadın-erkek ilişkileri ve evlilik kurumu çevresinde oluşmuş olumsuz algılamalardır. Bunlara göre kadınlar anlayışsız, bilgisiz, güvenilirmez, dırdırcı, hain, kurnaz, dengesiz, tüketicidir. Bu sözlerde kadın ikinci plana itilmiş, dünyayı ve çevresini tanımayan, doğru kararlar alamayan, aklı eksik bir insandan bahsedilmektedir.

Dalli Destanı'nda, Hasanhan'ın "Sizler oturursunuz hoş mekânlarda/ Yıldızla süslenmiş eyvanlarda/Sen kadınsın, atı nerden bilirsin." sözleri kadının mekânını evle sınırlayan ve onu dış dünyaya kapalı, bilgisiz bir varlık olarak algılayan anlayışın yansımasından başka bir şey değildir.

Kimi zaman kadınlar erkekler karşısındaki ikincil konumunu kendisi hazırlamıştır. Nitekim Dalli Destanı'nda Han Dalli, Hasanhan yaralandıktan sonra kendini güçsüz ve savunmasız hisseder: "Beyimden ayrılıp oldum rezil/Neyleyim, kaldım bitip tükenmez ukdede/Hani ili, yurdu, milleti/Ben kadınım, ne kuvvet var elimde/Neyleyeyim, inandığımdan ayrıldım."

Melike Ayyar Destanı'nda Tillekız'ın şu sözleri de bu durumu destekler niteliktedir: "Kâküllerim uzanır tel tel/ Her teline verirsen, yetmez dünya malı/Eğer düşman gelirse olur perişan/Erkeksin, büyüksün Yallakel/Önce sıra senindir, elini al"⁴⁹⁰

Melike Ayyar Destanı'nda Şakalender arkadaşı Şazerger'e "Bu hanımlar erkeklerden daha kurnaz olurlar." diyerek kadınların tehlikeli ve güvenilirmez olduklarını, bu nedenle kadınlar karşısında temkinli olmak gerektiği konusunda telkinlerde bulunur.

"Bugün Anadolu'da kadınlar için halk arasında şu niteliklerin kullanıldığını biliyoruz: "Eksik etek, ayağı kanlı, köroğlu, kaşık düşmanı, cariyeniz, çocukların anası". Bunların söylenişi, kadını aşağı görmek yanında, kocasının başkalarının yanında, karısının adını söylemek zorunluğundan kurtulmak isteğinden doğar. Kadınlarımız bu aşağılamadan üzgündürler. Edebiyat tarihimizde bunun yankılarını az da olsa görüyoruz."⁴⁹¹

Erali ve Şirali Destanı'nda zincancı beylerin başı Çakmakbey'in kadını aşağılayan söylemlerde bulunduğu görülür. Afıtabay'ın zina yaptığı için asılmasını ister.

⁴⁹⁰ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 211.

⁴⁹¹ Cahit Öztelli, "Tarih Boyunca Türk Kadın Tipleri", **Sivas Folkloru**, 4, 4.

“Yurdun kızlarına ders olsun bu,
Bunu gören kadınlar yapmaz bu işi,
Issız yerlere atalım cesetlerini,
Karga, kuzgun yesin etlerini.”⁴⁹²

Destanlarda kadınları tehdit eden erkekler de vardır. Alpamiş Destanı’nda Berçinay kendisiyle evlenmek isteyen Kökemen Alp’i reddeder. Kökemen Alp buna sinirlenir ve tehditler savurur:

“Sözümü duy Özbek kızı,
Aklımdadır büyülü gözü.
Ben seni almak isterim,
Senin Baysarı babanı,
Bu dar aracına asacağım,
Seni doğuran ananın,
Saçını yolacağım,
Doksan alpi hısım yapıp,
Buraya getireceğim.
Ben seni zorla alacağım,
Koynuna gireceğim,

Buzağı gibi seni emeyeceğim.”⁴⁹³ Ancak Berçin’in “kız haliyle” ettiği sözler Kökemen Alp’e ağır gelir, çocuk gibi ağlar:

“Özbek kızından bir zulüm gördüm,
Benim gibi kardeşin kan ağladı,
Kız haliyle nice laflar söyledi,
Sözü bağrımı delip geçti.
Bu sebepten benim gibi kardeşin ağladı.”⁴⁹⁴

Şeybani Han Destanı’nda “Her kul, kız hatunu ile yaşlansın.” ve “Her kişi, evlendiği kızı ile yaşlansın.” kalıplaşmış sözleri evlilik olgusuna ve kadına bakışı ifade eden ve anlatımı renklendiren unsurlardır. Şeybani Han’ın asılması esnasında Babür

⁴⁹² Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 357.

⁴⁹³ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamiş Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 72.

⁴⁹⁴ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamiş Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 75.

Han'ın kurmayı Törevay Babür Han'ın karşısına çıkar ve onu Şeybani Han'ı asarsa Özbeklerin düşmanlığını kazanacağını konusunda uyarır: “Ben söylersem sözüm size yarar/ Çok söylesem kadın erkek çift olur”⁴⁹⁵ sözleriyle Özbeklerde kadın ve erkeğin güç birliği yaparak savaş meydanlarına çıktığına, kadınların savaş konusunda hiç de geri planda kalmadığına vurgu yapar.

Söz konusu destanlarda kadımla ilgili olumsuz algılamaların yanı sıra kadının bu dünyadaki huzur olduğu, kadının yüceltildiğini ve saygın bir konumda olduğunu gösteren sözlere de rastlanmaktadır. Ayrıca evlilik kurumunun toplumun devamı için ne kadar gerekli olduğu vurgusu yapılır:

“Kadın denen bu dünyanın huzuru,
Oğlum seni evli barklı yapayım.
Yalan değil bu söz biraz doğru;
Yuva kurup evinde ye ekmeğini;
Yalnızlık bir kötü iştir adama;
Yapıp vereyim sana güzel yuvayı.
Yalnız adam yanıp kavrulup gider;
Mert kişi düşmanı gözünden vurur;
Allah verse güzel hatun yiğide,
Şakalaşıp yüreğinden sıkıntı gider.
Her kula yalnızlık çok yaman;
Allah makbul hatun verse yiğide,
Hatunla gülüp oynamak iyiydi.”⁴⁹⁶

Destan metinlerinde erkek kahramanların kendi aralarında kadın kıyafetleri giymek üzerinden kadını küçümsedikleri görülür. Şeybani Han'ın, Babür Şah'tan intikamını alamazsa kadın kılığına girmeyi tercih edeceğini söylemesi dikkat çekicidir: “Babur Han'ı gelip zindana salmazsam/ Babur Han'dan gelip öcümü almazsam/ Babur Han'ın duran

⁴⁹⁵ Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci, Gaybullah Babayarov, **Polken Şair Şeybani Han Destanı**, Umuttepe Yayınları, Koceli 2010, 37.

⁴⁹⁶ Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci, Gaybullah Babayarov, **Polken Şair Şeybani Han Destanı**, Umuttepe Yayınları, Koceli 2010, 85.

adamlarına/ Özbekliğimi bildirmezsem/ Hatun kisvesi olsun başıma/ Hatunun kisvesi olsun boynuma.”⁴⁹⁷

Rüstem Han Destanı’nda Rüstem’in aşağıda yer verilen sözleri, kadının yerinin kapalı ortamlarla sınırlı olduğunu hatırlatan, onu dış dünyaya kapalı bir birey olarak algılanmasını sağlayan sözlerdir. Bu durum kadının sosyal yaşamdan soyutlanmasına yol açmıştır.

“Avda, dağda, çok yürürüm kırlarda,
Ne işim olacak padişahlıkta, saltanatta?
Padişah olan kişi kadın gibi olup,
Bir yerde oturur, daima orada kalır.”⁴⁹⁸

Kadınların, destanlarda kimi zaman “saçı uzun aklı kısa”, “eksik etek” gibi yaygın olarak bilinen sözlerle nitelendirildiği görülür. Öyle ki Göroglinin Tugilişi’nde Serdar Ahmet’in karısının Arap Reyhan tarafından kaçırılması üzerine söylediği sözler kadına değer verilmediğini gösterir:

“-Yeğenim, bu olanları aklından çıkarıp, kısrağına bakıp, şen şakrak olup yaşayiver. Benim için Halcuvan olmazsa, başkası. Kadın dediğin parayla halledilebilecek bir şey, deyip içini rahatlattı.”⁴⁹⁹

Dede Korkut Hikâyeleri’nden İç Oğuz’a Dış Oğuz’un Asi Olup Beyrek’in Öldüğü Hikâye’de Beyrek’i, dayısı Aruz’a sinirlenip “Aldayuban er tutmak avrat işidür/ Avratundanmı öğrendün sen bu işi” sözlerinde olduğu gibi Özbek destanlarında da erkeklerin kadın hakkında dile getirdikleri olumsuz bakış açılarına rastlanmaktadır. Bunların başında kadınların aklı eksik, aciz ve ahmak oldukları gelir. Alpamış Destanı’nda Berçin’in kızlarının başı Suksuray Alpamış’a Kalmaklarla baş edemeyeceği, yarışmaya katılmaması yönünde nasihatlar eder. Bu karşılık olarak Alpamış “Kadının aklı akıl olur mu, senin gibi aciz bana nasihat etmesin” diyerek karşı çıkar ve kadını küçümser.

⁴⁹⁷ Münevver Tekcan, Ümit Özgür Demirci, Gaybullah Babayarov **Polken Şair Şeybani Han Destanı**, Umuttepe Yayınları, Koceli 2010, 47.

⁴⁹⁸ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 247.

⁴⁹⁹ Ayhan Çelikbay, “**Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek)**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 361.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda Gülgünay, düşmanla savaşmaya hazırlanan Şekerbey'e nice öğütler verir. Ardından kadın olduğu için uyarılarının hafife alınmasından, Şekerbey'in sözlerini kulak ardı edeceğinden çekinir:

“Sen bilmezsin, şahım, onlar hileci,
Ölmeden kalırsa, her zaman ardında yürür,
Kendi yurdunda vardır kötü kurnazlar,
Ölmezse ol bunlardan haberdar,
Hile ile aklını alır.
Kara saçım nazlıdır nazlı,
İyi dinle, bu sözüme kulak sal,
Hiç kimseyi dost bilme, ol haberdar,
Etrafında anlamazsın düşman var.
Garip diyip başkasının halini sorma,
Doğru yürü, asla gafil olma,
Biçare deyip sen iyilik yapma,
Kimi görürsen sen dönüp yanına gitme,
Kadın deyip sözümü akılsızca bilme,
Bir düşmana denk gelip kalma.
Kulak sal, törem, dediğim söze,
Ölmezsen gidersin büyüdüğün yere,
Birkaç gün misafirsin bu mekânıma,
Sen yalnızsın karışamam haline,
Sonunda bir gün düşman çıkar yoluna,
Sağ koyma gelip düşerse eline!”⁵⁰⁰

Benzer şekilde Şirinbey'in Akkız adlı hizmetçinin öğütlerine verdiği cevap kadının sözlerinin doğruluktan uzak olduğunu, sözlerine değer verilmediğini gösterir:

“Geldiğin yola dön, hizmetçi!
Kalenderler kendi halini bilir,
Halini bilen doğru yolda yürür,
Doğru insan ne günah eder?!”

⁵⁰⁰ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 352.

Kadınların öğüdünü ne yapar?!”⁵⁰¹

Küntogmuş, destanda Helbeka'nın kırk kızına: “Büyük hatun da olsanız kadınsınız. Ben kadın sözü ile ticaret yapmam. Kadın dediğin tutumlu olur, bir pul için tartışmaz, adamın gönlünü kırdı”⁵⁰² sözleri erkeğin gözünde kadının alışverişte güvenilmez olduğunu, kadınlarla ilişki kurmaktan ve onlara uymaktan kaçınmak gerektiğini vurgular. Ayrıca Helbeka, yalnızca padişah Buğrahan'ın belirlediği saatlerde dışarı çıkabilmektedir. Buğrahan dışında herhangi bir kimse Helbeka'yı göreceksin olsa öldürüldü. Bu durum da kadın üzerine kurulmuş ataerkinin bir yansımasıdır.

Zülfizar Destanı'nda, Zülfizar'ı bulup getirmek için Goroğlu'nun rızasıyla yola çıkan Avaz yolda kalenderlerle karşılaşır. Avaz'ın yüzü semadaki aya, vücudu atmacaya benzemektedir. Kalenderler böyle bir yiğidi Özbek kadınının doğuramayacağını düşünen küçümseyici sözler sarf eder: “Kalender şöyle dedi: ‘Goroğlu’na hırsız denilirdi. Hırsız demeleri boşuna değilmiş. Bu çocuğu da bizim neslimizden alıp, kaçırap gelmiş. Bu çocuğun bizim neslimizden olduğu belli. Bu halkın kadınları bunun gibi bir oğlanı doğuramaz...”⁵⁰³

Kadının korkak olarak nitelenmesi destanlarda sık sık geçer. Zülfizar Destanı'nda Avaz kendisiyle birlikte yola çıkmak istemeyen askerleri,

“Baba, işit benim söylediğim nalişimi,
Hep hatunlar yemiş ekmeğimi, aşımı,

Erkek deme, baba, kırk yiğidini,
Hizmete emret bu evladını.”⁵⁰⁴

Destanlarda bazı durumlarda kadına yönelik olumsuz söylemler şiddet boyutuna varabilmektedir: “Dağda taşa yürüdüm. Çambil yurdunun adını duydum. Goroğlunu, Gırgök atını, oğlu Avazhan'ı hep işittim. Tarif etseler ben yine de Gırgök atı tanıyamazdım. Evde oturan karım bu Gırgök atı nereden tanıdı? Öyleyse, bu delikanlı bizim kadının oynaşdır. Atını

⁵⁰¹ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 381.

⁵⁰² Dilara Akbay, “Özbekçe Küntugmuş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 39.

⁵⁰³ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 234.

⁵⁰⁴ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 249.

katır yapıp, bizim kadınla oynaşıp geziyor. Önce şu hatuna gidip gerçeği öğreneyim. Sonra da gelip şu delikanlı ile biraz alay edeyim dedi. Yahudi bunları düşünerek eline bir sopa alıp karısının yanına gitti. Saçlarını avucunun içine alıp sıkıştırdı.

Saçların örülmüş dal dal
Her dalına yetmez dünya mal
Çambil belli oynaşımı al
Benim gibi ihtiyarın gönlünü bölersin
Evladını, ecdadını nerden bilirsin
Gördüğünde hemen tanırsın
Avlak yeri bul oynaşırısın
Eskiden beri buluşursun
Oynaşın olmasa nereden bilirsin?
Dökerim gözünden sel gibi yaşını,
Görünce tanıdın bu oynaşımı
Söylemezsen keserim şimdi başını
Avlak yerde pek iyi anlaşırsın
Goroğlu'nun oğlunu aşık bilirsin
Eskiden beri oynaşırısın
Ne zamandır buluşursun
Doğrusunu söyle, kesin ölürsün.”⁵⁰⁵

Göroglinin Tugilişi'nde Ağa Yunus perinin sözleri insanoğlunun kadına bakış açısını ortaya koymaktadır:

“ İnsanoğlu karısını ederler köle,
Bir türleri zehir salıcı gezende
İremin kızları yayılıp saçılır çimende,
Vefası olmayan, vefasıza varmazlar.
İnsanoğlu karısın dövüp horlar,
Kapatıp, rüzgâra, ışığa hasret eder,
İrem kızını sevdiğini yar eder,
Vefası olmayan, vefasıza varmazlar.

⁵⁰⁵ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 289.

İnsanoğlu kadına vermez özgürlük,
Onların kadın için gönlü dar,
İremin kızları azat, bahtiyar,
Vefası olmayan, vefasıza varmazlar.
İnsanoğlu karısı kocasının kölesi,
Sormadan iş yapsa, kendisinin yüz karası,
İremin kızları cennetin hurisi,
Vefası olmayan, vefasıza varmazlar.
İnsanoğlu kadınla eder kavga,
Kadının yürümesi günah ve ayıp,
İnsanoğlunu istemez Yunus ile Miskal,
Vefası olmayan, vefasıza varmazlar.”⁵⁰⁶

Destanlarda bazen başka milletlerle savaş, evlilik, kız kaçırma gibi vesilelerle temas kurulur. Göroglinin Tugilişi’nde kızı Göroglibek tarafından kaçırılan Arap Reyhan, karısı Halcuvan’dan atını eyerlemesini ister. Bunun üzerine karısına yönelik söylediği sözler kadına olumsuz ve küçümseyici bakışı yansıtmaktadır:

“–Ey Halcuvanay, ben seni de anlayamıyorum. Evet, evet gerçekten, kadınların işi ters yahu! Böyle işte, onlar uyluk kemiğinden yaratılmış, derler de. Kadına iş buyur, arkasından kendin koştur, diyerek söven Arap Reyhan atı yeni baştan koşumladı.”⁵⁰⁷

4.2. Özbek Destanlarında Fiziksel Özellikleriyle Kadın

4.2.1. Kadının Güzellik Unsurları

Kadınların güzelliği, fedakâr ve vefakâr olması, zekiliği ve yaratıcılığı sanat ve edebiyat ürünlerinde, özellikle halk edebiyatında, övgülerin merkezi olmuştur. Güzel olarak addedilen her şey kadınları sembolize eden birer unsur olagelmiştir.

“Türk kadını sarayda beslenen tembел, şişman, sadece aşk ve şarap şiirine ilham veren bir tip değildir. Özellikle yaratılış destanlarında kadın, tanrısal özelliklere haiz, kutsal, zarif, ince ruhlu ve ilahi yaradılışlı, ışıktan veya sudan doğan, adeta zarafet ve

⁵⁰⁶ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 453-454.

⁵⁰⁷ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 409.

güzellik tanrıçasıdır. Fakat hiçbir Türk destanında kadın aczin sembolü, zevk ve eğlence aleti olarak gösterilmemiştir.”⁵⁰⁸

Türk milli kültür ekolojisi içinde adeta milli hafıza ve milli kitap niteliği taşıyan Oğuz Kağan Destanı’nda, Oğuz’un biri gökten düşen ışıktan, diğeri göl ortasındaki bir ağacın oyuğundan ortaya çıkan iki kadınla evlenmesi söz konusudur. İlk evliliği kozmik âlemle bağlantılıdır. Oğuz Kağan bir yerde durup Tanrı’ya yalvarırken gökten inen kızın başında kutup yıldızı gibi yanan bir beni vardır. Diğer evleneceği kız ise göl ortasındaki bir ağaç içinden çıkan gök gözlü, saçları dalgalı ve dişleri inci gibidir. Görenler güzelliğinden şaşkına dönmüştür:

“Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde durup Tanrı’ya yalvarmaktaydı.
Karanlık çöktü. Gökten bir ışık düştü: Güneşten ışıklı, aydan da parlak idi.
Oğuz Kağan oraya koştu, gördü ki,
Bu ışığın içinde bir kız durup, yalnız oturuyor.
Çok güzel bir kızdı.
Onun başında ateşten ışıklı
Altın Kazık yıldızı gibi
yanan bir beni vardı.
Kız o kadar güzeldi ki,
gülse mavi gök güler, ağlasa ağlardı.
...
Yine günlerin bir günü Oğuz Kağan ava gitti.
Göl ortasında bir ağaç gördü.
Bu ağacın oyuğunda bir kız vardı, yalnız oturuyordu.
Çok güzel bir kız idi.
Onun gözleri gökten de gök idi.
Saçları dalga gibi,
dişleri inci gibi idi.
O kadar güzel idi ki, onu görünce insanlar,
‘ay ay,ah ah, öldük!’ dediler”⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Hamide Demirel, **Türk Destanlarının Ana Unsurları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, 18.

⁵⁰⁹ Fuzuli Bayat, **Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 287-288.

Özbek destanlarında ise sevgililer soylu ve güzel kadınlardır. Bunlar, yaşadıkları yerde güzellikleri ile nam salmıştır. Destan kahramanının da bu soylu ve güzel kızı iline getirmek üzere yani “sevgiliye ulaşma” maksadıyla zorlu bir yolculuğa çıktığı görülür. Belagerdan Destanı’nda Avaz, Akkız adlı periyi görür ve onun bedenine bakarak: “Olgun elma gibi tam kızarmış, zülüfleri beline inmiş, niceleri cemalini görse, akli şaşarmış.” diyerek güzellik anlayışını ifade eder. Huşkeldi Destanı’nda Göroğlı Bey büyük hanımı Ağa Yunus Peri’ye: “Kaşların kalemdir/ Yüzlerin aydır/ Suretin cemalin boz doğandır.” benzetmelerini yapar.

Özbekistan sahasında Göroğlı adıyla anılan Köroğlı destanından doğmuş, aşk-kahramanlık konulu bir destan olan Melike Ayyar Destanı’nda, Melike Ayyar “kuğu boyunlu, âfetican, badem dudaklı bir acayip nazenin” peridir. Göroğlı Sultan onu görür görmez âşık olur. Melike Ayyar Destanı’nda Avazhan, Melike’yi “giydiği gülgün kırmızı, aklını alır ahu gözü” sözleriyle; Tillekız’ın nice cariyesinden biri olan Akkız ise “veresiye değil, nakit kız; tembel değil, sağlam kız; uzun değil, orta boylu tam kız; dişleri pirinç gibi ak kız, kaşları kalem, kendisi iyi, berna, güzel.” şeklinde tasvir edilir.

Erali ve Şirali Destanı’nda peri padişahının kızı Afitabay’ın haklı bir şöhrete sahip güzelliği, kuması Akılay tarafından samimi bir üslupla övülerek yüceltilmiştir:

“Alıp vereyim size keremli sultan,
Âlemde yok böyle gözleri çolpan,
Dişleri inci gibi, güzelliği pek yaman,
Bunu bil törem, iffetlidir Afitabcan!”⁵¹⁰

Gevir pehlivanın gözünde ve dilinde Aytöre, kaşı, gözü, yanakları, dudakları ve bütün vücut azaları ile peri kızları kadar kusursuz ve âşık olunası ideal sevgili tipidir: “İnce belinde var tasma/ Elinde kına, kaşında sürme/ Şimdi ümit bağladım sana/ Derdin bu mu, doğru söyle?” diyerek güzelliğini metheder.

Belagerdan Destanı’nda Avaz’ın yanına gelen orta yaşlı bir kadın “vaktinde kuğu boyunlu, gençliğinde güzel suretli, bir afeti can, beli dolamalı” olarak tasvir edilir. Erali ve Şirali Destanı’nda Akılay, misk, amber gibi kokular sürünerek saraya gider. “Akılay, üç

⁵¹⁰ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 373.

yıllık haraçtan olan başörtüsünü örtüp, örtünün sağ ucunu ağzına alıp dişledi. Tek tek adım atıp misk, amber sürüp, saraya geldi.”⁵¹¹

Rüstem Han Destanı’nda, Rüstem bir gün tuz ve sabun bulmak için gezerken bir otağ içinde eli kolu bağlı güzel bir kıza rastlar. Bu devlerin kendisine âşık olduğu Aftabay’dır. At üstünde, otağın eşliğinden baktı ve güneşi solduracak güzellikte bir kız gördü. Kızın güzelliğini kim görse aklı başından gider, kendini kaybedip atından düşerdi:

“Elif gibi boyundan, ince belinden,
Haber ver bana büyüdüğün ilinden,
Melek suretli, gül yüzlü dilber.
Seni gören adam kendinden geçer,
Aydan, güneşten fazla güzelliğin var.”⁵¹²

Alpamış Destanı’nda Surhayil, oğlu Karacan’a Berçinay’ın güzelliğini şu sözlerle anlatır:

“Beysarı’nın iyi bir kızı varmış,
Adı Berçin, kendi zülüflüymüş,
Birçok kişi görmeye intizarmış,
Atlas gömlek çok yakışmış,
Kırk tane kız ona hizmetliymiş.
Kendisi on dört yaşındaymış.
Başında parıldıyor kırmızı eşarbi,
Ay gibi parlıyor yüzü.”⁵¹³

Aynı destanda Özbek kızı Berçin dilberi görmeye gelenler de onun güzelliği karşısında yaptıkları benzetmelerle ideal güzel vasıflarını ortaya koyarlar:

“Berçin duruyor melek gibi olup,
Dişleri cevher inci gibi olup,
Cemali ay gibi olup,
Tıpkı bilinmeyen tay gibi olup,
Sağrıları yay gibi olup,

⁵¹¹ Selami Fedakâr, **Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 547.

⁵¹² Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 135.

⁵¹³ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 64.

Bin koyunlu zengin gibi olup,
Gözü geyiğin gözü gibi olup,
Görenlerin gönlü dolup,
Berçınay Kalmak'ı gördü.”⁵¹⁴

Destanlarda güzelliği tasvir edilen kadınların bir özelliği de ay gibi bir yüze sahip olmalarıdır. Alpamış Destanı'nda Kalmak Şah'ın çobanı Keykubad şahın kızına âşık olur. Onun yüzü adeta bir “mah-ı enver” dir:

“Teke alıp getirdi, bir mâh-ı enver,
Huzurunda saf saf cariyeler,
Ben de anladım, Tavka'nın gönlü var,
Şah kızına oldu talip.
Parayı verip kendi sürünür,
Görünce kalmadı içimde dert,
Ben anlamamışım, o da bana intizar,
Naz ile söylemiştir o, bir nice söz.”⁵¹⁵

Destanlarda kadınların kaş, göz, saç, yanak gibi güzellik unsurları yanında güzel kabul edilen kadının en belirgin özelliği endamlı olmasıdır. Endamlı olmayı sağlayan ilk fiziksel unsur da uzun boydur. Dalli destanında Erzurum padişahının kızı Dalli'nin güzelliği ve şöhreti tüm dünyaya yayılmıştır. O kadar meşhur olmuş ki dünyada insanlar arasında onun gibi hoş edalı, boylu poslu, huri misali kız yoktur. “Bugünlerde dokuz kat örtü örter yüzüne; ayı söndürür, gündüzü karanlık eder, diye meşhur olmuş.” Dalli'nin ahlakı ve huyu da mülayimdir.

Belagerdan Destanı'nda Hasanhan'ın binbir mihnetle Dağıstan dağında vuruşup, uğruna kanlar döküp eziyet çekerek alıp geldiği Dalli, gören her erkeğin “benim yârim olsun” diyeceği bir kızdır. Dalli hem fiziki olarak güzeldir hem de tatlı dillidir: “Dalliyım olgunlaşmış yetişkin kız; gören adama gül yüzlü, şirin sözlü, apak, görenin aklını alır, her kim görse ‘benim yârim olsun’ dediği bir kız.”⁵¹⁶

⁵¹⁴ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 81.

⁵¹⁵ Aysu Şimşek Canpolat, Aynur Öz, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, 309.

⁵¹⁶ Rıdvan Öztürk, **Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 305.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda Şekerbey uğruna öldürülmez denilen bir ejderhayı tek başına öldürerek ulaştığı peri yüzlü Gülgünay'ı

“Şarap içsem genç kınalı elinden,
Kucaklasam seni nazik belinden,
Sarılıp yatsam baldudaklarınla”⁵¹⁷ sözleriyle güzelliğini övmekle beraber güzelliğini ifade eden sıfatlara da yer vermiştir.

Özbek destanlarında kahramanın uğruna savaşlar yaptığı güzellerin ünü dünyaya yayılmıştır. Küntogmuş Destanı'ndaki Helbeka da böyledir: “Helbeka on dört yaşından sonra ünü dünyaya yayıldı, Dağıstan'ı geçti. Helbeka'nın tasvirini, çekici güzelliğini işiten padişahlar ve hanzadeler her memleketten, her yurttan, her diyardan sözcü gönderiyordu.”⁵¹⁸

Küntogmuş da Helbeka'yı “Gözleri karadır/ Kaşı kalemdir/ Göğsüme saldığın kaygı, elemidir/ Yurdunda var mıdır Helbeka ayım?/ Bulmaya geldim Helbeka gibi güzeli” şeklinde tasvir eder.

Zülfizar Destanı'nda Gülperi'nin gözleri tarif edilir: “Avazhan Gülperi'nin kamet-i vücuduna hayranlıkla baktı. Gülperi'nin yanakları elma gibi kırmızı, saçları beline kadar inmiş, Dolunay gibi yüzü, munis gözleri var. Gülperi'nin cemalini görenlerin aklı şaşmıştı. Avazhan ‘Teyzemin söylediğinden de güzelmiş’ diyerek Gülperi'nin yüzüne bakıp durdu.”⁵¹⁹

Göroglinin Tugilişi'nde Göroglibek'in dayısı Serdar Ahmet, Türkmen kızlarını tasvir ederken onların fiziksel özelliklerinden ayrıntılarıyla söz eder:

“Güzel kızlar çoktur Türkmen ilinde,
Başında eşarp, kuşak belinde.
Altın, gümüş yüzükleri elinde,
Yağ gibi erir senin gibi yiğit yolunda,
Söylesene, hangi zengin kızını alırsın?
Şehla gözlü, şefkatli Teke kızları,
Baldan tatlı ağızlarındaki sözleri,

⁵¹⁷ İlhan Çolak, “Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 327.

⁵¹⁸ Dilara Akbay, “Özbekçe Küntugmuş Destanı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 23.

⁵¹⁹ Halil Çolak, “Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 267.

Aya benzer dolgun, güzel yüzleri,
Geniş enseli, güçlü baldırlı kendileri,
Yavmit'in kızları yıkık kaş olur,
Güçlü bilekli, boylu boslu hoş olur,
Böylelerine bahtlı yiğit rastgelir,
Söylesene, hangi zenginin kızını alırsın?
Köklen'in kızları uzun boylu olur,
Yürümeleleri uçar gibi, güzel görünüşlü olur,
Bahtı açık gençlere düğün olur,
Söylesene, hangi zenginin kızını alırsın?"⁵²⁰

Destanlarda kadını tasvir eden şairlerde aynı özellikleri bulmak şaşırtıcı değildir. Çünkü güzellik her ne kadar göreceli olsa da destan kadınlarında klişe diyebileceğimiz birtakım güzellik unsurları aranır. Uzun boy, siyah saç, kalem kaş, ok gibi kirpikler, ince bel, kırmızı dudak, al yanak, ay gibi yüz kadınlarda aranan özelliklerdir. Göroglinin Tugilişi'nde Yunus ve Miskal periler ile cariyelerinin tasvir edildiği ve birer genişletilmiş epitet örneği olan dizelerde bu unsurlar mevcuttur:

“Cemali ay, boyu güzel cariye,
İrem içinde çift periyi gördün mü,
Baştan ayağa dolgun, güzel gelincik,
Burada güzeller rehberini gördün mü?
Birin naz içre gözleri dimdik,
Birin belidir etli, nazik,
Haber ver onlardan benim gibi beye,
Bağ içinde çift periyi gördün mü?
Biri ayaktan başa biçimli,
Birin tavrı melek sıfatlı,
Her gönüle şefkatin yadı iffetli,
İçeride çift periyi gördün mü?

Birin baktığında gözü süzölmüş,
Birin aşkına canlar verilmiş,

⁵²⁰ Ayhan Çelikbay, “Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 371.

Ezelde kendileri bana yazılmış,
İrem bağda çift periyi gördün mü?
Birin ak yüzü ay gibi ışıldar,
Birin ak eli, kaşı kıpırdanır.
Duru mu duru su gibi çalkalanır,
Gül seyrinde çift periyi gördün mü?
Birin dudağında karaca beni,
Birbirinin aynıdır misali,
Çift güneş gibi güzelliği, cemali,
İçeride çift periyi gördün mü?
Her ikisi uykum içre göründü,
Bu yana kanatlanarak gönlüm atıldı,
Nazlı cariye, görürsen, haber ver şimdi,
Şu gül bağında çift periyi gördün mü?
Göroğlu Hızır'dan aldı beşaret,
İrem'in yoluna etti işaret,
Can kız, topalak kız, boyların cennet
Haber ver, çift periyi gördün mü?"⁵²¹

4.2.2. Kadının Giyim Kuşam ve Süslenmesi

Toplumların yaşama biçimini belirten göstergelerden biri de giyim kuşamlarıdır. Doğa şartlarından korunma ihtiyacından doğmuş olan giyim kuşam; iklim, aile, eğitim, ekonomi, gelenek görenekler, âdetler, din ve inanışlar gibi etkenlerle, bugün de olduğu gibi, tarihsel süreçte değişime uğramıştır.

Yüzyıllar boyunca kültürel, ekonomik ve askeri dinamizmini kendi kurdukları devletlerle taçlandıran Türklerin giyimi konusunda tarihi kaynaklardan elde edilen bilgiler sınırlıdır.

“Rudenko'nun Frozen Tombs of Siberia (1970) adlı eserinde görülen, Altay yaylalarındaki arkeolojik kazılarda, Pasırık kurganlarından çıkan, M.Ö. V-III. Yüzyıllara tarihlendirilen giysiler arasında, kürk ve deri karışımı çantalar, deri applike altın kabara ve tırtıl şekilleri ile süslü çocuk önlüğü ve yine deri applike ve zarif işli kadın giysi parçaları,

⁵²¹ Ayhan Çelikbay, “Göroğlinin Togilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 447-448.

kürkten erkek giysi kolu ilgi çekicidir. Bu, Türk giyiminin çok eski bir kültüre sahip olduğunu gösterir.”⁵²²

“Tarihte önemli bir yer tutan Kuşan Türk Devleti’ne ait pek çok tarihi arkeolojik eser, ev eşyası ve altın işleme örnekleri günümüze kadar yetip gelmiştir. Zertepe’de bulunan çeşitli demir, bakır eşya, altın zinet takıları, cirit atan kadın suretlerinin işlendiği fil kemiğinden yapılmış heykelcikler, altın yüzük, bilezik ve küpeler, değerli taşlarla bezeli taşlar, hançerler ve diğer eşyalar Türk halklarının medeniyetinin eşsiz örnekleri arasındadır. M.Ö. II. Yüzyılda Çinli seyyahlardan Simyan-Tsiyan ve Çjuan Tsiyan, Davan’dan aşarak Fergana vadisine gelmişler ve gördüklerini Çin salnamelerine geçirmişlerdir. Özellikle Çjuan Tsiyan, İmparator U-di’ye Fergana çevresindeki şehirler, halkın hayat tarzı ve dilleri hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Hazar Denizi’ne kadar uzanan topraklarda yaşayan halklar birbirlerinin dillerini anlamaktadır. Davan’da (Fergana) çok değerli karabayır atları yetiştirilmektedir. Çin salnamelerinde buradaki şehir isimleri Çin dili fonetiğine göre yazılmış, ancak bu salnamelerde en dikkate şayan bilgilerden birisi, Fergana vadisindeki orduların bir kısmının kadınlardan teşekkül ettiği; bunların zırh giyip kalkan kullandıkları, uzun mızarak ve ağır kılıçlar kuşandıklarıdır.”⁵²³

“Eski Türk kadınının giyimi hususundaki bilgileri daha ziyade o devirlerden kalmış olan duvar resimlerinden, seyahatnamelerden öğrenmekteyiz. Hiç şüphesiz eski Türk kadının giyinişinde ve süslenişinde dinin ve komşu milletlerin etkileri olmuştur. Mani ve Budizm’in tesiri görüldüğü gibi, Sasani, Hind ve Çin kadınlarının giyinişleri ve kullandıkları kumaşlar Türk kadınına örnek olmuştur. Elbise etekleri çok defa ayaklara kadar inmekte, üstte bluz ve onun altında yine uzun eteklikler görülmektedir. Bele “bilbağı” denilen zarif kemerler takarlardı. Süse çok düşkün olan kadınlar, başlarına ipek başörtü örterler, kulaklarına ise, kıymetli taşlardan yapılmış olan küpeler takarlardı. Boyunlarındaki uzun gerdanlıklar yine kıymetli taşlardan yapılmıştı. “Etük” denilen ayakkabı, terlik ve “uçuk” denilen çorap giyerlerdi. 982 senesinde Kao-ch’ang’a varan Çinli seyyah Wang Yen-te, kadınların çiçek desenleri ile süslü elbise giydiklerinden bahsetmektedir. Ayrıca buradaki kadınların “Yu-mao” denen şapkaları olduğunu ve bu şapkayı “Su-mu-che” diye isimlendirdiklerini yazmaktadır. Wang Yen-Te’in bahsetmiş olduğu bu “su-mu-che” adlı şapkadaki T’ang şairi Yüeh Chang Yen-kung chu, isimli

⁵²² Neriman Görgünay Kırzioğlu, **Türk Halk Kültüründe Doğu Anadolu Dokumaları ve Giysileri**, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 1994, 45-46.

⁵²³ Musine Galima, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 17-18.

eserinde bahsetmiştir. “Su-mu-che” terimi bir başka kitapta izah edilmiş ve “Su-mu-che” bir barbar kıyafetidir. Kao- ch’ang kızlarının kukutelasıdır, denilmiştir.”⁵²⁴

Özbek Türklerinin geleneksel kadın giyim kültürü içerisinde başlıkların önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Nitekim Ayçınar Destanı’nda Halyar’ın, kızı Ayçınar’a nazar değmemesi için başına “todana” adıyla taktığı taç bir aksesuar olmanın yanı sıra Özbek Türklerinin inançları da yansıtır. Todananın, kem gözlerden korunmak için kadının başına taktığı bir tılsım olduğu görülür.

“Tarihçilerin belirttiklerine göre Türk kadınları savaşa giderken dahi makyaj yapmayı, takılarını takınmayı ihmal etmemişlerdir.”⁵²⁵

Güzellik kavramı ile insan arasında daima bir ilişki olmuştur. Bu nedenle tarihin her döneminde, o dönemin estetik anlayışına uygun biçimde güzel olmak, güzel görünmek ve güzel kalmak insanlar için önem arz etmiştir. Kadınlar ise erkeğe göre güzel görünmeye ve süslenmeye daha çok önem vermiştir. Çevrelerindeki insanların ve özellikle karşı cinsin beğenisini ve övgüsünü kazanmak isteyen kadınlar, güzelleşmek için birtakım yollara başvurmuştur. Daha Sümerler döneminde bir kadının süslenmeye olan düşkünlüğünü, günümüz kadınından pek de farklı olmayacak biçimde, Aşk tanrıçası İnanna’nın kardeşi ile olan şu konuşmaları ortaya çıkarmaktadır:

“Aşk Tanrıçası İnanna sevgilisine gitmeden önce süsleniyormuş. Kardeşi İnanna’ya soruyor:

Kardeşim niçin eve kapandın?
Kardeşi cevap veriyor:
Kutsal leğen içinde yıkandım
Arı kap içinde sabunlandım.
Göğün kraliçelik elbisesini giydim
Gözlerimi kömürle boyadım.
Kokulu saçlarımı koyuverdim.
Kıvırcık dudaklarımı süsledim
Buklelerimi enseme dünürdüm.
Koluma gümüş bir bilezik geçirdim

⁵²⁴ Özkan İzgi, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, 11-14, 159.

⁵²⁵ Musine Galima, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 38.

Küçük boncukları boynuma taktım.

İşte bunun için ben evdeyim.

İnanna yeraltı dünyasına giderken de süsleniyor. “O kırların tacı Şugurra’ya başını koydu. Saçının siyah buklelerini alnına indirdi. Mavi küçük taşları boynuna bağladı. İki sıralı kolyeyi göğsüne sarkıttı. Krallık elbisesini vücuduna sardı. Gözlerine- ‘o (erkek) gelsin, o gelsin’ adlı sürmeyi çekti. Göğsüne ‘adam gel gel’ adlı broşunu taktı. Bileğine altın bileziğini geçirdi.”⁵²⁶

“İlkel kabilecilik dönemlerinde yer-su, bereket ve hayat unsurlarının tanrıçaları olarak Ahuramazda, Anahita, Afrodita ve Ardivsura gibi tipler mukaddes sayılmıştır. Bu tanrıçaların dış görünüşü daima güzel kızlar olarak tasvir edilegelmiştir. Mesela Zerdüştizmin kutsal kitabı sayılan Avesta’da şöyle denilmektedir: Ardivsura anahitan’ı daima güzel, güçlü, boylu poslu, yüksek kemer bağlamış, altın ziynetler takınmış, pileli etek giymiş güzel bir kız suretinde görmek mümkün.”⁵²⁷

Bu bağlamda, Özbek destanlarında sözü edilen kadınların giyim kuşamlarında tercih ettikleri kumaş veya kıyafetler, renkleri, biçimleri, aksesuarları ve mücevherleri; bunların yanı sıra çeşitli süs malzemeleri kadının güzelliğine güzellik katan unsurlar olarak yerine göre destanların mevzuu olmuştur. Melike Ayyar Destanı’nda Gülkız peri, hizmetçi kızlarına kendisini süslemelerini emreder:

“Sağ elime on bir yüzük,
Takıverin kızlarım,
Simli terliğim toz olmasın,
Siliverin kızlarım,
Bu kaşıma sürmemi,
Sürüverin kızlarım,
Eşarbım bozuk olmasın,
Düzeltiverin kızlarım,
Sahibin yol alacak,
Heyecanlanırsam içim yanar,

⁵²⁶ Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, 77-78.

⁵²⁷ Musine Galima, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen Batur (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001, 42-43.

Yelpaze ile serinletin kızlarım.”⁵²⁸

Yüzyıllar boyunca çeşitli uygarlıkların gelip geçtiği, İpek Yolu'nun üzerinde bulunduğu Özbekistan, adeta giyim kuşam kültürünün birikim merkezi olmuştur. Bu birikimin şekillendiği, geleneksel giyimin muhafaza edildiği, zengin giyim kuşam unsurlarının köklerini belirten kaynaklardan birisi de destanlardır.

Ayçınar Destanı'nda Nazarbay, Ayçınar'a ilk görüşte âşık olur ve ona altından süslü ayakkabılar yaptırmayı, elmas, inci gibi değerli mücevherler takmayı vadeder.

“Düşman gelse yiğitler çıkar kaleden,
Korkak sesini duyamazsın kırdan,
Sana sunayım bütün varımı,
Kavuşunu yaptırayım altından.
Babana söyle, Çınar, Nazar geldi de,
Bütün malımı gelip sana verdi, de,
Elmas ile inci takayım saçına,
Beş günü geçerse benim gibi zengini öldü, de!”⁵²⁹ diye seslenir.

İncelediğimiz destanlarda padişahların kızları ve hanımları çoğunlukla ipek, kadife gibi değerli kumaşlardan yapılmış giysiler giyerken cariyelerin daha harcîâlem kıyafet ve takılar kullandığı görülür. Rüstem Han Destanı'nda Hısrav Şah'ın kızı Aftabay değerli kumaşlardan yapılmış kıyafetler giyer.

“Aftabay'ın kemali,
Aydan üstündür cemali,
Onun başında uçuşur,
İpek dokuma yemenisi.”⁵³⁰

Alpamış Destanı'nda Alpamış ile Berçin'i karşılama esnasında Kaldırğaç ve kırk kızın “doppe” adı verilen milli Özbek şapkası giymesi dikkat çekicidir. Dalli Destanı'nda, Han Dalli'nin cariyeleri el becerileri olmayan fakat güzel olmak için süslenen kızlardır. Türlü boncuklar takınıp saçlarını örerler. Ellerinden aynayı düşürmezler. Kim görse onu âşık etmeden bırakmazlar.

⁵²⁸ Dilek Yücel, **Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 97.

⁵²⁹ Ayşe Solmaz, **Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, 33.

⁵³⁰ Selami Fedakâr, **Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, 187.

Şeker Bilen Şirin Destanı'nda Şekerbey'in Gülgünay'ı tasvir eden sözlerinden onun giyim kuşam ve süslenmeyi seven bir kadın olduğu anlaşılır. Kıyafetleri ipekten, takıları altındandır :

“Gamzesi can alır, gözleri âlem,
Gülgünay'ımdı süslü yârim,
Gördüğüm an kalmaz sabrım kararım,
Nerededir gönlümü alan dilberim?
Boyu servi, hüsnü taze güllerim”
“Sağ elime on bir yüzük
Takıp koyunuz, kızlarım!
Kavuşma günü kötü olmasın,
Silip koyunuz, kızlarım!
Beyaz yüzüme süs boya
Boyayıp koyunuz, kızlarım!
Bu kaşıma sürme çekin,
Sürüp koyunuz, kızlarım!
Başörtüm açık olmasın,
Örtüp koyunuz, kızlarım!
Hanımın yola çıkar,
Kötüysem içim yanar”.
On hizmetçisi yola koyar,
On hizmetçisi belinden tutar,
On hizmetçisi şevkat gösterir,
On kanizi hep bir olur,
Kalkar gelir sevinerek,
Ayaklarını bir bir siler,
Güzel koku, yağ sürer,
Kaşı gözüne uygun,
Girdi yollara o zaman,
Şekerbey'le olursa devran,
Gitmektedir peri peykan,
Güllü elbise giyer,

...

Şıkırdatır Gülgün dilber,
Elbisesiyle ve takılarıyla.”⁵³¹

Saf aşk konulu destan olarak nitelendirilen Küntogmuş’da Helbeka’nın giyim kuşam ve süslenmesi ile ilgili olarak şu satırlara yer verilir: “Padişah davulu vuruldu, kızlar da aşağıya doğru yürüdü, gelip has menzile girdi. Helbeka, altın kemerli köşklerini süsleyip, kırk kızını alara, şahane elbiselerini giyip, kendini süsledi.”⁵³²

Zülfizar Destanı’nda, Mizrabşah’ın kızı Zülfizar’ın güzel yüzünü saklamak için örtü kullandığı görülür: “Mirzabşah’ın Zülfizar adında bir kızı vardı. Kızının emrinde ona hizmet eden kırk peri kızı vardı. Zülfizar yüzüne doksan perde nikab çeker öylece yaşardı. Nikabını kaldırdığında cemalini gören toprak bile demir gibi kızarırdı. O babasının serveti sayesinde dağdağalı bir hayat yaşıyordu. Güzelliği dillere destan idi.”⁵³³

Göroglinin Tugilişi’nde Göroglubek’in Ağa Yunus ve Miskal perilerin cariyesini tasvir eden sözlerinden Özbek kadınının kıyafetlerine dair ayrıntılar bulmak mümkündür:

“ O zaman Göroglubek baksa, İrem bağının kapısı açılmış, bir uzun saçlı, ince belli, kalem kaşlı, beyaz göz kapaklı, ak kemzüllü, düğmeli kevuşlu, hafif meşrep bir cariyeye çıkıp gelmektedir.”⁵³⁴ Kevuş, deriden dikilen ve genellikle mest ile giyilen bir tür ayak giyimi iken kemzul yazın kullanılan yensiz, uzun üst giysisidir.

Si-An’dan Tiran’a Tarihi İpek Yolu isimli eserinde Yahya Aksoy, 1990’lı yıllarda Özbekistan’ın Taşkent, Semerkand, Narpay, Karşı, Nevai, Hatırcı, Aktaş, Pestrgan ve Bulungur şehirleri ve çevresinde kadın kıyafetleri üzerinde araştırmalar yapıldığını ifade etmiştir.⁵³⁵ Bu seyahatlerden elde edilen veriler destanlarda maddi bir kültür ögesi olarak karşılaşılan geleneksel giyim kuşam özelliklerinin yirminci yüzyılda Özbekistan’da kadınlar arasında halen varlığını sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Özbekistan’da kıyafetlerde özellikle atlas ve zar atlas dokumacılığın geniş yer tuttuğu, genç kızların firfırlı ve süslü köylek (elbise) ve kırmızı kadife kumaştan dikilmiş nimçe (kısa yelek) adı verilen kıyafetleri giydikleri,

⁵³¹ İlhan Çolak, “**Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017), 409.

⁵³² Dilara Akbay, “**Özbekçe Küntogmuş Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2010), 38.

⁵³³ Halil Çolak, “**Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2001), 218.

⁵³⁴ Ayhan Çelikbay, “**Göroglinin Tugilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek)**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000), 446-447.

⁵³⁵ Yahya Aksoy, *Si-An’dan Tiran’a Tarihi İpek Yolu*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015, 124.

ayaklarına ise tfli adı verilen topuklu ayakkabı veya çizme kullandıkları Aksoy'un verdiği bu bilgiler arasındadır. Ayrıca, destanlarda kahramanların sıkça kullandığı bir şapka tr doppa aksesuarlar arasındadır. Sırğa adı verilen kpeler, zibi gordon- nazgerdan denilen kolyeler takmaktadırlar. Evli kadınlar saçlarını bir ya da iki rg yapıp melek (işlemeli saç bağı) ile sslemektedirler. Gelinlerin ise saçlarını birden çok rg yapıp tahta pupek adlı bir saç ss taktıkları ve bu ss kırk gn boyunca taşıdıkları bilinmektedir.

SONUÇ

İnsanlık hiç kuşkusuz kadının toplum içerisindeki varlığını çok geç dönemlerde fark edebilmiştir. Hâlbuki mitik tefekkürde Tanrı'ya yaratma ilhamını veren, ilkel bahçe tarımı ile uğraşan, ormanlardan bitki ve meyve toplayan, hayvanları ehlileştiren, ticaret yapan, devlet idaresinde roller üstlenen kadındır. Şemseddin Sami'nin güzel teşbihiyle galaksilerin güneşin etrafında dönmesi gibi aile üyelerinin etrafında bulunduğu ailenin temel direği makamında olan yine kadındır. Her devirde kadının hor görüldüğü, takdir edilmediği toplumlar olmuştur. Günümüzde de olmadığı söylenemez. Lakin Türklerin çok kadim dönemlerde varlığı bilinen ve millet olma şuuruna erken dönemlerde ulaşmış bir toplum olması bakımından kadına verdiği değer yadsınmaz.

Bu noktada geleneksel destanlar yüzyıllardır ağızdan ağıza nesilden nesile geçerek Özbek Türklerinin manevi hayatında büyük roller üstlenmiş, manevî birer anıt olan sanat eserleridir. Bugüne kadar bu sanat eserleriyle ilgili derleme, tip tahlili, motif incelemesi bakımından birçok değerli çalışma yapılmasına rağmen, Özbek destan kadınlarına dair yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır, diyebiliriz.

Destanların dil, kompozisyon ve üslup özellikleri dikkate alındığında Özbek sahası Türk destanları nazım ve nesir karışımı icra edilmiş; kahraman tipler, form ve stil açısından benzer özellikler taşıdığı söylenebilir. Aynı olay örgüsü, aynı sahneler, aynı edebî özellikler, olayların bütün ayrıntılarıyla dakikası dakikasına anlatılması karakterini taşırlar. Özbek Türklerinin tarihine ışık tutan destanlar, dil ve şekil özellikleri, kendine özgü hikâye üslubu ile yetkin bir destan geleneğine sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Destan metinlerinde geçen kısa fakat derin anlamlar içeren veciz sözler, atasözü mahiyetinde yer verilen sözler, aliterasyon ve asonanslar bütün destanlarda görülür. Destanların nesir kısımlarında bile nazmı andıran bir ahenkli ve doğal bir söyleyiş dili hâkimdir.

Nazım- nesir karışımı olarak yaratılmış Özbek Türklerinin destanlarında nazım kısımlarına birinci dereceden önem verildiği görülmektedir. Zira destanda cereyan eden olay ve durumlar hakkındaki bilgiler, kahramanların ağızdan sözkonusu şiirlerde verilmektedir. Anlıyoruz ki bilginin şiir kısımlarında verilmesi, sadece estetik bakımdan önem taşımaz; Özbek Türklerinin tarih, sanat ve kültürüne ait arkaik bilgi ve belgeleri de koruyucu ve aktarıcı bir işleve sahiptir.

Günümüze kadar olan yolculukları süresince pek çok kültür ve medeniyetin unsurlarını da bünyesine kabul etmiş olan Özbek destanlarında, insanoğlunun en eski ve ilk yaratmaları olan mitlerin içinde bulunduğu mitik döneme ait unsurların yanı sıra orta dönem kahramanlık destanlarına özgü durum ve olayların bir arada yaşamaya devam ettiği görülür. Destanlardaki kültür tabakalaşmasının kronolojik olmadığı göz önüne alınırsa bu durum son derece doğaldır. Anlatılarda yer alan mitolojik unsurlar destan konusunu renklendirmekle birlikte Özbek Türklerinin kozmogonik ve antropogonik hayat felsefelerinin ortaya konulması bakımından oldukça önemli malzemelerdir.

İçerdiği mesajlar ve etkileri bakımından incelediğimiz metinlerden çıkardığımız neticeleri şöyle sıralayabiliriz: İncelediğimiz destanlarda kadınların daima erkeklerin yanında ve onların hayatı içinde oynadığı role göre veya erkek kahramanların kadına verdiği kıymete göre konumlandırıldığı görülür. En eski toplumlardan günümüze gelinceye kadar tüm dünyada işbölümünün cinsiyete göre tayin edildiği, sosyal ve kültürel değerlerin buna göre şekillendiği düşünülür. Bu anlayış doğrultusunda erkekler dış dünya ile ilgili görevleri üstlenirken kadınlar ev işleri ile meşgul olmuş; üretkenlik, kendini geliştirme vasıflarından mahrum kalmışlardır. Annelik ve eşlik onların en önemli görevi olarak kabul edilmiştir. Hâlbuki Özbek destanlarında kadınlar eşlik ve annelik dışındaki hayat alanlarında faaliyet hakkı bulmuştur. Öyle ki destanda yönetici vasfı taşıyan kadınlar bu işler için önceliği yine hemcinslerine vermiştir. Özbek Türk'ü kadınlarının siyasi faaliyetleride aktif rol almalarının ve yönetime fiilen iştirak etmelerinin sebeplerini hayat tarzlarında aramak gerekir.

Özbek destanları sosyal gruplaşma bakımından zengin, gelişmiş ve son derece hareketli bir toplum yapısı gösterir. Akrabalık ilişkileri, düğün, doğum, ölüm gibi geçiş dönemleri, bu törenlerdeki âdetler, yeme-içme anlayışı, misafirperverlik, giyim kuşam gelenekleri gibi kültürel değerlerin belli bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır.

Destanlarda tasvir edilen kadınların, tabiatı kontrol altına alma, insanoğlunu medeniyet yoluna sevk etme ve üretme gücünde öncü olma gibi yadsınamaz katkılar sağladığı görülür. Bu durum masal, efsane ve rivayet gibi sözlü edebiyat ürünleri için de geçerlidir. Dolayısıyla bu ürünlerdeki kadınların uydurma ve hayal mahsulü olduğu; hiçbir tarihi temelini olmadığı düşüncesi konuya dar açılı ve eksik bir bakış olacaktır. İncelediğimiz destanlardaki, aktif ya da pasif, her kadın Özbek insanının hayata farklı

bakış açısını ve toplumun değişim ve gelişim seyrini ifade etmektedir. Ayrıca bu kadın unsurlar Özbek kadını ile ilgili ilk fikirleri vermeleri bakımından da oldukça değerlidir.

Özbek sahası destanlarında merkezî kahramanlar ağırlıklı olarak erkek olmakla birlikte kadınların merkezî kahraman olduğu yahut da en az erkek kahraman kadar olayların gidişatını değiştirmede rolü olduğu görülmektedir. Köklü bir destan geleneğine sahip olan ve bu geleneği canlı biçimde sürdüren Özbek Türklerinin destanlarından biri olan Ayçınar'ın, başkahramanın kadın olması yönüyle Özbek destanları içerisinde özel bir yeri vardır. Özbek Türklerinin destan geleneğinde kadın kahramanların sayıca fazla olmasına rağmen Ayçınar gibi kadınların anlatıda başkahraman olması nadir karşılaşılabilen bir durumdur. Ayçınar'ın, halkına yardım etmek için ailesinden ve çocuğundan vazgeçmesi, düşmanlarla mücadeleye girişmesi ve nihayetinde bu uğurda hayatını kaybetmesi Türk destan geleneğinde kahramanın vasıflarından biridir. Bu durum Özbek Türkleri arasında her şeyden önce bir birey, eş, sevgili ve anne olarak kadına verilen kıymeti açık bir biçimde ortaya koyar.

Destanlardaki kadın kahramanların, birbirine benzer konum ve işlevlerde yer aldığı görülür. Özellikle kahramanlık konusunun işlendiği destanlarda kadın dışı dönük ve sosyal hayatta aktif bir role sahiptir. Bu haliyle kadınlar, İslamiyet'ten önceki göçerevli ve akıncı Türk insanını temsil ederler. Destanlarda çoğunlukla erkeklere yüklenen savaşçılık ve kahramanlık vasıflarının kadınlarda görülmesi çalışmanın önemli sonuçlarından biridir. Destanlarda tespit edebildiğimiz kadarıyla annelik rolünü üstlenen kadınlar destanın başında çocuk sahibi olma sürecinde, çocuğunu besleyip büyütüp kahramanın anneden ilk ayrılışına kadar olan süreçte, göçebe kültür tarzını yansıtan kahramanlar olarak karşımıza çıkarlar. Destanlarda anne rolünü üstlenen kadınların, annelik içgüdüğü aşırı gelişmiştir.

Destanlardan elde edilen veriler incelendiğinde Özbek toplumunun aile ve evlilik kurumuna bakış açısı, iki cins arasındaki ilişkilerin gelişim çizgisi, Özbek toplumunun bu konulardaki normlarının açık ve net bir biçimde söz konusu ürünlere yansımış olduğu görülür. Ayçınar Destanı'nda Ayçınar'ın evlilik kararını ve başlık isteğini kendisinin belirlemesi, Alpamış Destanı'nda Berçin'in evleneceği erkeği seçmek için yarışma düzenlemesi kadının sahip olduğu özgürlük ortamını göstermede örnek teşkil etmektedir.

Kahramanların eş seçimi ve evliliğin kurulma aşamasında kadınlardan beklenen erkeğin beğenisini kazanacak kadar güzel ve alımlı olmasının yanı sıra asil, iyi huylu,

namuslu ve becerikli olması gelmektedir. Bazı anlatılarda kahramanın evleneceği kızın Müslümanlığı kabul etmiş olması da aranan özelliklerdendir.

Destanlarda evlilik olayının zor ve birtakım aşamalardan sonra gerçekleşiyor olması, aile kurmanın önemine işaret etmektedir. Destanlar daima aile kurumundan söz edilerek başlar. Çocuksuz ve yaşları ilerlemiş bir çiftin çocuk sahibi olma isteği ve başvurdukları yollar anlatılır. Destanın başkahramanı yiğitliğini ispatlamak üzere yurdundan ayrılacağı zaman öncelikle anne ve babasıyla vedalaşır. Mücadelesini başarıyla tamamladıktan sonra tekrar yurduna döner. Anne ve babasına, akrabalarına kavuşur. Özbek destanlarının birçoğunda merkezi kahraman aile bireylerini bir araya getirmek için uğraşır. Alpamış'ın amcası Baysarı'yı Kongırat iline geri getirmeye ikna etmesi bunun en güzel örneğidir. Bu durum Türk sosyal hayatında ailenin süreklilik gösteren bir yapı olduğuna ve birlik-bütünlüğünü korumanın önemine işaret etmektedir.

Destanlarda merkezî kahraman, güzelliği ile ünü dünyaya yayılmış güzel kızları bulup yurduna getirmek üzere uzak ülkelere sefere çıkar. Uzun ve güç bir mücadelenin ardından kızını elde eder ve yine zor şartlar altında yurduna geri döner. Düzenlenen bir toyla evlenir. Yani aile, erkek kahramanın topraklarında kurulur. Bu durum Özbek destanlarında ataerkil toplum anlayışının hâkim olduğunu gösterir. Tıpkı Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı'nın Sarı Donlu Selcen Hatun'u binbir zorlu sınavdan sonra elde ettiğinde "Yir gibi kertileyin, toprak gibi savrılalım, kılıcuma toğranayın, ohuma sançılalım, oğlum toğmasun, toğras-ise on güne varmasun big babamun, kadın anamun yüzün görmedin bu gerdege girer-istem didi" sözlerinde olduğu gibi.

Özbek sahasında yaratılan Türk destanlarında tasvir edilen kadınların Türk kültür tarihî gelişim çizgisine paralel olduğu görülür. Bu bağlamda eski Türk töresinin ve değerlerinin hâkim olduğu hem göçebe ve yarı göçebe hayatın temsilcisi alp kadınlar hem de İslamiyet'in ve yerleşik düzenin etkisiyle daha pasif kadınlar karşımıza çıkar. Destanların oluştuğu siyasi, tarihi, dini, sosyal şartlar göz önüne alındığında kadın kahramanların bu değişkenliği göstermesi son derece doğal bir durumdur. Dalli, Melike Ayyar, Huşkeldi ve Belagerdan gibi kahramanlık- aşk konulu destanlardaki kadın kahramanlar içe dönük ve pasif kişiler olarak sunulmuştur. Bu kadın kahramanlar herhangi bir şehrin uzak bir köşesinde kendine ait geniş bahçeli saray veya köşklere kırk cariyesi ile birlikte yaşar. Erkek kahramanın kendisini kötü huylu devlerin ya da öldürülmez ejderhaların elinden almasını beklemektedir. Bu durumun kadının alplik yönünü

zayıflattığı söylenebilir. Bu kadınlar bize Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Bamsı Beyrek ve Kan Turalı'nın evlilikte tercih etmediği "cici bici Türkmen kızları"nı hatırlatır.

Özbek destanlarında tasvir edilen kadın kahramanların-farklı kültür muhitlerine ve coğrafyalara dâhil olma neticesindeki değişme ve gelişmeye rağmen- Dede Korkut hikâyelerinde çizilen kadın tiplerin temeli üzerinde yükseldiği şüphesizdir. Sözelimi, Alpamış Destanı'nda Berçin, evleneceği erkeğin kuvvet ve cesaretini denemeyek isteyen Banı Çiçek ve Selcen Hatun'la; çocuğunu koruyup kollaması ve namus kavramına olan hassasiyeti dolayısıyla Burla Hatun'a yaklaşmaktadır. Dolayısıyla çalışmada Özbek destanlarında yer alan kadın unsurunun incelenmesi ile ortaya çıkan değerlerin, Türk dünyasının diğer boylarına ait destan metinleriyle mukayese edildiğinde ortak nitelikler taşıdığı görülür.

Özbek destanlarında kadın kahramanın, eş/sevgili, nişanlı, anne, kız çocuk ya da kız kardeş rolleriyle yer aldığı görülmektedir. Türk destan geleneğinde merkezî kahramanın erkek olduğu düşünülürse kadınların erkekleri tamamlayıcı bir rol üstelendiği söylenebilir. Ancak bu durum, destan kadınlarının pasif ve silik tipler olduğu anlamına gelmez. Destanlardaki kadın kahramanlar çok yönlü ve derin karakterlerdir. Onlarda alplik, yöneticilik, adil olma gibi hünerler vardır. Bu çok yönlülük, Özbek Türklerinin sosyo-kültürel hayatında kadının sadece evde/özel alanda değil, kamusal alanda da etkin konumda yer alması ile ilgilidir. Kadınlar yeri geldiğinde kahramanın annesi sıfatıyla onları eğiten olgun ve bilge kişi, eşi sefere çıktığında ülkeyi idare eden bir yönetici ve tecrübî yaşamdan gelen bilgileriyle donanmış haliyle eşlerine yol gösteren bir rehberdir. Bu yönüyle Özbek destanlarındaki kadın kahramanların Türk destan dünyasındaki diğer kadın kahramanlarla belirgin ölçüde benzeştiği ve bütüncül bir yapıya sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Kız çocuklarına ve kız kardeşlere destanlarda ailenin bir parçası olarak en az erkek çocuklar kadar değer verilir. Erkek çocuk kadar ön planda olmasalar dahi destan metinlerinde erkek kahramanın derdini dinleme ve onlara çözüm üretme, kahramandan saklanan gizli durumları açığa çıkarma, kahraman yolculuğa çıkmadan gerekli hazırlıkları tamamlamasına yardımcı olma ve onu başına gelebilecek her türlü tehlikeye karşı uyarma gibi yükümlülükleri vardır. Bu açıdan bakıldığında kız çocuklarının veya kız kardeşlerin destanlarda olayların merkezinde yer almamasına rağmen olayların gidişatını değiştirmede aktif bir rol aldığı görülür.

Bilindiği gibi kahramanlığın yanı sıra aşk da destanların önemli konularından biri olmuştur. İncelediğimiz destanlarda güzelliğinden ötürü kendine hayranlık duyulan, uğruna savaşların yapıldığı, sevgi ve aşkla bağlanılan kadınlar vardır. Özellikle destanların manzum kısımlarında eş veya sevgiliye duyulan aşk, hasret duygularının kadın tarafından nasıl yaşandığını etraflıca görmek mümkündür. Sözelimi Göroglinin Tugilişi ve Göroğlu destanından doğmuş olan Melike Ayyar Destanı'ndaki kadın kahramanların bir aşk ve haz konusu olduğu görülür. Göroğlu'nun eşleri olan Yunus ve Miskal periler insanoğlu değil olağanüstü özelliklerle kuşatılmış peri soylu güzellerdir.

Anlatılarda, kadınların sosyal çevreleriyle ilişkileri ve rolleri bakımından incelendiğinde, erkeklere uyarıcı ve yol gösterici kadınlar ve bu bağlamda akıllı kadınların geniş yer tuttuğu söylenebilir. Destanlarda bazen bir anne, oğluna; bazen bir kız evlat, annesine; bazen de bir eş, kocasına akıl vermektedir. Erkek kahramanlar ise anne/eşin bu bilge öğüdünü mutlaka dikkate almalıdır. Destanlarda geleceğe dair tahmin yürüten, kimi zaman kahramana yardımcı olan kimi zaman düşman cepheye yer alarak sihir ve hileyle ona karşı gelen ihtiyar cadı kadın ise büyük bir ihtimalle kadın şaman tipine dayanır.

Özbek destanlarında erkek kahramanların kadına dair bakış açıları değişkenlik gösterir. Erkek kahramanlar ataerkil bir bakış açısıyla ideal kadının ve evliliğin nasıl olması gerektiğini anlatan sözler sarf eder. Erkek kahramanın hayatı içinde ya da erkeğin yanındaki rolüne ve erkeklerin verdiği değere göre kendine bir yer edinen kadınların kimi zaman tehlikeli vehmedilmiş, "aklı kısa, güvenilmez, yalancı, sır tutamayan, boşboğaz, süse düşkün, kötülüklerin kaynağı, kindar ve vefasız" gibi sıfatlarla anıldığı görülmüştür. Erkek kahramanların sözleri, kadınların erkeklerin görüş alanından uzakta, mekân olarak ev içi ile sınırlı ve etraflarında yalnızca kadınların olduğu bir sosyal hayat sürmeleri isteğini yansıtır. Öyle anlaşılıyor ki Özbek Türkleri arasında var olan değer yargıları ve kültür özellikleri, kadın ve erkek rolleri arasındaki farklılıkların ve ilgili ayrıntıların oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Destanlarda kadın kahramanların dış güzelliklerine, süse, ziynete, dünya güzelliklerine ve gösterişe düşkün oldukları anlaşılır. Ancak, giyim kuşamla ilgili ayrıntılı anlatımlara yer verilmediği görülmüştür. Kadının olağanüstü güzellikleri çeşitli benzetmelerle destan metninin manzum kısımlarında dile getirilir. Destanlarda fedakârlığı, vefası, yiğitliği ve merhametiyle toplumsal hayatta kendine yer edinmiş ve kendini kanıtlamış olan Özbek kadını güzelliğini ve aklını kullanarak birçok işi başarıya ulaştırır.

Destanlarda icrayı kolaylaştıran, kadın kahramanların niteliklerini sayarken kullanılan epitetler vardır. “ay yüzlü” “baldudaklı” “ince belli” “kaşları keman” “dudağı şeker” “kara gözü sürmeli” “dal gibi boylu” “gül yüzü bostan” “selvi boylu” “saçları kunduz” “gözleri yıldız” “dolunay yüzlü” “nazik belli” “altın kâküllü” “ gözleri şehla” “kaşı kalem” “cemali güneşli” “cemali aylı” “geniş kucaklı” gibi çok sayıda epitet kullanılmıştır. Yüz için güneş ve ay benzetmeleri yapılmıştır. Dişler inci/sedef, saçlar sümbül, boy selviye teşbih edilmiştir. Bütün bu epitetlerden ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Güzel kadın anlayışı coğrafya ve zamana göre farklılık gösterir. Ancak Türk dünyasının hemen her yerinde ve her dönemde Türk kadını için güzellik algısı sabittir. O, selvi boylu, ay yüzlü, kırmızı yanaklı, kara gözlü, uzun kirpikli, saçları uzun ve kâküllü bir varlık olarak tasvir edilmiştir.

Destanlarda kadınların giyim kuşam ve süslenme tercihlerinden verilen örneklerin Özbek Türklerinin zengin kültür değerlerini tanımak ve korumak adına önemli olduğu sonucuna varılmaktadır. Özbek destanlarındaki kadın kahramanların yaşam felsefeleri, yaşadıkları coğrafya, yaşı, unvanı ve inançlarına göre değişim gösteren giyim anlayışları çok renkli, çeşitli ve motiflidir. Özellikle hükümdar kızlarının giydikleri kıyafetler altın işlemeli, ipekten atlas vb. değerli kumaşlardan ve simlidir. Kadınlara özgü giyim başköşesinde ipek olması, Özbekistan topraklarının İpek Yolu üzerinde olmasının tabii bir sonucudur.

Öyle anlaşılıyor ki kadim zamanlarda amazon olarak anılan Türk kadını tarihin ilerleyen dönemlerinde Tomris Hatun, Uluğ Hatun, Arıkan Hatun, Kabaç Hatun, Şuca Hatun, Naime Şağab Hatun, Türkan Hatun ve Anadolu’da milli mücadele dönemindeki Fatma Bacı, Şerife Bacı ve Nene Hatun şahsında simgeleşmiştir. İncelenen destanlarda tasvir edilen ve sosyal hayatın özünü teşkil eden kadın kahramanların zamanımızda da örnek alınacak yüksek vasıflara sahip, Türk tarih ve medeniyetinin bugünkü saygın konumunun yaratılmasında rolü olan Türk kadını olduğu açıktır.

KAYNAKLAR

- AÇA, Mehmet, “Özbek Türklerinin Destancılık Geleneği Üzerine Notlar”, **Milli Folklor**, 7, 78-93.
- AÇIKGÖZ, Halil, **Türkistan İllerinden Özbekistan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1995.
- AKBAY, Dilara, “**Özbekçe Küntugmiş Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Eskişehir 2010.
- AKSOY, Yahya, **Si-An’dan Tiran’a Tarihi İpek Yolu**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015.
- ALİMOĞLU, Said, “Özbek Folklorunun Tür Hususiyetleri”, **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, 12, 57-59.
- ALPTEKİN, Ali Berat, “Batı Türkleri Destan ve Masallarında Alp Tipi Evlilik”, **TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu**, Ukrayna, TİKA, Kırım Devlet Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi (30 Mayıs - 04 Haziran 2004), 213-221.
- AND, Metin, **16. Yüzyılda İstanbul & Kent- Saray - Günlük Yaşam**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- ASHİROV, Aadhamcan, HATUNOĞLU, Nurettin, “Özbekistan’da Mevsimsel Bayramlar ve Özel Günler”, **Millî Folklor**, 27, 120-130.
- ASSMANN, Jan, **Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015.
- AVCI, Nilüfer, “**Özbekistan’da Din ve Milliyetçilik**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1995.
- AYHAN, Rıza, “Ailenin Hukuki Raporu”, **Türkiye Aile Yıllığı**. 1990, 21-36, <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/indirilebilir-yayinlar/1-turkiye-aile-yilligi-1990.pdf> (15.04.2017).
- BALAMAN, Ali Rıza, **Evlilik Akrabalık Türleri**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- BALIM, Çiğdem, “Özbekistan”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 2, 1752-1758.
- BARTHOLD, Wilhelm, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ragıp Hulusi ÖZDEM (Çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.
- BAYAT, Fuzuli, **Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

- BAYAT, Fuzuli, **Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- BAYAT, Fuzuli, **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- BAYDEMİR, Hüseyin, “Rüstem Han Destanı ve Destandaki Olağanüstü Motifler”, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 20, 169-177.
- BEYDİLİ, Celal, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap- Yayın, Ankara 2015.
- BİRSEL, Haktan, “**Küresel Güç Mücadelesinde Türkistan Jeopolitiği ve Özbekistan**” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta 2005.
- BURAN, Ahmet, **Kurşunlanan Türkoloji**, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- CÂHİZ, **Aşk ve Kadınlar Hakkında Risale**, Mehmet Fatih BİRGÜL (Çev.), Sır Yayıncılık, İstanbul 2000.
- CAMPBELL, Joseph, **Kahramanın Sonsuz Yolculuğu**, Sabri GÜRSES, (Çev.), İthaki Yayınları, İstanbul 2018.
- CEBECİ, Dilaver, **Tanzimat ve Türk Ailesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1993.
- ÇELİKBAŞ, Ayhan, “**Göroglinin Togilişi Destanı- Özbek Varyantı (İnceleme- Metin- Dizin- Çeviri- Ek)**” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2000.
- ÇIĞ, Muazzez İlmiye, **Kur’an, İncil ve Tevrat’ın Sumer’deki Kökeni**, Kaynak Yayınları, Ankara 2018.
- ÇIĞIR, Erman, “**Özbekistan ’da Demografik Yapı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul 2010.
- ÇINAR, Ali Abbas, “Özbekistan’da Folklor Faaliyetleri”, **Milli Folklor**, 3, 10-19.
- ÇINAR, Selami, “**Özbekistan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1995.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- ÇOLAK, Halil, “**Özbek Kahramanlık Destanı Zülfizar**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir 2001.
- ÇOLAK, İlhan, “**Özbek Türklerinin ‘Şeker Bilen Şirin’ Destanı**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İzmir 2017.
- ÇUBUKÇU, Asri, “Halîme”, **İslâm Ansiklopedisi**, 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- DEMİR, Necati, **Türk Efsaneleri**, Edge Akademi, Ankara 2013.

- DEMİREL, Hamide, **Türk Destanlarının Ana Unsurları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1970.
- DEVLET, Nadir, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları”, **Avrasya Etütleri**, 1, 30- 39.
- DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Dictionnaire Larousse Ansiklopedik Sözlük, “Destan”, Milliyet Gazetecilik, İstanbul1994.
- DONUK, Abdulkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 33, 147-168.
- DURALI, Şaban Teoman, **Gılgamış Destanı**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- DUYGU, Süleyman, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, **Türk Kültürü Dergisi**, 11, 12-21.
- EBERHARD, Wolfram, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, İkbâl BERK (Çev.), **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1, 19-29.
- ECKMANN, Janos, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Osman Fikri Sertkaya (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- EKİCİ, Metin, “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında- II”, **Milli Folklor**, 7, 11-18.
- ELÇİN, Şükrü, **Halk Edebiyatına Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)**.Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- ERKAL, Mustafa, **Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme**, Mayaş Yayınları, Ankara 1984.
- ERKUL, Ali, “Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, 3, 58-66.
- EROL, Mehmet Seyfettin, “Özbekistan Cumhuriyeti”, **Türkler Ansiklopedisi**, 19, 628-642.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Buhara’da Ceditcilik- Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları). **Dini Araştırmalar**, 1, 213- 255.
- FEDAKÂR, Selami, “Özbekistan’da Destan Çalışmalarının Tarihçesi”, **Milli Folklor**, 62, 67-79.
- FEDAKÂR, Selami, **Özbek Destanları 1, Erali ve Şirali Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- FEDAKÂR, Selami, **Özbek Destanları 5, Rüstem Han Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- FROMM, Erich, **Sevme Sanatı**, Yurdanur SALMAN (Çev.), Payel Yayınevi, İstanbul 1995.

- FUMAGALLİ, Matteo, “Etnisite, Devlet Yapılanması ve Dış Politika: Özbekistan ve Ülke Dışındaki Özbekler”, Nermin AYDEMİR (Çev.), **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, 2, 203-224.
- GALİMA, Musine, **Turan’ın Alp Kızları**, Ahsen BATUR (Çev.), Şa-To Yayınları, İstanbul 2001.
- GÖMEÇ, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, **Yeni Forum Dergisi**, 14, 9-14.
- GÖMEÇ, Sadettin, **Dişi Kurdun Çocukları**, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- GÖMEÇ, Sadettin, **Kök- Türk Tarihi**, Türksoy Yayınları, Ankara 1997.
- GÖMEÇ, Sadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- GÜLER, Ali, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, **Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. 1992, <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/bilim-serisi/11-sosyokulturel-degisime-surecinde-turk-ailesi-i.pdf>, (15.04.2017).
- GÜLTEPE, Necati, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâciyân-ı Rûm’a)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- GÜNAY, Umay, “İslamî Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri ve Önemi”, **Milli Folklor**, 46, 4-9.
- GÜNAY, Umay, **Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, **Türkler Ansiklopedisi**, 3, 606- 616.
- HAVİLAND, William, PRINS, Harald, WALRATH Dana, MCBRIDE Bunny, **Kültürel Antropoloji**, İnan Deniz Erguvan Sarioğlu, (Çev.) Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2008.
- HAYİT, Baymirza, **Sovyetlerde Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- HOT, İnci, BAŞAĞAOĞLU, İbrahim, “Tarihte Sütannelik Geleneği”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi**, 22, 68-74.
- İBN FAZLAN, **Seyahatnâme**, (Çev.), Ramazan ŞEŞEN, Bedir Yayınları, İstanbul 2016.
- İBRAYEV, Şakir, **Destanın Yapısı**, (Çev.), Ali Abbas ÇINAR, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- İNAN, Abdulkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- İNAN, Abdulkadir, “Türk Destan ve Masallarında ‘Kırklar’ Motifi”, **Türk Dili Dergisi**, 7, 222- 224.
- İNAN, Abdulkadir, **Eski Türk Dini Tarihi**, Altınordu Yayınları, Ankara 2017.

- İNAN, Afet, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadını Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.
- İŞANKUL, Cabbar, “Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı’ndaki Mitolojik Motifler”, Selami FEDAKÂR (Çev.), **Milli Folklor**, 13, 60-67.
- İŞANKUL, Cabbar, “Özbekistan Folklorunda Rüya Motifi”, Selami FEDAKÂR (Çev.), **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 4, 109-115.
- İZGİ, Özkan, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, 11-14, 145-160.
- JİRMUNSKİY, Vladimir, “Eposning Umumi Nazari Muammaları Esasında Özbek Halk Dastançılığını Örgeniş Toğrısında”, **Özbek Tili ve Edebiyatı Meseleleri**, 4, 3-10.
- JUMAEV, Ergash, “**19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başında Özbekistan’ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2010.
- JUNG, Carl Gustav, **Dört Arketip**, Zehra AKSU YILMAZER (Çev.), Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- KADİROV, Ulfat, “Özbekistan Cumhuriyeti”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 54, 1746-1751.
- KAPLAN, Mehmet, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, **Türkiyat Mecmuası**, 9, 99-112.
- KAPLAN, Mehmet, “İki Destan ve İki İnsan Tipi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 4, 399-417.
- KARA, Ülkü, “**Giresun’da Adak İnancı ve Adak Yerleri**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1999.
- KARA DÜZGÜN, Ülkü, “Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi”, **Folklor/Edebiyat**, 18,9-46.
- KARA, Füsün, “**Özbekistan Tarihi 1917-1991**”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ 1998.
- KARAKAŞ, Şuayip, “20. Yüzyıl Türk Dünyası Edebiyatı Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 2, 279- 317.
- KIRBAŞOĞLU, Filiz, “**Köroğlu destanı’nın Özbek varyantları üzerine bir araştırma- Köroğlu’nun doğuşu, Yunus Peri, Hasanhan, Miskal Peri, Avazhan, Köroğlu’nun ölümü- (inceleme- metinler)**”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2000.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, 3, 15-37.
- KOÇAK, Aynur, “Türk Epik Destan Geleneğinde Bilge Tipi”, **KIBATEK XIII. Edebiyat Sempozyumu**, Ankara Nobel Yayınları (13-19 Kasım 2006), 56-60.

- KODAMAN, Timuçin, BİRSEL, Haktan, “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 16, 413–442.
- KODAMAN, Timuçin, BİRSEL, Haktan, “Orta Asya’da Asimetrik Bir Değişken: Bağımsızlık Sonrası Özbekistan Jeopolitiğinin Dinamik Safhaları”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 2, 1764-1775.
- KÖKSAL, Hasan, “Anadolu’da İslâmî Dönemde Teşekkül Eden Türk Destanlarındaki Kadın Tipleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 3, 207-214.
- KÖKSAL, Hasan, **Battal Gazi Destanı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, **Edebiyat Araştırmaları I**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötüken Yayınları. İstanbul 1981.
- KÖSE, Nerin, “Sevdiğini Yenerek Alan Genç Kız Motifi ve Türk Halk Hikâyeleri”, **Milli Folklor**, 23, 24-30.
- KÖSE, Nerin, “Manas ile Kococaş, Kızcibek, Kurmanbek, Seyitbek, Ak Mör Destanları Arasındaki Paralellikler”, **Milli Folklor**, 46, 48-60.
- KÖSOĞLU, Nevzat, **Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991.
- MAHMUD, Ali Abdülhelim, **Müslüman Kadının Şahsiyeti, Kültür ve Daveti**, Veysel BULUT-Mustafa NUHOĞLU, (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul 1996.
- MALINOWSKI, Bronislaw Kasper, **Bilimsel Bir Kültür Teorisi**, Saadet ÖZKAL (Çev.), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- MANDALOĞLU, Mehmet, “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 33, 133-159.
- MİRZAYEV, Töre, “Bahşılar”, **Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 5, 85-88.
- MİRZAYEV, Töre, “Özbek Halk Destancılığı ve İslam Şair”, Dursun YILDIRIM (Çev.), **Türkistan Dergisi**, 3, 28-30.
- MUHAMMEDCANOV, Abdullah, “Özbekistan”, **İslam Ansiklopedisi**, 37, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- MUHAMMETHACI, Kambarnisa, “Efsane ve Rivayetlerde Tesvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 12, 713-719.
- NASR, Seyyid Hüseyin, **İslam’da Düşünce ve Hayat**, Fatih TATLILIOĞLU (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1981.
- OĞUZ, Öcal, “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, **Milli Folklor**, 16, 5-7.
- OĞUZ, Öcal, **Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları**, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

- ORTAYLI, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- OSMANALİYEVA, Bibigül, “Alpamış Destanının Başkurt, Kazak ve Özbek Varyantlarında Kadın Tipi”, **Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı**, 479-486.
- OĞUZ, M. Öcal (Ed.), **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- OY, Aydın, “Türk Destanlarında Aile”, 1993, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/aydin_oy_turk_destanlarinda_aile.pdf, (16.04.2017)
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “Karahanlıların İslamiyeti Kabullerine Farklı Bir Bakış”, **Dünden Bugüne İpekyolu Beklentiler ve Gerçekler Uluslararası Sempozyumu**, İstanbul 18-19 Ekim 2007, 194-199.
- ÖĞÜT EKER, Gülin, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, **Erdem Dergisi Türk Halk Kültürü Özel Sayısı- I**, 13, 131-157.
- ÖZATAŞ, Aslı, “Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda Kadınların Rolü”, **Avrasya Etüdları**, 3, 102-109.
- ÖZKAN, Abdurrahman, AŞCI, Deniz Ufuk, TOKER, Mustafa (Ed.), **Türk Dili Dil ve Anlatım**, Konya Palet Yayınları, 2013.
- ÖZKAN, İsa, “Koroğlu Destanında Kahraman ve Atının Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili”, **Türk Dili Dergisi**, 549, 223-233.
- ÖZKAN, İsa, **Bengü İzler**, Ankara: Pegema Yayıncılık, Ankara 2007.
- ÖZKAN, İsa, **Yusuf Bey- Ahmet Bey Bozoğlan Destanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- ÖZSU, Bahar, **Özbekistan Ülke Etüdü**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖZTELLİ, Cahit, “Tarih Boyunca Türk Kadın Tipleri”, **Sivas Folkloru**, 4, 3-4.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, **Özbek Destanları 4, Huşkeldi ve Belagerdan Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- RECEPOV, Muhammedcan, “Özbek Destan Terennüm Düzeni”, **Milli Folklor**, 23, 50- 51.
- REFİK, Mehmet, “Mitolojide Kadın”, **Yeni Düşün (Bizim Belde Toplum Sanat)**, 12, 26-31.
- REİCHL, Karl, **Türk Boylarının Destanları**, Metin EKİCİ (Çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ROUX, Jean Paul, “Ortaçağ Türk Kadını” Gönül YILMAZ (Çev.), **Erdem Dergisi**, 5, 199-226.
- SAİDOV, Muhammadnodir, “Melike Ayyar Dastanining Janr Hususiyetleri Hakıda”, **Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 1, 33-36.

- SAMİ Şemseddin, **Kamus-ı Türkî**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- SARAY, Mehmet, **Özbek Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.
- SAYDAM, Mehmet Bilgin, **Deli Dumrul'un Bilinci**, Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- SEYİDOĞLU, Bilge, "Türk Mitolojisi ve Efsanelerinde Aile", **Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, 1992, 571-581, http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/bilge_seyidoglu_turk_mitolojisi_ve_efsanelerinde_aile.pdf, (16.04.2017).
- SEZER, Dilek, **Özbek Destanları 6, Dalli Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- SİBAİ, Mustafa, **Kadının Yeri/İslam Fıkhı ve Beşeri Hukuk Açısından Kadın**, Abdullah YALÇIN, Mehmet YOLCU (Çev.), Akabe Yayınları, İstanbul 1988.
- SOLMAZ, Ayşe, **Özbek Destanları 3, Ayçınar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı, Destanları**, İstanbul: Ana Yayınevi, İstanbul 1980.
- ŞAHİN, Halil İbrahim, "Türk Destanlarında Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 33, 117-138.
- ŞİMŞEK CANPOLAT, Aysu, ÖZ ÖZCAN Aynur, **Alpamış Destanı**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- ŞİMŞEK, Âdem, "**Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Dış Politikasında Denge Arayışları**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü), İstanbul 2013.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, **Coğrafyadan Vatana Türkistan'da Türkler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015.
- TEKCAN, Münevver, DEMİRCİ Ümit Özgür, BABAYAROV, Gaybullah, **Polken Şair Seybani Han** Destanı, Umuttepe Yayınları, Kocaeli 2010.
- TELLİOĞLU, İbrahim, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 55, 209-224.
- TEMUR, Nezir, **Manas Destanı'ndaki Tipler Üzerine Bir İnceleme**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2012.
- TOGAN, Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOPALOĞLU, Bekir, **İslam'da Kadın**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.
- Türkçe Sözlük, "Destan", Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

- TÜRKDOĞAN, Orhan, “Aile Sosyolojisi Modeli”, 1991, 24-36, **Türk Aile Ansiklopedisi**, <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/bilim-serisi/10-turk-aile-ansiklopedisi-1.pdf>, (18.04.2017).
- TÜRKDOĞAN, Orhan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, **Sosyokültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, 1992, <https://ailetoplum.aile.gov.tr/uploads/pages/bilim-serisi/11-sosyokulturel-degisme-surecinde-turk-ailesi-i.pdf>, (18.04.2017).
- TÜRKMEN, Fikret, “Köroğlu’nun Özbek Varyantları”, **Milli Folklor**, 1, 8-9.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Özbekistan”, **İslam Ansiklopedisi**, 34, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.
- TÜRKÖNE, Mualla, **Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü**, Ark Yayınları, Ankara 1995.
- ULUSOY, Demet, CELİL Abdülreşit, “Uygurlarda Aile”, **Sosyoloji Konferansları Dergisi**, 32, 1-29.
- ÜÇOK, Bahriye, **İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜŞENMEZ, Emek, “Özbeklerin Tarih Sahnesine Çıkışı”, **Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı**, 2, 1779-1790.
- YAMAN, Ahmet, “İslâm Hukukuna Özgü Bir Kurum Süt Akrabalığı”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, 13, 55-67, <http://dergipark.gov.tr/neuifd/issue/19707/210545> (20.02.2017).
- YETİŞ, Kazım, “Destan”, **İslam Ansiklopedisi**, 9, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- YILMAZ, Ayfer, “Türk Kültüründe Kadın”, **Milli Folklor**, 16, 111-123.
- YÖNTEM, Ali Canip, **Epopé (Epopée) [Edebi Nevilerle Mesleklere Dair Malumat]**, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- YÜCEL, Dilek, **Özbek Destanları 2, Melike Ayyar Destanı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- ZARİFOV, Hadi, “Alpamış Dastanining Esasiy Motivleri Hakıda”, **Yaş Leninci Gazetesi**, (21 Şubat 1957).

EKLER

Çalışmada kullanılan destan özetleri, incelediğimiz destan metinlerinin yer aldığı kitaplardan temin edilmiştir.

Ek A: Erali ve Şirali Destanı'nın Özeti:

Bulgar şehrinde Kara Han denilen bir padişah vardır. Altmış dört yaşına girmesine rağmen onun hala çocuğu yoktur. Bütün âlimleri, fakir fukaraları çağırarak bir araya toplar. Yedi yaşında tarikata girme mertebesine sahip olan, dünyaca meşhur Appak Hoca denilen şeyhe gitmesine karar verilir. Ancak o merhamet ederse belki bir çocuğunun olabileceği söylenir. Kara Han'ın yerine Kasım Han'ı vekil bıraktılar. Halk padişahın Bozkaragöz adlı atını eyerledi ve getirip verdi. Kara Han en büyük karısı Gülmastura ile de vedalaştıktan sonra padişahlığını belli etmeden yola çıkar. Gök Çarşı denilen yerde Appak Hoca'dan iki oğul ister. Appak Hoca, Kara Han'a iki elma vererek iki oğlu olacağını müjdeler. Kara Han, dönüş yolunda Bulgar şehrinde odunculuk yapan Kamber adlı yaşlı bir adamla karşılaşır. Kamber, ona Appak Hocaya inanmamasını söyler. Ardından bir kalenderle karşılaşır. Kalender, kafası karışan Kara Han'a, Appak Hoca'ya güvenmemesini; Kamber'in haklı olduğunu söyler. Aradan dokuz ay, dokuz saat ve dokuz dakika geçtikten sonra Gülmastura iki çocuk doğurur. Bunun üzerine Kara Han on bir gün on bir gece boyunca toy yapıp büyük beyleri ve hanları ağırlar. Çocuklara kalender tarafından Erali ve Şirali adları konur. Padişahın oğulları dört yaşına girdiğinde okumaları için mollaya teslim ederler. Çocuklar dokuz yaşına girdiğinde oturup kalmasını öğrensinler diye onları götürüp bir bahçivana teslim eder. Bahçivan dedelerinden ata binmeyi, atlara bakım yapmayı öğrenirler. Hemra bahçivandan nasihat aldıktan sonra atlarını alıp sefere çıkmak isterler. Annelerinden de nasihat ve dua aldıktan sonra yola çıkarlar. Yurda eli boş dönmek yiğitlere utançtır, beylerin yurtlarına avlanarak dönmesi gerekir diye düşünerek bir gölün kenarına geldiler. İki kaz vurup yaralarlar. Bu kazlar üvey anneleri Gülçehre'nin kazlarıydı. Gülçehre, kazları ölünce iki üvey oğluna iftira atarak onları padişaha şikâyet eder. Kara Han bu kötülüğü yapan oğullarının darağacına asılmasını emreder. Cellatlar gaipten gelen dervişin elini bıçağın yüzüne tutmasıyla oğulları kesemez ve bir mektupla durumu padişaha haber verirler. Padişah, oğullarının beş yüz cellatla beraber Uludağ'dan geçirip öyle öldürmelerini ister. Cellatlar ve oğulları Uludağ'ı aşip bir vadiye varırlar. O sırada gelen iki derviş esirlerin affını ister. Cellatlar Bulgar iline dönmemeleri şartıyla

elleri bağı oğulları çözer. Bundan sonra olacıklardan Şakalender adlı dilenci haber verir. Erali'yi uyurken bir kervan kafilesi bulur ve yaşadıkları yer Bağdat'a götürürler. Bağdat'ta padişah ölünce yeni bir padişah seçilmesi için devlet kuşu uçururlar. Devlet kuşu, Erali'nin başına konar ve onu tahta çıkarırlar. Şirali ise Kamber adlı bir kuyumcunun evinde misafir olur. Akılay adlı kızları ile Şirali'yi evlendirirler. Kamber adlı kayınpederinin ölümü üzerine onun yerine geçen Şirali Zerger adıyla meşhur bir kuyumcu haline gelir. Eski bir padişah kızı olan Aftabay kendisini Şirali ile görüştürene altın vaad eder. Yaşlı cadı kadın Sürhayil bunu duyar ve Zerger'i bir hile ile evine getirir. Burada Aftabay ile karşılaşan Zerger kara sevdaya tutulur. Durumu karısı Akılay'a anlatır. Zerger, Aftabay'ı tekrar görmek için yola çıkar. Zerger ile Aftabay buluşup köşkte keyif sürerler. Bu esnada onları Aftabay'a âşık olan Çakmakbek görür, zindan beylerine teslim eder. Aftabay, bir yolunu bularak cariyesi Zirek'ten bu durumu Zerger'in karısına bildirmesini ister. Akılay hemen bir plan yaparak yola koyulur ve Aftabay'ın yerine kendisi geçerek onu kurtarır. Asılmadan önce padişahın huzuruna çıkan Zerger'e bir ikizi olup olmadığı sorulur. Burada padişah olan Erali ile kardeşi Şirali kavuşurlar. Ardından arkadaşları Umar ve bahçıvan dedeleri Hemra ile buluşurlar. Hemra ve Umar çocukların annelerine hayatta olduklarını söylemek üzere Bulgar iline yola çıkarlar. Bu esnada yollarını kaybedip Kahraman adlı bir padişahla karşılaşır. Onun Mastura lakaplı Aytöre adında bir kızı vardır. Askerler Aytöre'nin çalınan eşyalarını bulmak üzere yola çıkmışlardır ve Umar kendisine Erali tarafından verilen yüzüğü askerlere vererek kurtulmak ister. Ancak yüzüğü gören Aytöre sahibini bulmak ister. Bu amaçla bir mektup kaleme alır ve Erali'ye gönderir. Erali, dostlarının başına gelenleri öğrenir ve esir dostlarını kurtarır. Aytöre, babası ile Erali'yi tanıştırır. Kahraman padişah Umar'ın yardımcısı olur. Bulgar iline dönmek isteyen Umar, Kahraman padişahı vekil bırakır. Yanına Erali ve Aytöre'yi de alarak yola çıkar. Ernazar, Umar ve Hemra'nın niyetini anladığından padişah Kara Han'ı düşmanların ülkesine geldiğini söyleyerek Erali ile savaşmasına sebep olur. Erali, savaşın sonunda babasını ıssız bir çöle bırakır; üvey annesini ise astırır. Şirali, kardeşini bulmak üzere yola çıkarken şehrin yönetimini Akılay'a bırakır. Önce Kahraman padişahın olduğu yere gelir; Kahraman ona Erali, Hemra ve Aytöre'nin Bulgar iline gittiklerini söyler. Şirali, Hemra bahçıvanın gül bahçesine gider. Bahçıvan onu annesi ve kardeşi Erali ile buluşturur. İki kardeş, Umar'ı İşkemsel, Hemra'yı da Bağdat şehrinin başına geçirirler. Bulgar ilini ise Erali yönetmeye devam eder.

Ek B: Melike Ayyar Destanı'nın Özeti:

Göroğlu bir gün ava çıkar. Avlandığı gölde birden bir peri kızı ortaya çıkar. Göroğlu peri kızını görünce ona âşık olur. Ona, kim olduğunu, memleketini sorar. Peri kızı da adının Melike Ayyar, memleketinin ise, Türkistan olduğunu söyler ve kaybolur. Göroğlu bu peri kızının aşkından hastalanır. Babasının bu durumuna üzülen Avaz, Melike Ayyar'ı bulmak için yola koyulur. Ancak, Göroğlu'nun bu durumundan ve Avaz'ın yokluğundan istifade etmek isteyen bazı devlet adamları, Avaz'ı öldürmek üzere peşine iki usta avcıyı gönderir. Onlar da bu arada yönetimi ele geçireceklerdir. Avaz, çıktığı yolda Derbent Dağ'ındaki Makatil isimli bir devle karşılaşır ve onu öldürür. Bu arada Avaz yaralanmıştır. Esad ve Şadman adlı iki avcı da Avaz'a yetişmiştir. Avaz onları fark ettiğinde ise, bu iki avcı korkularından kendilerini babası Göroğlu'nun gönderdiğini söylerler. Avaz, onları istemediğini söylese de avcılar geri dönmez. Avcılar, Avaz'ın yarasını iyileştirip birlikte yola koyulurlar. Savr ve Beldav denen bir kıra ulaşırlar. Burada bir mağaraya girerler ve Yaprak Dev ile karşılaşır. Ona Türkistan'ı sorarlar. O da Avaz'a kendisinin bilmediğini ama Kızıl Dev'in bilebileceğini söyler. Onları Kızıl Dev'e götürmek üzere bir tılsımla Avaz ve avcılarını elmaya, atlarını da kuşa çevirir. Böylelikle yetmiş yıllık yolu çabucak alırlar ve Kızıl Dev'in mekânına gelirler. Burada bir Gülşenbağ vardır. İçeri girdiklerinde burasının Gülkız Peri'nin mekânı olduğunu öğrenirler. Gülkız peri Avaz'ın Göroğlu'nun oğlu olduğunu öğrenince akraba olduklarını kendisinin de Avaz'ın halasının kızı olduğunu söyler. Orada peri kızıyla birlikte üç dev daha yaşamaktadır. Bunlardan en büyüğü Kızıl Dev'dir. Kızıl Dev'e Türkistan'ın yerini sorarlar o da kendisinin bilemediğini ancak Baymak Dev'in bilebileceğini söyler. Kızıl Dev de Avaz ve avcılarını elmaya, atlarını da kuşa çevirip yetmiş yıllık yolu kısa zamanda alarak onları Kızılkum denen yere getirir. Kızılkum'un yanında bir kale vardır. Avaz kaleden içeri girer. Orada bir kalenderle karşılaşır. O Rum Eli'nin padişahı Şah-ı Zerger'dir. Avaz'a kendisinin de Melike Ayyar'ı aradığını söyler ve dördü birlikte periyi aramaya çıkarlar. Bu arada karşılıklarına Çin-Maçin'in şahı olduğunu söyleyen bir kalender daha çıkar; o da Melike Ayyar'ı aramaktadır. Kendisi Şah-ı Kalender'dir. Böylelikle Köklem Dağı'na ulaşırlar. Diğerleri dinlenirken Şah-ı Kalender dağ etrafını gezmeye başlar. Bu sırada bir yol bulur ve oradan bir yere ulaşır. Burası hiçbir canlının yaşamadığı, her tarafın kemik yığınlarıyla dolu olduğu bir yerdir. Ancak, devlerin geldiğini duyunca saklanır. Kemik

yıgınlarnın üzerinde bir çocuk oturmaktadır. Çocuk orada bir insan olduğunu fark eder ve seslenir. Onu duyunca Şah-ı Kalender, saklandığı yerden çıkar. Çocuk kendini tanıtır. Kalender'e Zebit şehrinin şehzadesi Mahmudcan olduğunu söyler. Buraya Melike Peri'yi ararken düştüm ve devlerin elinde esir oldum der. Mahmudcan Melike Peri'nin yerini sadece Baymak Dev'in bildiğini söyler. Baymak Dev Melike Ayyar'ın devidir. Mahmudcan hile ile Baymak Dev'e Melike Ayyar'ın yerini söyletir. Bu ara Şah-ı Kalender onları dinler. Şah-ı Kalender Mahmudcan'a onu kurtaracağına söz vererek oradan ayrılır ve arkadaşlarının yanına döner. Arkadaşlarına olanları anlatır ve hepsi birlikte yola koyulur. Dağın bir tarafından büyük bir kara taş vardır. Yanına gidince Şah-ı Kalender bir tılsım okuyarak kapıyı açar. Taş açılır ve Türkistan şehri görülür. İçeriye girip dolaşırlar. Bu arada Melike Ayyar aslanı ile oynamaktadır. Aslan kalenderleri ve Avaz'ı görünce onlara doğru koşar. Bu sırada tehlikeyi savmak için Şah-ı Kalender aslanı göğe fırlatır. Melike Ayyar çok üzülür ve babası Kasımşah'a mektup yazar. Kasımşah kalenderleri ve Avaz'ı cezalandıracağı sırada Avaz, kalenderlerin Melike Ayyar'a altından bir aslan yapacağını söyler. Bunun üzerine ikna olan Kasımşah, onlara yer ve yiyecek hazırlar. Kalenderler bu arada aslanı bitirirler. Melike Ayyar sevinçle aslanına binip gezer ve arkadaşı Tillekız'ın da gelmesi için haber gönderir. Ancak, Tillekız bir şeylerden şüphelenir. Melike Ayyar'ın hizmetçisi Hatice ile haber gönderir. Ama Melike Ayyar onu dinlemez. Gerçekten de aslan bir oyundur. Avaz ve iki kalender kaçmak için onu kullanmaktadırlar. Sonunda emellerine ulaşırlar ve Avazhan, Melike Ayyar'ı atı Boztulpar ile kaçıtır. Şah-ı Zerger de Tillekız'ı kaçıtır. Kasımşah devleri ile birlikte peşlerine düşer. Ama devler onlara yenilir. Avaz, kalenderler, Melike Ayyar, Tillekız hep birlikte dönerler. Bu sırada Şah-ı Zerger'e Tillekız eş olur. Ancak, Şah-ı kalender söz verdiği Mahmudcan'ı da kurtarır. Giderek büyüyen grupla evlerine doğru giderken Gülkız perinin mekânıyla karşılaşırlar. Bu sırada da Gülkız Peri ile Mahmudcan eş olur. Avaz, Melike Ayyar ve Şah-ı Kalender Çambil'e döner. Avaz babasına Melike Ayyar'ı getirdiğini söyleyecektir. Ancak, babasının Şah-ı Kalender olduğunu görünce hayrete düşer. Göroğlu Avaz'ı korumak amacıyla çiltlenlerin yardımıyla kılık değiştirmiştir. Göroğlu, avcılarının da ne yaptığını bilmektedir. Ancak, onları Avaz'ın isteği ile affeder. Bütün bu olanlardan sonra Göroğlu Melike Ayyar'ı oğlu Avaz ile evlendirir. Kırk gün kırk gece düğün yapılır. Herkes muradına ulaşır.

Ek C: Ayçınar Destanı'nın Özeti:

Çok eski zamanlarda Kettepay denilen bir yer vardır. Burası Nazarbay adında zengin bir kişinin yaylasıdır. Nazarbay, malı mülkü hesaplanamayacak kadar zengindir. Onun binlerce hayvanı olmasına rağmen cimrilikinden bin yerinden yamanmış kaftan giymektedir. Dört tane karısının bir gömleği olup, dışarı çıkması gereken onu giyip çıkmaktadır. Nazarbay'ın sekiz tane de oğlu vardır. Çobanlara ücret vermemek için bunların da hepsini çoban yapıp mallarına baktırmaktadır. Nazarbay'ın Halyar isminde bir çobanı, bu çobanın da Ernazar isminde bir yardımcısı vardır. Bu zengin adam, bir yıl koyun baktırıp bunların ikisine bir koyun verir, eğer sürüdeki koyunlardan birisi ölürse onu da vermez. Halyar'ın bir kızı vardır. Bu kızın adı Ayçınar'dır. On yedi yaşını bitirmiş olan bu kız çok güzeldir. Ayçınar'ın anne ve babası, onu yardımcıları Ernazar ile evlendirmeyi düşünmektedirler. Ernazar da böyle bir şeyi ümit etmektedir, ancak bunu hiç kimseye söylememektedir. Ayçınar ise böyle bir şey olabileceğini hiç düşünmemiştir. Yaşadıkları yaylada yaşlıları olmadığı için canı sıkılan Ayçınar bir pınarın başındaki köknarda salıncağa binip şarkı söyleyerek vakit geçirir. Bir gün yine salıncağa binmekteyken bir ayı gelir. Ayıyı gören Ayçınar korkarak bağırmaya başlar ve ağaca çıkar. Bu sırada sürüyü pınara sulamaya getiren Ernazar koşarak gelip ayıyı öldürür. Daha önce Ayçınar'ın yüzünü doğru dürüst görmediği için onu tanıyamaz. Kızın güzelliği karşısında büyülenen Ernazar ona âşık olur ve “Peri misin, cin misin, ejderha mısın?” diye sorar. Ayçınar ise “Ağabeyim benimle eğleniyor herhalde, ben de onunla biraz eğleneyim.”, diye düşünüp ona peri olduğunu, Kaf Dağı'nda yaşadığını söyler. Ernazar bu sözlere inanır, onunla birlikte gitmek istediğini dile getirir. Ayçınar ise onunla gelmesinin mümkün olmadığını, her çarşamba koyun sağma vaktinde pınarın başında görüşebileceklerini söyleyip onu sürünün peşinden gitmeye güç bela razı eder. Ancak Ayçınar her çarşamba Ernazar'ı oyalayarak onun pınara gitmesine engel olur. Ernazar, günden güne peri kızının aşkıyla sararır. Bu duruma üzülen Ayçınar, “Ağabeyimin benzini sararttım, onun gönlünü alayım.” deyip pınarın başında peri kızını beklemekte olan Ernazar'ın yanına gitmek üzere kapıya çıkar. Tam bu sırada yaylaya sürülerini kontrol etmek için gelen Nazarbay'la karşılaşır. Ayçınar'ı görünce onun güzelliği sebebiyle Nazarbay'ın akli başından gider. Ayçınar'a güzel sözler söyler. Annesi Aytoti'ye ise “Önünüzdeki bütün mal sizin olsun, ben dünürücü göndereceğim, eğer kızınızı vermezseniz başınıza geleceklere razı olun. Benden kaçmakla kurtulamazsınız.” der. Bunları duyan Ayçınar'ın annesi ağlamaya başlar. Olanları öğrenen Halyar da bu duruma çok üzülür. Ertesi gün dünürçüler gelir, kızını vermemeye çarelerinin olmadığını

söylerler. Kızları için ne kadar başlık lazımsa söylemelerini isterler. Anne- babası çaresizlik içinde düşünürken bütün konuşulanları işiten Ayçınar içeri girer ve kendilerinin adetlerine göre başlığı kızın kendisinin istediğini söyler. Altın, gümüş yerine aslan, kaplan, kurt, deve, kuzu, tahta gibi şeyler ister. Dünürçüler istenen bu başlığa bir anlam veremezler. Dönüşte bütün olanları Nazarbay'a anlatırlar. Nazarbay, başlık olarak istenen aslan, kaplan ve kurtları yakalatmak için Kettepay yaylasının yakınlarında kale yapmakta olan Babür'ün yanına gider. Ona, karısının öldüğünü, kendisine bakacak kimsenin olmadığını ve bir dul kadının kendisinden başlık olarak kuzu, deve, aslan, kaplan, kurt, tahta, at, öküz gibi şeyler istediğini söyler. Kuzu, deve, at, öküz, tahta gibi şeylere gücünün yettiğini, ancak aslan, kaplan ve kurtlara gücünün yetmediğini, bunlara ancak onun gücünün yetebileceğini söyler. Bu başlığı duyan Bâbür, kızın aklına hayran olur. Nazarbay'a, dul kadının böyle bir başlık istemeyeceğini, bu başlığı ancak bir kızın isteyebileceğini söyler. Korkan Nazarbay her şeyi itiraf eder. Canını kurtardığına şükredip kızı da almaktan vazgeçer. Bu olanları gören Babür'ün veziri, Nazarbay'ı misafir etmek için izin ister. Babür de izin verir. Gece yarısı Ayçınar'ı kaçırtmak için adamlarını gönderir. Adamlar kızlarını vermek istemeyen Halyar'ı bayıltır, Aytoti'yi de öldürüp kızı kaçıırırlar. Vezir, kızı herkesten gizler. Bir gece vezir adamlarıyla konuşurken Ayçınar onun Şeybani Han'a casusluk yaptığını öğrenir. Bu vezir, ekinler hasat edilmeden Şeybani'nin Babür'e savaş açması gerektiğini, eğer ekinler hasat edilirse Babür'ü buralardan koymanın güç olacağını bir mektuba yazarak haber gönderir. Bunun üzerine Şeybani Han, Babür'e savaş açar. Babür de oraları Şeybani Han'a bırakıp gider. Vezir ise Ayçınar'ı Şeybani Han'a verip kendisi de kaçmayı planlamaktadır. Vezir, Bâbür'ün askerleri yola çıkmadan önce ters yöne doğru yola çıkar. Mola verdikleri bir sırada eline kılıç geçiren Ayçınar vezirin adamlarını öldürür, veziri de yakalayıp bağlar. "Bu vezir hain, bakalım Babür nasıl bir adam görelim." deyip veziri ona götürüp olanları anlatır. Olanları öğrenen Babür veziri öldürtür, Ayçınar'dan da ona vezir olmasını ister. Ayçınar anne ve babasını araması gerektiğini söyler. Babür ise ona bazı kitap isimleri vererek eğer yolu Endican'a düşer de bu kitapları kendisine gönderebilirse çok sevineceğini söyler. Ayçınar da göndereceğini söyler. Babür ona, yolda Şeybâni Han'ın askerleri kendisinin askeri zannedip zarar vermesin diye erkek elbiseleri giydirek gönderir. Ancak yolda Şeybani Han'ın askerleri "Bu Babür'ün adamı." diyerek ona saldırırlar. Onlarla mücadele etmek zorunda kalan Ayçınar askerleri yenerek Kettepay'a gider. Evinin bulunduğu yere gelen Ayçınar, kulübelerinin yıkıldığını görür. Nazarbay'ın yeni çobanlarından annesinin

öldüğünü ve babasının da kendisini aramakta olduğunu öğrenir. Önce Nazarbay'ın köyüne giderek onu öldüren Ayçınar, daha sonra babasını aramaya başlar. Onu bulur ve olanları anlatır. Sonra annesinin mezarını ziyarete gelirler. Ayçınar, babasına, “Sizin kardeşleriniz, akrabalarınız var mı, nereden gelip Nazarbay'ın koyunlarına bakmaya başladınız?” diye sorar. Babası da Endicanlı olduklarını söyler ve başından geçenleri anlatır: “Annem ve babam biz küçükken öldü, ağabeylerim de beni on yaşımdayken bir tüccarın yanına çalışmaya verdiler. Ben on beş yaşımdayken ticaret için tüccarla beraber yola çıktık, Seyrab şehrine geldik. O şehrin yol üstünde iki tane çınar var. Orada ben uyuyakalmışım. Kimse de beni uyardırmamış. Ben de orada kaldım. Orada kimilerine odun taşıdım, kimilerinin mallarına baktım. Yirmi yaşına kadar böyle yaşadım, kervanların döndüğünü görmedim. En sonunda buradaki bir hocanın hizmetine girdim. Yirmi yıl onun hizmetini gördüm. Annen de onun hizmetçisiydi. Onu üç yaşlarındayken adak olarak vermişler. Hoca, iyi çalıştığım için o hizmetçisini bana verdi. Evlendikten sonra on yıl daha hocaya hizmet ettim. Kırk yaşımıza kadar çocuğumuz olmadı. Annen her daim çınara bakarak bana “Allah eğer bize çocuk bahşederse, oğlan olursa, Çınarbek, kız olursa Ayçınar koyarız” derdi. Bir gün buraya bir zengin kişi geldi. Hoca beni yanına çağırıp, “Bu kişinin adı Nazarbay, çoban arıyormuş, sizi ona verdim” dedi. Biz de onunla Kettepay'a geldik. Sonra Nazarbay bize Ernazar'ı getirip verdi. Annen de o yıl hamile kaldı. Bundan sonrasını da biliyorsun,” der. Ayçınar da babasına “Kardeşlerini arayalım mı?” diye sorar. Halyar da kendisinin de böyle bir niyeti olduğunu söyler. Bunun üzerine Endican'a doğru yola çıkarlar. Endican'da akrabalarını bulurlar. Daha sonra Ayçınar amcasının oğlu Amanyar ile evlenir. Bir çocukları olur. Ayçınar “Annemin niyeti yerde kalmasın.” diyerek adını Çınarbek koyar. Babür'ün istediği kitapları da bulup daha sonra güvenilir bir kişiyle göndermek üzere sandığa koyar. Her yerde yağmacılık yapan Şeybâni Han'ın askerleri Ayçınar'ın köyünü de talan ederler. Ayçınar, “Askerlere artık bir şey vermeyelim.” der. Köylüler de bunu kabul ederler. Askerler, Şeybâni Han'a “Falanca köy vergi vermiyor.” diye haber üzerine haber gönderirler. Bunun üzerine Şeybani Han o köye asker gönderir. Ayçınar, “Onlara ben vergi verdirtmedim, şimdi ise ben savaşmalıyım.” der ve önceki giyimlerini giyip “Beş öleceğine bir ölmesi daha iyi.” diyerek yağmacılardan sakladığı atını çıkarıp hazırlar. Babası ise “Gitme, küçük çocuğun var.” diyerek onu çevirmeye uğraşır. Ancak Ayçınar, onu dinlemez. Ayçınar'ın arkasından diğer köylüler de giderler. Askerlerin komutanı Ayçınar'ın karşısına gelip hangi beyin oğlu olduğunu sorar. O da “Beyin yüzü kurusun, ben şu köydenim.” diye

cevap verir. Sonra komutana düşünmesi gerektiğini, halkın verecek bir şeyi olmadığını, hepsinin açlıktan zayıf düştüğünü söyler. Ayrıca kendi kardeşlerini öldürürse kötü nam kazanacağını da ilave eder. Komutan buna çok sinirlenerek kılıcını kınından çıkarır ve savaş başlar. Ayçınar komutanı öldürür. Koyun gütmeye gitmiş olan Amanyar da olanları görünce koşarak gelip savaşa katılır. Komutanları ölen askerler kaçarlar. Birlikte eve dönerlerken Ayçınar'a yerde yatan bir okçu nişan alır ve onu göğsünden vurur. Ayçınar attan düşer. "Ne oldu?" diye insanlar başına toplanır. Ağır bir şekilde yaralanmış olan Ayçınar başını doğrultup babasına ve kocasına "Sandıktaki kitapları da alıp hediyemiz, diye Babür'e götürün. Eğer beni sorarsa burada kaldı, deyin, Çınar'ımı gösterip adam etsin dedi, deyin" deyip ölür. Halyar ile Amanyar, Çınarbek'i de yanlarına alıp Babür'ün yanına giderler.

Ek D: Huşkeldi Destanı'nın Özeti:

Köroğlu'nun ünü çok yayılmıştı. Birçok padişah ondan çekinirdi. İranlılarla ve Araplarla devamlı harp halinde idi. Bunca ününe rağmen çocuğu yoktu. Evlat edinmek için Vayangan' dan Hasanhan'ı, Hunhar'dan Avazhan'ı alıp gelmişti. Köroğlu ve hanımları Yunus Peri ile Miskal Peri bu iki çocuğu öz evlatları gibi benimsemişlerdi. Köroğlu içkiye düşküdü. Bir gün Köroğlu ile Avazhan ve Hasanhan içki meclisinden ayrıldıktan sonra kalan kırk yiğit bahadırlıklarını anlatıp övünmeye başladılar. Mecliste bulunan Köroğlu'nun dayısı Ahmet Serdar haset edip bu iki gencin erlik göstermeden beylik yapmaya kalktıklarını söyleyerek onları küçültücü laflar eder. Bu laflar Avazhan'ın kulağına gelince, sabah namazından sonra Köroğlu'ndan gaza için iznini ve Kıratı ister. Köroğlu, Kırat'ı vermeye gönülsüz davranır ve henüz gaza için tecrübesiz olduğunu söyler. Ancak Avazhan'ın ısrarına dayanamayıp izin verir. Daha sonra Köroğlu seyisin yanına giderek Avazhan'a Kırat yerine Mecnunkök adlı atı tavsiye edip, ikna etmesini ister. Avazhan, saki seyisin yanına gelince, seyisin bütün ikna çabalarına rağmen Kırat'ı eyerlettirir. Seher vaktinde Avazhan kırk yiğidi ile sefere çıkmak için hazırlanır. Sefere çıkacakları uğurlamaya gelenler içinde Köroğlu yoktur. Avazhan'ın gidişinden endişelenen Köroğlu sabah namazına da katılmaz. Ancak Avazhan'ın sesini duyunca, Mecnunkök atına binerek peşlerinden yetişir. Kırk yiğidin yirmisi Haldarhan'ın gönlünü hoşnut edip gönderirken Haldarhan ile Ahmet Serdar'a gizlice Avaz'a içki içirmemelerini, tehlikelere karşı uyanık olmalarını tembih eder. Buna rağmen dayısı bir bahaneyle dönüp yirmi şişe şarap getirir, gizler. Avazhan on dört gün yol yürüyüp Gülşenbağ denilen yere ulaşır.

Burada ambil'den ayrılıp yerleşmiş Erali adlı çok zengin biri ikâmet etmektedir. Erali'nin Sedane ve Aydane adlı iki yetişkin kızı vardır. Avazhan'ın gelişinin gürültüsüne meraklanan Aydane duvara tırmanarak onu görür ve âşık olur. Ablası Sedane'ye onunla gitmek istediğini söyler. Sedane onu bu kararından vazgeçirmeye çalışır. Ancak o da Avazhan'ı görünce Aydane'ye hak verir. Senin olacak, benim olacak diye kavgaya tutuşurlar, duvardan düşüp Avazhan'ın önüne çıkarlar. Avazhan ikisine de bakmayıp geçip gider. İki kız kardeş kendi aralarında kavgaya tutuşur. Erali'nin Çambil'den üç gün önce aldığı gelini de onların kavgasını ayıramaz. Avazhan'ın gerisinden gelen kırk yiğidi görünce kızlar evlerine kaçarlar. Avazhan'ın kırk yiğidin içinde sadece Ahmet Serdar'la arası iyi değildi. Ahmet Serdar, Avaz'ı çekemez, günülerdi. Ancak Avazhan onun dar gönüllü olduğunu bilmez, ondan şüphelenmezdi. Kırk gün yol giden Avazhan, Katartal'a varır. Münbit ve verimli bir yer olan Katartal'da Hunharşah'ın himayesinde olanlar burada mal beslerlerdi. Burayı korumakla görevli on bin asker Avazhan ile kırk yiğidine saldırırlar. Kırk yiğidi ile Avazhan mertçe, kahramanca savaşır. Yiğitlerini gayrete getirir, düşmana korku salar. Hunharşah'ın askerleri meydanda sayısız ganimet bırakıp kaçarlar. Avazhan elde edilen ganimetleri, malları sürüp Yamancer'den geçirir. Kıya'dan geçip Ahmet Serdar ile otuz yiğidi Şorbulak' a kondurup yerleştirir. Haldarhan da on yiğit ile ganimetleri sürüp buraya gelip attan ineceğinde Köroğlu'nun tembihini hatırlar. Haldarhan, Köroğlu'na burada eyleşmeyip bir an önce Çambil'e gitmelerinin iyi olacağını, Köroğlu'nun böyle nasihat ettiğini söyler. Avazhan hemen yola çıkmak isteyince, Ahmet Serdar tehlikenin kalmadığını Köroğlu'nun çabuk gelsinler diye böyle tembihlediğini söyler. Avazhan'a Ahmet Serdar'ın sözü uygun gelip orada oturur. Haldarhan on yiğidi ile kır aşır konup yatar. Ahmet Serdar, Avazhan'ı methedip, tek kusurunun içki içmemesi olduğunu söyleyip ona önceden gizlediği şişelerden dört şişesini içirir. Kırat'ın suyuna da kalan on altı şişeyi karıştırarak içirir ve ikisini de kendilerinden geçirip sızdırır. Ahmet Serdar zevk sefa sürmeye ganimetleri kullanmaya, eğlenceye başlar. Katartal'da malları yağmalananların en zengini olan Bay Hursin, bunu fırsat bilip gece gündüz demeden yol gidip Hunharşah'a durumu iletir. Hunharşah hemen veziri Danişmend'e büyük bir ordu hazırlatır. Danişmend Kel üç gün durmaksızın orduyu yürütüp Yamançer'e gelir. Burada biraz dinlenip hazırlık yaptıktan sonra Avazhan'ın bulunduğu Şorbulak'a doğru hareket ederler. Orduyu uzaktan gören Ahmet Serdar ve ona uyan otuz yiğit korkup kaçarlar. Bu durumu gören Haldarhan, Ahmet Serdar'a yaptığının alçaklık olduğunu, nankörlük olduğunu söylese de döndüremez, kaçıp giderler. Haldarhan yanındaki on yiğide, onların da Ahmet Serdar'a katılıp gidebileceklerini, kendisinin savaşacağını söyleyince, bu on yiğit

nankör olmadıklarını, onunla birlikte savaşacaklarını söylerler. Sızıp kalmış olan Avazhan ile Kırat'tan bir fayda bulamayan Haldarhan ve on yiğit mertçesine düşmana saldırır, bütün bahadırliklarını gösterip akşama kadar hiç kayıp vermeden savaşır ve düşmana ağır zayıat verirler. Ancak kenarda kendilerinden geçmiş halde duran Avazhan ile Kırat, Danişmend'in askerlerince zincire vurulup tutsak edilir. Avazhan'ı kurtarmak için on yiğidi ile Haldarhan tekrar düşmana saldırır. Onların bu gayreti düşmanı bile hayran bırakır. Ancak Haldarhan yaralanır. Yiğitleri onu savaş meydanından alıp açık bir alana götürürler. Yarasını sararlar. Haldarhan şuurunu kaybeder. Bunun üzerine on yiğit onu da yanlarına alarak Çambil'e dönerler. Yolda Ahmet Serdar ve otuz yiğit de onlara katılır. Gelenleri uzaktan dürbünle izleyen Köroğlu, Avazhan'ı göremeyince endişelenir ve gelir gelmez onlara hakaretamiz sözlerle Avazhan'ı ne yaptıklarını sorar. Biraz kendisine gelen Haldarhan yattığı saldan iki kişiye dayanarak başını kaldırıp ağlaya ağlaya başlarından geçeni bir bir anlatır. Olup biteni dinleyen Köroğlu son derece üzülür, Haldarhan'ı tedavi ettirir. Danişment Kel şaşaa ile Hunharşah'ın yanına döner ve onun has adamı olur. Nice zamandan sonra kendine gelebilen Avazhan'ı zamanla ikna edip kendi taraflarına kazanmak için öldürmeyip zindana atarlar. Köroğlu, Haldarhan ile on yiğidini yerine vekil bırakır. Dayısı Ahmet Serdar'a dikkat etmesini tembih eder. Sihirli telekler ile külâhını da heybesine alıp eşi Yunus Peri ile de vedalaşır. Haldarhan'a Çambil'i emanet edip, gizlice Avazhan'ı kurtarmak üzere yola düşer. Yirmi günlük zahmetli bir yolculuktan sonra Hunhar şehrine ulaşır. Kapıdan girerken, eceli gelen bir kişi onu görünce bu bana Köroğlu gibi baktı, bakın tutun der. Kendisini yaşlı gösteren Köroğlu, kendisinin Türkistan mollalarından Huşkeldi olduğunu söyler. Denetimi atlatan Köroğlu, birkaç gün padişahın sarayını gözetler. Hunharşah'ın ilinde üç tane ihtiyar cadı vardı. En küçüğü 117 yaşında Kırlangıç mestan, Köroğlu'nu tanır, onun sihirli telekler ve külâhlar ile şekil değiştirdiğini anlar. Kırlangıç mestan sürükleyerek Hunharşah'ın huzuruna getirir. Şaha sihir olduğunu söyler. Şah inanmasa da cellâtlara öldürmelerini emreder. Ancak Köroğlu adil hükümdarın herkesi dinlemeden karar vermeyeceğini söyleyerek kendisini savunur. Yine Türkistan mollalarından Huşkeldi olduğunu, ihtiyar cadının kendisiyle evlenmek istediğini, kabul etmeyince iftira attığını söyler. İhtiyar cadının daha önce de böyle işleri varmış. Onun için dövüp koyarlar, ama bu sefer ortanca cadıyı çağırırlar. Bu cadı Köroğlu'nu tanıyamaz, başka kişi olduğunu söyler. Küçük cadının fikrinde ısrarı üzerine büyük cadıyı da çağırırlar. Köroğlu büyük cadıyı Belatağ'da ejderhanın elinden kurtarmıştı. Büyük cadı Köroğlu'yu tanır, ancak onun kimliğini gizler. Kendilerinin biri Huşkeldi olduğunu söyler. Huşkeldi kırklarla tanış olduğunu, onların bu zamanda adil iki padişahın birinin Köroğlu,

diğerinin Hunharşah olduğunu bildiklerini söyler. Köroğlu'nun beldesinde umduğunu bulamadığını, azgın Kırat'a on sekiz ay mecburen seyislik yaptırdığını anlatır. Bir yolunu bulup kaçtım, bir de Hunharşah'ı göreyim dedim, ama hata etmişim der. Bu sözler üzerine Hunharşah, Kırat'ı uysallaştırmasını talep eder. Köroğlu yirmi seyisle beraber atının yanına gider. Sahibini tanıyan at sakinleşir. Kırat'ın zincirlerini çözer; yemini, suyunu verir. Atı Hunharşah'a alıştırmak bahanesiyle yirmi gün bakar, besler. Bir gün atı Hunharşah'ın bulunduğu meydana çıkarıp gösterir. Köroğlu'ndan duydum dediklerini anlatarak Kırat'ı över. Atın kendi koşum takımları olmadan eski halini almayacağını söyleyip, Kırat'ın koşumlarını ve takılı silahlarını bağlatır. Köroğlu, Avazhan'ı nasıl kurtaracağını düşünüp planlar yapar. Kırat'ın bütün hünelerini seyrettirmek için bir gösteri düzenletir. Merak edenler yirmi gün içinde bütün şehri tıklım tıklım doldurur. Köroğlu'nun maksadını anlayan at huysuzluk göstermeye başlar. Uysallaştırmak için bir heybe altın ve mücevher koyarlar. Ancak Kırat yine oynamaz. Ahaliyi memnun etmek, merakları gidermek için atın başka istediği varsa yapalım derler. Avazhan'ı arzuluyor, ona benzer birini getirin terkime bindireyim deyince, Avazhan'ın kendisi burada onu getirelim derler. Avazhan'ı da terkisine bindirip sıkıca kendisine bağlatır. Kırat ve Köroğlu keyifle gösteriye başlar. Ortalığı alt üst edip, tozu dumana katıp kim olduklarını belli ederler. Hunharşah'ın askerleri ile gazaya tutuşur. Düşmanları kırıp geçirir. Yiğitlik meydanında bütün hünelerini gösterir. Hunharşah'ın askerlerini bozguna uğrattıktan sonra, şahın kalesinden Kırat onları aşırıp esenliğe çıkarır. Birkaç günlük yoldan sonra Erali Bey'in Gülşenbağına ulaşır. Burada dinlendikten sonra Çambil'e varır. Çambil ahalisine sazlı sözlü başından geçenleri anlatır ve Avazhan'ın varisi olduğunu ilan eder.

Ek E: Belagerdan Destanı'nın Özeti:

Köroğlu, Hasanhan'ın Erzurum memleketinden ganimet olarak alıp geldiği ve evlenmek istediği Dalliay'ı, töreye uygun olarak düğün dernek kurup Hasanhan'a vermekte ağır davranır. Bunun üzerine Köroğlu'nun hanımları Yunus Peri ile Miskal Peri durumdan şüphelenirler. Köroğlu'nun kendilerinden çocuğu olmadığı için Dalliay'ı üzerlerine kuma olarak alacağı vehmine kapılırlar. Köroğlu, Dalliay ile evlenir ve ondan da çocuğu olursa Çambil'deki itibarlarının sarsılacağından, böyle bir durumla karşılaşmadan önce eski yurtlarına İrem Bağına dönmeyi kararlaştırırlar. Ancak Köroğlu'nun peşlerinden gelememesi için Kırat'ı da beraberlerinde götürmeyi planlarlar. Kırat'ın seyisi Gacdumhan'ın yanına varırlar. Onun hizmetlerinin, bağlılığının karşılığı olarak İrem

Bağında bir peri kızı ile evlendirmek istediklerini söylerler. Köroğlu'nun hanımlarının sözüne kanan Gacdumhan Kırat'ın koşumunu hazırlayıp Bela Dağına doğru yola çıkar. Yunus Peri ile Miskal Peri güvercin donuna bürünürler, Yunus Peri yola çıkacağı sırada meyhaneden çıkan Avaz'a peşlerinden gelmemesini söyler. Sesi, sarhoşluğuna yoran Avaz içeri girer. Yunus Peri ile Miskal Peri de uçup Bela dağının yanında Kırat'ın dizginlerini ele alırlar. Meyhanede biraz kendine gelen Avaz, dışarı çıkar ve annelerinin evini yoklar, dürbün ile etrafa bakar. Bela dağının eteklerinde onların gittiklerini görür ve meyhaneye dönerek babasına haber verir. Durumu gören Köroğlu'nun akli başından gidip, karamsarlığa kapılıp Tevekkül mağarasına girip kendini tecrit eder. Köroğlu'nun mağaraya kapandığını Kırat'ın kaçırıldığını duyan Çambil sakinleri birer ikişer dağılmaya başlar. Avaz Tevekkül mağarasına gidip babasından Kırat'ı ve hanımlarını alıp getirmek için izin ister. Köroğlu yoldaki tehlikelerden, zorluklardan bahsedip gitmemesini istemesi üzerine Avaz ısrar eder. Babasından izin aldıktan sonra Çambil'den ayrıldığının farkına varılmasını diye kalender kılığına girip yola düşer. Gece gündüz durmadan yürür. Yol bitmek bilmez. Ümitsizliğe kapıldığı Bela dağının eteklerinde, olağanüstü bir varlık olan Bela ile karşılaşır. Bela'nın azameti karşısında korkuya kapılan Avaz, kendisini toparlayıp eski bir Kazak korkutma sözünü söyleyerek kendisinin Bela yiyen Belagerdan olduğunu söyler. Bela'ya yumurtayı taş gibi, kaplumbağayı da biti gibi gösterip kandırır. Bela korkar, kendisini yememesi karşılığında Avaz'ı İrem Bağına götürür. Avaz İrem bağının yakınında Bela'yı serbest bırakıp kaçmasına göz yumar. Avaz İrem Bağına doğru giderken bir harabede seyis Gacdumhan'a rastlar. Yunus Peri ile Miskal Peri yaptıklarından pişman olmuşlar, Gacdumhan'ı da ihanetinden dolayı gözlerini oyup bu harabeye atmışlar. Gacdumhan'ı orada bırakıp yoluna devam eder. Büyük kızıl bir kule içinde ihtiyar bir cadıya rast gelir. Avaz kimliğini gizlese de ihtiyar cadı onu tanır. Annesini babasını çocukluğundan onu tanıdığını söyler. İrem Bağına buradan bir tünel kazıp girmesi gerektiğini söyler. Tünel'in ucundaki cam havuzu peri kızları yıkanırken delmesini, Akkız'ı yakalamasını ister. Ancak ihtiyar nefesine uyup Avaz'ı kaynar kazana atıp yemek arzusuna kapılır. Bunu anlayan Avaz ihtiyar cadıyı oyuna getirip kazana düşürür, öldürür. Avaz, ihtiyar cadıdan kurtulduktan sonra onun dediği gibi cam havuzun altına kadar bir tünel kazar. Cam havuzda peri kızları yıkanırken, havuzun dibini deler, delikten akan suya kapılan Akkız'ı yakalar. Akkız, Avaz'a âşık olur ve ona yardım edeceğini söyler. Avaz da onu alıp Çambil'e götürmeye söz verir. Akkız, İrem Bağına perilerin yanına döner. Yunus Peri'ye Avaz'ı gördüğünü söyler. Sonra Avaz'ı alır gelir. Yunus Peri Avaz'ı zindana attırır. Bir müddet sonra Akkız'ın ricası üzerine Avaz'ı zindandan çıkartıp, Çambil'in ahvalini

sorar. Avaz, Çambil'in viran olduğunu, ahalinin dağıldığını ve Köroğlu'nun öldüğünü ve kendisinin de haberi iletmek için geldiğini söyler. Yunus Peri, Köroğlu'nun cenaze merasimine katılmak ve onu layıkıyla defnetmek için civar şehirlerin perilerine haberci gönderir, Zenger sultanı Arzıgülle de Avaz'ı gönderir. Kırat ile üç günlük yola giden Avaz, yolda Köroğlu'nun kör ettiği Tohtamış Pehlivanı Kırat'ın sayesinde alt edip Zenger şehrine ulaşır. Şehirde giderken orta yaşlı güzel bir hanım Kırat'ı tanır ve Avaz'a kim olduğunu sorar. Avaz av peşinden gelmiş bir yabancı olduğunu söylese de, hanım Kırat'tan tanıdığını, Köroğlu'nun daha önce buraya geldiğinde neler ettiğini bir bir anlatır. Kendisini annesi gibi görmesini söyleyip evinde misafir etmek ister. Avaz misafir olur, Yunus Peri'nin Arzıgül için gönderdiğini anlatınca, ev sahibesi bunun Avaz'dan kurtulmak için bir oyun olduğunu bildirir. Avaz bir plan yaparak kendisini ihtiyara dönüştüren sihirli külahını giyerek attar kılığında Arzıgül'ün köşkünün önüne tezgâhını açar. Paralı parasız ipekleri Arzıgül'ün perilerine dağıtır. Arzıgül durumdan şüphelenir. İhtiyarın mallarını alıp, kendisini dövüp koymalarını ister. Avaz kızların hışmından perişan bir vaziyette evine döner. Avaz'ın ev sahibesi Arzıgül'e kendisi gider, Arzıgül ona hürmet eder, ağırılar. O Arzıgül'e Köroğlu gittikten sonra ondan bir oğlu olduğunu, elden habersiz büyüttüğünü, evlenecek çağa geldiğini, kendisinin Arzıgül'ü gelin almak istediği halde Avaz'ın gök gözlü ve peri soylu olduğunu bahane ederek beğenmediğini söyler. Bu söz Arzıgül'ün nefsine ağır gelir. Avaz'ı getirmesini ister. Peri kızları ile bir meclis hazırlarlar. Mey içip sabaha kadar sohbet ederler. Sarhoş olan Arzıgül Avaz'a gönlünü kaptırır ve onunla Kırat'a binerek Yunus Peri'nin yanına İrem Bağına gider. Kırk şehirden İrem Bağına gelen perileri ve Arzıgül'ü İrem bağında Yunus Peri yedirir, içirir, ağırılar. Seher vaktinde Yunus Peri ve Miskal Peri ile Arzıgül ve kırk şehirden gelen periler birer birer güvercin donuna bürünüp kırk üç gökgüvercin olurlar. Avaz da Kırat ile birlikte uçarak Çambil'e doğru yol alır. Bela dağında mola verdiklerinde Avaz, misafirlerin şanına uygun hazırlık yapmak için önden gitmek için Yunus Peri'den izin alır. Avaz Kırat ile kısa sürede Çambil'e ulaşır. Avaz'ı ve Kırat'ı görenler, sevinip coşarlar. Avaz Köroğlu'na hanımlarının ve diğer perilerin yolda olduğunu, onlara Köroğlu'nun öldüğünü söylediğini, durumu bir bir anlatır. Köroğlu Tevekkel mağarasına döner, ölü gibi yatar. Periler Çambil'e gelip Köroğlu'nu göremeyince haberin doğru olduğuna inanırlar ve bir kat daha pişman olurlar. Avaz onları Tevekkel mağarasına babasının yanına götürür. Onlar içeri girince kapıda durur ve bir yandan da babasını diriltmesi için Tanrı'ya dua eder. Köroğlu'nun yanında periler feryat figan ederler. Köroğlu can bulmuşçasına kıpırdar ve ayağa kalkar. Korkudan periler kaçmak ister, Avaz kapıdan bırakmaz. Avaz babasına aracılı olur. Sana can veren Tanrı için perileri

cezalandırma der. Gelen misafirlerine izzet ve ikramlarda bulunurlar. Çambil yeniden eski şöhretine ve neşesine kavuşur. Olanları Tanrı'nın bir lutfu olarak yorumlarlar. Kırk gün şenlik ederler. Köroğlu Dalliay'ı Hasanhan'la, Arzıgül'ü Avaz'la, taziye gelmiş olan diğer kırk peri kızını da kırk yiğidi ile evlendirir. Bunu işiten beyler, Avaz'ı övmüşler. Murat ile maksat burada yerini bulmuş.

Ek F: Rüstem Han Destanı'nın Özeti:

Eski çağlarda Aktaş vilayetinde Sultan Han denilen birisi yaşamaktadır. Sultan Han'ın üç hanımı vardır ve üçünden de çocuğu olmaz. İyice yaşlanan Sultan Han, çocuğu olmadığı için çok üzülmemektedir. Bir gün namazdan sonra dervişlere çocuğu olması için dua ettirir. Bir süre sonra ortanca hanımı Hürayim hamile olur. Sultan Han bir rüya görür. Buna göre padişah Kurıdım ülkesine gidip orada on dört yıl kalarak geri dönerse çocuk yaşayacaktır. Aksi halde çocuk ölecektir. Sabah uyanınca rüyasını Hürayim'e anlatır. Başkadılarının tavsiyelerine uyarak tahtını Hürayim'e bırakır. Doğacak çocuğa- şayet erkek olursa- Rüstem adının verilmesini ister ve yola çıkarak Kurıdım'a varır. Hürayim ve yardımcısı Himça Ayim, ülkeyi adaletle yönetmeye başlarlar. Bir süre sonra doğan çocuğa Rüstem adı verilir ve biraz büyüdükten sonra eğitilmesi için bir hocaya teslim edilir. Sultan Han'ın diğer iki hanımı Hürayim'i çok kıskanmaktadırlar. Onun öldürülmesi için şehirdeki cadıların başkanı Mamagül'den yardım isterler. Mamagül, iftiralarla dolu bir mektup yazdırarak Sultan Han'a götürür. Han'ın huzuruna çıkar ve mektubu takdim eder. Han, mektubu okuduktan sonra cellatlara, Hürayim'i Çartut denilen yere götürüp Mansur'un darağacından asmaları yönünde emir verir. Cellatlar Aktaş'a gelip Hürayim'i alarak Çartut'a götürürler. Olup bitenleri öğrenen Rüstem, kendisi için özel yetiştirilmiş olan at ile tazıları da alarak annesini kurtarmak için yola çıkar. Bir süre yol aldıktan sonra, ordusuyla Kurıdım ve Harezm'den dönen babası Sultan Han'a rastlar. Birbirlerini tanımayan baba ve oğul bir süre ayaküstü konuşurlar. Yoluna devam eden Rüstem Çartut denilen yere ulaşır ve annesini son anda ölümden kurtarır. Orada bulunan üç yüz altmış cellatla savaşarak tamamına yakını öldürür. Sağ kalanları Sultan Han'a gönderir. Aktaş'a geri dönememeye karar veren Hürayim ve Rüstem, devlerin Aftabay için yaptırdıkları bir kaleye sığınır. Terk edilmiş olan bu kalede yaşamaya başlarlar. Rüstem, bir süre sonra alışveriş yapmak amacıyla bir şehre gitmek için yola çıkar. Yolda, elleri ve ayakları bağlı halde ejderhaya yem olmak için bekleyen Aftabay'a rastlar. Aftabay, Bucül şehrinin

padişahı Hisrev Şah'ın kızıdır. Aftabay'dan ejderhanın yerini öğrenir ve gider onu öldürür. Yoluna devam ederek Bucül şehrine ulaşır. Bu arada Aftabay'ın annesi rüyasında kızının ejderhadan kurtarıldığını görür. Hisrev Şah, kızından haber getirmesi için dilencilerin başkanı Tağay'ı görevlendirir. Tağay, ejderhanın öldürüldüğü ve Aftabay'ın hayatta olduğu haberini getirir. Gidip Aftabay'ı Bucül şehrine getirirler. Aftabay, Rüstem ile evlenir. Rüstem padişah olur. Birkaç gün padişahlık yaptıktan sonra annesini getirmek için devlerin kalesine gider. Burada, Hürayim'i kalenin altında bir odaya hapseden ve onun kılığına giren Mamagül'le karşılaşır. Mamagül, hile ile Rüstem'in ellerini bağlar. Zindandan çıkardığı Kızıl Dev'den Rüstem'i öldürmesini ister. Mamagül, toprak serperek Rüstem'in gözlerini kör eder. Rüstem'in suçsuz olduğunu son anda anlayan Kızıl Dev, Mamagül'ü öldürür. Gözleri görmeyen Rüstem iki tazısıyla birlikte yola çıkar, epeyce yol aldıktan sonra bir mezarlığa sığınır. Tazılar Bucül şehrine gidip ona ekmek getirirler. Böylece bir süre ekmek taşıyan tazı köpekleri Aftabay'ın dikkatini çeker. Aftabay onları takip eder ve Rüstem'e ulaşır. Rüstem'in gözlerini iyileştirir ve birlikte Bucül'e dönerler. Burada bir süre daha kaldıktan sonra Rüstem ile Aftabay Aktaş'a gitmek için yola çıkarlar. Konaklamak için devlerin kalesi Akrobat'ta mola verirler. Tazıların davranışlarından şüphelenirler ve kalenin altındaki kırk odanın kırk kapısını açarak Hürayim'i bulurlar. Kalede yaşamaya devam ederler. Yaptıklarına pişman olan Sultan Han padişahlığı bırakır ve hacca gitmek için dilenen kalenderlere takılıp şehir şehir gezmeye başlar. Bir gün arkadaşlarıyla Akrobat'a gelirler. Burada da dilenirken Hürayim ve Sultan Han birbirlerini tanırlar. Olup bitenlere inanmayan Rüstem, kalenderlerin hepsini kovar. Sultan Han bir şehirde kalenderlerden ayrılır ve tekrar Akrobat'a geri döner. Hürayim ve Rüstem onu affederler. Hep birlikte Aktaş'a giderler. Sultan Han, bütün bu olaylara sebep olan iki büyük hanımını öldürtür. Padişahlığı Rüstem'e devretmek ister. Rüstem kabul etmez, dağlarda avlanmayı tercih eder ve böylece yaşamaya devam ederler.

Ek G: Dalli Destanı'nın Özeti:

Çok eski zamanlarda Teke-Yavmit ilinde Goroğli güçlenerek bey olur. Goroğli'nin çocukluk vaktinde evliyalar "At mı dilersin, evlat mı?" diye sorarlar. Goroğli henüz küçük olduğundan evlat ve neslin kadrini bilmediğinden aynı zamanda da atı çok sevdiği için at diler. Daha sonra pişman olur ve evliyalardan evlat diler. Evliyalar; Vayangan'dan Hasanhan'ı, Hunhar'dan Avazhan'ı getirip evlat edinmesini söylerler. Goroğli de Hasanhan ve Avazhan'ı evlat edinir. Günlerden bir gün Goroğli, Erzurum'dan gelen kervancılardan

Han Dalli'nin güzelliğini ve yiğitliğini duyar. O akşam, cemde kadehini kaldırarak yiğitlerine bir görev buyurmak ister ama kimseden ses çıkmaz, kimse gönüllü olmaz. Hasanhan olanları görüp babamın gönlü kırılmasın, sözü yerde kalmasın diye hizmete talip olur. Yaşı küçük olduğu için Goroğlı önce razı olmaz, ona kıyamaz. Çünkü bu görev zor ve tehlikelidir. Buyruğu Han Dalli'yi kaçırıp Avazhan'a eş yapmaktır. Hasanhan, görevin ne olduğunu öğrenip zorluğunu anlayınca bir bahane bulup işten kurtulmak ister, bu nedenle babası Goroğlı'ndan atı Gırgök'ü ister. Çünkü bilir ki Goroğlı, atını herkesten ve her şeyden çok sevmektedir. O, atını vermezse gitmeyeceğini söyleyip hizmetten vazgeçeceğini düşünür. Fakat Goroğlı, Hasanhan'ı cesaretinden dolayı kırmak istemediğinden isteğini kabul eder ve Sâkibülbül'e atı hazırlayıp getirmesini söyler. Ertesi gün Goroğlı, kırk yiğidi ve Teke-Yavmit halkının hayır duaları ile Hasanhan'ı uğurlar. Hasanhan, altında Gırgök at Erzurum yoluna düşer. Bu yolculukta tek arkadaşı Gırgök attır. Gırgök at da çok akıllı bir tulpar olduğundan yol boyunca gâh oynayarak gâh zıplayarak, hatta bazen kuş gibi uçarak yolun zorluğunu Hasanhan'a hissettirmemek için her şeyi yapar. Günler sonra bir kervansarayına iner. Oradaki insanlarla sohbet ederken gele gele söz Han Dalli'ye gelir. Han Dalli'nin atlara çok meraklı olduğunu, babasına hediye etmek için iyi atları satın aldığını öğrenir. Ertesi sabah Gırgök'ü hazırlayıp kendisi de at tüccarıymış gibi at pazarına gider. Pazarda Köse ile karşılaşır. Köse, Gırgök atla çok ilgilenir. Çünkü Han Dalli ona: "Ey Köse dede, bütün atlara baş olacak, önüne geçip gidecek iyi bir at alın, parasından kaçmayın, güzel, iri tulpar olsun, her kim görse benim olsaydı deyip hayran kalsın." diye buyurmuştur. O nedenle her gün at pazarına gidip Han Dalli'nin istediği gibi bir at olup olmadığına bakar. Gırgök'ü görünce çok beğenir, tam Han Dalli'ye göre diye düşünür ve satın almak ister. Fakat Hasanhan onun teklif ettiği fiyatın hiçbirini kabul etmez. Atının sadece Han Dalli ile denk olabileceğini söyler. Köse bunu duyunca telaşlanır, konuşmanın padişahın kulağına gitmesinden korkup bari ben anlatayım diye düşünür ve koşa koşa padişahın yanına gider. Köse, at pazarında başından geçenleri padişaha bir bir anlatır. Padişah Köse'ye güler, boşuna telaşlandığını ve bir ziyafet düzenleyip Hasanhan'ı davet etmesini, onu sarhoş edip çok ucuz bir fiyata atını almasını söyler. Köse söylenenleri yapmak üzere padişahın yanından ayrılır, pazara gidip Hasanhan'ı bulur. Hasanhan ile arkadaş olmaya çalışır. Bizimle arkadaş olursan Han Dalli ile de tanışır arkadaş olursun, der. Hasanhan, Köse'nin kendisini kandırmaya çalıştığını anlar fakat Han Dalli'nin, atını görüp beğenmesi gerektiğini düşünerek Köse'nin teklifini kabul eder. Hasanhan'a büyük bir ziyafet düzenlenir, başköşeye oturtulur. Hasanhan işin içinde bir oyun olduğunu anladığı için Gırgök atın ipini elinden bırakmaz, kimseye teslim

etmez. Öylece yiyip içtikten sonra içkiye sıra gelir. Birinci kâse misafir kâsesi, ikincisi ziyafet, üçüncüsü nöbet kâsesi diyerek Hasanhan'ı sarhoş etmeye çalışırlar. Hasanhan bu duruma çok sinirlenip sıra sizde der ve onlara da içirir. Korkularından içerler ve hepsi zil zurna sarhoş olup sızıp kalırlar. Hasanhan bir bakar ki sabah olmuş hepsi ölü gibi serilmiş yatıyor. O an Köse'nin evinden çıkar. Yolda on beş, on altı güzel kızla karşılaşır. Onlarla konuşur ve kızların Han Dalli'nin cariyeleri olduğunu öğrenir. Kızlar da Gırkök atı, Han Dalli'nin çok beğeneceğini ve o gün köşkün altında kurulacak olan at pazarına gelmesini söylerler. Hasanhan köşkün altındaki at pazarına gider. Han Dalli köşkten, gelen atlara bakarken Gırkök atı fark eder ve görür görmez çok beğenir. Hasanhan'ı köşkün altına, yakınına çağırır, atının fiyatını sorar. Önce fiyatta anlaşamazlar, sonunda Hasanhan “Ne verirsen ver ama kendi ellerinle ver.” der. Han Dalli de çok kurnaz olduğundan Hasanhan'ın tuzağına düşmez ve yanına gitmez. O zaman etraftakiler de söze karışır ve “Neymiş atının marifeti, görelim.” derler. Hasanhan: -Benim atım pişmiş kerpicing üstünde altmış iki çeşit hüner gösterir, der. Genç muhafızlar yirmi tane kerpiç getirip sırayla dizerler ve işte o an başlar Gırkök'ün gösterisi. Bir yandan Hasanhan beyit söyler, diğer yandan Gırkök nice oyunları ile herkesi hayran bırakır. Han Dalli de mest olur. O an Hasanhan, Han Dalli'den su ister. Han Dalli koşup bir kadehi suyla doldurup Hasanhan'a uzatır. İşte o zaman Hasanhan, Han Dalli'yi bileğinden tutup atının arkasına atıp gözden kaybolur. Han Dalli'nin cariyeleri bağıra çağıra ağlayarak padişahın yanına giderler. Padişah olanları duyunca bütün askerini toplayıp yola çıkarır. Hasanhan, Erzurum'dan kaçıp Dağıstan'a gelir. Atını dinlendirmek için iner, Han Dalli'yi de indirir. Han Dalli'nin güzelliğini yakından görüp hayran olurken, Han Dalli de Hasanhan'ın boyuna posuna, cesaretine, yiğitliğine hayran olur ve işte o zaman birbirlerinden hoşlanırlar. Fakat Hasanhan, Han Dalli'ye kendisini babasının emri ile kardeşi Avaz için kaçırdığını, ona eş olacağını, emanete ihanet etmeyeceğini söyler. Kendisine eş olamayacağını ama yine de son kararı babası Goroğli'nin vereceğini anlatır ve bu konuda bir daha konuşmazlar. Diğer taraftan da Kubadşah'ın askerleri gelip önlerini keserler. Hasanhan onları görünce önce telaşlanır, ne yapacağını şaşırır. Daha sonra bu endişe ve şaşkınlığı üzerinden atıp, Han Dalli'yi güvenli bir yere bırakıp tevekkül edip önce Allah'tan, sonra peygamber ve evliyalardan yardım diler. En sonunda gayrete gelip savaş hazırlıklarını yapıp ordunun üzerine yürür, onlara meydan okur. Elinde isfihan kılıç, altında Gırkök at, ona kimse karşı koyamaz, Erzurum'un bahadırlarını kırıp geçirir ve içlerinden sağ salim çıkar gider. Böyle tek başına günlerce savaşır. Fakat Hasanhan kırdıkça Kubadşah'ın askerlerinin sayısı artmakta, yenileri eklenmektedir. Yine de inancını kaybetmeden savaşır, çoğunu öldürür, yaralar veya

korkutup kaçıtır. Bir gün Dağıstan deresine bakar ki l ile dolmuş, o an "Tek başıma hepsini öldürdüm." diye gönlünden kibir geçer. Ertesi sabah yine aynı coşku ve gayret ile ordunun üzerine at sürüp onlara gözdağı verirken düşman ordusu içinden Toklubay'ın attığı okla yaralanır. İşte o an hem yalnızlığına üzülür, hem de söylediklerine pişman olur ve atı Grkk'ten kendisini Han Dallı'ye ulaştırmasını ister. Grkk onu Han Dallı'nin yanına götürür. Hasanhan'ı kanlar içinde gören Han Dallı çok üzülür ve ağlamaya başlar. Hasanhan'ı düz bir yere yatırıp yarasını temizler ve ayılmasını bekler. Daha sonra düşman, Hasanhan'ın yaralandığını anlamasını diye onun kılığına bürünüp Grkk'e binip ordu ile mertçe savaşır. Bir müddet sonra Hasanhan kendine gelir. Han Dallı ve Grkk göremeyince kendisini öldü zannedip bırakıp gittiklerini düşünür ve çok üzülür. O sırada başının üstünde daire çizerek uçan kuşları görür. Turnalardan ambıl'e gidip babasına durumunu, çaresizliğini, Dağıstan Dağı'nda yaralı kaldığını anlatmalarını ister. Hasanhan kendisinden ümidini keserek ağlaya ağlaya bayılır. O sırada Han Dallı gelir, attan inip yatacak yerini hazırlarken Hasanhan inleyerek gözünü açar, Han Dallı'yi görünce sevinir. Hasanhan yarasının verdiği acı ile günlerce kıpırdamadan yatar. Han Dallı de iki üç günde bir ordunun karşısına çıkıp korkutup dönerken diğer taraftan Goroğlı'nin aklına Hasanhan düşer. Havdak Gölü'nde avlanırken beş turna Goroğlı'nin başından, kırk yiğidin üstünden uçarak geçer. Goroğlı bu turnaların oğlu Hasanhan tarafından gönderildiğini anlar ve onların uçuş şekillerini yorumlayarak oğlunun yaralı olduğunu tahmin eder. Avı bırakıp eve dönerler. Ertesi sabah Hasanhan'ı bulmak üzere kırk yiğidi ile birlikte yola çıkar. Kırk altı gün yol gidip en sonunda Dağıstan Dağı'na ulaşırlar. Çok yoruldukları için Goroğlı'nin emri ile attan inip o gece orada uyuyup dinlenirler. Fakat Avazhan bu durumu vakit kaybı olarak düşündüğünden yola tek başına hiç durup dinlenmeden devam eder. Sabah olunca Avazhan'ın yokluğu fark edilir, peşinden Goroğlı ve kırk yiğidi Erzurum'un yolunu tutar. Avazhan on gün durmadan yol gider. Dağıstan Dağı'nda Hasanhan'ı kuşatan Kızılbaş ordusu ile karşılaşır ve onlarla savaşmaya başlar. Han Dallı yukarıdan düşman askerleri ile savaşan bu genci görür. Vah Hasan diyerek savaşan bu gencin Avazhan olduğunu Hasanhan'dan öğrenir. Bir süre sonra Goroğlı başta kırk yiğit gelir, savaşa katılır ve acımasız büyük bir savaş olur. Kubadşah ve askerleri bu kırgına fazla dayanamayıp en sonunda kaçarlar. Bu başarıdan sonra sıra Hasanhan'ı bulmaya gelir. İki yiğit dağda Grkk atın bağlı olarak durduğunu görüp Goroğlı'ne haber verirler. Hasanhan'ın da oralarda olacağından emin olarak arayıp Hasanhan ve Dallı'yi bulurlar, onları da alıp ambıl'e dönerler. Günler sonra Goroğlı, Han Dallı'ye; "Ey evladım, ben seni Avazhan için kaırtmıştım, ama ikisi de benim oğlum, ikisi de benim için bir. Hangisine varırsın?" diye

sorar. Han Dalli de Hasanhan ile evlenmek istediğini söyler. Goroğli de Han Dalli'yi Hasanhan'a verir ve Teke-Yavmit halkını toplayıp kırk gün görkemli bir düğün yapar.

Ek H: Alpamiş Destanı'nın Özeti:

Eski zamanlarda Kongırat şehrinde Dabanbiy adlı biri yaşamaktadır. Bunun Alpinbiy adlı oğlu; Alpinbiy'in de Bayböri ve Baysarı adlı iki oğlu vardır. Bayböri ve Baysarı'nın uzun zaman geçmesine rağmen çocukları olmaz. Bunun için pirden yardım isterler ve ava çıktıkları esnada müjdelik almak isterler. Bayböri'nin Hekimbek adlı bir oğlu, Baysarı'nın Berçin adlı bir kızı olur. Çocukların doğumundan sonra onlara ad verme işini Şahımerden Pir yapar ve beyler büyük bir toy verirler. Şahımerdan Pir, Hekimbek ile Berçin'i beşik kertmesi yapar. Hekimbek çok güçlü biri olur, daha yedi yaşında büyük güçler gösterir. Adını Alpamiş koyarlar. Böylelikle Alp adının sahibi olur. Bayböri Şah, varlıklı olan kardeşi Baysarı'dan vergi ister. Baysarı ise bir oğul sahibi olmadığı için ağabeyinin kendisinden vergi istediğini düşünerek buna gücenir. Vergi vermek yerine Kalmuk iline göç etmeyi tercih eder. On bin evli Kongırat halkı hayvanlarını da alarak Kalmuk yurduna doğru göç ederler. Berçinay bu göç etme işine üzülür ancak çaresiz kabul eder. Kırk kızı ile beraber yola çıkar. Kongırat ilinin zenginleri ekin nedir bilmediğinden Kalmuk yurduna yakın yerlerdeki ekinleri hayvanlarına yedirir. Bunu gören Kalmuk yurttaşları durumu Kalmuk Şaha bildirir. Kalmuk Şah, Baysarı'yı getirmeleri için cellatlar gönderir. Baysarı, ekinleri ot zannettiğini, kendisini bırakmaları için bütün malını mülkünü vermeyi teklif eder. Cellatlar ona acır, durumu şaha anlatır. Kalmuk Şah, Çılbır Çölü'nde Ayna Gölü'nün kıyısında kalsınlar; altınları, malı mülkü onun olsun, der. Kalmuk ülkesinde yaşayan Sürhayil adında yaşlı bir cadı kadın vardır. Yedi alp oğulunun anasıdır ve padişaha sözü geçer. Sürhayil, Berçin'in haberini alır ve onu oğlu Karacan'a istemek için yola çıkar. Berçin'in annesi kızının başının bağlı olduğunu söylese de Sürhayil oğlu Karacan'a bunun tam tersini söyler. Oğlunu Baysarı'nın evine gönderir. Karacan burada kendisiyle ilgilenen kimse olmayınca annesinin yalan söylediğini anlar. Karacan'ın ağabeyleri Kökeldaş ve Kökemen Alp de Berçin'le evlenmek ister, doksan alpı Baysarı'yla konuşması için gönderirler. Ancak Baysarı kızını vermek istemez. Berçin de doksan alpten altı ay süre ister, Alpamiş'a durumu haber veren bir mektup gönderir. Bayböri ulaklara kimseye haber vermeden geri dönmelerini, Alpamiş'a mektubu ulaştırırlarsa onları öldüreceğini söyler. Ancak Alpamiş'ın kız kardeşi Kaldırğaç sandıktaki mektubu görür ve ağabeyini Berçin'i alması için gitmeye ikna eder. Alpamiş, Bayçibar adlı cins atı ile

Kalmuk iline doğru yola çıkar. Alpamış yolculuk esnasında bir mezarlıkta kalmak için ruhlardan izin ister. Şahımerdan Pir, ruhlardan Alpamış'a yer vermelerini ister. Ruhlar, Berçin ile Alpamış'ın ruhlarını birleştirir. Onlara şarap sunarlar. Ancak Alpamış, Berçin'in verdiği şarabı henüz hak etmediğini düşünerek yiğitlik göstermeden şarabı içmeyeceğini söyler. Alpamış Çıldır Çölü'ne yaklaştığında Karacan onun heybetine şaşırır; nereli olduğunu sorar. Karacan onun Alpamış olduğunu, rüyasında kendisinin de Müslüman olduğunu ve dost olmak istediğini dile getirir. Alpamış ile Karacan kucaklaşırlar. Karacan, Alpamış'ın gücüne hayran kalır ve onu hiçbir düşmanın yenemeyeceğini anlar. Alpamış'ı çadırında misafir eder. Ertesi gün Karacan, Alpamış'ın atına binerek dünürlüğe gider. Alpamış'ın atını Karacan'ın altında gören Berçin, Alpamış'ı öldü zanneder. Ancak Karacan ona dünürcü geldiğini söyler. Berçin, evlilik için şartlar ileri sürer. İlk olarak at yarışı başlar. Beş yüz at yarışmaya katılır. Alpamış yarışmaya katılması için atını Karacan'a verir. Babadağı'na ulaşan Kalmuklar, Karacan ile Bayçıbar'ı bağlayıp eziyet ederler. Ancak evliyaların yardımı ile kurtulurlar. Bayçıbar son anda yel gibi uçarak birinci olur. Ardından yay mücadelesi başlar. Onda da Alpamış galip gelir. Bin adımda demir parayı da vurarak üçüncü şartı da yerine getirir. Sonra güreş tutma başlar. Karacan, Kökeldaş dışında herkesi yener. En sonunda Alpamış ile Kökeldaş mücadeleye başlar. Alpamış, Kökeldaş'ı da yener. Berçin ile Alpamış'ın toyu gerçekleştirilir. Kongırat halkı Baysarı'yı dönmeye ikna edemez. Kızı Berçin'i beş yüz buğra çeyiziyle birlikte Kongırat'a gönderir. Sürhayil cadı oğullarının öldüğünü öğrenince Kalmuk Şah'ı Özbeklerin üzerine asker çıkartarak öcünü almaya ikna eder. Özbekler ile Kalmuklar arasında savaş çıkar. Karacan da Alpamış ile birlikte Kongırat'a yerleşir. Kaldırkaç, gelenleri karşılar; eğlenceler yapılır. Bayböri de onları kucaklar. Kongırat ilinde de Özbek adetlerine uygun olarak toy yapılır.

Destanın ikinci kısmında Kalmuk Şah, Sürhayil cadı ve görevlilerini Baysarı'nın durumunu görüşmek ve fikirlerini almak üzere toplar. Olanlardan Baysarı'yı sorumlu tutar. Onun bütün malını, mülkünü, hayvan ve altınını toplatır. Ölüm fermanını ilan eder. Sonra haline üzülüp onu çobanbaşı yapar. Cadı Sürhayil, Kalmuk Şah'ın da yardımıyla Murattepe'ye bir şehir kurup Baysarı'nın başına gelenleri duyan Alpamış'ın buradan geçeceğini düşünür. Bundan sonra Özbeklerin buraya dönüşünü beklemeye başlar. Baysarı çobanlık yaptığı esnada bir kervan ile karşılaşır. Bunlar Özbek'tir ve Kongırat'a gittiklerinde durumu Berçin'e anlatan mektubu verirler. Alpamış ve kırk yiğidi hazırlanarak yola çıkar. Cadı Sürhayil bunların geldiğini görür ve Kalmuk Şah'tan öc

almak istediği yalanı ile kırk yiğidi evinde misafir eder. Kırk kız şarap vererek onları sarhoş eder. Askerleri yakar. Ateş bir tek Alpamış'a tesir etmez. Ok atarlar ölmez, kılıç kâr etmez. Alpamış'ı Şahimerdan Pir kutsadığından ona hiçbir şey işlemez. Kalmuk Şah, ihtiyar cadıya kızar, Alpamış'ın onlardan kırk yiğidin öcünü alacağını söyler. Kalmuklar, Alpamış'ı bir zindana atar, Bayçibar'ı da esir alır. Alpamış'ın öldüğü haberi Kongırat'ta yayılır. Berçin de bunu duyduğunda bir yıl yas tutar, yas töreni yapılır. Bayböri'nin Badam cariye olan, kimsenin umursamadığı oğlu Ultantaz başa geçer. Karacan'ı köyden çıkarıp uzaklaştırır. Kaldırkaç'ı Babir Gölü'ne gönderir. Berçin'i de kendine almak ister. Berçin ise bunu kabul etmez. Tek isteği Alpamış'tan olan oğlu Yadgar'ı yetiştirmektir. Bir gün Alpamış'ın olduğu zindana yaralı bir kaz ulaşır. Alpamış, iyileştirdiği kazın kanadına bir mektup bağlayıp gönderir. Kaldırkaç mektuptan ağabeyinin durumunu öğrenir ve durumu Karacan'a iletir. O da hemen yaya olarak Kalmuk yurduna doğru yola çıkar. Aşık oynayan bir çocuktan Alpamış'ın yattığı zindanı öğrenir. Urgan atıp onu kurtarmak istese de başaramaz. Alpamış, geri dönmesi için Karacan'ı ikna eder, o da durumu Kaldırkaç'a söyler. Kalmuk Şah'ın Tavka adlı bir kızı vardır. Pazarda görüp beğendiği bir tekeyi alması için Baysarı'nın eski çobanı Keykubad'ı görevlendirir. Keykubad sürüyü otlatırken, Tavka'nın çok beğendiği tekesi Alpamış'ın olduğu zindana düşer. Alpamış, tekeyi vermesi karşılığında sürüdeki bütün atları ister. Durumu öğrenen Tavka, Alpamış'ı kurtaracağını ve onun cariyesi olmak istediğini söyler. Tavka, babasından gizli olarak kendi sarayından zindana tünel kazdırır. Cadı Sürhayil, Tavka'nın bu işini öğrenir ve Kalmuk Şah'a anlatır. Şah, Alpamış'ın ölümsüzlüğünü sınamak için zindana taş doldurtur. Tavka'ya atı Bayçibar'ı bulup getirmesini söyler. Bayçibar kokusundan Alpamış'ı bulur. Aziz pirlerin yardımıyla zindandan kurtulur. Kalmuk Şah'ın üzerine asker gönderir. Alpamış tek başına savaşıp öcünü alır. Sürhayil ve Kalmuk Şah'ı öldürür. Tavka ile Keykubad'ı evlendirir. Baysarı'nın her şeyini ona geri verir. Alpamış Kongırat'a geri dönerken Ultan'ın şah olduğunu öğrenir. Kendisini tanıtmadan dostunu düşmanını öğrenmek için Kultay ile kıyafet değiştirirler. Berçin, Alpamış'ın atını tanır ve oğluna babasının geri döndüğünü söyler. Yadgar da babasının geldiğini anlamak için bir oyun oynar. Kultay kılığındaki Alpamış oğlunu iki atlının elinden kurtarır. Yadgar onun babası olduğunda şüphelense de Alpamış onu Kultay olduğuna inandırır. Bu sırada Berçin ile Ultan'ın düğünü olacaktır. Kultay, Yadgar'a birlikte düğünü bozmayı teklif eder. Berçin, yay atma oyununda Alpamış'ın on dört batmanlık yayını oğlu Yadgar'ın getirebileceğini söylemesi üzerine ondan kurtulmak isteyen Ultan, yayı getirmesi için Yadgar'ı gönderir. Yadgar, Şahimerdan Pirin yardımıyla oku yerinden çıkarır, getirip düğün evine atar. Ertesi gün, Alpamış'ın geri

geldiği haberi yayılır. Herkes yanına gelir. Ultan'ı zindana attırır. Kırk gün boyunca onu dövüp kırk gün sonra kestirir. Kırk gün kırk gece düğün yapılır. Ertesi gün Baysarı'nın Kökkamış Gölü'ne yerleştiği, Berçin'i görmek istediğini söylerler. Berçin, anne ve babası ile buluşur. Herkes muradına ermiştir.

Ek I: Zülfizar Destanı'nın Özeti:

Goroğlu'nun yurduna Çambil denilirdi. Çambil'in yanında Eşterhan diye bir şehir vardı. Zülfizar, İstanbul şehrinin padişahı Mızrabşah'ın güzelliği ile meşhur kızıdır. Emrinde yüz bin peri vardır. İstanbul şehrinde babası sayesinde dağdağlı bir hayat sürmektedir. Avazhan ise Çambil şehrinin beyi Goroğlu sultanın oğludur. Aslen Gürcistanlı olup Goroğlu'nun evlatlığıdır. Eşterhan padişahı Zebitkul Avşar, İstanbul padişahının kızı Zülfizar'a âşık olur. Ancak Zülfizar'ın Zebitkul Avşar'da gönlü yoktur. Zülfizar'ı alıp kendine yâr etmek için yüz bin askeriyle İstanbul'a sefer düzenler. Zülfizar olağanüstü güzellikte bir kızıdır. Zülfizar'ı gören canlı ne varsa bu güzellik karşısında büyülenmekte, canından olmaktadır. Bu yüzden Zülfizar yüzüne doksan perdelik nikap çekerek yaşamaktadır. Zülfizar'ın güzelliğinin yaktığını Zülfizar'a bakan gözlerin kör olduğunu bilmeyen Zebitkul Avşar, askerlerini İstanbul şehrine saldırtır. Zülfizar yüzündeki örtüyü kaldırıncaya Zebitkul'un askerlerinin tamamı bu güzellik karşısında büyülenir, sarhoş olur, hareketsiz kalırlar. Zülfizar cellatlarına Zebitkul'un askerlerini öldürmesini emreder. Cellatlar askerlerin tamamını kılıçtan geçirirler. Savaş meydanında canını zor kurtaran Zebitkul Avşar Eşterhan şehrine geri döner. Şehre döndüğünde bir de bakar ki kadınlar ve çocukların dışında kimse yoktur. Bir yiğit bile canını kurtaramamıştır. Çambil şehrinde yiğitliği, mertliği ve bahadırlığı ile meşhur olan Goroğlu'nun adını duyan Zebitkul Avşar, Goroğlu'ndan savaş talimi alıp tekrar Zülfizar'ı elde etmek düşüncesiyle Çambil şehrine doğru yola çıkar. Çambil şehrine tebdil-i kıyafete girer. Çambil'de o kadar yiğit vardır ki kimin Goroğlu olduğunu anlayamaz. Zebitkul Avşar "Fakir halktan Goroğlu adına vergi toplayayım, vermeyen olursa ona zulmedeyim bu durumda rahatsız olan halk gider Goroğlu'na beni şikâyet eder. Böylece ben de Goroğlu'yla görüşmüş olurum." diye düşünür. Vergi toplarken kendisine karşı gelen bir genci öldürür. Gencin annesi Goroğlu'nun huzuruna çıkarak, adamlarının suçsuz yere oğlunu öldürdüğünü, Goroğlu'nun adaletinin böyle mi olduğunu sorar. Bu duruma şaşırarak Goroğlu genci öldüren kişinin derhal bulunması için adamlarına emreder. Goroğlu'nun adamları her tarafı arayıp Zebitkul Avşar'ı bulurlar. Ancak Zebitkul'un heybetinden korkarak geri dönerler. Goroğlu bu

duruma oldukça kızar ve oğlu Avazhan'ı bu adamı getirmesi için görevlendirir. Avazhan Zebitkul'u arayıp bulur. Ona kendisinin burada Gürcistan'dan gelen bir köle olduğunu eğer onunla birlikte Goroğlu'nun yanına gitmezse öldürüleceğini söyler. Zebitkul bunun üzerine merak edip görmek istediği ama adam öldürdüğü için çekindiği Goroğlu'nun huzuruna çıkmayı kabul eder. Goroğlu'nun huzuruna çıktığında Goroğlu'nun çok hiddetli olduğunu görünce korkar. Tokalaşmak bahanesiyle elini tutup başını gövdesinden ayırayım diye düşünür. Ancak Goroğlu Zebitkul'un uzattığı eli tutmaz. Zebitkul Avşar iyice korkuya kapılır ve Goroğlu'na şunları der: "Senin gücün yetiyorsa eğer gerçekten yiğit kişiyisen İstanbul padişahının kızı Zülfizar'ı al da görelim. Senin gücün bana mı yetiyor?" Goroğlu bu sözlere çok içerler ve Zebitkul Avşar'ın oracıkta öldürülmesini askerlerine emreder. Zebitkul Avşar öldürüleceğini anlayınca sihir yaparak kuş gibi havalanıp uçar. Bu olayın üzerinden bir sene geçmesine rağmen Zebitkul'un söylediği sözleri unutamaz. Goroğlu bütün yiğitlerini geniş bir alanda toplar. Yiğitlerine İstanbul şehrine gönüllü olarak gidip Zülfizar'ı Çambil'e getirecek bir yiğit var mı diye sorar. Zebitkul'un askerlerinin Zülfizar'ın nikabını kaldırmca nasıl helak olduklarını öğrenen yiğitlerden hiç kimse gitmeye cesaret edemez. Goroğlu'nun bu duruma çok üzüldüğünü gören Avazhan kendisinin bu işi yapacağını söyler. Goroğlu önce kabul etmese de bunu gurur meselesi yaptığı için Avazhan'ın İstanbul şehrine girmesine izin verir. Gırkök (Gırat) atını seyislere hazırlatır ve oğlunu fatihalarla büyük bir debdebeyle uğurlar. Böylece Avazhan, Zülfizar'ı Çambil'e getirmek amacıyla kendi memleketinden ayrılır. Avazhan "Gılamgoş" adlı devi yendikten sonra Zümrad dağına aşırıp yoluna devam eder. "Gılamgoş" devi yendiği için kendisiyle gurur duyar ve cihanda kendisinden ziyade pehlivan olmadığını düşünür. Gönlüne benlik geldiği için, şeyhlerin, ermişlerin duası tesirini kaybeder. Gırat yolu şaşırır, takatten düşer. Yolda bir eşeğin üzerinde ihtiyar bir kadına denk gelir. İhtiyar kadın Avazhan'a teyzesi olduğunu söyler. Avazhan ihtiyar kadına inanmaz, ancak Avazhan'ın anasının, babasının adını, kardeşlerinin kimler olduğunu sihirle söyler. Bunun sonucunda Avazhan bu kadının teyzesi olduğuna inanır. İhtiyar kadın, Avazhan'ı misafir etmek amacıyla evine çağırır. İhtiyar kadının Gülay adında güzel bir kızı vardır. Avazhan bu kızı görür görmez Gülay'a âşık olur. İhtiyar kadın bu durumdan hoşnut olur. Avazhan'a oyun oynamak istemektedir. Avazhan'ın sarhoş olması için Gülay'ın kadehlerle şarap sunmasını ister. Gülay, Avazhan'a kadeh üstüne kadeh sunar ancak Avazhan sarhoş olmaz. Çünkü elindeki sihirli mendille ağzını silmektedir. Bu durumu sezen ihtiyar kadın Avazhan'ın mendilini alır. Avazhan içki içmeye devam eder ve sarhoş olur. Bu arada ihtiyar kadın Zebitkul'un cellatlarına haber vermek için Eşterhan'a gider. Gülay Avazhan'a âşık

olduğunu fark eder. Sihirli mendili Avazhan'ın ağzına sürerek uyandırır. Avazhan ile Gülay birbirine sarılır. Gülay, Avazhan'dan buradan hemen gitmesini ister çünkü ihtiyar kadının Eşterhan'da kırk cellat getirerek onu öldürtmek istediğini söyler. Avazhan oradan ayrılırken Gülay'a İstanbul'dan dönerken onu da alıp Çambil'e götüreceğine dair söz verir. Gırat'ın zincirini kırar ve yola koyulur. Yolda giderken cellatlarla karşılaşır. Onlarla savaşıyor ve cellatların bir kısmını öldürür, bir kısmı savaş meydanından kaçır. Teyzesi olduğunu söyleyen ihtiyar kadının kellesini orada uçurur. Şeyh kılığına giren Avazhan, Zülfizar'ı hileyle Gırat'a bindirerek İstanbul'dan kaçırır. Çeşitli engelleri aşarak Eşterhan yakınlarındaki Zümradağ'ına gelir. Orada Eşterhan padişahı ve ordusuyla savaşıyor, yaralanır. Zülfizar Avazhan'ın kılığına girerek savaşa devam eder. Çambil'den Goroğlu ve yiğitleri Zümradağ'ına gelip Eşterhan padişahını yener. Hep beraber Çambil'e dönerler. Avazhan ile Zülfizar Çambil'de evlenir.

Ek İ: Göroğlu'nin Tuguluşi Destanı'nın Özeti:

Göroğlu'nin Tuguluşi destanı sekiz bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır:

1. Göroğlu'nin Tuguluşi:

Türkmen ülkesi Urganç'e bağlıdır. Türkmenler toplanıp Ağalibek isimli birini padişah yaparlar. Ağalibek'in Gecdümbek, Hasanbek ve Ahmetbek isimli üç oğlu vardır. Günlerden bir gün Kızılbaşlar baskın yapıp Ağalibek'i öldürürler. Gecdümbek ile Hasanbek esir olarak götürülür. Ahmetbek ise henüz çocuktur. Ağalibek öldürüldükten sonra, Türkmenler yine toplanıp Cığalibek isimli birini padişah yaparlar. Cığalibek'in Revşen isimli bir oğlu vardır. Cığalibek yaşlı bir adamdır. Revşen, kırk yiğit ile birlikte ülkeyi korumaya başlar. Kızılbaşlar, Türkmenlerin yine kırk yiğit oluşturarak ülkeyi korumaya başladıklarını öğrendiklerinde yine baskın yaparlar. Türkmen yurdu Kızılbaşlar tarafından ele geçirilir. Revşen köle olarak Kızılbaş yurduna götürülür. Burada Gecdümbek tarafından satın alınır. Gecdümbek'in üvey kızkardeşi Hilal ile Revşenbek tanışıp evlenirler. Revşen'in gözü Kızılbaş padişahı Hunharşah tarafından dağlanarak kör edilir. Hunharşah'ın göz bedeli olarak alıp verdiği sıradan bir atı Revşen çok iyi şekilde yetiştirir. Ardından hep birlikte Kızılbaş yurdundan kaçıp Türkmen yurduna gitmek isterler. Önce Gecdümbek ile Revşen, kaçacak, daha sonra Gecdümbek geri dönüp Hilalay ile Gecdümbek'in karısını alacaklardır. Ancak kaçarlarken Kızılbaşlar bunun haberini alır ve geri dönemezler. Yolda Gecdümbek ölür. Revşen de Yavmit'e yerleşir. Hunharşah

Gecdümbek'in mal varlığına el koyar. Gecdümbek'in kardeşi Hasanbek, Hilalay ile Gecdümbek'in karısını yurtluğa götürür. Bu arada Hilalay hamiledir. Doğum vakti geldiğinde doğum yapamadan ölür. Hilalay'ı mezara gömerler. Hilal mezarda doğurur. Yavrusu ölmüş bir keçi mezardaki çocuğu emzirmeye başlar. Bunu çoban fark edip Hasanbek'e haber verir. Çocuğu alırlar. Çocuk, mezarda doğduğu için mezar oğlu anlamına gelen Göroğlu adını verirler. Göroğlu, yedi yaşındayken aşık oynadığı bir Kızılbaş çocuğun oyunu kazanmasına öfkelenerek bir yumrukla onu öldürür. Hasanhan olayı duyunca korkar ve Göroğlu'nun Türkmen yurduna, Yavmit'e gitmesini ister. Göroğlu yola çıkar. Yolda yolunu kaybettiği bir sırada karşısına yaşlı bir adam çıkar. Yavmit'e gitmek istediğini bildiğini söyleyerek Göroğlu'ndan gözünü yumup açmasını ister. Göroğlu, gözünü bir yumup açar. Bakar ki, Yavmit'e gelmiştir. Burada babası Revşenbek'i bulur. Bu buluşmada Revşenbek ölür. O sırada oradan geçmekte olan Revşenbek'in diğer kardeşi Serdar Ahmet olan biteni öğrenir. Yeğeni Göroğlu'yu alıp evine götürür.

2. Göroğlu'nin Çocukluğu:

Göroğlu, Serdar Ahmetlerin yanında büyür. Serdar Ahmet'in karısı Halcuvan çok güzeldir. Arap yurdunun padişahı Arap Reyhan'ın Halcuvan'da gözü vardır. Göroğlu, günlerden bir gün Havdek gölünün kıyısında kısırağı ile gezerken gölden bir yabani at çıkar ve çiftleşirler. Kısırak bir dişi tay doğurur. Göroğlu buna çok öfkelenir. Bir yumrukla kısırağını öldürür. Ancak taya acır. Ona bakmaya başlar. Göroğlu'nun tayı büyüyüp kısırak olur. Çiftleşme zamanı gelir. Günlerden bir gün Serdar Ahmet bir işi için köyden gider. Köyde fazla erkek yoktur. Arap Reyhan da köyü gözetlemektedir. Köyde fazla erkek olmadığını anlar. Halcuvan'ı kaçırmak amacıyla harekete geçer. Göroğlu ile karşılaşır. Göroğlu, Arap Reyhan'ın atını çok beğenir. Arap Reyhan'dan atını kısırağı ile çiftleştirmesini ister. Arap Reyhan da yengesinin elinden bir kâse su içmesi halinde bunu kabul edeceğini söyler. Göroğlu kabul ederek yengesini Arap Reyhan'a bir kâse su vermesi için sıkıştırır. Yengesi suyu uzatırken, atlar çiftleşir. At üzerindeki Arap Reyhan da o anda Halcuvan'ın elini yakalayıp atın terkisine atar ve kaçıtır. Göroğlu peşlerine düşer. Ancak yakalayamaz. Aradan aylar geçer. Kısırağı doğurur. Doğan tay biçimsizdir. Göroğlu kısırağına öfkelenip bir yumrukla öldürür. Bu tay erkektir. Üç yılda at iyice gelişir. Göroğlu, atına Kırat ismini verir. Günlerden bir gün gezerlerken bir yerde dilenciler, Kırat'ı çalarlar. Göroğlu Kırat'ı aramaya çıkar. Arar, arar, ancak bir türlü bulamaz. Son bir ümitle uzaktaki bir dağa bakmaya gider. Orada, Göroğlu'ya âşık olmuş olan Yunus ve

Miskal periler onun gözüne çamaşır yıkar halde görünürler. Göroğlu'nun da içi bir hoş olur. Oradan geçip gider. İleride Kırat'ını bir yaban elmasına bağlı halde görür. Atını alıp gitmek ister. Ancak önüne atın sahibi olduğunu söyleyen yaşlı bir adam çıkar. Göroğlu da atın kendisinin olduğunu söyleyip diretir. Bunun üzerine güreşmeye karar verirler. Kim galip gelirse atı o alacaktır. Ancak yaşlı adam Göroğlu'yu üç defa yener. Bunun üzerine Göroğlu yalvararak atı kendisine vermesini ister. Yaşlı adam o civarda bir kadılık olduğunu söyleyerek kadiya danışmayı teklif eder. Göroğlu kabul eder. Yaşlı adam Göroğlu'yu bir mağaraya getirir. Burası efsanevi ruhlar olan Çiltan ve Gavsıl Gıyasların mekânı, yaşlı adam da Hazreti Hızır'dır. Burada Göroğlu'ya atını geri verirler. Bunun yanında, atının ömrünün de Göroğlu'nun ömrü ile bir olacağını, yaşının yüz yirmiye ulaşacağını, Yunus ve Miskal perilerin yâri, Çambil'in şehri olacağını, yaralandığında yıldızlara bakarak düzeleceğini söylerler.

3. Çartaklı Çambil:

Göroğlu Çambil'in nerede olacağını düşünmeye başlar. Teke ile Yavmit'in ortasında Hocadağ isimli bir dağ, bu dağın eteğinde tozlu bir bel vardır. Burasının bir yanı Urgenç'e kadar, diğer yanı ise Hunhar'a kadardır. Göroğlu, burayı şehir yapmaya karar verir. Yoldan geçen kervanlardan haraç alarak orada bir saray kurar. Burası Çartaklı Çambil olarak adlandırılır. Günlerden bir gün Haldar isimli bir yiğit, dokuz yiğidi ile birlikte gelerek Göroğlu'ya katılır. Göroğlu, bir gün asker aramaya çıkar. Bedbaht dağının doğu tarafına gelir. Burada, Revşen kızılbaşlar tarafından köle olarak götürüldükten sonra kaçıp Bedbaht dağını mekân tutmuş, haydutlukla geçinen Revşen'in Kırk yiğitleri vardır. Göroğlu onlarla karşılaşır. Göroğlu'yu kendilerine katmak isterler. Göroğlu da onları şehrine götürmek ister. Bunun üzerine Göroğlu ile Seferbay güreşe tutuşurlar. Göroğlu, Seferbay ile Kırk yiğidi yener ve kendini tanıtır. Bunun üzerine onlar da Göroğlu'ya katılırlar. Göroğlu ve yiğitleri maddi sıkıntıya düşerler. Dayısı Serdar Ahmet'in koyunlarından vergi hesabına alıp yemeye başlarlar.

4. Reyhan Arap:

Serdar Ahmet koyunların azalması üzerine öfkeyle gelip Göroğlu'ya çatar. Eğer, karısı Halcuvan'ın intikamını alırsa, onu han olarak kabul edeceğini söyler. Bunun üzerine Göroğlu, Arap yurduna doğru yola çıkar. Yengesini bulup götürmek ister. Yengesi Halcuvan, bunun Arapları güldüreceğini, böyle intikam olmayacağını söyler. Arap Reyhan'ın kızı Arap Zeydin'i kaçırmasını söyler. Bu, Göroğlu'ya mantıklı gelir. Arap Zeydin'i kaçıtır. Yolda Arap Reyhan peşine düşer, ama onu alt eder. Göroğlu intikamını almış olur. Arap Zeydin'i getirip dayısı Serdar Ahmet ile nikâhlar. Serdar Ahmet, Göroğlu'yu han olarak kabul eder. Vergisini ona ödeyeceğini söyler.

5. Yunus ile Miskal:

Göroğlu bir düş görür. Düşünde Yunus ile Miskal periyi görür. Göroğlu, uyandığında yiğitlerine Yunus ile Miskal periyi aramaya gideceğini söyleyerek onlardan izin ister. Bunun üzerine Kâtip Halidar, Sarılar elinde Sarı Baba isimli birinin olduğunu, Yunus ile Miskal perinin yerini onun bilebileceğini söyler. Göroğlu, kırk yiğidi ile birlikte Sarılar elindeki Sarı Baba'ya gider. Sarı Baba bunu hikmet suyu ile bilmenin mümkün olmadığını, ancak ağabayi Kara babanın bilebileceğini söyler. Göroğlu bunun üzerine Kara Babayı ziyaret eder. Kara Baba da, Yunus perinin İrem Bağı'nda, Miskal perinin de Kaf Dağı'nda yaşadığını söyler. İrem Bağı'nın nerede olduğunu hiç kimsenin bilmediğini, Kaf Dağı'nın ise üç yüz yıllık yolda olduğunu, Yunus ile Miskal perinin arkadaş olduklarını, birini alanın diğerini de alacağını söyler. Yunus ile Miskal perilerin yerini ancak Hazreti Hızır'ın bilebileceğini, onun da mekânının Deyrebad'ın eteklerinde olduğunu söyler. Göroğlu, Hazreti Hızır'ı bulmak üzere yola çıkar. Hazreti Hızır'ı bulur. İrem Bağı'nı aramakla bulamayacağını, oraya bir mağaradan gidildiğini söyler. Mağarada İrem Bağı'nın kokusunu almış, ancak bedeni sığmadığı için oraya geçemeyen, ancak orayı mekân edinmiş olan Dev Ferkıs vardır. Hazreti Hızır yolda uçup giden güvercinleri izlemesini, oraya vardığında devi gözünden vurmasını söyleyerek birçok savaş taktiği öğretir. Göroğlu yola koyulur, bir dağa gelir. Bu dağın öte tarafında bir mağara vardır. O mağarada da Dev Ferkıs yaşamaktadır. Göroğlu'nun kokusunu alıp dışarıya çıkar. Göroğlu onu gözünden vurarak öldürür. Mağarayı geçip İrem Bağı'na çıkar. Burada Yunus ve Miskal perileri razı edip Çambil'e getirir. Çambil'de yedi gün yedi gece düğün yaparlar.

6. Hasanhan:

İsfahan'da dört usta eski bir kalede destan kahramanı Rüstem'in ok yayını bulmuşlar, onu tamir etmişlerdir. Çok ağır olan bu ok yayı kim kaldırırsa ve ok atıp dokuz fili yere devirirse onun olacaktır. Eğer bunu başaramazsa, dört yüz altın ödeyecektir. Göroğlu, bu ok yayı almak üzere yola çıkar. İsfahan şehrine yaklaştığında bir kulübeye misafir olur. Bu kulübe Baba Kalender'in kulübesidir. Göroğlu, kendisini ona tanıtır ve ne amaçla geldiğini söyler. Baba Kalender, Göroğlu'ya bir asa verir. Eğer ok ve yayı kazanabilirse, demirci dükkânlarına gitmesini, orada Haldar isimli bir demirci usta olduğunu, bu ustayı bulmasını söyler. Demirciye silah satın almaya geldiğini söylemesini, demirci silahları vermezse, asayı yere bir vurmasını söyler. Göroğlu İsfahan'a gelir. Ok yayı kaldırır. Ok atıp dokuz fili yere devirir. Dönüp demirci dükkânlarına gider. Usta Haldar'ı bulur. Silahları ister. Usta Haldar, silahların bir piri olduğunu, ondan izin alması gerektiğini söyler. Göroğlu bunun üzerine, işte piri, diyerek asayı yere vurur. O anda Baba Kalender'in kılığına girer. Usta Haldar da Göroğlu'na birçok silah verir. Göroğlu asayı Baba Kalender'e vermek üzere yola çıkar. Baba Kalender'e gelip asayı vermek ister. Baba Kalender asayı ona verdiğini söyleyerek, asanın özelliklerini sayar. Usta Haldar'ın Veyengen'de bir kuyumcuda çalışan ve olağanüstü güçlere sahip olan Hasanhan isimli bir oğlu olduğunu, onu da yanında götürmesini söyler. Göroğlu Veyengan'a gelir. Kuyumcu geldiğinde asayı vurarak Hasanhan'ın babası kılığına girer. Kuyumcuyu korkutur, Hasanhan'a hemen hazırlanmasını Çambil'e gideceklerini söyler. Hasanhan ile birlikte yola çıkarlar. Yolda Göroğlu gerçek kimliğini Hasanhan'a açıklar. Bunun üzerine Hasanhan öfkelenir ve güreşmek istediğini söyler. Güreşirler. Hasanhan yenilir ve Göroğlu'nun babası olmasını kabul ederek Çambil'e gelir. Ardından babası Usta Haldar da Çambil'e gelir.

7. Kırk Yiğit ile Kırk Kız:

Günlerden bir gün Göroğlu kırk yiğidi ile sohbet ederken bir arzuları olup olmadığını sorar. Kırk yiğit de aile kurmak istediklerini söylerler. Göroğlubek, Keşan vilayetinde Kırk kızın hükümrânlık kıldığını, onları almaya gideceklerini söyler. Göroğlu ve Kırk Yiğit yola koyulur. Askar Dağı'na gelirler. Dağda Şeydulla isimli dev cüsseli bir adam vardır. Bu adam Göroğlu'yu nerede bulursa, öldüreceğini türkü söyleyerek beyan etmektedir. O da Kırk kıza âşıktır. Göroğlu kendisini tanıtır ve güreşe tutuşurlar. Göroğlu yener. Şeydulla da onlara katılmak ister. Kırk kızın Candarpuç isimli yaşlı bir anneleri olduğunu, onu kendisine alacağını söyler. Göroğlu, Şeydulla'nın ismini değiştirip Hasan

Çapsan koyar. Hep birlikte Keşan vilayetine gelirler. Burada Kırk kız kendileri ile gureşerek birisini isterler. Hasan Çapsan ortaya çıkar. Kırk kızın hepsini yenip bağlar. Anneleri Candarpuç bunun üzerine kırk bin askerine emrederek kızlarını kurtarmalarını söyler. Büyük bir savaş olur. Göroğlu ve kırk yiğitleri hepsini mahveder. Ardından Kırk yiğit Kırk kızını, Hasan Çapsan Candarpuç'u alırlar. Göroğlu nikâhlarını kıyar. Hepsi muradlarına ererler.

8. Hasan Gölver:

Çingistan memleketinde Hasan Bulgar ve Hasan Gölver isimli iki kardeş vardır. Hasan Bulgar normal bir insandır. Ancak Hasan Gölver çok iridir. Ana babası Hasan Gölver'e bakamayıp padişahlığa verir. Padişah savaş olursa kullanırım, diye düşünüp ona bakmaya başlar. Aradan yıllar geçer. Çingistan memleketinin padişahı bakar ki, on yılda üç bin altı yüz yıllık at sürüsünü yemiştir. Faydasından çok zararı var, diye onu kovar. Hasan Gölver birçok padişahlığı dolaşır. Hepsi de onu ya hemen, ya da birkaç gün baktıktan sonra kovar. Hasan Gölver en sonunda Göroğlu'ya gelir. Göroğlu onun haline acır. Bir iki gün bakar. Ancak Kırk yiğitlerin yemeklerini de yemekte, onlara bir şey kalmamaktadır. Bunun üzerine onu Türkmen çölüne çıkarır. Oradan geçen tüccarların mallarını insafla yemesini, casusları görürse onları da yemesini söyler. Böylece Hasan Gölver'in yaşlılık günleri Türkmen Çölü'nde geçer.

Ek J: Şeybani Han Destanı'nın Özeti:

Babur Han, Semerkant'ın padişahıdır. Şeybani, Babur Han'ın hizmetindeki vezirlerinden biridir. Bir sohbet esnasında, Şeybani, Babur Han'ın diğer vezirlerinden Cörevay'ın çenesine vurur. Bunun üzerine Cörevay vezir, Babur Han'a gelir ve bir Özbek olan Şeybani'nin kendisini aşağıladığını, dövdüğünü, ya Şeybani'yi ya da kendisini tercih etmesini söyler. Babur Han, Şeybani'nin öldürülmesini emreder. Ancak Törevay vezir, Babur Han'ı ikna eder ve Şeybani'nin canını bağışlatır. Semerkant'tan çıkarılan Şeybani, Özbekleri toplayıp gelerek Semerkant'ı almaya ant içer. Günlerce susuz çöllerden geçip diyar diyar gezerek Kazakları, Noğayları ve 92 boydan Özbekleri toplar; Semerkant'a doğru yürümek için hazırlıklarını tamamlar. Savaşa başlamadan önce Babur Han'a bir elçiyle mektup göndererek şehirden kendi rızasıyla çıkmasını ister. Bunun üzerine Babur Han ve Şeybani yazı tura atarak bahse girerler, Babur Han kaybeder; kaderine razı olup

Semerkant'dan çıkıp gider. Şeybani, Törevey'ı Semerkant'a bey olarak atar. Törevey Semerkant'ı mamur eder. Eserin konusu birçok yönüyle, XV-XVI. yüzyıllarda, Orta Asya'nın tarihinde önemli rol oynayan tarihi şahsiyetlerden Babur Şah ve Şeybanî Han arasındaki Semerkant şehrini ele geçirme mücadelesine dayanır. Semerkant başta olmak üzere Maverâünnehir bölgesinde hâkimiyet kurmak için dönemin siyasi ve askeri güçlerinin birbirlerine karşı verdiği mücadele özetle şöyledir: Babur, babası Ömer Şeyh Mirza'nın 1494'te ani ölümüyle, on bir yaşında onun tahtına geçerek Fergana idaresinin hâkimi oldu. Timur İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, siyasi açıdan bölgede sürüp giden taht mücadelesinin içine girdi. Babur Semerkant'ı ele geçirip böylece hem büyükdedesinin payitahtına sahip olmak; hem de kuzeyden gelen Şeybani Han tehlikesini önlemek istedi. 1497'de Semerkant'ı kuşatarak aldı. Ancak bu hâkimiyet sadece yüz gün sürdü. Babur, kardeşleri ve yakın akrabalarının ayaklanmaları ile meşgul olduğundan Semerkant'ı bırakmak durumunda kaldı. Buhara padişahı Sultan Ali Mirza'nın eline geçen Semerkant, 1500 yılında, Sultan Ali Mirza'nın annesi Zühre Beğim Ağa'nın isteği doğrultusunda, yapılan bir anlaşma sonucunda, Özbek ülkelerinin ele geçirilmesinden sonra oğluna geri verilmesi şartıyla, Muhammed Şeybani Han'a verildi. 1501'de Babur, bir baskınla Semerkant'ı Şeybani Han'dan geri aldı. Aradan uzun bir süre geçmeden Nisan-Mayıs 1501 'de bir meydan savaşında Babur, Şeybanî Han tarafından Serpül'de yenilgiye uğratıldı. Şeybani Han'ın bu kuşatmasında Babur, Semerkant'a kapanıp kaldı. 1501 yazındaki açlık sebebiyle savunması yapılamayan Semerkant, Şeybani Han'a teslim edildi. Şeybani Han barış teklif etti; buna karşılık olarak Babur'un ablası Hanzade Begüm'ü aldı. Bu teklifi kabul etmek mecburiyetinde kalan Babur, Semerkant'tan askerlerini hızla uzaklaştırdı. Şeybani Han, 1510'da İran hükümdarı Safevi Şah İsmail'e yenildi ve Merv yakınlarında öldürüldü. 1504'de Kabil ile Gazne'yi fetheden Babur, 1511'de Kabil'in yönetimini kardeşi Nasır Mirza'ya bırakarak Kunduz ve Buhara'yı ele geçirdi. Bu seferlerinin ardından üçüncü defa Eylül 1511'de Semerkant'ı aldı. 1512'de Semerkant'tan önce Buhara'ya daha sonra Hisar'a çekildi. 1513-1514'de Babur Kunduz'da konaklayarak, Semerkant'ı geri alınak için fırsat kolladı. Kendisine destek veren İran hükümdarı Şah İsmail'in 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da Osmanlılara yenilmesinden sonra Semerkant'ı geri alma ümidini yitiren Babur, 1515'te Kabil'e döndü. 1519'da Hindistan'a ilk seferini düzenledi.

Ek K: Küntogmuş Destanı'nın Özeti:

Zenger şehrinin padişahı Buvrahan'ın Şair ve Tahir adlı iki veziri vardır. Kardeş olan bu iki vezir çocukları olduğunda, kız olursa dost olmaları, erkek olursa birbirlerine kol kanat germeleri konusunda sözleşirler. Fakat Şair vezirin Halbeka adlı bir kızı, Tahir vezirin ise Halmömin adlı bir oğlu olur. Halmömin'in annesi oğlunu doğurduktan sonra ölünce Halbeka'nın annesi bu çocuğu emzirir ve bu ikisi sütkardeşi olurlar. Ancak Zenger şehrinde yaşayan herkes onların sütkardeşi olduğunu bilmedikleri için onların beşik kertmesi olduğunu düşünürler. Halbeka yaşını geçtikten sonra güzelliği kendi sınırlarını aşar, onun güzelliğini ve vasıflarını işiten padişahlar ve hanzadeler, ona görücü gönderirler. Fakat Halbeka'nın kendisiyle evlenmek isteyenlerden tek bir şartı vardır. Bu şarta göre onunla evlenmek isteyen kişi kendisiyle satranç oynayacak ve Halbeka satranç oyununda onu yenen kişiyle evlenecektir. Halbeka ile evlenmek isteyen herkes bu şartı duyar, ancak hiç kimse onu bu oyunda yenemez. Bunun üzerine Halbeka'nın ünü daha da artar. Günlerden bir gün, Buvrahan, Halbeka'nın güzelliğini görür ve ona âşık olur. Onu, oyunda yensem de yenilsem de benimle evlenmeli diye düşünür. Halbeka ise ona haber göndererek, onun namertlik yapmamasını, bu şekilde davranarak kendini diğer ülkelerin padişahlarına kınatmaması gerektiğini söyleyerek görücüleri geri gönderir. Bunları duyunca padişahın Halbeka'ya olan hayranlığı daha da artar. Devletin ileri gelenlerini bir araya toplar, onlara bu olay karşısında ne yapması gerektiğini danışır. Padişahın kaygısının sebebi, kendisi vazgeçtiğinde ya da oyundan yenilgiyle ayrıldığında Halbeka'nın başka biriyle evlenecek olmasıdır. Devletin önemli kişileri düşünürler ve kararlarını padişaha bildirirler. Padişah onları dinler ve tavsiyelerini yerine getirmeye karar verir. Tavsiyeye göre Halbeka'nın bahtı bağlanacak, şehirde her kim onun adını anarsa canı tehlikeye girecektir. Böyle olduğunda Halbeka'ya kimse talip olmayacağından dört ya da beş yıl sonra Halbeka evlenmek isteyince Buvrahan ile evlenecektir. Bunun üzerine padişah tüm ülkeye adamlarını gönderir. Adamlar padişahın isteğini halka bildirirler. Ancak üzerinden geçen dört beş yıla rağmen Halbeka padişaha boyun eğmez. Günlerden bir gün Halbeka bir rüya görür. Rüyasında bir adamla aynı yatakta yatmış, sohbet etmekteymiş. Halbeka bu adama kim olduğunu sormuş. Genç adam kendisinin Dormenli pehlivan Küntoğmiş olduğunu söylemiş, o da Halbeka'ya kim olduğunu sormuş. Halbeka da kendisini ona tanıttıktan sonra yüzüğünü Küntoğmiş'a vermiş, onun yüzüğünü de kendisine aldığı sırada uyanmıştır. Halbeka gördüğü rüyanın etkisinde kalır. Bahragül adlı cariyesine gördüğü rüyayı anlatır ve hemen bir ressam bulmasını ister. Ressama kendi resmini çizdirir, saçından kopardığı tel ile resmi bağlar. Bir sandık getirtir, resmi sandığa koyar, sandığın içini mumlatıp, dışını da altınla kaplatıp kilitler, kilidi sandığa bağlar ve sandığı nehre

bırakırken “Sandık Kuntoğmiş’tan başkasının eline geçmesin.” der. Sandık nehirde günlerce gittikten sonra sonunda Dormen şehrine ulaşır. Dormen şehrinde, Dormenli Kuntoğmiş olarak anılan bir pehlivan vardır. Kuntoğmiş, on dört yaşına girdiğinde iş güc edinmiş, on dördünü geçtikten sonra ise askerlik işleriyle uğraşmış, kılıç ve silah kullanmayı, ok ve mızrak atmayı, düelloyu, keçi oyununu öğrenmiş, kırk yiğidini yanına alıp gâh dağa çıkmış, gâh avlanmıştı. Bir gün, Kuntoğmiş kırk yiğidi ile nehrin kıyısında avlanırken gözüne bir sandık ilişir. Yiğitlerle beraber sandığı sudan çıkarırlar. Ancak yiğitler sandığın altınla kaplı olduğunu gördüklerinde dışını kendilerine isterler. Kuntoğmiş da sandığın içini alacaktır. Sandığı açarlar içinden bir kâğıt çıkar. Kâğıdın üstünde Halbeka’nın ay gibi güzel, parlak yüzünü görünce Kuntoğmiş bu kıza âşık olur, olduğu yerde gücünü yitirir ve kendinden geçer. Yanındaki adamlar ne yapacaklarını bilemezler ve Kuntoğmiş’in kız kardeşi Appaqay’ı çağırırlar. Appaqay gelir, Kuntoğmiş kendine gelir ve aşkını gizleyemez anlatır. Daha sonra kız kardeşine resmi gösterir. Appaqay gördüğü güzellik karşısında anlar ki abisinin derdinin tek çaresi bu kızdır. Kuntoğmiş, nice günler yürüdüktan sonra Zenger’e ulaşır. Fakat şehrin kapısı kilitlidir. Kuntoğmiş bekçiyi uyandırır. Bekçiye, buraya Halbeka’yı bulmak için geldiğini söyleyince bekçi şaşırır ve korkar. Kuntoğmiş’i Buvrahan’ın buyruğu konusunda uyarsa da gece Kuntoğmiş’i misafir eder. Sabah olduğunda Kuntoğmiş Halbeka’yı aramak için yola çıkar ama nereye gideceğini bilmeden dolaşırken pazar yerine varır. Orada bir kocakarı ipek satıcılarıyla kavga ederken Kuntoğmiş’i fark eder. Yanına gidip konuştuğunda Halbeka’yı aradığını öğrenir. Buvrahan’ın dünürü olan bu kocakarı, Kuntoğmiş’i kendi evine götürür, ona sofraya hazırlar ve kendisi Halbeka’yı getirmeye gittiğini söyleyerek evden çıkar. Bu kocakarının Zamangül adlı bir kızı vardır. Zamangül, Halbeka’nın cariyelerinden biridir ve kocakarı Kuntoğmiş’a kendi kızını Halbeka olarak tanıtmayı planlar. Düşündüğünü uygular, kendi kızını Halbeka diye Kuntoğmiş’in karşısına çıkarır. Kuntoğmiş kızını görünce Halbeka olmadığını anlar ve çok kızar. Zamangül Kuntoğmiş’in kızdığını görünce ona Halbeka’yı bulması için yardım etmeye karar verir. Zamangül’ün önerisiyle Kuntoğmiş pazardan birkaç eşya alır ve bu eşyalarla Halbeka’nın köşkünün önüne gelirler. Eşyaları köşkün duvarına asar ve beklemeye başlar. Halbeka cariyelerinden birini adamın kim olduğunu öğrenmesi için gönderir. Cariye döndüğünde Kuntoğmiş’i öyle bir anlatır ki Halbeka abarttığını düşünerek sinirlenir. Sonra Bahragül’ü gönderir. O da bir önceki cariye gibi döndüğünde Kuntoğmiş’i övünce Halbeka giyinip kuşanıp, dört cariyesini Kuntoğmiş’i oraya getirmeleri için gönderir. Kuntoğmiş önce direnir. Ancak kızların ikisi bohçasını alır, diğer ikisi ise Kuntoğmiş’i kollarından tutarak Halbeka’nın huzuruna çıkarırlar. Bu iki âşık

birbirlerini görünce çok etkilenir. Bir süre sohbet ederler ve Halbeka kızlardan satranç oyunu için hazırlık yapılmasını ister. Hazırlıklar tamamlanır. Halbeka ve Küntoğmiş oyuna başlarlar. Oyun saatlerce sürer, Halbeka sonunda yorulur ve uykusu gelir. Bu haldeyken yanlış bir hamle yapar ve Küntoğmiş onu yener. Halbeka şartı yerine geldiği için kendisinin artık Küntoğmiş'a ait olduğunu söyler ve bunun üzerine ziyafet sofrası kurulur. Buvrahan Halbeka'ya âşık olduktan sonra, onun dışarı çıkmasını yasaklamış ve her gün sadece tan vaktinden önce köşke çıkmasına, tan vaktine kadar yüzündeki örtüyü açarak etrafı seyretmesine izin vermiştir. O da bu sırada Halbeka'yı görebilecektir. Ancak şehirdeki hiç kimse, o saatte dışarı çıkmayacak, herkes evinde olacaktır. Bu sayede Halbeka, her gün aynı saatte köşke çıkıp etrafı izler. Buvrahan alışık olduğu şekilde her gün Halbeka'yı görmek için bakar, fakat üç gün boyunca Halbeka'yı göremez. Bunun üzerine iki yüz cellat ve dört yüz muhafızı Halbeka'yı kontrol etmeleri için gönderir. Cariyeler Halbeka hasta deseler de adamlar inanmaz ve ortalığı dağıtarak aramaya başlarlar. Bahragül, Halbeka ve Küntoğmiş'i uyarmak için gittiğinde onları birlikte uyurken bulur. Bahragül Halbeka'yı uyandırır, ona olanları anlatır. Halbeka ve Küntoğmiş kaçmak için camdan atlarlar. O sırada ikisinin de gömlekleri rüzgârdan şişer ve kanat gibi açılır. Böylece her ikisi de yere sağlam olarak inerler. Gidecek yer ve tanıdık kimse olmadığı için Küntoğmiş Halbeka'yı alır ve şehirdeki tek tanıdığı insan olan kocakarının evine götürür. Kocakarı her ikisini kendi evinin ahırına saklar. Bu sırada Buvrahan, Halbeka ve Küntoğmiş'i bulup getirene boyu kadar altın vereceğini, ama onları saklayanları da ölümle cezalandıracağını duyurduğu için kocakarı korkar ve onları sarayın eski samanlığına götürüp orada saklanmalarına yardım eder. Padişahın Zamangül adlı yaşlı hizmetkârı saman gerektiği için otuz büyük kapla samanlığa gelir. Kapların yirmi tanesini doldurur ve on tanesini orada bırakır. Halbeka ve Küntoğmiş kaçmak için tek çareyi bu kaplardan birinin içine girmekte bulurlar. Tam dertop olmuş kabın içine girerlerken Zamangül onları fark eder. Fark edince Halbeka ona yalvarır. Bu sırada kapının önünden geçen seyis başı onları görünce padişaha giderek ona haber verir. Padişah öfkelenir ve cellatlara, Zamangül'ü öldürmelerini diğerlerini de alıp gelmelerini emreder. Cellatlar Halbeka ve Küntoğmiş'i padişahın huzuruna çıkarırlar. Daha sonra bir devenin derisini yüzüp deriyi tulum yapıp, Halbeka ve Küntoğmiş'i bu tulumun içine koyarlar. Tulumu da bir atın kuyruğuna bağlayıp, atı ürkütünce at koşmaya başlar. At koşarken tulumun da ağırlığıyla atın kuyruğu bir tel iki tel derken tamamen kopar ve tulum çölün ortasında bir yerde düşer. Güneşin etkisiyle tulum kurur ve demir gibi sertleşir. Sonra aniden bir kuzgun gelir ve tulumu deler. Onlar da sağ salim tulumun içinden çıkarlar. Halbeka ve Küntoğmiş

çölün ortasında aç ve susuz kalır. Günlerce yol yürüseler de yönlerini bulamazlar. Bir süre daha yürüyüp sonunda Muğal dağına ulaşırlar. Dağdaki derede yiyecek bir şeyler bulunca karınlarını iyice doyurur burayı da mesken tutup kalırlar. Küntoğmiş her gün etraftaki yollara gidip gelerek memleketine giden bir yol bulmaya çalışır. Yaz kış geçer. Halbeka hamile kalır ve vakti geldiğinde iki tane erkek çocuk doğurur. Yıllar geçer, Küntoğmiş hiçbir yol bulamaz. Çocuklar üç yaşına girer. Küntoğmiş bir gün çok uzakta bir tepe fark eder. Halbeka ve çocuklarını orada bırakarak tepenin ardına bakmak için gider. Üç gün yol yürüdüktan sonra tepenin ardında iki büyük saray ve sarayların birinin önünde bin tane kervanın yattığını görür. Gidip onlardan ekmek ve su istemeye karar verir. Kervanbaşının adı Azbarhoca'dır. Küntoğmiş Azbarhoca'dan ekmek ve su ister ancak o suyun başını yuha tuttu diye vermek istemez. Küntoğmiş bu duruma sinirlenerek bir parça ekmek ve bir kâse su karşılığında yuhayı öldüreyim diye anlaşırlar. Küntoğmiş suyun hepsini içip, ekmeğin de yarısını yiyerek diğer yarısını eğer kurtulursam çocuklarıma yediririm diye ayırır. Sonra yuhayı öldürmeye gider ve onu öldürür. Döndüğünde kervanın toplanmış gitmekte olduğunu görür. Kervanbaşı, Küntoğmiş'in sağ döndüğünü görünce yanına gelir ve teşekkür eder. Can dostu olurlar. Küntoğmiş'in ekmeğin yarısını sakladığını görmüş olan Azbarhoca, ona ardında kimse olup olmadığını sorsa da Küntoğmiş söylemez. Ancak Azbarhoca ona inanmaz ve Devlet adlı hizmetkârını Küntoğmiş'in yoldaşını bulması için gönderir. Devlet, Halbeka ve çocukları bulup getirir. Azbarhoca kendi yoluna gitmek, Küntoğmiş ise Dormen'e gitmek için ertesi sabah buluşmak üzere anlaşırlar. Küntoğmiş ve Halbeka uyumaya giderler. Küntoğmiş öyle bir uyuya kalır ki sabah olur ama o uyanamaz. Azbarhoca adamlarını Küntoğmiş'i uyandırmak için gönderir. Adamlar giderler uyuduklarını görürler. O sırada bir adam Halbeka'nın yüzündeki örtü düştüğü için onu tanır ve Azbarhoca'ya anlatır. Azbarhoca bir plan yapar. Plana göre Küntoğmiş'i öldürecekler, Halbeka'yı ise Buvrahan'a götüreceklerdir. Azbarhoca önce Küntoğmiş'a içki içirip onu sarhoş eder. Sarhoş olan Küntoğmiş her şeyi Azbarhoca'ya anlatır. Tam onu öldürecekken Kasım adlı adamı yaptığı iyilikleri hatırlatır. Öldürmesine müsaade etmez. Küntoğmiş'i bir hasıra sarıp orada ölüme terk ederler. Çocukları da orada bırakırlar. Sadece Halbeka'yı alarak yola çıkarlar. Bir günlük yol gittiklerinde Kasım, adamlarına yola yiyecek ve su bırakmalarını söyler. Eğer Küntoğmiş ayılır ve onları takip ederse bunları yiyerek güç alacaktır sonra da Azbarhoca'yı öldürmeye gelecektir. İşte o zaman Kasım Küntoğmiş'a yardım etmeyi ümit etmektedir. Küntoğmiş akşam kendine gelir. Herkesin gittiğini fark eder. Etrafa baktığında çocuklarını bulur. Onları da alarak kervanların arkasından gider. Tam çok acıktıkları bir zamanda ekmek ve suyu bulurlar.

Karınlarını doyururlar. Bir hafta sonunda Azbarhoca ve karvanlar, Tacan nehrinin kıyısına geldiklerinde karşıya geçerler ve Küntoğmiş'in onları takip etme ihtimaline karşı nehirdeki tüm kayıkları suya bırakırlar. Küntoğmiş nehre ulaştığı sırada kayık olmadığını fark edince çocuklardan birini kıyıda beklemesi için oturtur diğerini de ağzıyla tutup karşıya geçirmek için suya girer. Tam suda ilerlerken yaşlı bir kurdun kıyıda ki çocuğu belinden tutup götürdüğünü görür. O sırada panikleyince ağzıyla tuttuğu çocuk da suya düşer ve o çocuğu da bir balık yutar. Küntoğmiş sudan çıkıp kurdun kaçırdığı çocuğu kurtarmak ister ama yetişemez. Tam oturmuş feryat ederken bir çoban onu görür ve yanına gelir. Bu halinin sebebini sorar ve Küntoğmiş ona başından geçenleri anlatır. Çoban onun bu haline acıyıp kendisinin diğer çobanlarla kaldığı yere götürmek ister, ancak çoban koyunları bir araya toplamaya gidip döndüğünde Küntoğmiş'in gitmiş olduğunu görür. Âlim avcı adlı büyük avcı, ağını nehre atmış beklerken Küntoğmiş'in oğlunu yutan balık bu ağa takılır. Balığı ağdan çıkarttıklarında bir çocuğun balığın içinden baba diye bağırdığını duyar. Avcı şaşırır çocuğu balığın ağzından çıkarıp kendi evine götürür. Onu balık yuttuğu için çocuğun adını Mahibay koyarlar. Diğer çocuğu alıp kaçan kurt ise çobanların kaldığı yerden geçerken çocuğu ağzından düşürür. Çobanlar bunu fark edip çocuğu alırlar. Akşam, Küntoğmiş'la karşılaşan çoban döndüğünde olanları dinler ve çocuğun sabah karşılaştığı dervişin oğlu olduğunu anlar. Çobanlar kurdun kaçırdığı bu çocuğa Gürkibay adını verirler. Diğer taraftan Azbarhoca ve kervanlar günlerce yol aldıktan sonra Zenger şehrine ulaşırlar ve Halbeka'yı bulduklarını haber verirler. Buvrahan onu bitmiş, tükenmiş bir halde görünce neler olduğunu sorar ve Halbeka da her şeyi tek tek anlatır. Padişah tekrar devletin ileri gelenlerini bir araya toplar ve bir karara varırlar. Karara göre Azbarhoca'yı zindana atacaktırlar. Çünkü Halbeka'nın çocukları er ya da geç intikamlarını alacaklardır. Azbarhoca'nın mallarını da padişah alacaktır. Halbeka'yı ise sütkardeşi olan muhafız başı Halmömin'e vereceklerdir. Böyle olunca Halmömin Halbeka'yı alıp evine götürür ve ona orada bakar. Yıllar geçer. Çocuklar 11 yaşına girerler. Gürkibay 10 yaşına girdiğinden beri çobanların yanında koyunlara bakmaktadır. Çoban, Mahibay'ı da sürekli görür. Çocuklar 20 yaşına geldikleri vakit onları Dormen'e götürüp Küntoğmiş'la tanıştırmayı planlamaktadır. Çocuklar 12 yaşına geldiklerinde bir gün Gürkibay koyunları otlatırken yorulur ve uyur. O sırada diğer çobanlar kıyıda oturmuş konuşurken, Küntoğmiş'i tanıyan çoban ağlar. Bunu gören diğer çobanlar ona ısrar ederler ve çoban tüm bildiklerini anlatır. Bu sırada Gürkibay uyanır ve tüm anlatılanları dinler. Ertesi gün koyunları otlatırken koyunların bir kısmını kurda kaptırdığı için korkar ve kaçır. Mahibay ise çevik, kıvrak bir çocuktur. Arkadaşları bir sepet balık satarken o dört beş sepet satar. Bir gün yine balık

satarken kumar oynayanları görür. Kumarbazlar Gürkibay'ın saf olduğunu bildikleri için onu da oyuna dâhil ederler. Bir kerede tüm parasını ve kıyafetlerini kaybeden Mahibay, avcılardan korkar ve kaçmaya karar verir. Nehrin bir tarafından Gürkibay, diğer tarafından ise Mahibay gelmektedir. Birbirlerini görürler. Uzaktan sohbet ederler. Gürkibay Mahibay'ın da kendisi gibi bir yetim olduğunu öğrenip, her şeyi ondan da dinleyince kardeş olduklarını anlar ama ona söylemez. Bu iki çocuk birbirlerine öyle alışır ve ısınırlar ki birbirlerini görmeden duramazlar. İki çocuk üç hafta yol yürürler ve sonunda Zenger'e ulaşırlar. Ulaştıktan sonra ayrılmamak için beraber çalışacakları bir iş ararlarken, Halmömin'le karşılaşır. Halmömin onları kendi evinde kendi hizmetinde çalıştırmaya karar verir. Bu sırada Gürkibay dayısını tanır, ancak Mahibay'a söylemez. Çocukların şehre gelişinin üstünden beş altı ay geçmiştir ki Padişah Buvrahan ölür. Geleneğe göre padişah öldüğünde "Devlet kuşu" denilen bir kuş uçurulur ve kuş kimin başına konarsa o, ülkenin padişahı olur. Devlet kuşunu uçuralı üç gün olmuştu. Şehirdeki büyük küçük herkes kırdaki bekler. Kuş ise bir insan başı yerine ya ağaca ya da duvara konmaktadır. Bir gün Küntoğmiş'in yolu buraya düşer. Belindeki büyük nargileye ateş yakmak için bir ağacın altına oturduğu sırada kuş onun başına konar. Şehirdeki adamlar kuşu kovalar ama kuş tekrar gelip onun başına konar. Adamlar Küntoğmiş'a padişah olduğunun müjdesini verirler ve saraydan bir doğan uçururlar. Doğan da tam üç kez Küntoğmiş'in başına konunca Küntoğmiş'a devlet yüzüğü verilir ve tüm şehir ona itaat eder. Padişah olduktan sonra vereceği şölen yemeğinin olduğu gün ilk nöbet Halmömin'e düşer. Halmömin tam gidecekken karısını çocuklara dikkat etmesi için uyarır. Halmömin gittikten sonra Halbeka hiç görmediği çocukları merak eder. Yengesini kandırır ve çocukları görmeye giderler. Ekmek ve suyu uzattıklarında Mahibay alır. Halbeka küçük pencereden onları görünce kendi çocuklarını görmüş gibi heyecanlanır. İçinden bunların onun çocuğu olduğu düşüncesi geçer. Halbeka'nın ağlamaya başladığını duyan Gürkibay da kardeşine sarılıp ağlamaya başlar. Gürkibay ve Mahibay, akşam içki içip sarhoş olurlar. Mahibay'ın ağlayıp dert yandığını gören Gürkibay, ona her şeyi anlatır. O anlatırken damdan onları izleyen Halbeka da her şeyi öğrenir. Çocuklarına sarılıp hasret gideren Halbeka'yı birden korku sarar. Halbeka, padişah ona ve Küntoğmiş'a zulm ettiği gibi çocuklarına da zulm eder diye onları Dormen'e Küntoğmiş'i ve onun dostlarını bulmaya gönderir. Çocuklar babalarını ve onun dostlarını bulacak, sonra da gelip Halbeka'yı buradan götüreceklerdir. Çocuklar annelerini dinleyip, sekiz gün yol yürüdükten sonra Aladağ'a ulaşırlar. Bir at sürüsü ile karşılaşınca Mahibay'ın ısrarıyla içlerinden birkaçını alıp kaçarlar. Yolun bir yerinde ise yoruldukları için uyurlar. Atların çalındığını fark eden at bakıcısı padişaha gidip durumu

bildirdi. Padişah da adamlarını hırsızları bulmaya gönderir. Askerler yolları aşır hırsızları bulmaya gelince uyuduklarını görürler ve kollarını bağlayıp kamçılıyarak tekrar Zenger'e götürürler. Küntoğmuş devletin ileri gelenlerini toplamış otururken, askerler iki çocuğu getirir. Küntoğmuş, Gürkibay ve Mahibay'ı karşısında görünce kendi çocukları aklına gelir ve gözleri yaşarır. Ancak hırsızlık yaptıkları için onları cellatlara teslim eder. Halbeka evin damından çevreyi izlerken çocuklarını cellatların elinde görünce içi yanar. Ne yapsa cellatları caydıramaz. Cellatlar önce hangisini öldürelim diye düşünürken, Küntoğmuş kendi çocukları olduğunu anlayıp, tahttan inip zorlukla yanlarına gelir. Padişah geliyor diye korkan cellatlar hemen ipi çocukların boynuna geçirir. Küntoğmuş buna engel olur ve çocukları ipten kurtararak göğsüne bastırır. O sırada Halbeka, padişahın Küntoğmuş olduğunu görür. Her şey açıklığa kavuşunca devletin ileri gelenleri Küntoğmuş'a, Buvrahan'ın Azbarhoca'yı zindana attırdığını ve onun hala zindanda olduğunu söyleyince Küntoğmuş iki çocuğunu intikamlarını almak üzere gönderir. Gürkibay ile Mahibay, Azbarhoca'yı öldürür ve intikamlarını alırlar. Küntoğmuş tüm şehre ziyafet verir. Ziyafet bittikten sonra devletin ileri gelenlerini toplar. Halmömin'i Zenger şehrine padişah yapar. Küntoğmuş, karısı Halbeka ve çocukları ile kendi memleketi olan Dormen'e gider. Sağ salim Dormen'e varınca burada da ziyafet verip, muradına erer.

Ek L: Şeker bilen Şirin Destanı'nın Özeti:

Kasımhan Kuyankı şehrinin hükümdarıdır. Seksen hanımı olmakla birlikte sekseninden de çocuğu olmaz. Azizleri ziyaret eder, bunlardan da hiçbir fayda görmez. Bütün halkı toplayıp, kırk gün kırk gece düğün yapar. Bu hanın Süyecan adlı bir veziri vardı. Onun da çocuğu yoktur. Halkı yedirip içirip, onlardan dua alır. "Çokluğun duası göl" denilen sözün anlamını o zaman öğrenir. Padişahın Botaköz adlı hanımı hamile kalır. Vezirin hanımı da hamile kalır. Aylar geçer, günler geçer, padişahın hanımı oğlan doğurur, ertesi gün vezirin hanımı da bir oğlan doğurur. Vezirin oğlunu da padişahın hanımı emzirir. Çocuklara ad koyar. Padişahın oğluna Şekerbey, vezirin oğluna Şirinbey adını koyar. Onlar Şirin-Şeker diye tanındılar. Bilenler Şirin'e vezirin oğlu dediler, bilmeyenler ikisi de padişahın oğlu dediler. Onlar bir yaşına, iki yaşına girdiler, üç yaşına girdiler, konuşmaya başlayınca okula gönderdiler. Çocuklar yedi yaşını doldurdular. Okumayı öğrendiler. Artık okudukları evlerden çıkıp, maslahat ederek, babamız için avlanalım, diye düşündüler. Yedi yaşına gelerek eğitimlerini tamamlayan Şirin ve Şeker avlanmaya çıkarlar. Dağları dereleri aşarlar fakat avlayacak bir şey bulamazlar. Yurtlarına geri

dönerken gölde yüzen bir kaz görürler. Bu kazı vurmaya çalışırlar. Yaraladıkları kaz uçarak Kasımhan'ın diğer karısı Gence Hanım'ın kulubesine gelir. Gence Hanım bu kazı çok sevmektedir. Çocuğu olmadığı için bu kaza gözü gibi bakmaktadır. Çocuklar zorla kazı alırlar. Babalarına götürerek avlandık diyip, saygı görürler. Gence Hanım kazının ölmesine çok üzülür. Kasımhan'ın yurduna giderek Şirin ve Şeker'in zorla kendisine sahip olmaya kalktıklarını, ona zulüm yaptıklarını anlatır. Bu iftira karşısında Kasımhan çok üzülür ve sinirlenerek iki çocuğun darağacına asılmalarını emreder. Çocuklar darağacına asılacakları zaman bir derviş gelerek çocukların darağacına asılmalarını önler. Kasımhan bunun üzerine çocukların Hakik dağının diğer tarafına götürülerek öldürülmelerini ister. Cellatlar Şirin ve Şekeri bağlayarak Hakik dağına çıkarırlar. Cellatlar burada Şirin ve Şeker'in ellerini bağlar. Yolda avladıkları yaban hayvanlarının kanını çocukların elbiselerine bulayarak Kasımhan'a götürürler. Bu sırada Alevhoca adlı bir derviş gelerek Şirin ve Şeker'in ellerini çözer ve ortadan kaybolur. Şirin ve Şeker bağlarının çözülmesinden sonra yürümeye başlar. Günlerce yürüdükten sonra bir dağda yapayalnız yaşayan bir adama rast gelirler. Halyar isimli bu kişi kızının Zil dağında esaret yaşadığını anlatır. Bu dağın giriş kısmında bir ejderha yaşamaktadır. Bu ejderha oraya yaklaşan nice adamı yiyip yutmuştur. Halyar da Karahan'a burada hizmetkârlık yapmaktadır. Şeker, Halyar dedenin anlattıklarından Halyar'ın kızı Gülgünay'a âşık olur. Gülgünay'a ulaşmayı kafasına koyar. Şirin ve Şeker Halyar Dede'nin yanından ayrılarak yürümeye başlarlar. Karşılıklarına bir dağ çıkar. Şeker, Şirin'e dinlenmesi söyleyerek bu dağa doğru gider. Bu noktadan sonra Şirin ve Şeker birbirinden ayrılır. İkisinin yolu da birbirinden ayrılır birbirlerinden habersiz gittikleri yerlerde birtakım mevkilere ulaşırlar. Şeker biraz yürüdükten sonra dağın girişinde bir ejderha ve dev görür. Dervişlerin de yardımıyla ejderhayı ve devi öldürür ve iki boynuzunu alıp dağdan içeri girer. Dağın iç kısmında Gülgünay'ı görür ve âşık olduğu kızın o olduğunu anlar. Şirin dinlendiği yere abisinin geri gelmemesinden onu aramaya koyulur. Gittiği yerde abisini bir türlü bulamaz. Susuzluktan biçare kalır. Öleceği sırada bir derviş topluluğuyla karşılaşır ve onlara yol arkadaşı olur. Bu derviş topluluğu kırk kişiden oluşmaktadır. Şeker, Gülgünay'ın yanında mutlu bir hayat sürerken Karahanşah Gülgünay'ın izini bulur. Ordusunu toplar ve savaş hazırlıklarını tamamlayıp Gülgünay'ı almaya gider. Şirin gelen orduyu karşılar ve onları yenilgiye uğratar. Karahan savaşarak Gülgünay'ı alamayacağını anlar. Bunun üzerine hileye başvurur ve yaşlı kötü kalpli bir kadını görevlendirerek Gülgünay'ı ülkesine getirtir. Yaşlı kadın dağın girişinde Şeker'i kandırarak içeriye girer. İçerde bunları sarhoş eder. Gülgünay'ı uçan atına bindirerek alıp götürür. Her şeyden habersiz Şeker, Gülgünay'ın ortadan

kaybolmasına bir anlam veremez. Gülgünay bir gün evin önünde konaklayan dervişleri görür. Hizmetçisi Akkız'ı bu dervişlerin hatırlarını sormak için gönderir. Bu dervişler arasında Şirin de vardır. Gülgünay Şirin'in Şeker'in kardeşi olduğu anlar. Kalender dervişlerle ve hizmetçileriyle anlaşılan Gülgünay Kara Han'ın gafletinden yararlanarak onu öldürür. Şirin'i abisini araması için Gülgün dağına gönderir. Şirin burada abisiyle karşılaşır birbirlerine kavuşmuş olurlar. Geriye döndüklerinde Şirin Kasım Han'ın yetim kızı Akbeden ile evlenir. Bu ülkeye hükümdar olur. Şeker de Gülgünay'la evlenir. Kırk kız da kırk kalenderle evlenir. Şirin ve Şeker destanında kahramanlar büyük bir orduyla ve devlerle babalarından öğ almak için doğdukları şehir olan Kuyankı'ya giderler. Kuyankı'ya girdiklerinde herkes böyle görülmemiş bir ordu karşısında çaresiz kalır. Kasımhan bu ordunun kimin olduğunu anlayamaz, savaşa cüret eder. Herkesin öldürülebileceğini ülkesinin yok edileceğini anlar. Bu sırada Alevhoca'dan yardım diler. Alevhoca, Şirin ve Şeker'i ikna ederek babalarıyla barıştırır. Üvey annenin yaptığı kötülük anlaşılır, ülkelerine dönen Şirin ve Şeker burada huzur ve esenlik içinde yaşarlar.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Tuğba TEKE

Doğum Yeri ve Tarihi: Kastamonu- 15.11.1988

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı (2006-2010)

Yüksek Lisans Öğrenimi: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı (2012-2015)

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

Bilimsel Yayınlar: TEKE Tuğba. (2016) “Cengiz Aytmatov’un ‘Gün Olur Asra Bedel’ Romanı ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun ‘Yaban’ Romanlarında Halk Edebiyatı ve Folklor Unsurları” **Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, s. 46-64.

TEKE, Tuğba. (2016) “Yahya Akengin’in Şair Kimliği ve Poetikası” **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, s. 113-128.

TEKE Tuğba, EROL ÇALIŞKAN, Şerife Seher. (2018) “Geçmişten Günümüze Devrek’te Bastonculuk Geleneği” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 11, Sayı 56, s.95-100.

EROL ÇALIŞKAN, Şerife Seher, TEKE Tuğba. (2018) “Türkmen Efsanelerinde Nedir Şah” **Goce Delcev Üniversitesi Palimpsest Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, s.115-129.

TEKE, Tuğba. (2019) “XX. Yüzyıl Âşıklarından Kastamonulu Yorgansız Hakkı Çavuş’un Şairliği ve Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **TÜRKLÜK BİLİMİNDE GÜR BİR SES PROF. DR. İSA ÖZKAN ARMAĞANI, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, Ankara, s. 509-522.

TEKE, Tuğba. (26-28 Nisan 2017) Özbek Halk Edebiyatında Abdurauf Fitrat ve ‘Özbek Klasik Müziği ve Tarihi’ Adlı Eseri. **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi**, Bildiriler Kitabı Cilt 3, s.695-700. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum).

TEKE Tuğba, EROL ÇALIŞKAN Şerife Seher. (29-31 Mart 2018) Efrâsiyab’ın Hikâyelerinde Halkbilimsel Unsurlar, **ICSSCA VI. Uluslararası Çin’den Adriyatik’e Sosyal Bilimler Kongresi**, Ankara (Özet Bildiri/Sözlü Sunum).

EROL ÇALIŞKAN Şerife Seher, TEKE Tuğba. (29-31 Mart 2018) Türkmen Efsanelerinde Önemli Bir Karakter: Nedir Şah, **ICSSCA VI. Uluslararası Çin’den Adriyatik’e Sosyal Bilimler Kongresi**, Ankara (Özet Bildiri/Sözlü Sunum).

TEKE Tuğba. (16-20 Nisan 2018) Gülsüm Cengiz’in Şiirlerinde Hüzün/Melankoli, **ICOSS Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı**, Kapadokya, ICOSS Konferans Dijital Kitabı, s. 309 (Özet Bildiri).

TEKE Tuğba. (19-21 Temmuz 2018) Kültürel Miras ve Eğlence Kültürü Bağlamında Köy Seyirlik Oyunları Geleneği: Kastamonu Örneği, **IV. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu**, Kastamonu, Tam Metin Bildiri Kitabı, s.106-112.

TEKE Tuğba. (8-10 Kasım 2018) Ayçınar Destanı’ndaki Merkezi Kadın Kahraman Tipi Üzerine Bir İnceleme, **I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu**, Kastamonu, Tam Metin Bildiri Kitabı, s. 95-102.

İş Deneyimi

Projeler ve Kurs Belgeleri: İstanbul Aydın Üniversitesi Sürekli Eğitim Merkezi “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi” Eğitim Sertifikası (04.05.2015- 05.06.2015)

Çalıştığı Kurumlar: Okutman- Selçuk Üniversitesi, Beyşehir Ali Akkanat Meslek Yüksekokulu, Konya (2012-2014)

Öğretim Görevlisi- Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Devrek Meslek Yüksekokulu (2014- Halen)

İletişim

E-Posta Adresi: tugbateke@beun.edu.tr

Tarih: 17.01.2020 (Tez sınav tarihi)